

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

REDAKCIJA:

- Gjorgi Čakarjanevski, Institut za nacionalnu istoriju Makedonije, Skopje, Makedonija
- Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA
- Amir Duranović (sekretar), Filozofski fakultet, Sarajevo
- Hannes Grandits, Humboldt Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät, Deutschland
- Mustafa Imamović, Pravni fakultet, Sarajevo
- Tomislav Išek, Sarajevo
- Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Srbija
- Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Zdenko Radelić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska
- Edin Radušić, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Jasna Turkalj, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska
- Behija Zlatar, Orijentalni institut, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Naučna gledišta u pojedinim prilogama odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku
Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Mostar

SADRŽAJ

Riječ redakcije..... 7

ČLANCI I RASPRAVE

1. Salih Jalimam, *Radoje Ljubišić – najznatiji trebinjski vlastelin* 11

2. Dijana Pinjuh, *Osnivanje sudbenih jedinica (kadiluka) u Imotskom i Ljubuškom*..... 35

3. Marija Kocić, *Englesko-osmanski odnosi u vreme ambasadora Vilijema Trambula (1686-1691)*..... 43

4. Hana Younis, *Veletrgovac kao kreditor*..... 69

5. Željko Karaula, *Prilozi za biografiju zapovjednika ustaške Crne legije Jure Francetića (1902.-1942.). Između ustaške ideologije i stvarnosti*..... 103

6. Denis Bećirović, *Izvori finansiranja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1962) s posebnim osvrtom na direktnu državnu pomoć* 133

7. Merisa Karović, *Masakr ispred gradske tržnice Markale 28. augusta 1995. godine*..... 151

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Adnan Velagić, *Administrativno-teritorijalne promjene u Hercegovini od 1945. do 1966. godine*..... 189

2. Vera Katz, *Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović-Gligorov), Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive*..... 207

PRIKAZI

1. *Godišnjak*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 2012, knjiga 41, 292 (Edin Veletovac)..... **229**
2. Esad Kurtović, *Vlasi Bobani*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, 2012, 162 (Elmedina Duranović)..... **236**
3. *Vermitteln – Übersetzen – Begegnen: Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen*, ur. Balázs J. Nemes / Achim Rabus, Nova mediaevalia; Bd. 8, Göttingen: V & R Unipress, 2011, 278 (Nedim Rabić)..... **239**
4. Tibor Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum – A Lost Source*, Beograd: Istorijski institut, 255 (Dženan Dautović)..... **242**
5. Боро Бронза, *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699–1788*. Бања Лука: Филозофски факултет, 2012, 407 (Radovan Subić)..... **246**
6. Bakir Tanović, *Čurčića vakuf, osnovan 24.redžepa 1149.h.godine (28.novembar 1736.godine)*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2012, 124 (Hana Younis)..... **247**
7. Zijad Šehić, *U mojoj Bosni - povodom stogodišnjice posjete cara Franje Josipa I Bosni i Hercegovini od 30. maja do 4. juna 1910*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2013, 221 (Seka Brkljača)..... **250**
8. Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće), Studije slučaja Bobovac i Lekenik*. Zagreb: FF-press, 2012, 291 (Sabina Veladžić)..... **251**
9. Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bi 1966)*. Südosteuropäische Arbeiten, 146, Oldenbourg Verlag, München 2013, 374 (Nedim Rabić)..... **254**
10. Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata (pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj)*. Travnik: Univerzitet u Travniku, Pravni fakultet u Kiseljaku, 2012, 453 (Enes S. Omerović)..... **257**
11. Emily Greble, *Sarajevo 1941 – 1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca and London: Cornell University press, 2011, 276 (Sanja Gladanac)..... **260**
12. Snježana Banović, *Država i njezino kazalište; Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941. – 1945*. Zagreb: Profil, 2012, 483 (Sanja Gladanac)..... **263**

-
13. Husnija Kamberović, *DŽEMAL BIJEDIĆ – politička biografija*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2012., 464 (Vera Katz)..... **268**
14. Ksenija Cvetković-Sander, *Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945 - 1991). Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slovenisch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, Balkanologische Veroeffentlichungen, Band 50, 2011, 453 (Aldina Krečo) **272**
15. *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012, 439 (Haris Bajić)..... **274**
16. Kosta Nikolić, Vladimir Petrović (prir.), *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ*. Tom 1, (januar - mart 1991), Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011, 480., *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ*. Tom 2, (jun – jul 1991): *rat u Sloveniji*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, 376 (Edin Omerčić)..... **277**
17. Amra Čusto. *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995.–komparativna analiza*. Sarajevo: Institut za istoriju, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, 2013, 142 (Aida Ličina Ramić) **282**
18. Božidar Jezernik (ur), *Imaginarni Turčin*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010, 315 (Nedžad Novalić) **285**
19. *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 258 (Seka Brkljača)..... **288**
20. SPOMENICA Ibrahima Karabegovića: zbornik radova /glavni i odgovorni urednik Husnija Kamberović/ Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 356 (Vera Katz) **290**
21. Mustafa Imamović, *Knjiga pamćenja*, University press, Izdanja Magistrat, Sarajevo 2013. godine, 618 (Enes Pelidija) **294**
22. *Historijska traganja* br. 10. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 260 (Muhamed Nametak) **296**
23. Ivan Čavlović, *Historija muzike u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Muzička akademija, 2011, 388 str. (Nedžad Murić)..... **298**
24. Tatsushi Fujiwara, *Nazis no Kitchen*: Tokio: Suseisha, 2012, 450 str. (Mitsutoshi Inaba)..... **303**
25. *Okrugli stol 550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine*. Sarajevo, 14. maj 2013 (Nedim Rabić)..... **309**
-

Indeks autora **313**

Upute saradnicima..... **315**

RIJEČ REDAKCIJE

U ovom broju časopisa *Prilozi* u rubrici *Članci i rasprave* objavljujemo sedam naučnih radova u kojima se tretiraju razna pitanja iz historije počevši od srednjega vijeka do savremenog doba. U članku *Radoje Ljubišić – najznatniji trebinjski vlastelin* Salih Jalimam raspravlja o trgovačkim, vojnim i diplomatskim aktivnostima vrlo utjecajnog trebinjskog vlastelina u prvoj polovici 15. stoljeća. Riječ je o radu u kojem se na temelju neobjavljenih izvora i raspoložive literature osvjetljava ličnost trebinjskog vlastelina Radoja Ljubišića, koji se sredinom 15. stoljeća isticao brojnim kontaktima sa Dubrovačkom Republikom te sudjelovao u brojnim trgovačkim, vojnim i diplomatskim aktivnostima srednjovjekovne Bosne.

Dijana Pinjuh sa Sveučilišta u Mostaru u radu o osnivanju kadiluka u Imotskom i Ljubuškom dokazuje kako je Imotski kadiluk formiran kasnije nego se dosad u literaturi smatralo, iznoseći tezu o 1576. (ili najranije 1574.) kao godini osnutka kadiluka, a kadiluk u Ljubuškom je osnovan ranije nego je dosadašnja literatura vjerovala. U radu se detaljnom analizom podataka iz dostupnih izvora dokazuje da je kadiluk u Ljubuškom nastao 1610. godine.

Marija Kocić raspravlja o britansko-osmanskim odnosima koncem 17. stoljeća u vrijeme kada je britanski ambasador u Istanbulu bio Vilijem Trambula (1686-1691). U radu se u širem kontekstu diplomatskih odnosa tadašnjega svijeta, te posebno britansko-osmanskih trgovačkih i diplomatskih veza, ukazuje na aktivnosti ambasadora Trambula u jednom izuzetno osjetljivom razdoblju britansko-osmanskih odnosa.

Hana Younis raspravlja o jednoj malo poznatoj strani djelovanja sarajevskih veletrgovaca koji sredinom 19. stoljeća igraju i ulogu bankara. U radu se, u kontekstu reformskih pokreta u Osmanskom carstvu, ukazuje na pojave posuđivanja novca bez kamata, ali i na početke posuđivanja uz kamatu, čime su se počeli baviti pojedini sarajevski veletrgovci, koji su posuđivali novac ne samo ljudima iz sarajevske čaršije nego i širom Bosanskog vilajeta, a neki su novac posuđivali i izvan granica Osmanskog carstva.

Željko Karaula piše o Juri Francetiću i raznim polemikama u vezi s njegovom ulogom u povijesti, te posebno analizira Francetićevo djelovanje u međuratnom periodu. Karaula piše o Francetićevom odlasku u emigraciju, boravku u Janka-Pusztu,

povratku u Jugoslaviju i djelovanju u okviru ustaške skupine u Otočcu. Rad je pisan na temelju literature i dostupnih izvora i dobrim dijelom ima polemički potencijal.

Denis Bećirović piše o izvorima finansiranja Srpske pravoslavne crkve u razdoblju od 1945. do 1962. godine, posebno izdvajajući izravnu državnu potporu djelovanja Srpske pravoslavne crkve, a Merisa Karović detaljno analizira sve podatke o masakru pred sarajevskom tržnicom Markale 25. avgusta 1995. godine.

U ovom broju objavljujemo i izlaganja Adnana Velagića (*Administrativno-teritorijalne promjene u Hercegovini od 1945. do 1966. godine*) i Vere Katz (*Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici - Plan Izetbegović-Gligorov. Pogled iz bosansko-hercegovačke perspektive*), koja objavljujemo u rubrici Izlaganja sa naučnih skupova, te ukupno 25 prikaza knjiga i časopisa.

Na kraju, zahvaljujemo Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke koje je podržalo štampanje ovoga broja časopisa ■

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 929.735 Radoje Ljubišić (497.6 Trebinje) “ 14 ”
Originalni naučni rad

RADOJE LJUBIŠIĆ – NAJZNATNIJI TREBINJSKI VLASTELIN

Salih Jalimam
Pravni fakultet, Zenica, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U ovom radu se prezentiraju fragmentarna istraživanja jednog od najznačajnijih i najuticajnijih ljudi iz prve polovine XV. vijeka na širem trebinjskom području. Riječ je o zanimljivom djelatniku, čija je uloga tako i prepoznata u ranijim historijskim radovima, a ovom prigodom se samo ukazuje na neke njegove dimenzije u jednom širem istraživačkom prostoru.

Ključne riječi: Bosna, Trebinje, vlastela, srednji vijek, Radoje Ljubišić, Dubrovnik, trgovina, diplomatski odnosi, politički razvoj

Abstract: It is a fragmentary study of one of the most important and influential people in the first half of the XV. life in the wider area of Trebinje. This is an interesting worker, whose role and recognized in earlier historical works, and on this occasion it just shows some of its dimensions.

Keywords: Bosnia, Trebinje, nobility, Middle Ages, Radoje Ljubišić, Dubrovnik, trade, diplomatic relations, political development

Motiv za pisanje rasprave: Radoje Ljubišić - najznatniji trebinjski vlastelin, nalazi se u konstataciji Mihaila Dinića da je Radoje Ljubišić najuticajnija ličnost Trebinja u prvoj polovini XV. vijeka, i da je to “uopšte od svih Ljubibratića čovek koji će zauzeti najvidnije mesto”.¹ To dopunjava Sima Ćirković kada piše da je riječ o

¹ Mihailo Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*. SANU, posebna izdanja, knjiga CCCXCVII, odeljenje društvenih nauka, knjiga 54, Beograd, 1967, 21. Mihailo Dinić, *Iz srpske istorije*

najznatnijem trebinjskom vlastelinu te će to biti okvit i temelj da se identifikuje i in-tepretira mjesto i uloga vojvode Radoje Ljubišića u trebinjskom srednjovjekovnom društvu, pripremljenom prema raspoloživim historijskim izvorima i mišljenjima u historijskoj literaturi.

Prema raspoloživim historijskim izvorima, materijalnim spomenicima kulture i dijelom usmene predaje, na području srednjovjekovne župe Trebinje moguće je identifikovati predstavnike svih slojeva društva a posebno se izdvajaju “plemići iz Trebinja” (nobilibus de Tribigne). Neki srednjovjekovni vlasteoski rodovi (kao npr. Ljubibratići, Starčići, Krasonirići i Kobiljačići) historijski se mogu identifikovati kroz više generacija, dok se neki, među kojima spadaju Bogdančići i Ljubišići mogu pratiti pojedinačno i prema dostupnim historijskim vijestima, identifikacija i revalorizacija njihova mjesta u širim kontekstima u trebinjskom kraju ali i mnogo šire samo fragmentarno se prati.

Na zanimljivo mjesto i ulogu vojvode Radoje Ljubišića već je upozoreno u sintetičkim i istraživačkim radovima V. Ćorovića, Ć. Truhelke, V. Koraća, M. Dinića, Đ. Tošića, P. Živkovića i posebno S. Ćirkovića, koji Radoja Ljubišića naziva “najznatniji trebinjski vlastelin”,² ali i u historijskim pregledima srednjovjekovne Bosne. Međutim, to je činjeno samo fragmentarno u okvirima istraživanja širih i krupnijih tema, bez posebnih pretenzija da se na primjeru jedne ličnosti, njenih posebnih manifestacija ukaže na mjesto i ulogu Radoje Ljubišića u historiji srednjovjekovne trebinjske oblasti ali i mnogo šire. Nedostatak historijskih izvora su bili i ostali nepremostiva prepreka, ali neku sigurnost dali su historijski izvori iz Državnog arhiva u Dubrovniku, koji su predstavljali najsolidniju osnovu za izučavanje i prisutnosti vojvode Radoje Ljubišića u srednjovjekovnom životu trebinjskog kraja.

Prema raspoloživim historijskim izvorima, najuglednije mjesto među srednjovjekovnom trebinjskom vlastelom (“*nobili e antichi homeni de loro patrimonia*”) “*plemenita gospoda staroga porijekla*” zauzimali su Ljubibratići koji su se vremenom podijelili u nekoliko kuća.³ “To je, upravo, ona plemićka porodica na koju su se Dubrovčani žalili tokom rata s Radoslavom Pavlovićem i zahtijevali od bosanskog kralja da je iseli iz kraljevstva ili barem iz njihove blizine, što im nije uspjelo, jer

srednjeg veka. Beograd, 2003, 339-400, Salih Jalimam, *Bogdančići-Ljubišići-Medvjedovići, jedna srednjovjekovna vlastelinska porodica*. Istraživanja, 7, Fakultet humanističkih nauka Univerzitet “Džemal Bijedić”, Mostar, 2012, 11-29.

² Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*. SANU, Posebna izdanja, knj. CCCLXXVI, odeljenje društvenih nauka, knj. 48, Beograd: 1964, 29.

³ Konstantin Jireček-Jovan Radonić, *Istorija Srba. Druga knjiga. (kulturalna istorija)*. Beograd: 1952, 40. Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*. Istorijski institut, Beograd, 1998, 208.

se stara vlastela nije mogla maknuti sa svoje baštine”.⁴ Prema jednom historijskom izvoru iz 1432. godine dijelila se “la progenie de Gliubibratichi” u pet grana. Najstariji rod Ljubibratića bili su Kudelinovići, čiji je glavni predstavnik Radonja Kudelinović, koji je djelovao u drugoj polovini XIV i početkom XV vijeka.⁵

Vojvoda Radoje Ljubišić, sin Ljubiše Bogdančića, prema mišljenju M. Dinića “već za života očeva počeo se isticati”.⁶ Tako se Radoje, i prije očeve smrti, u historijskim izvorima spominje kao vojvoda.⁷ Radoje Ljubišić imao je veoma visok rang, o čemu svjedoči titula vojvode, te česti i dragocjeni pokloni dubrovačke vlade “koja je njemu i braći mu dodijelila i svoje građanstvo”.⁸ Uz ovu indikativnu konstataciju dolazi realan historijski okvir, u kojem se promjenjivost u odnosima prvih susjeda Ljubišića i Dubrovčana često mijenja, ali gledano s druge strane, lako je zaključiti da su odnosi već tada bili izmijenjeni još kada se u Trebinju 1398. godine pominje “župan, kao poseban administrativni i sudski organ vlasti”.⁹ Tako su Dubrovčani pisali županu Radosavu i Ljubiši Bogdančiću u vezi s Radonjom (Kudelinovićem) koji je bio prebjegao na njihovu teritoriju.¹⁰

U idućih nekoliko godina nema nikakvih podataka o Radoju Ljubišiću, tako da se teško može nešto i pretpostaviti. Tek u distribuciji testamenta dubrovačkog vlastelina Marina Kaboge (Kabužića), 9. jula 1411. godine Radoje Ljubišić -Bogdančić iz Trebinja predstavljen je kao čovjek kneza Petra, inače sina kneza Pavla Radenovića, “Radoye Glubisch Bogdancich de Tribinio homo comitis Petri filii comitis Pauli Radenouich fuit confessus habuisse et recepisse ab epitropis dicti ser Marini librum quinquaginta argenti quod ipso Radoye deposierat nomine dicti comiti Petri tempore vite dicti ser Marini”.¹¹ Poslije ove vijesti nastupa duga pauza od nekoliko godina, tako da je nemoguće i pretpostaviti šta je bilo sa vojvodom Radojem Ljubišićem.

⁴ Đ. Tošić *Isto*, 208.

⁵ Đ. Tošić, *Isto*, 208.

⁶ M. Dinić *Iz srpske istorije srednjeg veka*, 339.

⁷ M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 22, nap. 39. Ljubiša Bogdančić posljednji put se spominje 9. oktobra 1421. godine “kada su mu Dubrovčani odgovorili da može sa svojim ljudima slobodno doći u Dubrovnik”. Arandel Smiljanić, *Povelja kneza Pavla Radenovića Dubrovčanima*. Građa o prošlosti Bosne. Knj. I., Banja Luka, 2008, 107.

⁸ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 210.

⁹ Đ. Tošić, *Isto*, 97.

¹⁰ M. Dinić *Iz srpske istorije srednjeg veka*, 339 Đ. Tošić, *Isto*, 118 nap. 21.

¹¹ DAD, *Distr. Test.*, vol VII, fol. 97’ M. Dinić *Isto*, 339 Esad Kurtović, *Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 34, ANU BiH, Sarajevo, 2007, 250.

Tek poslije duge pauze, 5. maja 1420. godine Dubrovčani daju vojvodi Radoju Ljubišiću znatne poklone, a posudili su mu i doboše. Prema jednoj interesantnoj dubrovačkoj vijesti od 16. jula 1420. godine saznaje se da je Obrad Golubić tužio pljačkaše Radoja Ljubišića, Ivaniša Milanovića, Radomana Pribetića, braću Božidara i Vukoju Milovanića i Miomana Pribilovića da su u Trebinju opljačkali “septem quingos mellis”.¹² Nešto malo kasnije, prema jednoj dubrovačkoj vijesti iz 5. avgusta 1420. godine, saznaje se da je dubrovački knez bio ovlašten da pregovara “cum Radoio Glubissich et cum suo patre”.¹³

Zajedno sa svojim ljudima, vojvoda Radoje Ljubišić “supra Radoe Glubissich cum eius hominibus” spominje se u jednoj vijesti iz 10. augusta 1420. godine.¹⁴ Naime, prodori Osmanlija i sve učestalije pljačke 1420. godine donijele su mnoštvo problema stanovnicima Trebinjske župe, koji su se, ponekad i uz izričitu zabranu vlade sklanjali u dubrovački distrikt.¹⁵ Ali, opasnost, na sreću nije potrajala dugo, pa je već početkom naredne 1421. godine trgovački put preko Trebinja (“Via Tribinio”) za srpske gradove, u Dubrovniku smatran za bezbjedan i siguran. To, međutim, nije sprječavalo Trebinjce da i dalje traže od dubrovačkih vlasti pravo prelaska na njihovu teritoriju. Takvim pravom su se obilato koristili vojvoda Ljubiša Bogdančić i njegov sin Radoje Ljubišić.¹⁶

Poslije smrti oca Ljubiše Bogdančića, Radoje Ljubišić je 1422. godine postao vojvoda trebinjski, a od 1437. godine i plemić dubrovački.¹⁷ Neposredno poslije toga, sada već vojvoda, Radoje Ljubišić je posebnom poveljom regulirao odnose sa dubrovačkom Republikom, ali se njegovi ljudi nisu uvijek pridržavali odredbi te povelje, već su ih “ponekad svjesno kršili i kapriciozno gazili”.¹⁸ U jednoj dubrovač-

¹² DAD, *Lam. de For.*, vol. IV, fol. 92 bisv. Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*. - Prilozi Instituta za istoriju, 39, Sarajevo, 2010, 18.

¹³ DAD, *Cons. Rog.*, vol. II, fol. 138^v Uz ovo potrebno je ukazati i na konstataciju M. Dinića “Pisar kao da je bio zbunjen što sin dolazi pre oca, pa je u izvodu sa strane stavio: pro R.Gl. et suo filio”. M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 22, nap. 39.

¹⁴ DAD, *Distr. Test.*, vol. VII, fol. 97^v.

¹⁵ S. Jalimam, *Bogdančići-Ljubišići-Medvjedovići, jedna srednjovjekovna vlastelinska porodica*, 13.

¹⁶ S. Jalimam, *Isto*, 14.

¹⁷ V. Čorović, *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodao Dubrovčanima Konavljane (1423-1427)*, 92 Vojislav J. Korać, *Trebinje. Istorijski pregled. I. Period do dolaska Turaka*. Izd. Zavičajni muzej, Trebinje, 1966, 163 nap. 70.

¹⁸ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 99.

koj vijesti od 9. februara 1422. godine kaže se “..praticandi cum istis de Tribigna, videlicet cum vojvoda Radoie Glubissich et fratribus suis secundum formam et tenorem povegle, pacis et concordie facte cum voivode Radosavo Pavlovich in 1421 de menses mai...memorando predictos de Trebigne fallos quos contra Ragusium fecerent et de agravando nos de rebus male gestis per eos contra Ragusium et homines de Ragusio”.¹⁹

Tridesetih godina XV vijeka vode se pregovori oko prodaje Konavla, a u završnoj fazi prodaje, sa strane vojvode Radoslava Pavlovića pregovore su vodili Vukac Pribilović zajedno sa Brailom Tezalovićem. U više navrata odlazili su u Dubrovnik na pregovore oko Konavla, a u dubrovačkom arhivu sačuvane su dvije potvrde o vođenju ovih pregovora: jedna od 10. jula 1423. a druga od 17. jula 1423. godine.²⁰ Istovremeno se pregovaralo o nečemu što se u historijskoj literaturi naziva “stvari Radoja Ljubišića”.²¹

Najednom, oko sredine jula 1423. godine, pregovori su obustavljeni “i sve se raspalo”.²² Vojvoda Radoslav Pavlović nije više bio spreman ustupiti svoj dio Konavla. Izgovarao se raznim razlozima.²³ Bosanski poslanici su se trebali izviniti pod izgovorom da moraju ići kući svojim familijama. O novom stanju odmah je trebalo da jave vojvodi Sandalju Hraniću.²⁴ Pokušaji tokom augusta i septembra 1423. godine nisu pomogli. Javljaio se sve veći broj dvorjana i vlastele vojvode Radoslava Pavlovića, poput Radoslava Obradovića zvanog Ban, Radoja Ljubišića, Vukasa Raspudića i Braila Tezalovića, koju je trebalo odobrovoljiti novčanim poklonima.²⁵

U oktobru 1423. godine dubrovački poslanici kod vojvode Radoslava Pavlovića mogli su čuti od njegovih bliskih suradnika da od čitavog posla izgleda nema ništa. Posebno se tu ukazuje na vojvodu Radoja Ljubišića za kojeg pišu “.....et anche

¹⁹ DAD, *Cons. Rog.*, vol. III, fol. 71 9. II 1422.

²⁰ U Dubrovačkom arhivu sačuvana su dvije potvrde o vođenjem ovih pregovora: DAD, *Lett. di Lev.*, vol. IX, fol. 6' od 10. VII 1423. i vol. IX, fol. 8-8' od 17. VII 1423.

²¹ Pavo Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu XIV i XV stoljeća*. Tuzla: 1986, 71.

²² Pavo Živković, *Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala*. Prilozi Instituta za istoriju, XV, 16, Sarajevo, 1979, 184.

²³ Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 263.

²⁴ P. Živković, *Isto*, 184.

²⁵ E. Kurtović, *Isto*, 263.

quello ne dite di Radoe Glubisich che si mostra piu allegro dello usato”. (15. oktobar 1423.).²⁶

Vojvoda Radoje Ljubišić spominje se krajem 1423. godine u jednom događaju koji V. Korać naziva ustankom “čije razmjere nisu bile baš male”.²⁷ Radoslav Pavlović je u svim tim događajima ostao po strani, kao i Ljubišići u Uskoplju, neposrednom susjedstvu dubrovačke Republike.²⁸ Bili su nastavljeni i pregovori oko sticanja prava na Pavlovićev dio Konavla. Dubrovnik je svojim poslanicima davao neprestano instrukcije “koje su imale za cilj da se pregovori privedu kraju i stvar završi bez izazivanja ma kakvih teškoća”.²⁹ Uvjereni da će kupovinom Konavla dobiti i Uskoplje, dubrovački poslanici su nastojali, prema dobivenim uputstvima, “da Radoslav bude pažljiv prema Ljubišićima, gospodarima Uskoplja, kao i da im zato da oštetu na drugoj strani. Željeli su u isto vrijeme da ih baš Ljubišići i uvedu u novi posjed”.³⁰ Prema navodima u historijskoj literaturi, vojvoda Radoje Ljubišić u zamjenu za Uskoplje trebao je dobiti neko mjesto u Lugu.³¹

Već dogovorena podjela Konavla se, ipak, iskomplikovala, u čemu je određenu ulogu imao i vojvoda Radoje Ljubišić za koga Dubrovčani pišu da “mesto da utiša duhove, izgleda da je sve okrenuo na gore. Ovaj čovek, koga su Dubrovčani još nedavno hvalili, obrće se polako u njihova protivnika; nešto pod uticajem raspoloženja na vojvodinom dvoru, a nešto s toga, što mu Dubrovčani nisu nagradili ranije usluge”.³²

U julu mjesecu 1423. godine umjesto očekivanog završetka pregovora, došlo je do ozbiljnih teškoća izazvanih uticajem najuglednijih ljudi iz okoline vojvode Radoslava Pavlovića (posebno Braila Tezalovića) što je Pavlovićeve podanike iz Trebinja, Vrma i Konavla, naročito Vukotu Drakula i neke Gavriloviće, navelo da se još čvršće povežu sa “dubrovačkim odmetnicima”.³³

²⁶ E. Kurtović, *Isto*, 263, nap. 937.

²⁷ V.J. Korać, *Trebinje*, I. 140.

²⁸ Đ. Tošić, *Isto*, 99.

²⁹ V.J. Korać, *Trebinje*, I. 140.

³⁰ V.J. Korać, *Isto*, 140.

³¹ V. Ćorović, *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodao Dubrovčanima Konavlje (1423-1427)*, 93-94. V. Ćorović naziva vojvodu Radoja Ljubišića “negdašnji vlasnik Uskoplja”. Vladimir Ćorović, *Historija Bosne. Prva knjiga*. SKA, Posebna izdanja, knj. CXXIX, društveni i istorijski spisi, knj. 53. Beograd, 1940, 438.

³² V. Ćorović, *Isto*, 93-94.

³³ DAD, *Lett.di Lev*. vol. IX, fol. 6’ 10. juli 1423. Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku.*, 120 nap. 46.

Dubrovčani, potom, primjećuju da i njihov doskorašnji prijatelj Radoje Ljubišić pokazuje izvjesne znake nepovjerenja prema njima. Postaknuti teškoćama nastalim tokom pregovora, ljudi Radoslava Pavlovića su počeli da napadaju na dubrovačku teritoriju, pa s tim u vezu treba dovesti i pljačku jednog dubrovačkog karavana na Jasenu sredinom 1423. godine.³⁴

*U uvjerenju da će kupovinom toga dijela dobiti i trebinjsko Uskoplje, Dubrovčani su poručili vojvodi Radoslavu Pavloviću da bude pažljiv prema Ljubušićima "gospodarima Uskoplja" kao i da im za to da oštetu na drugoj strani. Vojvoda Radoslav Pavlović bio je spreman da izađe u susret molbama Dubrovčana obećavši da će primjerno kazniti Sankoviće i Radosava Bočkinovića, te da će vojvoda Radoje Ljubišić "al fatto dice de voler dare a Radoe in Lugh molto semo contenti," kako stoji u odluci Dubrovčana od 10. jula 1423. godine.*³⁵

Početkom naredne, 1424. godine, Dubrovčani su poslali Sandaljeva prijatelja, vlastelina Teodora Prodanelića, kod njega kao poslanika. Preko njega su se Dubrovčani žalili Sandalju Hraniću na situaciju u Konavlima. Optužba je usmjerena naročito na Radoja Ljubišića, čovjeka Radoslava Pavlovića, koji je bunio seljake protiv njihovih gospodara u kupljenom dijelu Konavla.

Dubrovčanima su u prilog išli i događaji u srednjovjekovnoj Bosni u koju su prodrle Osmanlije 1424. godine i zaposjele neke njezine teritorije smjestivši se tamo za trajno. U trebinjskom kraju posebno su se osjetile posljedice novog upada Osmanlija na teritoriju srednjovjekovne Bosne i to u vidu pojačane nesigurnosti među stanovništvom, a to je i uveliko zastrašilo i samog vojvodu Radoslava Pavlovića, kao i neke njegove ljude, prije svega Radoja Ljubišića, dubrovačkog prvog susjeda.³⁶ Takvo je stanje utjecalo na poboljšanje odnosa Dubrovnik i vojvodu Radoslava Pavlovića.

Specifično držanje kralja Tvrtka II Tvrtkovića i strah od Osmanlija uticali su da se i brojni velikaši u ponašanju i odnosu prema novonastaloj situaciji mijenjaju. Tako se u literaturi ukazuje da se držanje pojedinaca "primetno menjalo čas za, a čas protiv republike"³⁷ pa se vojvoda Radoje Ljubišić, po ko zna koji put, u martu 1425. godine obratio Dubrovčanima s molbom da mu se "radi Turaka" dadne vjera i osigura pribežište na području republike.³⁸ Dubrovačka Republika je ispoštova-

³⁴ Đ. Tošić, *Isto*, 99.

³⁵ DAD, *Lett. di Lev.* vol. IX, fol. 6' Đ. Tošić, *Isto*, 120 nap. 44.

³⁶ Pavo Živković, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisaljića(Kopojevića)*. HKD "Napredak" Zagreb i podružnica Osijek, Osijek, 2006, 84.

³⁷ V. Čorović, *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodao Dubrovčanima Konavlje (1423-1427)*, 98.

³⁸ V. Čorović, *Isto*, 98.

la ovu molbu, tako da će već u junu 1425. godine ponovo doći do vrlo prisnim veza vojvode Radoja Ljubišića i Republike, o čemu svjedoči podatak iz kojeg se saznaje da je vojvoda nastavio da izvozi vino iz Dubrovnika u Trebinje i Cavtat.³⁹ Čini se zanimljivom vijest da je u isto vrijeme trebinjski vojvoda Radoje Ljubišić prodao u jedan mah Dubrovčanima 100 grla stoke.⁴⁰

Najnovije pokretanju pregovora oko Konavla do kojeg je došlo krajem 1425. godine, nema sumnje, pripomogli su Radič Ozrisaljić i Brailo Tezalović. I ne samo oko pregovora već i istrage koja se provela oko učestalih ispada na granici između Dubrovnika i posjeda vojvode Radoslava Pavlovića. Na spoljnopolitičkom planu, osmanlijska stalna opasnost, ali i jačanje mađarskog uticaja u srednjovjekovnoj Bosni, zahvatili su “i mnogo jače i značajnije ličnosti od Radoja Ljubišića i njegovih suseda. Sam veliki vojvoda humski, moćni Sandalj Hranić, beše se ozbiljno zabrinuo za svoju budućnost.”⁴¹

Prema odluci Vijeća umoljenih od 12. novembra 1425. godine saznaje se “pro literis et commisionem danadas et scribendas Braillo et Radic pro factis canalis...comiteendi literis scribendis Braillo super facto Canalis per ser Matheum de Gradi et ser Thomam de Bona et commissionem dandam Radicio super inte”.⁴² Veliki vojvoda Radoslav Pavlović uputio je svoga čovjeka Radoja Ljubišića u Konavle da ispita sve dubrovačke optužbe i provede istragu oko izgreda na granici. Učinio je to na intervenciju dubrovačkih poklisara Mateja Gradića i Tome Bunića, koji su došli u srednjovjekovnu Bosnu i najprije se obratili Radiću Ozrisaljiću i Brailu Tezaloviću, moleći ih za pomoć i savjet u cijelom tom slučaju.⁴³

Osmanlijska opasnost i jačanje mađarskog uticaja u srednjovjekovnoj Bosni tridesetih godina XV vijeka postali su realnost i stvarna ravnoteža snaga, što će uticati na stvaranje prisnijih odnosa vojvode Sandalja Hranića i dubrovačke Republike, a dolazak srpskog despota Đurđa u njihov grad uticao je “na sazrijevanje Radosavljeve odluke da proda svoj dio Konavla”.⁴⁴ U ovim diplomatsko-poslovnim relaci-

³⁹ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 101.

⁴⁰ DAD, *Div. Canc.* vol. LVII, fol. 147' S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 132, nap.61.

⁴¹ V. Ćorović, *Isto*, 99.

⁴² DAD, *Cons. Rog.*, vol.IV, fol. 121.

⁴³ Pro literis et commisionem danadis et scribendas Brailo et Radic pro factis canalis... comiteendi literis scribendis Brailo super facto Canalis per ser Matheum de Gradi et ser Thomam de Bona et commissionem dandam Radicio super inde.-DAD, *Cons. Rog.*, vol. III, fol. 269' P. Živković, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod*, 84.

⁴⁴ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 101.

ja značajna je uloga vojvode Radoja Ljubišića, čiju je realizaciju ubrzalo i njegovo živo angažovanje u pregovorima između vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovčana “koji mu zbog toga - u znak zahvalnosti - daju razne poklone i, na kraju dodjeljuju svoje građanstvo”.⁴⁵

Poslije toga, odnosi između Dubrovačke Republike i vojvode Radoslava Pavlovića vidno se popravljaju. Sredinom oktobra 1425. godine vojvoda Radoslav Pavlović je uputio vojvodu Radoja Ljubišića u Konavle da povede istragu o sukobima na granici. Zanimljiva je konstatacija V. Ćorovića koji piše da “već sam taj izbor Radoja Ljubišića, za koga je vojvoda [znao] da se preko leta znatno približio Dubrovčanima, kazuje da [je] Radoslav ovog puta hteo da se pokaže pažljiv prema republici i da smiri većito trvenje između suseda”.⁴⁶

Pregovori u kojima je aktivnu ulogu imao vojvoda Radoje Ljubišić trajali su više mjeseci, a uslijed nedostatka relevantne historijske dokumentacije teško je pratiti tok ovih dešavanja. Posebno je nezahvalno ukazivati na učešće vojvode Radoja Ljubišića u ovim pregovorima. Da se radi o ojačanom ugledu među Dubrovčanima kazuje i podatak da je dubrovačka vlada svojom odlukom od 12. decembra 1426. godine odobrila vojvodi Radoju Ljubišiću izvoz vina iz Pelješca i poklonila mu određenu količinu bibera.⁴⁷ Da se radi o izuzetnom ugledu i povjerenju, dokazuje odluka Vijeća umoljenih od 13. januara 1427. godine kojom je vojvodu Radoja Ljubišića sa braćom i srodnicima Vijeće “de creando et faciendo cives Ragusii Radoie Gliubisich et fratres et eorum heredes” učinila je svojim građanima.⁴⁸

Uskoro, početkom 1427. godine, tačnije prema odluci Vijeća umoljenih od 19. maja 1427. godine, vojvoda Radoje Ljubišić boravi u Dubrovniku kao poklisar vojvode Radoslava Pavlovića.⁴⁹ Naime, vojvoda Radoslav Pavlović tražio je da pet kuća mogu podići tri četvrtine žita sa svojih imanja ali ni to nije prihvaćeno.⁵⁰ U pitanju su bile kuće “Meduied Bogdanzich, Radoie Gliubisich, Radiuoi Raichouich, prezbi-

⁴⁵ Đ. Tošić, *Isto*, 101.

⁴⁶ V. Ćorović, *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodao Dubrovčanima Konavle (1423-1427)*, 101.

⁴⁷ DAD, *Cons. Mai*, vol. III, fol.130 i *Cons. Rog*, vol. IV, fol. 8 (1. aprila 1427.)

⁴⁸ DAD, *Con.Rog*. vol.IV, fol. 7, 13. I. 1427.

⁴⁹ DAD, *Cons. Rog*. vol. IV, fol. 22' M. Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*, 340.

⁵⁰ DAD, *Con.Rog.*, vol. IV, fol. 22' Mihailo Dinić, *Dubrovčani kao feudalci u Srbiji i Bosni*. Istorijski časopis, IX-X, (1959) Beograd, 1960, 144.

ter Bogcin cum filiis, Vsien Draganzich”. (Prihvaćena) “Secunda pars de non cocendendo aliquid (21: 13)”.⁵¹

Pregovori oko prodaje Konavla, poslije određene pauze, nastaljeni su, ali su sada pregovore u ime vojvode Radoslava Pavlovića vodili su knez Brailo Tezalović, vojvoda Radoje Ljubišić, knez Radoslav Obradović i vojvoda Vukac Pribilović.⁵² Njih je sve, osim vojvode Radoja Ljubišića, Republika nagradila sa po jednim imanjem i sa po 200 dukata u gotovini, a knez Brailo Tezalović dobio je još i svojih ranije obećanih 1.000 i njegov nećak 100 dukata.⁵³ Krajem 1427. godine vojvoda Radoslav Pavlović prodao je Dubrovčanima svoj dio župe Konavli za 13.000 dukata, od čega 7.000 u gotovini, a preostalih 6.000 dukata uz 5% kamate i dvomjesečni otkazni rok “ostavio na štednju u gradskoj blagajni”.⁵⁴

I poslije sklapanja kupoprodajnog ugovora 31. decembra 1427. godine ostalo je mnoštvo neriješenih problema oko prodaje Konavla. Tako je trebalo da pet uglednih trebinjskih familija koje su imale zasijano žito u dijelu Konavla pod vlašću vojvode Radoslava Pavlovića dobije po tri četvrtine sabranih plodova, a drugih sedam familija sve ono što su bile posijale prije prelaska zemljišta u dubrovačke ruke.⁵⁵

U idućih nekoliko godina nema historijskih izvora o vojvodi Radoju Ljubišiću. Prvi sljedeći podatak je od 14. januara 1430. godine kada je pred dubrovačkog kneza i sudije došao Radoje Ljubišić iz Trebinja i optužio nekog Pribitka, tražeći da mu se vrati kao sin robinje rođene u njegovoj kući.⁵⁶ Ljubišić je imao dokaze da je robinja “vjerovatno njegovom ocu bila naložnica”.⁵⁷ Samo nekoliko mjeseci kasnije, već vijest od 18. maja 1430. godine ukazuje da je Radoje Ljubišić definiran u Dubrovniku kao najuticajnija ličnost Trebinja, “za kojeg Dubrovčani tvrde da je pod njegovim uticajem i da ga se boji sam vojvoda Radoslav Pavlović”.⁵⁸

Prema relevantnim izvorima, izgleda, da su kratko trajali dobri odnosi Dubrovačke Republike i vojvode Radoslava Pavlovića, jer već u proljeće 1430. godine pročulo se da vojvoda Radoslav Pavlović sprema napad na Dubrovačku Republi-

⁵¹ DAD, *Con. Rog.*, vol. IV, fol. 22^v Đ. Tošić, *Isto*, 120 nap. 53.

⁵² P. Živković, *Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala*, 184.

⁵³ V. Ćorović, *Isto*, 106.

⁵⁴ Đ. Tošić, *Isto*, 101.

⁵⁵ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 101.

⁵⁶ Aleksandar Solovjev, *Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661.*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, sveska 1, Sarajevo, 1946, 71. V. J. Korać, *Trebinje*, 143.

⁵⁷ V. J. Korać, *Isto*, 143.

⁵⁸ V. J. Korać, *Isto*, 143.

ku.⁵⁹ *Iako je prodao svoj dio župe Konavli Dubrovčanima krajem 1426.godine, dobio zato novac, tribut i druge privilegije, vojvoda Radoslav Pavlović je tražio da mu se njegov posjed vrati nazad. Izgovor za vojne operacije nalazio je u neopravdanim zahtjevima i optužbama, "na koje mu Dubrovčani nisu mogli pozitivno odgovoriti. Zato je on napao na Dubrovčane".*⁶⁰

Zanimljiva je konstatacija Ć. Truhelke da se to sve dešava "bez ikake u srednjem vijeku običajne "difidacije"(navještaj rata) neprijateljstva".⁶¹ I nače, vojnim akcijama vojvode Radoja Ljubišića na Ljutu u Konavlima otpočeli su ratni sukobi poznati pod imenom Konavoski rat (1430-1433) koji predstavlja sukob između bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovčana zbog područja župe Konavli. Dubrovčani su na brzinu okupili oko 400 momaka i poslali ih pod komandom Ivana Crijevića da čuvaju granice i štite tamošnje stanovništvo. I dok su Dubrovčani s mukom skupili ljude za odbranu klanca u Ljutoj u Konavlima, vojvoda Radoje Ljubišić sa svojim vojnim snagama već je bio tamo.⁶² Sigurno da je u početnoj fazi Konavoskog rata motivirajući faktor bilo ponašanje vojvode Radoja Ljubišića. Naime, Ljubišić je zajedno sa vojskom aprila 1430. godine ušao u konavosku župu i tu razbio odred dubrovačke vojske.⁶³

U Ljutoj je došlo do žestokog okršaja u kojem su Ivan Crijević i još dvojica Dubrovčana poginula, a ostale su Trebinjani natjerali na bježanje, paleći kuće, plijeneći i harajući okolinu.⁶⁴ Desile su se i neke posebnosti, tako da je došlo i prelaznja Dubrovčana na stranu vojvode Radoja Ljubišića. Prema jednoj vijesti od 24. jula 1431. godine najilustrativniji primjer je grebenara Ifka koji je, boreći se u neprijateljskom taboru, čak nagovarao neprijateljske vojnike da pobiju neke zarobljene Dubrovčane.⁶⁵ Tako su Mirko Nignitić i Vukosav Vlašić izjavili da su vidjeli dubrovačkog grebenara Ifka "inexercitu gentium inimicorum dominationis Ragusii, videlicet de Tribigne "koji je vikao 'quisquis est amicus Radosavi vojvode intermat

⁵⁹ V. J. Korać, *Isto*, 143.

⁶⁰ Ćiro Truhelka, *Konavoski rat (1430-1433). Historička studija po spomenicima dubrovačke arhive* Glasnik zemaljskog muzeja, XXIX, Sarajevo, 1917, 151.

⁶¹ Ć. Truhelka, *Isto*, 152.

⁶² Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Srpska književna zadruga, Beograd, 1964, 262.

⁶³ Ć. Truhelka, *Isto*, 151.

⁶⁴ V. J. Korać, *Isto*, 143.

⁶⁵ DAD, *Lib. Mal.* vol. VI, fol. 229, 24. VII 1431.

et occidet has gentos Ragusi perditas' i dodao 'percutitet illam vohossavum qui est in zupeto blavo'''.⁶⁶

Za vojvodom Radojem Ljubišićem, već na početku Konavoskog rata, 28. avgusta 1430. godine, raspisana je od strane Dubrovčana ucjena i nagrada i to ko ga ubije dobija nagradu od 300 dukata, a ako ga živa preda 200 dukata. Medvjed Bogdančić, njegov brat, sa sinom ucijenjen je sa 100 odnosno 50 dukata.⁶⁷ Dubrovčani su kasnije poručili svojim poslanicima u srednjovjekovnoj Bosni da pokušaju preko Radoslavljevog poslanika Alekse Paštrovića nešto strašnije, da "ako bi Aleksa mogao učiniti da Radoje Ljubišić bude oslepljen, mnogo bi nam bilo milo".⁶⁸

Na prvi napad vojvode Radoslava Pavlovića Dubrovčani su izvršili opsežne pripreme angažirajući sve svoje snage, ali i snage privatnika, plaćenika, naročito iz Italije i Albanije, koji su za novac pristajali na vojnu službu. Dubrovčani su imali sreće u prodoru do Trebinja. Međutim, nisu ni stigli da uživaju u pobjedi a uslijedio je žestok napad snaga Radoslava Pavlovića i Dubrovčani su teško poraženi. Sve poslije ovoga, ratna 1431. i 1432. godina bilo je u znaku sitnih čarki. Politički rat se u potpunosti iskomplicirao i otišao u krajnosti koje nisu imale vidljiv završetak.

Na vojnom planu dešavale su se specifične vojne operacije uz koje su se odvijale i posebne diplomatske aktivnosti. Dubrovčani su u pregovorima predložili kupoprodajne dokumente, ali one koji su zorno dolazivali da ih je vojvoda Radoslav Pavlović prevario.⁶⁹ Svi ti pregovori, u kojima su učešće uzeli i predstavnici ugarskog kralja, rezultirali su ipak u korist vojvode Radoslava Pavlovića. Liga stvarana za njegovu uništenje sada nije mogla djelovati zbog širih međunarodnih okolnosti. Dogovoren je mirovni sporazum koji je ratificiran 1432. godine. Vojvoda Radoslav Pavlović se izvukao, iako je bio uzrok svemu. Istina, nije mogao dobiti ono što je htio iza zivanja rata, a za čitavo vrijeme rata nije mogao ni uživati svoj uobičajeni konavoski dohodak.⁷⁰

U prijelomnim vremenima tridesetih godina XV vijeka trebinjska vlastela Ljubišići bili su predmetom žestokih sukoba između bosanskog vladara i Stanka. Naime, u proljeće 1432. godine održan je Stanak u srednjovjekovnoj Bosni. Na njemu se raspravljalo i o pokušaju "da se jedna ugledna vlasteoska porodica (Bogdančići-

⁶⁶ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 249 nap. 144.

⁶⁷ DAD, *Cons. Min.* vol. IV, fol. 22, M. Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*, 339.

⁶⁸ M. Dinić, *Isto*, 340.

⁶⁹ Ć. Truhelka, *Konavoski rat (1430-1433)*, 164.

⁷⁰ Ć. Truhelka, *Isto*, 165.

Ljubišići prim. S. Jalimam) ukloni sa svojih poseda.”⁷¹ Dubrovčani su za svaj sukob sa vojvodom Radoslavom Pavlovićem okrivljavali trebinjsku vlastelu Ljubišiće i posebno plemiće Radoja Ljubišića i Dobruška i zahtjevali su odlukom Vijeća dubrovačke Republike od 1. marta 1432. godine da ovi plemići sa svojim najbližim rođacima napuste Trebinje i odu do Čemerna, kraja Radoslava Pavlovića “s obzirom da su oni glavni začetnici čitavog zla koje ih je zadesilo”.⁷²

U međuvremenu, došlo je do novih incidenata u odnosima sa vojvodom Radoslavom Pavlovićem, zbog čega su Dubrovčani 17. aprila 1432. godine ponovo tražili od kralja Tvrtka II Tvrtkovića da Ljubišići budu prognani iz dubrovačkog susjedstva. Zahtjev Dubrovčana naišao je na otpor i kralja Tvrtka II Tvrtkovića i vlastele. Dragiša Dinjičić u ime kralja Tvrtka II i “sve Bosne” (per sua parte et di tutta Bosna) saopštio je dubrovačkim poklisarima da se Ljubišići nipošto ne mogu lišiti baštine, što je potvrdila ostala vlastela, pa i sam kralj.⁷³

U odgovoru svojim poslanicima na ovo saopštenje, Dubrovčani nalažu svojim poslanicima da na sljedeći način brane zahtjev Republike: “Ma a quello che la maiesta del Re et sui zentilhomeni antichi, li responderete per parte mostro cio esser ben fatto veramente se tali zentilhomeni non avesse fatto contra lo suo signor. Nello qual caso sa ben la maiestra sua che non solamente lo patrimonia ma la persona propria et vita li vien dignamente tolta.”⁷⁴ Dubrovčani su, dakle, osjećajući koliko je njihov zahtjev u suprotnosti sa utvrđenim poretkom, težili da prikažu “kako se ovde radi o slučaju ‘nevere’”.⁷⁵

U najskorije vrijeme odnosi Dubrovačke Republike i vojvode Radoja Ljubišića u pozitivnom pogledu dijametralno se mijenjaju. Tako su dubrovački poslanici u svojoj uputi od 25. juna 1432. godine pohvalili držanje ovog uglednog feudalca i njegove vlastelinske familije “koja je imala svoje posede oko Uskoplja i bila neposredni sused Dubrovnika”.⁷⁶ U upustvu se posebno naglašava “Oni su uvek bili dobre komšije i uvek su dobro pazili svaku našu korist i čast”.⁷⁷ Vojvoda Radoslav Pavlović

⁷¹ M. Dinić, *Isto*, 268.

⁷² DAD, *Lett. di Lev.* vol. XI fol. 78 Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV. stoljeća*. Institut za istoriju, Sarajevo, 1981, 159.

⁷³ M Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka.*, 268; DAD, *Lett. di Lev.*, vol. .XI, fol. 86’.

⁷⁴ M. Dinić, *Isto*, 268 nap. 7.

⁷⁵ M. Dinić, *Isto*, 268 .

⁷⁶ V. Ćorović, *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodao Dubrovčanima Konavlje (1423-1427)*, 80 .

⁷⁷ V. Ćorović, *Isto*, 80.

bio je početkom jula 1432. godine u svemu saglasan sa dubrovačkim poslanicima, te se pored ostalog dogovorilo da Radoju Ljubišiću daje u zamjenu za Uskoplje neko mjesto u Lugu. Sve je to prisililo Radoslava Pavlovića da ozbiljnije pristupi pregovorima sa Dubrovnikom i sredinom oktobra 1435. godine poslao je Radoja Ljubišića u Konavle sa zadatkom da ispita uzroke pograničnih sukoba. Vojvoda Radoje Ljubišić javlja se u Dubrovniku 31. januara 1436. godine kada mu se odobrava "magistros calcarum".⁷⁸

Vojvoda Radoje Ljubišić spominje se i u sporu koji je pokrenut u proljeće 1436. godine kada je vojvoda Stjepan Vukčić Kosača postavio u Trebinju novu carinu.⁷⁹ Kad je početkom marta 1436. godine počinjena u Trebinju neka "novština" nad dubrovačkim trgovcima, Dubrovnik je protestovao kod Radoslava Pavlovića i trebinjskog vlastelina Radoja Ljubišića. Dubrovčani su se 21. marta 1436. godine žalili Stjepanu Vukčiću-Kosači zbog novouvedene carine u Mičevcu. "...Scribendi v. Stipan et etiam loquendi cum domino Pribissauo pro facto gavelle qui inovatur per ipsum in Tribigna".⁸⁰

Poslije pauze od dvije godine, vojvoda Radoje Ljubišić spominje se u Dubrovniku 15. novembra 1438. godine, kao svjedok na nekim tužbama, ali mu se istovremeno dozvoljava da izvozi vino.⁸¹ Između ove dvije vijesti desio se rat između vojvode Stjepana Vukčića Kosače i vojvode Radoslava Pavlovića, u kojem je Pavlović izgubio rat što potvrđuje i "Kosačino širenje na račun njegovih posjeda u Podrinju i primorskim krajevima".⁸² Dubrovačko poslanstvo poslano 18. marta 1438. godine trebalo je da traži vojvodu Stjepana Vukčića Kosaču na relaciji od trebinjskog sela Jasen do Bileće.⁸³

Razlozi koji su motivirali potragu dubrovačkog poslanstva za vojvodom bili su to da je Stjepan Vukčić Kosača uveo carine u Trebinje i "time izazvao oštre proteste dubrovačkih trgovaca".⁸⁴ O tome se žestoko raspravljalo i u dubrovačkom Vijeću umoljenih, 7. marta 1438. i 16. maja 1438. godine.⁸⁵

⁷⁸ DAD, *Cons. Rog.*, vol. VI, fol. 31.

⁷⁹ S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić- Kosača i njegovo doba*, 23.

⁸⁰ DAD, *Cons. Rog.*, vol. VI, fol. 47, odluka od 13.IV 1436. S. Ćirković, *Isto*, 23.

⁸¹ M. Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*, 340, nap. 45.

⁸² Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 110.

⁸³ DAD, *Cons. Rog.*, vol. VI, fol. 183'.

⁸⁴ Đ. Tošić, *Isto*, 111.

⁸⁵ Đ. Tošić, *Isto*, 125, nap. 130.

Poslije navedenih nemilih događaja u Trebinju, najpoznatiji trebinjski velikaš Radoje Ljubišić sklonio se na dubrovačku teritoriju. “U početku je sedeo mirno i njegov boravak nije izazvao nikakvu pažnju”.⁸⁶ Krajem novembra 1438. godine odjednom je vojvoda Radoje Ljubišić zatražio od Dubrovčana da ide u Trebinje. Vlada mu je to dozvolila, ali je stavila do znanja da zbog “novština” koje tamo vladaju neće moći da se vrati u Dubrovnik dok god ne bude sklopljen mir između vojvoda Stjepana Vukčića Kosače i Radoslava Pavlovića “jer Dubrovnik hoće da sačuva prijateljstvo sa njima”.⁸⁷

U toku pregovora vojvode Radoja Ljubišića i Dubrovnika javio se i vojvoda Stjepan Vukčić Kosača svojim zahtjevom da se izruči vojvoda Radoje Ljubišića s dubrovačke teritorije “što je vjerovatno, zbog njegova uplitanja u međusobne sukobe, naišlo na dobar prijem kod gradskih vlasti”.⁸⁸ Jedino se time da objasniti vladino upozorenje svom dotad uvaženom gostu vojvodi Radoju Ljubišiću da odmah napusti njenu teritoriju, “jer će, u protivnom, biti prisiljena da preduzme mere koje iziskuju njena sigurnost i čast”.⁸⁹

Iz ovog vremena evidentiran je jedan ugovor o sočbini koji također pokazuje slične uzajamne obaveze i prava soka i tužioca.⁹⁰ Tužilac Pribisav Marojević je podnio rektoru Žunju Gradiću prijavu u kojoj navodi da je dao na ispašu jednog svoga vola Bojanu Dobrašiniću iz Trebinja, inače “hominem de Radoe Liubisich”⁹¹ a taj vo je ukraden iz kuće Bojana Dobrašinića. U momentu podnošenja krivične prijave, 16. decembra 1439. godine tužilac nije znao ko je izvršilac krađe.⁹²

Prema mišljenju S. Ćirkovića, vojvoda Stjepan Vukčić Kosača dobio je mnogo u Trebinju time što mu je prišao vojvoda Radoje Ljubišić, koji je još augusta 1439. godine bio vlastelin Radoslava Pavlovića.⁹³

Radoje Ljubišić piše dubrovačkom knezu “Povidi mi brat moj Mrđa” kada ga je 1440. godine slao zbog nekog zaloga.⁹⁴ U isto vrijeme, 26. maja 1440. godine, uni-

⁸⁶ S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, 29.

⁸⁷ S. Ćirković, *Isto*, 29.

⁸⁸ Đ. Tošić, *Isto*, 111.

⁸⁹ S. Ćirković, *Isto*, 29-30.

⁹⁰ Branislav M. Nedeljković, *Sok i sočbina u starom srpskom pravu*. Istorijski časopis, VII, (1957), Beograd, 1957, 63.

⁹¹ B. M. Nedeljković, *Isto*, 63.

⁹² B. M. Nedeljković, *Isto*, 63.

⁹³ S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, 46.

⁹⁴ M. Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*, 341.

jeta je i jedna tužba protiv “supra Merghiam fratrem de Radoe Liubisigh”.⁹⁵ Svjedoci su bili dva čovjeka samog Radoja Ljubišića.⁹⁶

Vojvoda Radoje Ljubišić piše 1440. godine Dubrovčanima da šalje svog brata Mrđu Ljubišića radi nekog zlata. Iste godine bila je jedna tužba na njega, gdje su svjedoci bila dva čovjeka samog Radoja Ljubišića.⁹⁷ Nakon prodaje Konavla, od Pavlovićevih ljudi on je prvi nagrađen sa poklonom od 60 perpera, dok su ostali dobili 40, 30 ili 25 perpera. Sačuvana je jedna vijest od 27. aprila 1440. godine kada je vojvoda Radoje Ljubišić tražio nešto u vezi sa ljudima iz Trebinja i Vrma.⁹⁸

Dalja prepiska sa dubrovačkom Republikom nije sačuvana, a već krajem maja 1440.godine vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača napustio je Dračevicu, tako da se ne zna kako su dalje tekli pregovori. Sigurno je da je Stjepan Vukčić-Kosača svoje teritorijalno proširenje uspio da sačuva. “On ga je dobio izgleda bez nekih ozbiljnijih vojnih akcija”.⁹⁹

Dubrovčanima iz Trebinja pisao je 30. maja 1440. godine vojvoda Radoje Ljubišić o nekoj založenoj čaši da se iskupi.¹⁰⁰

⁹⁵ DAD, *Lam. de for.*, vol. XIII, fol. 227.

⁹⁶ M. Dinić, *Isto*, 341.

⁹⁷ M. Dinić, *Isto*, 341.

⁹⁸ M. Dinić, *Isto*, 270 S. Ćirković, *Isto*, 46.

⁹⁹ S. Ćirković, *Isto*, 46.

¹⁰⁰ Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma.-Knjiga I.Dubrovnik i susedi njegovi. Drugi deo.* Beograd - Srem. Karlovci, 1934, 99 Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku.* SAN, Posebna izdanja, knj. CC, Istoriski institut, knj. 3, Beograd, 1952, 190 V. J. Korać *Trebinje.-I.*, 180 .

† велеславнимъ и ѿ всемъ почтенимъ господи кнезѣ и властелемъ
дѣбровачцимъ ѿ вашаго слѣге радѣ лѣвшиѣа господо ѿво ми
повиди братъ мой мръѣа како е говориѿ вашемѣ госпоцтвѣ за
чашѣ кою сѣ заложиле кѣѣнице наше за ꙗ перьперь ѿ божидара
панцѣра а ѿ свѣдочевѣ кнеза живка мароевиѣа и повиди намъ 5
мръѣа да е ваша милость рекла да ми повѣмо за цю е чаша
заложена а насъ братинацъ никогаръ ние било ѿндаи ѿ градѣ ꙗ
ѿ кръкрѣ а ини по градихъ на слѣжви господареви а трети ѿзи
(ѿ ѿзихъ?) а намъ сѣ повидиле кѣѣнице наше да сѣ ѿнѣи чашѣ за-
ложили ѿ божидара за ꙗ перьперь а прѣдъ кнезомъ живкомъ ма- 10
роевиѣемъ ѿ неговѣ свидочевѣ за тои молимо госпоцтво ваше да
се даа кнезѣ живкѣ мароевиѣѣ чашѣ ѿ рѣке а да живко даа за нѣ
ꙗ перьперь ерь ние за вѣѣ заложена и бѣѣ ви ѿмножи госпоцтва

Споља: † велеславнимъ и ѿ всемъ почтенимъ господи кнезѣ
и властелемъ дѣбровачцимъ. 15

U istom pismu trebinjskog vojvode Radoja Ljubišića objašnjava se kako nikoga od braće Ljubišića nije bilo u gradu (Trebinju?).¹⁰¹ Određene zabune nastale su oko identifikacije mjesta koje se u ovom pismu zove Кръкр.¹⁰²

ѿ градѣ ꙗ
ѿ кръкрѣ а ини по градихъ на слѣжви господареви а трети ѿзи
(ѿ ѿзихъ?)

S. Ćirković pretpostavlja da je “negde u današnjoj Hercegovini bilo je u srednjem veku mesto koje se tako zvalo”.¹⁰³ Prema Ćirkoviću, još veću zbrku napravio je M.Orbin koji piše “Istovremeno hitno su naoružali više galija, pa iznenada banu-

¹⁰¹ Sima Ćirković, *Komentari. Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, 357.

¹⁰² S. Ćirković, *Isto*, 357; Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, 99.

¹⁰³ S. Ćirković, *Isto*, 357.

li na ostrvo Krk, koje je bilo pod Stjepanovom vlašću”¹⁰⁴ Ovo ime je M. Orbin zbog sličnosti vjerovatno zamijenio s Krkom i tako napravio zabunu.¹⁰⁵ S. Ćirković ima i drugo objašnjenje da bi se ime mjesta “moglo naći u obliku Corica, (dolazi od imena Gorica, mesto na Neretvi gde su vođene borbe) koji je Orbin našao u nekom svom izvoru i shvatio da je to Krk pa je preveo sa Veglia”.¹⁰⁶

Poslije pauze od skoro dvije godine u dubrovačkim izvorima spominje se Radoje Ljubišić. Prema vijesti iz 1442. godine, on je tada boravio u Dubrovniku kao jedan od poslanika vojvode Stjepana Vukčića Kosače.¹⁰⁷ Poslije toga nastupa pauza od pet godina i to je posljednji spomen vojvode Radoja Ljubišića gdje se u jednoj dubrovačkoj vijesti iz 1447. godine spominje među krivcima “kao ljudima vojvode Radoja Ljubišića zajedno sa Pribinjom Metkovićem iz Luga”.¹⁰⁸

Ovim se završava život i rad vojvode Radoja Ljubišića. Historijski izvori ne spominju ga više poslije 1447. godine, tako da je nemoguće bilo šta novo saznati. Isto tako smanjeno je spominjanje i njegove familije Ljubišić, osim jednog usamljenog podatka u kojem piše da se 1459. godine pominju “quinque domus nobilium de Tribigne”: Ljubišići, Medvjedovići, Dabiživovići, Radivojevići i Dobruškovići “od kojih su tri kuće pouzdano pripadale plemenu Ljubibratića”.¹⁰⁹

Zaključak

Prema raspoloživim dubrovačkim historijskim izvorima i mišljenjima u historijskoj literaturi, kraj XIV i do sredine XV vijeka na širem području trebinjskog kraja, obilježen je djelovanjem vojvode Radoja Ljubišića. Prema podacima radi se o vrlo uspješnom i uticajnom trebinjskom vlastelinu, najznačajnijoj ličnosti iz cijele vlastelinske familije Bogdančić-Ljubišić-Medvjedović, koji je učestvovao u brojnim trgovačkim, vojnim i diplomatskim aktivnostima. Duže ili kraće vrijeme vojvoda Ra-

¹⁰⁴ Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*.-Beograd, 1968, 181.

¹⁰⁵ “Merdevinama popeli su se na utvrđenje, zarobili upravnika i zauzeli kulu. Ostavivši tu na upravi Nikolu Gučetića, krenuli u da zauzmu Omiš. Ali kako je Omiš branila jaka posada, a s druge strane, kako je utvrđen rekom Cetinom koja teče s hrvatskih planina nisu ga mogli zauzeti. Tada su se dali na osvajanje utvrđenja Osinja, smeštenih nasuprot ušću reke Neretve. Pošto su ih porušili, zauzeli su dogovorno utvrđenje Brštanik, i zagospodarili kolonijom Neretve. To se desilo 1450. godine”. M. Orbin, *Isto*, 181.

¹⁰⁶ S. Ćirković, *Isto*, 357

¹⁰⁷ M. Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*, 341.

¹⁰⁸ M. Dinić, *Isto*, 341.

¹⁰⁹ K. Jireček, *Istorija Srba*, 41, nap. 36. V. Ćorović, *Historija Bosne*, 534.

doje Ljubišić učestvovao je i isticao se svojim širokim kontaktima sa Dubrovačkom Republikom, održavao trgovinske, poslovne i diplomatske kontakte, ali je preduzimaio i vojne aktivnosti.

U ovom radu pratila se djelatnost vojvode Radoje Ljubišića, kroz rijetke dubrovačke dokumente, u kojima se može naići na informacije o njegovoj sudbini i dešavanjima koja je stvarno ili posredno inicirao. Prije svih, učešće u Konavoskom ratu, iz kojeg je izrastao u najuticajnu ličnost šireg trebinjskog kraja, koji je, prema riječima Dubrovčana, bio toliko uticajan da je od njega ponekad zazirao i sam vojvoda Radoslav Pavlović.

Određeni broj historijskih izvora ukazuje na njegovo važno prisustvo u srednjovjekovnom trebinjskom kraju, ali i neke refleksije na burna politička dešavanja u srednjovjekovnoj Bosni. U određenim periodima smanjuje se broj historijskih podataka, a time i interes za vojvodu Radoja Ljubišića, što ne mora da znači da njegova prisutnost time i prestaje. U definiranju mjesta i uloge vojvode Radoja Ljubišića u zahtjevnim i složenim okolnostima prve polovine XV vijeka, vidljive su sve prednosti praćenja prisutnosti jake i autoritativne ličnosti i na unutrašnjem, ali i spoljnjem planu, kao i određeni nedostaci arhivske građe. Naime, ova ličnost prema dosadašnjim spominjanjima u literaturi uglavnom se marginalno tretirala, iako sve ukazuje da ima važno mjesto i ulogu. Ovim pokušajem putem rekonstrukcije i interpretacije izvorne dokumentacije, ličnost vojvode Radoja Ljubišića smještena je u historijsko dešavanje kojim je potvrđen naslov ovog teksta da se radi o najzavidnijom ličnosti trebinjskog kraja, ali i mnogo šire ■

RADOJE LJUBIŠIĆ – THE MOST REMARKABLE NOBLEMAN FROM TREBINJE

Summary

According to the available Ragusan historical sources and opinions in historic literature, the period from the end of the 14th until the mid 15th century, in the wider region of Trebinje was also marked by the activities of Duke Radoje Ljubišić. According to the records, he was a very successful and influential nobleman of Trebinje, the most significant person from the whole Bogdančić – Ljubišić–Medvjedović noble family, who participated in numerous commercial, military and diplomatic activities. For a period of time, Duke Radoje Ljubišić took part and excelled on the account of his broad contacts with the Ragusan Republic, he entered into commercial, business and diplomatic activities, but he also undertook military deeds.

In this paper, we followed the activities of Duke Radoje Ljubišić through rare Ragusan documents that offered information about his fate and activities that he really and directly initiated. Above all, there is his involvement in the war of Konavle, from which he grew into the most influential person of the wider region of Trebinje and who was, according to the words of Ragusans, so influential that sometimes even Duke Radoslav Pavlović recoiled from him.

A certain number of historical records indicate at his important presence in the medieval area of Trebinje, but there are also some reflections on the turbulent political events in medieval Bosnia. In certain periods, the number of historical information decreases and with it the interest for Radoje Ljubišić as well, which does not imply that his presence thereby ceases. In defining of the position and role of Duke Radoje Ljubišić in the demanding and complex circumstances of the first half of the 15th century, all advantages of tracing the presence of a strong and authoritative person are noticeable, on the internal and external plan as well as certain disadvantages of the archival material. Namely, historiography treated this individual only marginally even though everything indicates that he had an important position and role. With this attempt, through reconstruction and interpretation of documents, the person of Duke Radoje Ljubišić is put in an historical context whereby the title of this text proves that he was the most remarkable person not only of the region of Trebinje but also on a broader area ■

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv u Dubrovniku (Dalje:DAD), Actii Consilii Rogatorum (Cons. Rog.)
- DAD, Actii Consilii Maius (Cons. Mai.)
- DAD, Actii Consilii Minus (Cons. Min.)
- DAD, Distributiones Testamentorum (Distr. Test.)
- DAD, Testamenta Notariae / Test. Not.)
- DAD, Debita Notariae (Deb. Not.)
- DAD, Diversa Cancellariae (Div. Canc.)
- DAD, Lamenta de Foris (Lam.de for.)
- DAD, Diversa Notariae (Div. Not.)
- DAD, Lettere di Levante (Lett. di Lev.)
- DAD, Reformationes (Ref.)
- DAD, Liber Malificiorum (Lib. Mal.)

Izvori (objavljeni):

- Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine.*-Mostar, 2008.
- Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina.* Izd. Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.
- Milko Brković, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku.* Mostar, 2011.
- Eusebio Fermandžin, *Acta Bosnae, potissimum ecclesiasticus cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752,* Zagreb, 1892.
- Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,* Zenica, 2012.
- Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike,* I-X, Zagreb, 1861 - 1891.
- Vladimir Makušev, *Istorijski spomenici dubrovačke arkive, I,* Zagreb 1897.
- Arandel Smiljanić, *Povelja kneza Pavla Radenovića Dubrovčanima.* Građa o prošlosti Bosne. Knj. I., Banja Luka, 2008, 99-110.
- Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma. Knj. I. Drugi deo.* Beograd-Sremski Karlovci, 1934.

Literatura:

- Anto Babić, *Iz istorije srednjovekovne Bosne*. Svjetlost, Sarajevo, 1972.
- Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. SAN, Posebna izdanja, knj. CC, Istoriski institut, knj. 3, Beograd, 1952.
- Milko Brković, *Srednjovekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar, 2010.
- Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*. Naučno delo, Beograd, 1964.
- Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*. SKZ, Beograd, 1964.
- Sima Ćirković, *Komentari. Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena*. Beograd, 1968, 293-428.
- Sima Ćirković, *Rabotnici, vojnici, Duhovnici. Društvo srednjovekovnog Balkana*. Equilibrium, Beograd, 1997.
- Vladimir Ćorović, *Historija Bosne. Prva knjiga*. SKA, Posebna izdanja, knj. CXXIX, društveni i istorijski spisi, knj. 53. Beograd, 1940.
- Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*. VI izdanje. Zograf, Niš, 2001.
- Mihailo Dinić, *Iz srpske istorije srednjeg veka*. Equilibrium, Beograd, 2003.
- Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko-geografske studije*. SKZ, Beograd, 1978.
- Mihailo Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*. SANU, posebna izdanja, knjiga CCCXCVII, odeljenje društvenih nauka, knjiga 54, Beograd, 1967.
- Mihailo Dinić, *Dubrovčani kao feudinci u Srbiji i Bosni*. Istorijski časopis, IX-X, (1959) Beograd, 1960, 139-149.
- Grupa autora, *Istorija naroda Jugoslavije, knj. 1*, Beograd - Zagreb 1953.
- Salih Jalimam, *Bogdančiči-Ljubišići-Medvedovići, jedna srednjovekovna vlastelinska porodica*. Istraživanja, 7, Fakultet humanističkih nauka Univerzitet "Džemal Bijedić", Mostar, 2012, 11-29.
- Salih Jalimam, *Djelatnost dominikanaca u srednjovekovnoj Bosni*. Tuzla 1999.
- Konstantin Jireček, *Istorija Srba. Prva knjiga do 1537. godine (Politička istorija)*. Beograd 1952.
- Konstantin Jireček-Jovan Radonić, *Istorija Srba. Druga knjiga. (kulturalna istorija)*. Beograd, 1952.
- Nada Klaić, *Srednjovekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377.g.)*. Zagreb, 1994.
- Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Matica hrvatska, Zagreb, 1882.
- Desanka Kovačević-Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV)*. Istorijski institut, Beograd, 2007.

- Vojislav J. Korać, *Trebinje. Istorijski pregled. I. Period do dolaska Turaka*. Zavičajni muzej, Trebinje, 1966.
- Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranic Kosača*. Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.
- Esad Kurtović, *Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 34, ANU BiH, Sarajevo, 2007.
- Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*. Prilozi Instituta za istoriju, 39, Sarajevo, 2010, 11-30.
- Siniša Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*. Izd. Filozofski fakultet, Beograd, 1996.
- Branislav M. Nedeljković, *Sok i sočbina u starom srpskom pravu*. Istorijski časopis, VII, (1957), Beograd, 1957.
- Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije*. Vesselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- Grga Novak, *Povijest Splita, Knjiga druga*. Matica hrvatska, Split, 1961.
- *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Napredak, Sarajevo, 1942.
- Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*. Srpska književna zadruga, Beograd, 1968.
- Milan Prelog, *Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*. Sarajevo, s.a.
- Srđan Rudić, *Vlastela ilirskog grbovnika*. Beograd, 2006.
- Aleksandar Solovjev, *Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661*. Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, sveska 1, Sarajevo, 1946, 139-164.
- Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*. Istorijski institut, Beograd, 1998.
- Đuro Tošić, *Život u srednjovjekovnom selu trebinjskog kraja*. Zbornik radova: Srpsko selo. Mogućnosti i dalji pravci istraživanja. Istorijski institut Beograd - Muzej na otvorenom "Staro selo" Sirogojno, Beograd, 2003, 19-30.
- Ćiro Truhelka, *Konavoski rat (1430-1433). Historička studija po spomenicima dubrovačke arkive*. Glasnik zemaljskog muzeja, XXIX, Sarajevo, 1917, 145-212.
- Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Svjetlost, Sarajevo, 1957.
- Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Ignacij Voje, *Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, 53-67.
- Pavo Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Travnik, 1982.

- Pavo Živković, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod (Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisaljevića-Kopijevića)*. Osijek, 2006.
- Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV. stoljeća*. Izd. Institut za istoriju, Sarajevo, 1981.
- Pavo Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu XIV i XV stoljeća*. Tuzla, 1986.
- Pavo Živković, *Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala*. Prilozi Instituta za istoriju, XV, 16, Sarajevo, 1979, 181-188.

UDK : 323.2:321.01 (497.6 Imotski/Ljubuški) “ 15/16 ”
Originalni naučni rad

OSNIVANJE SUDBENIH JEDINICA (KADILUKA) U IMOTSKOM I LJUBUŠKOM

Dijana Pinjuh
Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru,
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Autorica se bavi problematikom kadiluka Imotski i Ljubuški. U radu se oslanja na izvorne turske dokumente na osnovi kojih nastoji odrediti godine njihovog osnutka.

Ključne riječi: kadiluci, Imotski, Ljubuški, osnutak.

Abstract: The author deals with the problem of kadiluks in Imotski and Ljubuški. Using Turkish sources she attempts to determine the years of their establishment.

Key words: kadiluks, Imotski, Ljubuški, establishment.

Osmansko je carstvo vrlo brzo po osvajanju novih prostora uspostavljalo svoju organizaciju i upravu. Izuzetak nisu bili ni naši prostori. Nakon osvajanja najvećega dijela Hercegovine osvojena su područja bila organizirana u vilajet Hersek, koji je 1470. godine prerastao u zaseban sandžak. U sudska-administrativnom pogledu bio je podijeljen na sudbene jedinice, tzv. kadiluke, koji su se opet dijelili na manje upravne jedinice, nahije. Značajnu studiju o upravnoj organizaciji Bosne i Humske zemlje nakon osmanskoga osvajanja dao je Hazim Šabanović, a na njegov rad i podatke koje je iznio pozivali su se svi kasniji istraživači.

Kada je riječ o osnivanju kadiluka, za većinu se ne zna točna godina osnutka. Da bi se došlo barem do nekih odgovora, ovdje će biti uzeti u razmatranje kadiluci

Imotski i Ljubuški, za koje osmanske isprave donose najviše podataka. Dokumente koji će biti korišteni u prilogu koristio je izvjestan broj istraživača, ali se njihovim detaljnim proučavanjem došlo do spoznaja koje bacaju novo svjetlo o godinama osnivanja spomenutih kadiluka. Rad se najvećim dijelom oslanja na izvorne osmanske dokumente koji se nalaze u franjevačkim samostanima u Zaostrogu, Makarskoj i Omišu, a čiji se prijevodi čuvaju u knjižnici makarskoga samostana. Na osnovi njih će se pokušati ustvrditi i argumentima potkrijepiti godine osnutka navedenih kadiluka. No, prije nego prijedemo na tu problematiku, valja kratko objasniti značaj kadiluka i koje je sve zadaće i dužnosti imao kadija koji je stajao na čelu jedne takve sudbene jedinice.

Kadiluk (tur. *kadīlik* ili *kaza*, ar. *kadā'*) bio je sudsko-administrativna jedinica koja se nalazila između sandžaka i nahije, a obuhvaćala je veći ili manji broj nahija. Na čelu kadiluka u sudskom pogledu stajao je kadija (ar. *qādī*, tur. *kadī* - sudac), koji je u donošenju odluka bio potpuno neovisan, a njegove odluke bazirale su se na državnim zakonima ili šerijatu. U središtima većih udaljenih nahija kadija je postavljao svoje zastupnike, *naibe*. Područje na kojem je naib vršio sudsko-administrativne poslove u ime kadije zvao se *nijabet*, a mogao je obuhvaćati jednu ili više nahija.¹ Mjerodavnost kadije bila je poprilično široka. Osim što je vodio sve poslove pravne prirode, kadija je bio dužan slati izvješća središnjoj vlasti o svim aktivnostima državnih službenika u svom djelokrugu, kao i o raspoloženju stanovništva, nadgledao je prikupljanje poreza, sve javne djelatnosti u gradovima, poslovanje trgovaca, te cijene prehrambenih proizvoda. Sve naredbe koje su stizale bilo kojem službeniku dobivao je i kadija, koji je bio dužan zavesti ih u sidžile (sudski registar). Pored navedenog, kadija je bio dužan pomoći u prikupljanju potrebne komore za vojsku, te ljudi koji su se brinuli za popravak tvrđava i putova.² Njegovu ulogu u gradu jednim dijelom možemo usporediti s ulogom gradonačelnika.³ U mjerodavnost kadije nije pripadalo rješavanje građansko-pravnih poslova nemuslimana, dok je u pitanjima krivičnoga, administrativnoga, poreznoga i zemljišnoga prava, kadija mjerodavan jed-

¹ Hazim Šabanović, 1982., *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 111; Nenad Močanin, 1999., *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitivanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 45-46.

² E. J. Brill 1997., *The encyclopaedia of islam*, vol. IV., New edition, Leiden, 375; Usp. Avdo Sućeska, 1965., *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko-filološkog nauka, knjiga 14, Sarajevo, 48-49.

³ N. Močanin, *Turska Hrvatska*, 46.

nako i za muslimane i nemuslimane.⁴ Na čelu kadiluka u upravnom i izvršnom pogledu stajao je kajmekam, odnosno muselim.

Osnivanje sudsko-upravne organizacije sa sjedištem u Imotskom

Prilikom osnivanja svakoga novog kadiluka od već postojećih kadiluka oduziman je određen broj nahija i priključivan novom. Tako je učinjeno i prilikom osnutka kadiluka Imotski. Prema Šabanoviću, najstariji njegov spomen jest iz 1562. godine, a činile su ga nahije Duvno, Buško blato, Ljubuški, Posušje, Imota, Gorska župa, Primorje i Fragustin, koje su ranije bile u sastavu Mostarskoga kadiluka.⁵ Na osnovi podatka koje je iznio Šabanović, većina kasnijih autora uzimala je 1562. godinu kao godinu osnutka Imotskoga kadiluka. Međutim, dostupni osmanski dokumenti daju nešto drukčije podatke. U spomenutim dokumentima, nahije Primorje, Ljubuški, Duvno, Fragustin i Imota spominju se u sastavu Mostarskoga ili nekoga drugog kadiluka i nakon 1562. godine. Tako u hudžetu Rošena, sina Nesuhova izdanog 2. dekade rebia II. 972./1564. stoji da je “sudu pristupio gvardijan crkve Zaostroga u nahiji Primorje u kadiluku Mostar”.⁶ Desetak godina kasnije (III. dekade džumaza III. 981./1573.) izdan je hudžet mostarskoga kadije Halila, sina Ahmedova u kome se nahija Primorje i dalje navodi u kadiluku Mostar.⁷ Sve do 1573. godine možemo sigurno ustvrditi da spomenuta nahija nije pripadala nekom drugom kadiluku osim mostarskom. Prvi do sada poznati spomen nahije Primorje u Imotskom kadiluku jest iz mjeseca redžepa 984., odnosno srpnja 1576. godine. Navedene godine izdan je hudžet imotskoga kadije Halila, sina Huseinova u kome stoji kako je sudu pristupilo nekoliko franjevaca, “svi iz crkve Sveta Gospoja na skeli Makarska u nahiji Primorje u imotskom kadiluku.”⁸

Za nahije Ljubuški i Duvno, Šabanović kaže da su od 1562., odnosno 1575. godine u sastavu Imotskoga kadiluka.⁹ Međutim, u izvodu iz carskoga deftera iz 2. dekade safera 975., odnosno 1567. godine stoji da nahija Ljubuški, kao i selo Ljubuški pripada Mostaru,¹⁰ a da je tako ostalo i do sredine 80-ih godina 16. st. potvrđuje i

⁴ A. Sućeska, *Ajani*, 48, bilj. 183.

⁵ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 194.

⁶ *Acta turcica*, Zaostrog (dalje: AT, Z), 51.

⁷ AT, Z 58.

⁸ AT, Z 57.

⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 189.

¹⁰ AT, Z 55; Šabanović navodi da je nahija Ljubuški 1567. bila u kadiluku Imotski, 194.

popis pučanstva u Hercegovini iz 1585. godine u kojemu se kao dio kadiluka Mostar navode i nahija Ljubuški i nahija Duvno.¹¹ Prema tome, navedene nahije nikako nisu mogle biti dijelom Imotskoga kadiluka 1562., odnosno 1575. godine, jer su u to vrijeme još uvijek bile u sastavu kadiluka Mostar.

Za nahiju Fragustin Šabanović kaže da je “pripadala prvo mostarskom a kasnije od 1576. imotskom kadiluku i ostala u njegovu sastavu sve do osnivanja gabeoskog kadiluka.” Potvrdu da je navedena nahija sve do 1575. godine pripadala u kadiluk Mostar, kako to Šabanović i navodi, nalazimo u već spomenutim dokumentima. Prve dekade redžepa 983., tj. 1575. godine izdan je “hudžet duvanjskog kadije ili naiba Mehmeda”, u kojem stoji da se selo Zaostrog nalazi “u nahiji Fragustin u kadiluku Mostar”.¹² Međutim, ista se nahija navodi u Mostarskom kadiluku i nakon 1576. godine. Na sudu je 1580. godine zabilježena izjava nekoga Juraja, sina Benkova koji je bio “iz sela Zaostrog nahije Fragustin u kadiluku Mostar”.¹³ Deset godina kasnije 1590. nahiju Fragustin opet nalazimo u Mostarskom kadiluku.¹⁴ Ako je navedena nahija u jednom trenutku i pripadala Imotskom kadiluku onda je to moglo biti ili u razdoblju poslije 1580. a prije 1590. godine, ili od 1576. kako to navodi Šabanović, ali je iz nekoga razloga kasnije opet vraćena u sastav Mostarskoga kadiluka. Već 1591. godine nahija Fragustin spominje se u Gabeoskom kadiluku.¹⁵

Imotski se kadija spominje 1567. godine u jednom sudskom rješenju u kojem se odbija zahtjev predstavnika srpskoga patrijarha iz Gabele, Antuna, da mu franjevci i katolički narod plaćaju takse. Tada je, između ostalih, i imotski kadija Abduraman, potvrdio ispravu kojom se odbija zahtjev pravoslavnoga patrijarha.¹⁶ Spominjanje imotskoga kadije ne znači da je u to vrijeme postojao Imotski kadiluk kao samostalna upravna jedinica. Vjerojatno se radilo o naibu mostarskoga kadije, odnosno ispostavi Mostarskoga kadiluka kojemu je Imotski pripadao sve do osnutka istoimenoga kadiluka. Ovo nije jedini primjer da se naib spominje u svojstvu kadije i prije osnivanja dotičnoga kadiluka. Tako se u dubrovačkim arhivima nevesinjski kadija spominje 1470. godine, iako je Nevesinjski kadiluk, prema podacima koje donosi Ša-

¹¹ Ahmed S. Aličić, 1991., “Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Orijentalni institut, Sarajevo, 177-178.

¹² AT, Z 61.

¹³ AT, Z 64.

¹⁴ AT, Z 77.

¹⁵ AT, Z 78.

¹⁶ Primjerak isprave na turskom i njezin prijevod objavljeni u: *Acta franciscana Hercegovinae 1206.-1699.*, I., Ziral, Mostar, 2009., 141-144.

banović, osnovan tek oko 1537. godine.¹⁷ Dakle, ni ovdje se nije radilo o samostalnom kadiji, nego o naibu. Sve su prilike da je u tom svojstvu spomenut i imotski kadija 1567. godine, a u prilog ovoj tvrdnji govore već izneseni primjeri.

Prvi siguran spomen imotskoga kadije koji nalazimo u osmanskim dokumentima, kako je već spomenuto, jest iz mjeseca redžepa 984., tj. 1576. godine kada je izdan hudžet imotskoga kadije Halila, sina Huseinova.¹⁸ Iako se nigdje izričito ne spominje osnivanje kadiluka, iz podataka koje donose osmanski izvori može se zaključiti da nije mogao biti osnovan davno prije spomenute godine.

U prilog već navedenom ide i jedan podatak iz sudskoga zapisnika iz 2. dekade zilkade 977./979., odnosno 17.-26. travnja 1570. ili 1572. godine u kome stoji kako je sudu pristupio fra Pavle, gvardijan sela Kamen Most, koje se nalazi u “nahiji Imota, koja pripada mostarskom kadiluku”.¹⁹ Još jedan spomen nahije Imota u Mostarskom kadiluku nalazimo i 1574. godine. Hercegovački sandžak-beg Jusuf, sin Bajramov, piše redovnicima crkve u selu Kamen Most, koja se nalazi u “nahiji Imota, u kadiluku Mostar, u sandžaku Hercegovina”.²⁰ Iz svega navedenog proizlazi da Imotski kadiluk nije mogao biti osnovan 1562. godine nego cijelo jedno desetljeće kasnije. Po svojoj prilici nastao je 1576. godine kada se najveći broj nahija i spominje u njegovu sastavu.

Osnivanje sudbene jedinice sa sjedištem u Ljubuškom

Ljubuški se kadiluk, prema dosadašnjim saznanjima, spominje kao samostalan tek od 30-ih godina 17. st., tako da se i godina njegova osnutka stavlja u to vrijeme ili nešto malo prije toga.²¹ U osmanskim dokumentima njegov prvi spomen nalazimo 2. dekade safera 1020., odnosno 25. travnja do 4. svibnja 1611. godine i to u teskeri makarskog emina Čejvan-age, koji samostan Zaostrog spominje u Ljubuškom kadiluku.²² Nakon 1611. isti se kadiluk spominje i 1612. godine kada se u njegovu sastavu

¹⁷ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 192.

¹⁸ AT, Z 57.

¹⁹ *Acta turcica*, Makarska I-21.

²⁰ *Acta turcica*, Omiš (dalje: AT, O), 1.

²¹ Muhamed A. Mujić, 1952./1953., “Prilog proučavanju prošlosti Vitine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV, Orijentalni institut, Sarajevo, 622; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 197.

²² AT, Z 122.

spominje selo Brist kod Zaostroga,²³ zatim 1619. u jednom fermanu sultana Osmana II. koji upućuje kadijama Imotskoga, Ljubuškoga i Mostara,²⁴ te 1627. također u fermanu upućenom kadijama, ovaj put Ljubuškoga i Imotskoga.²⁵ Iz priloženog se može zaključiti da je ovaj kadiruk osnovan ranije nego što se to dosada mislilo, a to je svakako prvo desetljeće 17. stoljeća. Najvjerojatnije 1610. godine.

Ljubuški naib spominje se sve do polovice 17. st., odnosno Kandijskoga rata (1645.-1669.), nakon čega u izvorima više ne nalazimo njegova spomena. Ljubuški naib Ishak izdao je 1077., tj. 1666. godine muraselu, nekom papazu Marijanu i to je vjerojatno posljednji put da se Ljubuški naib spominje u pisanim dokumentima.²⁶

Kada je došlo do ukidanja kadiruka ne može se sa sigurnošću ustvrditi. Šabanović je mišljenja da je do toga došlo za vrijeme trajanja Kandijskoga rata ili neposredno nakon njega.²⁷ Međutim, u dokumentima se Ljubuški kadiruk spominje i tijekom Bečkoga rata (1683.-1699.). U teskeri bosanskoga valije iz 1685. godine upućenoj eminu Mustafa-agi dano je pravo ubiranja resmi filurije od Vlaha “u kadirucima Mostar, Ljubuški i Imotski”.²⁸ Iste godine u regesti sidžila mostarskoga suda nalazimo i pečat i potpis Ljubuškoga kadije Hasana u svezi raspodjele imovine nasljednicima Ivana, sina Matina.²⁹ To je zasada posljednji poznati spomen toga kadiruka, odnosno kadije u pisanim dokumentima. Ljubuški je kadiruk vjerojatno ukinut za vrijeme trajanja ili nakon Bečkoga, a ne Kandijskoga rata kako se to dosada mislilo.

Razlog za ukidanje kadiruka Ljubuški svakako treba tražiti i u političkim prilikama onoga vremena. Nakon Bečkoga, odnosno Morejskoga rata velik broj pučanstva napustio je svoje domove, ne samo u Ljubuškom kraju nego i susjednim područjima, tako da su mnoga sela ostala poluprazna, ili čak pusta. U takvim okolnostima taj kadiruk više nije imao svoju svrhu pa je njegovo ukidanje bilo neminovno. Političke su prilike utjecale i na daljnju sudbinu Ljubuškoga. Nakon još jednoga tursko-mletačkog sukoba u prvoj polovici 18. st. Imotski je pripao Dalmaciji, a dio nekadaš-

²³ AT, Z 128.

²⁴ AT, I -21 ili O 2.

²⁵ AT, Z 182.

²⁶ AT, O 31.

²⁷ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 197.

²⁸ *Regesta sidžila mostarskog suda, fragmenti iz 1044-1207 (1635-1783)*, obradio Hivzija Hasandedić, 25/a.

²⁹ ISTO, 24/b.

njega Imotskog kadiluka koji je ostao u osmanskim rukama, nazvan je Imotska beki-ja. Ljubuški je 1717. godine postao sjedište kadiluka Imotske bekije.³⁰

Korišteni dokumenti predstavljaju bogatu riznicu podataka na osnovi kojih možemo doći do važnih otkrića ne samo po pitanju organizacije nego i drugih pojava koje se odnose na razdoblje osmanskoga gospodstva na našim prostorima. Ono što je važno napomenuti jest da je prijevod izvornih osmanskih dokumenata učinio Hazim Šabanović. Kako se radi o nekoliko stotina dokumenata, razumljivo je da su se neke stvari previdjele i da je bilo teško uočiti određene nepodudarnosti. Većina autora i istraživača koji su se u svojim radovima pozivali na Šabanovića, priznatoga i cijenjenoga znanstvenika, nisu dovodili u pitanje točnost iznesenih podataka. Tek se detaljnim proučavanjem došlo do otkrića koji su ovdje iznijeti. Ni ovim radom nisu u cijelosti razjašnjene sve nedoumice, ali smo barem korak bliže odgovorima na neka pitanja ■

ESTABLISHMENT OF JUDICIAL UNITS (KAZA) IN IMOTSKI AND LJUBUŠKI

Summary

Author's contribution is based on authentic Turkish documents, which are located in the Franciscan monastery in Zaostrog, Makarska and Omis, whose translations are kept in the library of the monastery of Makarska, considers the establishment Kaza Imotski and Kaza Ljubuski. Kadiluks were legal units, which were established or abolished depending on the needs and opportunities in the field. For these Kaza, available Turkish documents provide the most information, and it is precisely on the basis of them can shed light on the time of their creation ■

³⁰ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 195, 197.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

- *Acta turcica*: izvorni dokumenti (15.-17. stoljeće) u franjevačkim samostanima Makarske, Zaostroga i Omiša. Prijevod dokumenata s turskog jezika učinio Hazim Šabanović. Prijevodi se čuvaju u knjižnici makarskoga samostana.
- *Regesta sidžila mostarskog suda, fragmenti iz 1044-1207 (1635-1783)*, obradio Hivzija Hasandedić.

Objavljeni izvori:

- *Acta franciscana Hercegovinae 1206.-1699.*, I., Ziral, Mostar, 2009.

Literatura:

- Aličić, Ahmed S., 1991., “Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Orijentalni institut, Sarajevo, 125-192.
- E. J. Brill, 1997., *The encyclopaedia of islam*, vol. IV., New edition, Leiden.
- Močanin, Nenad, 1999., *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitivanja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Mujić, Muhamed A., 1952./1953., “Prilog proučavanju prošlosti Vitine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV, Orijentalni institut, Sarajevo, 621-628.
- Sućeska Avdo, 1965. *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko-filološkog nauka, knjiga 14, Sarajevo.
- Šabanović, Hazim, 1982., *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo.

UDK : 341.71:327 (420+496.02) “ 1686/1691 ”
Originalni naučni rad

ENGLESKO-OSMANSKI ODNOSI U VREME AMBASADORA VILIJEMA TRAMBULA (1686-1691)¹

Marija Kocić
Filozofski fakultet, Beograd, Srbija

Apstrakt: Kontakti između Engleske i Osmanskog carstva uspostavljeni u vreme Elizabete I (1558-1603) nastavili su da se razvijaju tokom XVII veka. Na ovo je povoljno uticao Kandijski rat (1645-1669), tokom koga Levant u spoljnoj razmeni Engleske stiče značajno mesto. Iz tog vremena potiču spekulacije o njihovom savezu, upravljenom nastojanjem Porte da suzbije pritisak Venecije. Nasuprot ovom periodu, relativno dobro istraženom, vreme kada je dužnost ambasadora obavljao Vilijem Trambul nije predstavljalo predmet zanimanja istoričara. Upravo ta činjenica podstakla nas je na istraživanje, kako bi prisustvo Engleske u Osmanskom carstvu bilo sagledano u kontinuumu.

Ključne reči: Vilijem Trambul, Osmansko carstvo, diplomatija, Levantska kompanija

Abstract: The contacts between England and the Ottoman Empire were established during the reign of Queen Elizabeth I (1558-1603) and continued to develop during the 17th century. The War of Candia (1645-1669) favorably affected these relations during which Levant assumed an important role in the external exchange of England. From this time on, the speculations started about their alliance marked with the attempt of the Porte to repel the Venetian pressure. Contrary to this period, which is relatively well re-

¹ Rad nastao kao rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija zapadnog Balkana* (ev. br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

searched, the period when William Trumbull performed the duty of the ambassador did not represent the subject of interest to historians. It was exactly this fact that prompted us to research in order to observe the presence of England in the Ottoman Empire in a continuum.

Key words: *William Trumbull, Ottoman Empire, diplomacy, Levant Company*

Imenovanja u diplomatsku službu zavisila su od ličnosti kandidata, a pre svega da li je uspeo da stekne naklonost vladajućeg establišmenta. Stara praksa pokazala se kao značajno pravilo na izmaku vladavine Džejmsa II (1685-1688). U napetoj atmosferi zabeleženoj svuda po Velikoj Britaniji, koja nije mimoišla ni udaljene delove poput Dablina,² London je nastojao da balansira između rigidne politike Džejmsa II da državu vrati u okrilje katoličanstva, i jake protestantske opozicije.³ Ranije imenovani ambasador Vilijem Somes iznenada je preminuo na Malti 12. juna 1686. na putu za Carigrad.⁴ S druge strane, odnosi sa Portom intenzivirani su razvojem levantske trgovine, koja je od 1680. počela da zapada u krizu.⁵ Do tada je prihvaćeno pravilo da ambasadora na Porti bira Levantska kompanija,⁶ a potvrđuje dvor, odnosno kralj. Sa akreditivnim pismom ambasador (bilo da se radilo o redovnom ili van-

² Odavde je u London javljeno da je Dablin ispunjen brojnim "skandaloznim" pamfletima, koji su osuđivali vlast i ministre; George Agar Ellis (pr.), *The Ellis Correspondence. Letters Written during the Years 1686, 1687, 1688, and Addressed to Jhon Ellis, Esq. Secretary to the Commissioners of His Majesty's Revenue in Irleand. Comprising many particulars of the Revolution*, vol. I-II. London: Hanry Colburn, New Burlington Street 1829, I, 159 (pismo br. LXI, Dablin, 7. avgust 1686)

³ *Ibid.*, 159.

⁴ Alfred C. Wood, *The English Embassy at Constantinople*, *English Historical Review* 155 (1925), 544; *Reeport of the Manuscripts of the Marquess of Downshire Preserved at Easthampstead Park. Berks* [ed. *Historical Manuscripts Commission*], vol. I: *Papers of Sir William Trumbull*, part I (= u daljem tekstu: *Papers of Sir William Trumbull*, I), London: Published by his Majesty's Stationery Office 1924, 196 (Marsej, 10. jul 1686).

⁵ Alfred Wood, *A History of the Levant Company*, Oxon: Frank Cass & Co. Ltd 1964², 102.

⁶ Levantska kompanija osnovana je 1581. uz pristanak kraljice Elizabete I. O uslovima osnivanja i početnom periodu njenog poslovanja videti pored navedenog Vudovog dela i: Mortimer Epstein, *English Levant Company. Its Foundation and its History to Sixteenth Hundred Forty*. London: Ayer Publishing, 1969². U arhiskoj građi u ovom periodu češće se pominje kao Turska kompanija (*Turkish Company*), ali smo se mi odlučili za prvi naziv.

rednom) priman je u prvu audijenciju kod velikog vezira i sultana. Time je njegov boravak na teritoriji *osmanske države* dobijao puni legitimitet.

Izbor Vilijema Trambula (1639-1716) u vreme kada dinastiju Stjuarta počinje da razara njena beskompromisna politika donekle predstavlja odgovor na prilike zbog kojih se moralo potražiti hitno rešenje.⁷ On je služio kao vicekancelar na Oksfordu do 1668. kada je preimenovan u kancelara dijaceze Ročester. Novi uspon doživeo je 1684, kada dobija položaj Ratnog sekretara u Irskoj, ali je i sa tog položaja uklonjen naredne godine.⁸ Veliki uspeh u karijeri ostvario je kada ga je Džejms II imenovao 1685. za vanrednog ambasadora u Parizu.⁹ Već sledeće godine opozvan je da bi bio imenovan za ambasadora u Osmanskom carstvu. Ova odluka vezuje se za stav Londona da za novog ambasadora u Parizu pošalje lorda Montagjua. U jednom pismu navedeno je da će lord Montagju biti izabran za vanrednog ambasadora u Parizu ukoliko ser Vilijem Trambul prihvati položaj u Osmanskom carstvu.¹⁰

Po drugoj verziji, Francuzi su odbijali službenicima engleske ambasade koji su ispovedali protestantsku veru da daju diplomatski imunitet.¹¹ Trambul je optužen da je nekolicini hugenota pomogao da pobegnu iz Francuske. To je stvorilo animozitet između Trambula i Versaja, zbog čega je bio i uklonjen sa položaja ambasadora.

⁷ Porodica Vilijema Trambula vodi poreklo iz Kravena u Jokširu. Njegov deda Vilijem I Trambul, od 1609. do 1625. služio kao rezident u Briselu dobio je od Čarlsa I (1625-1649) imanje. Umro je 1635. Iz braka sa Deborom Dauns iz Kenta imao je dvojicu sinova. Jedan od njih Vilijem II Trambul primljen je na Oksfordu. On je iz prvog braka sa Elizabetom Vemerlin imao veliku porodicu, uključujući i sina Vilijema III Trambula; *Papers of Sir William Trumbull*, I, v-vi (uvodni deo). Otac Elizabete Džordž Rudolf Vekerlin, poreklom iz Štutgarta, proveo je niz godina u Francuskoj kao sekretar ambasadora Vitemberga, nakon čega je odlučio da se trajno nastani u Engleskoj; Ruth Clark, *Sir William Trumbull in Paris 1685-1686*. Wellesley: Wellesley College 1938, 3. Vilijem II Trambul preminuo je 1678.

⁸ *Papers of Sir William Trumbull*, I, vii (uvodni deo).

⁹ Ovaj period njegovog života u: Clark, *Sir William Trumbull in Paris*, za razliku od kasnijeg perioda, uključujući i njegov boravak u Carigradu. U izradi rada korišćeni su podaci koji se odnose ina poreklo njegove porodice, koje Klark preuzima iz objavljene arhivske zbirke: *Papers of Sir William Trumbull*, I.

¹⁰ *The Ellis Correspondence*, I, 157 (pismo br. LV, London, 7. avgust 1686).

¹¹ Basil Duke Henning (ed.), *The History of Parliament: the House of Commons 1660-1690*, London: Martin Seeker & Warburg Limited 1983, odrednica "Sir William Trumbull" (Paula Watson & Basil Duke Henning). U Francuskoj je 1685. opozvan Nantski edikt čime je hugenotima uskraćeno pravo da ispovedaju svoju veru. Oni koji su odbili da pređu u katoličku, morali su da napuste Francusku.

Vilijam Trambul

Odmah po imenovanju za ambasadora u Carigradu, Henri, erl od Klarendona, savetovao ga je da ne prihvati taj položaj navodeći da je trgovina sa Levantom gotovo je obustavljena.¹² Međutim, nisu svi delili ovo mišljenje. Ričard Bulstrode rezident u Briselu čestitao je Trambulu na „položaju velike časti, malih briga i velikog profita“.¹³ On, međutim, nije bio po volji Upravi Levantske kompanije koja je dvoru dostavila peticiju protiv smene Džejmisa Bridžesa (1681-1687) sa položaja ambasadora.¹⁴ Bridžes je stekao njenu naklonost jer je služio za manju platu nego njegovi prethodnici.¹⁵ Ista činjenica objašnjava i rezervisanost Uprave Levantske kompanije prema Trambulu, za koga se pretpostavljalo da će zahtevati platu shodno svom položaju. U isto vreme ambasador Francuske u Londonu tražio je da se Trambul vrati u Pariz radi razrešenja slučaja sa hugenotima.¹⁶

Oktobra 1686. Trambul je boravio u Londonu pripremajući se za polazak u Carigrad.¹⁷ Njega je nepoznati autor pisma uputio na saradnju sa Dadlijem Nortom,

¹² *Papers of Sir William Trumbull*, I, 203 (Dablin, 4. avgust 1686).

¹³ Isto, 206 (Brisel, 8. avgust 1686).

¹⁴ Isto, 208 (Vajthol, 12. avgust 1686). Videti i dokument objavljen u: Isto 213 (London, 26. avgust 1686).

¹⁵ Isto, 215 (Vajthol, 30. avgust 1686).

¹⁶ Isto, 207 (Vindzor, 9. avgust 1686).

¹⁷ Ellis, *The Ellis Correspondence*, I, 176 (prismo br. LXIII, Vajthol, 22. oktobar 1686).

koji je ranije službovao u Carigradu kao blagajnik Levantske kompanije,¹⁸ i bio dobro upućen u prilike.¹⁹ U isto vreme uspostavio je prepisku i sa Polom Rikoom, koji je niz godina proveo kao konzul u Izmiru (1667-1678).²⁰ Riko je Trambulu preporučio da iz Engleske povede samo neophodno osoblje, dok će poslugu moći naći među Jevrejima, Jermenima i Grcima u Carigradu.²¹ Savetovao ga je da ponese 20 livreja namenjenih slugama, koje će pratiti ambasadora u prvu audijenciju.²² Kraj 1686. Trambul je proveo kontaktirajući osobe koje su mu mogle dati korisna obaveštenja o mestu budućeg službovanja, dok su oni upućeni smatrali da će za Carigrad otputovati tek s proleća 1687.²³

Njegov izbor pao je u vreme kada engleska trgovina sa Dalekim Istokom počinje da preovlađuje nad trgovinom sa Levantom. Alfred Vud period „transformacije“ smestio je u razdoblje od 1680. do 1688. On se delom poklapa sa veziratom Kara Mustafa-paše (1676-1683),²⁴ koji je oštrim stavom prema diplomatama istima vezi-

¹⁸ O njemu videti: North, Roger (1744): *The Life of the Honourable sir Dudley North, Knt. Commissioner of the Customs, and afterwards of the Treasury of his Majesty King Charles of Second*. London: Printed for the Editor.

¹⁹ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 224 (23. oktobar 1686).

²⁰ Sonia Anderson, *An English Consul in Turkey. Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678*. Oxford: Oxford University Press 1989. Polu Rikou pripisuje se značajna knjiga koja je za cilj imala da upozna englesku javnost sa životom i običajima Turaka; Sir Paul Ricaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire. Containing The Maxims of the Turkish Polity, the Most Material points of the Mahometan Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries. Their Military Discipline, with an Exact Computation of their Forces both by Sea and Land*. London: West-End of St. Paul's Church-Yard 1686.

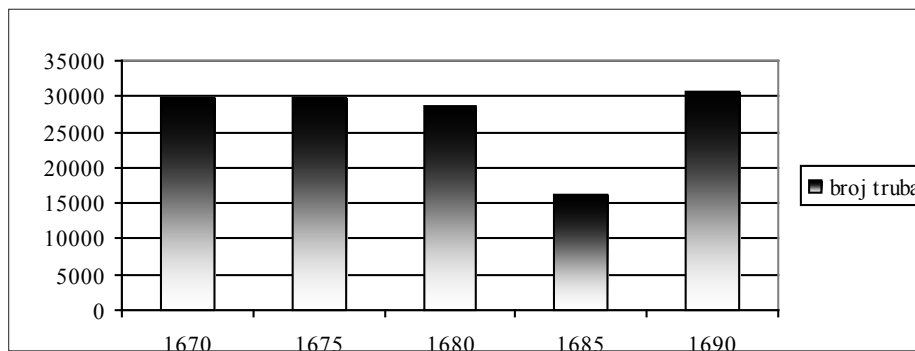
²¹ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 224 (Dablin, 20. novembar 1686).

²² Geoff Berrige, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the resident embassy*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers 2009, 47, nap. 106.

²³ Ellis, *The Ellis Correspondence*, I, 193 (prismo br. LXVII, Vajthol, 23. novembar 1686).

²⁴ Wood, *A History of the Levant Company*, 105. Ovo je period nastojanja osmanskih centralnih i provincijskih vlasti da nadomeste eksploataciju svog tržišta od strane zapadnih trgovaca naplatom avanije. U prvo vreme u avaniju je uplaćivan deo imovine preminulih stranih trgovaca. Otprilike u ovom razdoblju avanija dobija značaj „dodatne takse na robu“. O avaniji na način kako je Olon razumeo, ostavljajući prostor za dodatna tumačenja, videti: M. Olon, „Towards Classifying Avantias: A Study of Two Cases Involving the English and Dutch Nations in Seventeenth Century Izmir“, u: Alastair Hamilton – Alexander de Groot – Maurits van der Boogert (ed.), *Friends and Rivals in the East. Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Nineteenth Century*. Leiden: Koninklijke, Brill 2000, 159-186.

vao ruke da intenzivnije delaju. Izvoz engleskih vunениh tkanina na Levant doživeo je pad. Po Vudu vrhunac predstavlja bilans iz 1688,²⁵ dok je po nama do toga došlo nešto ranije (grafikon 1).

Grafikon 1; Izvoz engleskog tekstila na Levant u periodu od 1670. do 1690.²⁶

Nakon što je Leopold I (1658-1705) osvojio Budim (1686) borba protiv Osmanlija dobila je novi smisao.²⁷ Naredne godine poraz kod Haršanja²⁸ uverio je Portu u

²⁵ Wood, *A History of the Levant Company*, 108.

²⁶ Grafikon je izrađen na osnovu podataka dobijenih iz izveštaja u: Public Record Office (= u daljem tekstu: PRO), State Papers (= u daljem tekstu: SP), 105/145 [Register Book of Levant Company recording commissions and Instructions to Ambassadors and Consuls, Agreements, Petitions and Memoranda to the Government, 1668-1710], 272 (London, jul 1698).

²⁷ Osvajanje Budima pobudilo je ratni elan kod članica Svete Lige. U jednom izveštaju iz Venecije stoji: *...onde questi s[igno]ri mostrano dispossitioni a continuar la guerra sin' all' incirca espulsione d' Ottomanesimo dell' Europa; Državni Arhiv u Dubrovniku (DAD), Prepiska XVII st. 68/2105, doc. 24, 5 (Venecija, 14. septembar 1686). Događaj koj je shvaćen kao velika šansa hrišćanstvu da se oslobodi osmanske pretnje, jer se u ovom i sličnim tekstovima, posebno italijanske provijencije, „Ottomanesimo“ koristi kao sinonim za muhamedanstvo, objedinjujući u sebi etničku i versku komponentu. O ovom događaju: Paolo Zenarolla, *Relatione Esatta, e distinta Sopra le operationi, fatte dopo l' Assedio di BUDA dalle Vittoriose Armi di S. M. C. l' anno 1686. Con L' aggiunta della nuova Rebellione d' Vngharia, e con altre particolarità seguite sino alla marchia degl' Esserciti l' anno 1687*. In Vienna: Appresso Gio. Van Ghelen 1687.*

²⁸ Bitka do koje je došlo 12. avgusta 1687, u kojoj je vojska Leopolda I sastavljena od nemačkih, bavarskih, hrvatskih i ugarskih trupa porazila osmansku. Никола Самаринић, Битка код Харшања у европској историји. *Историјски Часопис* 1988, бр. 35, 75-87;

njenu nemoć, ali što je bilo gore, uvelo je državu u period prevrata i vojnih pobuna. London je obavješten da su pobune u osmanskoj vojsci posledica njenog poslednjeg poraza.²⁹ Francuska koja je nastojala da iskoristi zaokupljenost vojske Leopolda I, izdvojila se kao saveznik na koji je Porta, našavši se u lošem položaju, počela da računati. Ambasador Luja XIV Pjer Žirarden de Vodrej (1685-1689)³⁰ širio je vesti o savezu Francuske i Engleske „protiv ostatka sveta“. Luj XIV (1643-1715) bio je spreman da trupe stacionirane u Denkerku ustupi Čarlsu II u slučaju pobune. On je već s proleća 1687. lobirao kod velikog vezira navodeći činjenicu da je Luj XIV rešen na rat sa Leopoldom I.³¹ Englesko-francuski rivalitet dovodio je do sukoba između trgovaca dveju zemalja. Džejms Bridžes procenio je da su život i imovina engleskih trgovaca ugroženi na Levantu, dok Izmir opisuje kao „francusku luku“.³² I u ostalim delovima situacija nije bila povoljnija. U Alepu, gde su obe nacije držale konzule, francuski je nastojao da naplati konzularinu (*consulage*)³³ od engleskih trgovaca.³⁴

Trambul je krajem jula uplovio u Dardanele. Sa sobom je vodio trojicu dečaka, označenih kao „*giovanni di lingua*“.³⁵ Tajne instrukcije primio je u Đenovi, gde je

Simpliciano Bizozeri, *La Sagra Lega contro la potenza Ottomana. Successi delle armi Imperiali...Con tutti gli accidenti successivamente sopraggiunti dall'anno 1683. sino al fine del 1689*. In Milano: Nella Regia ducale Corte 1690, 233-239; Camilo Contarini, *Istoria della Guerra di Leopolo Primo Imperadore e di Principi Collegati contro il Turco. Dall'Anno 1683. sino alla Pace*, vol. I-II. In Venezia: Apresso Michele Hertz, e Antonio Bortoli 1710, I, 662-667.

²⁹ PRO, SP, 97 [Turkey]/20 [Lord Chandos, Sir William Trumbull, Sir William Hussey, Lord Paget, 1684-1697], 96 (Carigrad, 5. septembar 1687).

³⁰ O njemu videti: Никола Самарџић, *Француска и Турска 1687-1691*. Београд: Историјски институт САНУ, 1992, 42, 65-69.

³¹ PRO, SP 97/20, 65 (Carigrad, 20. april 1687).

³² PRO, SP 97/20, 69 (Galata, 25. april 1687).

³³ Konzularina je uvedena početkom XVII veka kada je sa intenziviranjem trgovine počela i izgradnja konzularne mreže. Namet je uveden kako bi se konzuli i ambasador u Carigradu finansirali. U prvo vreme iznosila je 1% od vrednosti robe, ali je kasnije, posebno u slučaju rata, kada je i rizik plovidbe postajao veći, ili sa povećanim iznuđivanjem osmanskih službenika cena robe neprirodnim putem uvećavana i konzularina je povećana. Prema reguli iz 1661. godine ona je povećana na 2%.

³⁴ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 287 (Alep, 3. februar 1688).

³⁵ PRO, SP, 105/145, 141 (iz instrukcija Vilijemu Trumbulu, bez datuma). „Giovanni di lingua“ sreće se u svim izveštajima iz tog perioda. Termin je prihvaćen iz italijanskog jezika označavao je dečake koji su u prvo vreme iz Venecije slati u Carigrad da nauče turski i

kratko odseo na putu prema Carigradu.³⁶ Iz Pere, gde se nalazila rezidencija, Džejms Bridžes poželeo mu je dobrodošlicu ovlastivši blagajnika da ga sačeka.³⁷ Konačno, 10. avgusta Trambul je stigao u Carigrad. Od diplomata prvi su mu poželeli dobrodošlicu francuski i ambasador Nizozemske.³⁸ Shodno diplomatskom protokolu uzvratio je kasnije posetu Žirardenu, što je u Londonu dočekano sa odobravanjem. Njemu je tom prilikom preporučeno da ostane u dobrim odnosima sa svim predstavnicima hrišćanskih država.³⁹

Prva audijencija zakazana je za 3. septembar 1687. kod kajmakama Carigrada. On je ukrcan na brod u blizini Tophane i prevežen do Novog saraja (na Bosforu). Bio je običaj da brod sa ambasadorom pozdrave predstavnici ostalih država. Obično je pucano sa po jednog broda, a i pored nategnutih odnosa nije izostao ni plotun sa francuskog. Starog i novog ambasadora sačekao je čauš-baša u prtnji 50 čauša, koji su išli napred, a za njima janičari i tek na kraju kolone ambasadori sa slugama i osobljem, kao i trgovcima engleske nacije u Carigradu. Trambul je nosio akreditivna pisma Čarlsa II i pismo za velikog vezira.⁴⁰ Audijencija je iskorišćena i da bi se raspravio incident sa francuskim brodom; slučaj koji je rešen u korist engleske strane uz pristanak Porte.⁴¹

Dolazak Vilijema Trambula u Osmansko carstvo desio se u izuzetno napetom trenutku. Niz poraza pojačali su neraspoloženje u društvu, kao i borbu u vojnim redovima (askeru), koji se podelio na zaklete pristalice i beskompromisne protivnike Čuprilića. Poraz kod Haršanja okrenuo je vojsku protiv velikog vezira. Veliki vezir Sulejman-paša nakon poraza vratio se u Jedrene, nadajući se da će zadržati sultanovu milost. Međutim, Mehmed IV (1648-1687) odlučio je da pređe u Carigrad. Na putu su ga stigli pojedini vojnici iz Ugarske, koji su mu preneli vesti o neprimerenom ponašanju velikog vezira. Sultanu je dostavljeno da je Sulejman-paša kukavica i lažov, koji nije redovno plaćao vojsku.⁴² Sultan je poklonio život Sulejman-paši, ali je isti čin poslužio kao motiv nove vojne pobune, koja je obeležila unutrašnju politiku

arapski jezik, što ih je predodredilo za karijeru tumača. Ovu praksu prihvatile su i ostale evropske države, uključujući i Englesku.

³⁶ *Papers of Sir William Trumbull*, I, vii (uvodni deo).

³⁷ Isto, 257 (Pera, 28. juli 1687).

³⁸ Isto, 258 (Carigrad, 17. avgust 1687).

³⁹ Isto, 275 (Vajthol, 10. novembar 1687).

⁴⁰ PRO, SP 97/20, 102 (Carigrad, 15. septembar 1687).

⁴¹ PRO, SP 97/20, 102'.

⁴² PRO, SP 97/20, 102' i 103.

osmanske države krajem 1687. i tokom prve polovine 1688. Pobuna je okončana svrgavanjem Mehmeda IV. Ova smena uticala je da se narod podeli na dve struje,⁴³ dok se vlast našla u rukama vojske.⁴⁴ Sulejman II (1687-1691), za koga se nije znalo koliko će dugo ostati na vlasti,⁴⁵ proglašen je 27. novembra sultanom. Bizozeri je zabeležio da je svečanosti prisustvovalo 8.000 janičara i svega 1.500 spahija.⁴⁶ Isti događaj najavio je transformaciju osmanske vojske, u kojoj su tradicionalne snage smeunjene na račun „novih ljudi“ spremnih da pod oružjem brane državu od nevernika.

Događaji na Porti odložili su zvaničnu audijenciju Trambula, koja je značila da je zvanično prihvaćen za legitimnog ambasadora Engleske. U diplomatskim odnosima Porte važno je pravilo da nakon stupanja velikog vezira na vlast (u čijim se rukama nalazila spoljna politika osmanske države), ambasadori zakažu audijenciju kao bi mu čestitali. Vilijem Trambul primljen je prvi put kod velikog vezira Nišandži Ismail-paše maja 1688. Audijencija nije ranije održana jer se za velikog vezira Sijavuš-pašu (1687-1688), poreklom Kirgiza, smatralo da se neće dugo zadržati na ovom položaju,⁴⁷ što se pokazalo tačnim.

Trambul je predstavljao izbor protivan volji engleskih trgovaca u Carigradu, koji su istupali protiv smene Džejmsa Bridžesa. Engleski trgovci u Izmiru, nastojali su da utvrde prihvatljivu tarifu za robu koju su uvozili. U tome su očekivali pomoć ambasadora kada pregovori sa lokalnim vlastima nisu dali rezultate. Hobson, konzul u Atini, nastojao je da uredi sličan problem sa vojvodom.⁴⁸ Uprava levantske kompanije 20. decembra 1686. odlučila se na smanjenje konzularine u osmanskim lukama od 2% na 1%. Međutim ambasador Bridžes odlagao je sa njenom primenom.⁴⁹ Generalno gledano 1687. pokazala se nepovoljnom za trgovinu. Pobune u istočnim provincijama, posebno Alepu, Tripoliju i Kairu, uticale su na prekid karavanske trgo-

⁴³ Bizozeri, *La Sagra Lega*, I, 274.

⁴⁴ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 279 (Pera, 28. novembar 1687).

⁴⁵ Isto, 274 (Carigrad, 5/15. novembar 1687).

⁴⁶ Bizozeri, *La Sagra Lega*, I, 274.

⁴⁷ K.u.K Haus-Hof und Staats Archiv, Wien (= u daljem tekstu: HHStA), Handskript (= u daljem tekstu: Hs), pot 132, bohum 1020, band 1 (= u daljem tekstu: 132/1020-1), 73 (Carigrad, 18. maj 1688).

⁴⁸ Položaj vojvode posebno jača od sredine XVII veka, koji postaje produžena ruka sandžakbega u upravljanju određenim gradom. O njemu videti: Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV-XIX век*. Београд: Филозофски факултет & *Hesperiaedu* 2010, 131-132.

⁴⁹ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 264 (Vajthol, 22. avgust 1687).

vine, zahvaljujući kojoj je roba iz Persije dopremana do levantskih luka.⁵⁰ Pobunjenici i pljačkaške bande napadali su u svakoj povoljnoj prilici karavane, stvarajući od trgovine rizičan posao. Zbog toga su trgovci u velikom broju napuštali ovaj posao i opredeljivali se za neki drugi.⁵¹

Vlasti da bi došle do novca za finansiranje rata, nametale su evropskim trgovcima uvećane dažbine, protivne kapitulacijama.⁵² Od mera koje je preduzela bila je i naredba najznačajnijim gradovima da plate određeni iznos novca. Carigrad je oporezovan vanrednim porezom od milion škuda, Kairo sa pola miliona, Alep sa 100.000, Tripoli (Sirija) sa 50.000, Izmir sa 300.000. Ovaj porez nije mimoišao ni ostale gradove u državi, shodno njihovom značaju.⁵³ Pored ostalog oporezovana je i ulema koja je raspolagala najvećom količinom novca.

Na poraz kod Haršanja nadovezalo se napredovanje generala Donevalta u čije su ruke pala sva mesta između Drave i Save, izuzev Kanjiže i Sigeta, za koje se očekivalo da će biti osvojena tokom zime.⁵⁴ Mnogi su izražavali sumnju da će Sulejman II ostati dugo na vlasti.⁵⁵ Iako je vojna snaga Osmanlija bila skrhanja porazima tokom 1687. niko u ovoj državi početkom 1688. nije smatrao da je potrebno sklopiti mir.⁵⁶ Osmanska vlast nameravla je da naoruža nove vojnike, koji su činili na brzinu regrutovani janičari preko spiskova otvorenih u nekoliko gradova. I pojedini poluvojni redovi (sekbani, sejmeni i sl.) regrutovani su među najsiromašnijim slojevima musli-

⁵⁰ Opat Simpliciano Bizozeri kao njihove pokretače navodi janičare, koji su se pobunili protiv prekomernih nameta; Bizozeri, *La Sagra Lega*, I, 270.

⁵¹ Contarini, *Istoria della Guerra di Leopoldo Primo*, I, 664.

⁵² *Papers of Sir William Trumbull*, I, 279 (?), 28. novembar 1687). Šerijat je celokupnu ekumenu deli na dar-ul Islam (zemlja gde su vladajući islamski zakoni) i dar ul- harb teritoriju rata. Kapitulacije odnosno vrsta ahd-nama predstavlja jedan od načina na koje su vlasti u islamskim zemljama uređivale svoj odnos sa dar-ul harbom (zemljama rata), u koje su tretirane i Francuska, Nizozemska i Engleska, pored ostalih. Povećan trgovinski promet navedenih država kroz XVII vek istakao je kapitulacije kao osnovu po kojoj su njihovi trgovci i diplomate boravile u Osmanskom carstvu. Hans Teunisen je u svojoj doktorskoj tezi dokazao da se već od XVI veka ahd-name prevode kao kapitulacije; Hans Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Document*. *Electronic Journal of Oriental Studies* br. 1 (1998), 6-7.

⁵³ Bizozeri, *La Sagra Lega*, I, 270.

⁵⁴ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 283 (kraj 1687).

⁵⁵ Isto, 274 (Carigrad, 5/15. novembar 1687).

⁵⁶ HHStA, Hs, 132/1020-1, 5 (Carigrad, 12. januar 1688).

manskog stanovništva. Prioritet u vojnim planovima bio je sačuvati Beograd, dok je od Iloka stvorena baza odakle se Dunavom transportovala hrana i municija gradu.⁵⁷ U budućim okršajima u Ugarskoj Porta se uzdala u pomoć Tatara iz Krimskog kanata i Budžaka. Međutim Rusija koja je napredovala prema Krimu podbadala je Kozake da se suprotstave Tatarima, primoravši ih da brane granice Kanata umesto da pređu u Ugarsku radi pomoći Osmanlijama.⁵⁸

Sulejmana II dovedenog na vlast voljom janičara odbijale su da priznaju pojedine provincije. Ovo je bio slučaj sa Egiptom. Aleksandrija nije htela da prihvati pašu koga je za upravnika imenovao novi sultan. Slična situacija vladala je i u Anadoliji, čije su pojedine provincije ostale verne Mehmedu IV. Sama javnost Carigrada podelila se između pristalica starog i novog sultana. Najveći grad osmanske imperije pogođen je nestašicom namirnica usled prekida trgovine.⁵⁹ Početkom 1688. nametnut je porez u visini od dukata na svaku hanu (ognjište) u Carigradu, Jedrenu i Bursi.⁶⁰ Ovo je od pojedinih savremenika protumačeno kao glavni uzrok pobuni u Anadoliji, koja je suzbijena tek krajem godine. Krajem februara u Carigradu je izbio požar u kome je izgorelo 6.000 kuća. Mnogo teža njegova posledica bila je što je u njemu stradalo 300 šajki natovarenih pirinčem, kafom i drugim namirnicama.⁶¹

Loše poslovanje Engleza pogoršavala je surevnjivost Francuza. Oni su u Akri (Sirija) naplaćivali konzularinu na engleske brodove.⁶² Početkom 1688. okolina Aleksandrete (tur. İskenderun) i Alepa bila je puna pljačkaških bandi, sa kojima vlast nije uspevala da izađe na kraj.⁶³ Međutim, nisu u svim levantskim lukama francusko-engleski odnosi bili loši. Francuski konzul u Aleksandreti pomogao je Englezima da dobiju od lokalnog kadije hudžet,⁶⁴ koji je štitio njihove interese.⁶⁵ Uprava kompanije izdala je naredbu kontrolorima, koji su kontrolisali uvoz engleskih brodova po levantskim lukama, da ne dozvole uvoz ni jedne mere tekstila sa brodova čiji zapovednici prethodno nisu ispunili njene uslove.⁶⁶ Sa ovim merama upoznat je i Tram-

⁵⁷ HHStA, Hs, 132/1020-1, 7.

⁵⁸ HHStA, Hs, 132/1020-1, 10-11 (Carigrad, 12. januar 1688).

⁵⁹ Bizozeri, *La Sagra Lega*, I, 356.

⁶⁰ Isto, 357.

⁶¹ Isto, 358.

⁶² *Papers of Sir William Trumbull*, I, 287 (Alep, 3. februar 1688).

⁶³ Isto, 288 (Alep, 21. februar 1688).

⁶⁴ Hudžet – odluka kadije u nekom sporu pred šerijatskim sudom.

⁶⁵ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 288.

⁶⁶ Isto, 289 (London (?), 29. mart 1687).

bul, od koga je Kompanija očekivala da radi na njihovom poštovanju. Vrhunac je predstavljala odluka o zatvaranju konzulta u Atini. Hobson, kome je ponuđeno mesto konzula u Carigradu, nadao se da će Kompanija odlučiti da otvori novi konzulat u Solunu. Međutim, ovo pitanje bilo je tek na početku rešavanja, a Kompanija je pre-pustila Trambulu da ispita korisnost celog poduhvata.⁶⁷ Uskoro je Kompanija done-la odluku protiv imenovanja vice-konzula u lukama u kojima oni ranije nisu posto-jali.⁶⁸ Zemljotres koji je Izmir pogodio u leto 1688. naneo je velike štete Evropljani-ma nastanjenim u ovom gradu. Po proceni konzula Vilijema Raja, Englezi su pretr-peli štetu od 300.000 dolara.⁶⁹

Tokom leta 1688. došlo je do preloma u odnosima Porte sa Svetom ligom, kada je rešila da pošalje delegaciju u Beč radi sklapanja mira.⁷⁰ Za poslanike izabrani su do tada nepoznati državni činovnik Zulfikar-efendija i prvi dragoman (tumač) Porte Aleksandar Mavrokordato.⁷¹ Pokretanje ovih pregovora otvorilo je novo poglavlje u diplomatiji osmanske države u njenoj komunikaciji sa Evropom. To je predstavljalo impuls za stupanje u akciju ambasadora evropskih država, uključujući i engleskog.

Sredinom septembra 1688. Trambul je primljen u prvu audijenciju kod Sulej-mana II tokom koje je uspeo da isporuči poklone. Tom prilikom Trambulu i njego-voj pratnji poklonjeno je 18 kaftana u znak priznanja njegovog položaja.⁷² On je na-stojao da audijenciju iskoristi kako bi uredio poslovanje engleskih faktorija, koje su trepele pritiske ne samo vlasti, već i francuske konkurencije. Porti je već duže vreme nedostajalo novca kako bi namirila potrebe vojske, koja je odbijala da se bori ukoli-ko ne bude isplaćena. Sulejman II naredio je da se srebro iz saraja prebaci u državnu

⁶⁷ Isto, 295 (London, 15. jun 1688).

⁶⁸ Isto, 303 (London, 13. oktobar 1688).

⁶⁹ Isto, 297 (Izmir (?), 25. jul 1688). *Lyon Dollars* - nizozemski novac (osoben po prikazu lava zbog čega je dobio ime arslan, ali i rix dollar) prihvaćen za sredstvo plaćanja i od Evropljana i lokalnih osmanskih vlasti.

⁷⁰ HHStA, Hs, 132/1020-1, 85 (Carigrad, 6. jul 1688).

⁷¹ O njemu videti: Damien Janos, Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: the Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century. *Archivum Ottomanicum* 2005/2006, br. 23, 177-196. O delovanju Aleksandra Mavrokordata tokom Velikog ili Bečkog rata videti i: Marija Kocić, *Put u evropsku diplomatiju: Osmansko carstvo od Beča do Karlovca*. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture & Hesperiaedu (u štampi). Ovde je navedena sva dodatna literatura.

⁷² HHStA, Hs, 132/1020-1, 97 (Carigrad, 16. septembar 1688).

kovnicu i prekuje u novac.⁷³ Porta je počela da oporezuje podanike novim porezima, od kojih su jedino bili izuzeti ambasadori i njihovo osoblje.⁷⁴ Trgovci u faktorijama trpeli su pojačane pritiske vlasti za novcem. Ovakva situacija izrodila je niz sporova u kojima je Trambul morao da interveniše. Došlo je i do sukoba između pripadnika engleskih faktorija sa diplomatskim osobljem. Severnoafrički pirati, koji su delovali u sastavnu osmanske flote, i dalje ne napuštajući pirateriju kao izvor prihoda, otežali su plovidbu Mediteranom do krajnjih granica, tako da je plovidba engleskih brodova do Aleksandrije bila prekinuta.

U pometnjom inspirisanom društvu interesi stranih trgovaca nisu predstavljali prioritet Porte, koju je Žirarden podbadao na rat. Ove politike držao se sve do iznenadne smrti krajem februara 1689.⁷⁵ Krajem aprila Francuzi u Carigradu znali su da je Luj XIV izabrao novog ambasadora, Pjer Antoana Kastanjera de Šatonefa (1689-1699).⁷⁶ S druge strane, položaj Trambula oslabljen je dolaskom Vilijema III (1689-1702) na presto, u događaju poznatom kao „Slavna Revolucija“, koji je imao neposredne posledica po ceo diplomatski kor Engleske.

Prodor habsburške vojske na čelu sa Ludvigom fon Badenom kroz Srbiju u leto 1689. najavio je kraj mirovnih pregovora u Beču. Akt upravljen nuždom, koji je Portu naterao da pregovara, pao je u vodu nakon objave *nefiram*-a.⁷⁷ Trambulu je predstavljalo gotovo nemoguću misiju da dođe do podataka u vezi sa pregovorima koji su se vodili u Beču. Porta je sve u vezi toga čuvala u tajnosti.⁷⁸ Čak su se i diplomate ustručavale da se o tome raspituju, kako ne bi izazvali sumnju. Zulfikar-efendija se javio novim pismom u septembru 1689. godine, o čijem sadržaju Trambul ništa nije uspeo saznati. Jedino što mu je preostalo bilo je da se prepusti instinktu većtog

⁷³ HHStA, Hs, 132/1020-1, 94 (Carigrad, 6. jul 1688).

⁷⁴ HHStA, Hs, 132/1020-1, 102 (Carigrad, 28. novembar i 14 decembar 1688).

⁷⁵ HHStA, Hs, 132/1020-2, 7 (Carigrad, 28. februar 1689).

⁷⁶ HHStA, Hs, 132/1020-2, 22 (Carigrad, 25. aprila 1689). O njemu videti: Самарцић, *Француска и Турска*, 42-43.

⁷⁷ Izraz koji se često susreće u građi zapadne provijencije, posebno italijanskoj. Nefiram zapravo predstavlja poziv vlasti narodu (muslimanima) da se odazovu odbrani države i vere. To se pokazalo kao jedino rešenje u uslovima kada je regrutovanje janičara i poluvojnih redova na temelju otvaranja spiskova, uvelo u osmansku vojsku siromašnu rulju, koja je prepljačkala nego sto je umela da ratuje. Ovo je ukazalo na krizu kojom je osmanska vojska bila zahvaćena, a podela društva na asker i raju značajno narušena.

⁷⁸ PRO, SP, 97/20, 139 (Carigrad, 5. jun 1689).

posmatrača, te je na osnovu ponašanja velikog vezira zaključio da se stvari nisu povoljno razvijale po Osmanlije.⁷⁹

Trambulovo delovanje svelo se na regulisanje poslovanja engleskih trgovaca. On se u ovome držao instrukcija koje je dobio u vreme kada se London rešio da ga izabere na ovaj položaj.⁸⁰ U ovome mu je pomagao Tomas Kuk, sekretar engleske ambasade od 1674.⁸¹ Francuski uticaj se nametao Porti željom Luja XIV da je iskoristi kao saveznika radi vlastitih ciljeva. Žirarden kasnije i njegov brat, koji je za kratko preuzeo poslove francuske ambasade, počeli su sa gradnjom francuskog uticaja u osmanskoj spoljnoj politici, zasnovan na davanju bespovratne novčane pomoći Porti. Kraha na vojnom planu naterao je Portu da bira između tolerisanja francuskih interesa, ili jačanja fundamentalizma kod dela islamskog društva. Delimična nezainteresovanost Londona za Levant, koji je izgubio na značaju zbog koristi koju je počela da donosi trgovina sa Dalekim Istokom, uticao je i na efikasnost njene diplomatije u Carigradu.

Događaj nazvan „Slavna Revolucija“ uspeo je zahvaljujući postignutom kompromisu između većine i stranca potencijalnog kandidata na engleski presto sličnog verskog sentimenta (budući Vilijem III bio je kalvinist). Drugo i poslednje begstvo Čarlsa II iz države 23. decembra 1688. ocenjeno je kao njegovo „političko samoubištvo“, koje su jednako iskoristili Parlament i Vilijem III.⁸² Parlament je dao saglasnost za dolazak Vilijema III na presto tek nakon što su mu bila zagarantovana prava. Početkom 1689. zanimanje javnosti u Engleskoj pomerilo se od „preokupacije Francuskom“ u „preokupaciju unutrašnjim problemima“.⁸³ Lord Halifaks, vođa vigovalaca, isticao se kao najglasniji zagovornik ideje da na presto dođu Meri i Vilijem. Opuštanje Halifaksa februara 1690. predstavlja najnepromišljeniji čin Vilijema III, koji je time ostao bez svog najodanijeg saveznika, što je obezbedilo dominaciju torijevaca na političkoj sceni Engleske.⁸⁴

⁷⁹ PRO, SP, 97/20, 144 (Carigrad, 17. septembar 1689).

⁸⁰ PRO, SP, 105/145, 131-132 (iz instrukcije Vilijemu Trambulu).

⁸¹ Sačvano je pismo u kome se on zahvaljuje Levantskoj kompaniji na imenovanju u: PRO, SP, 105/217B [Miscellaneous Correspondence and Papers of the Levant Company, 1674-1789] (Galata, 3. jun 1674). Građa u ovoj fascikli nije numerisana.

⁸² H. W. V. Tempeeley, “The Revolution and the Revolution Settlement in Great Britain” u: *Cambridge Modern History*, vol. V: *The Age of Louis XIV*. Cambridge: Cambridge University Press 1908, 248.

⁸³ Isto, 249.

⁸⁴ Isto, 260.

Za Trambula su pregovori koje je Porta vodila sa članicima Svete lige u Beču predstavljali jedini iskorak na polju diplomatije, koji mu je pao u zadatak tokom nekoliko godina boravka u osmanskoj državi. Na istom slučaju može se razabrati njegov kvalitet „diplomate od karijere“, ali i ponovno interesovanje koje je Levant probudio u Engleskoj, ne više iz trgovačkih, već iz diplomatskih razloga. U leto, dok je habsburška vojska napredovala dolinom Velike Morave kroz Srbiju, prilike na Porti dospale su u žižu interesovanja pojedinih krugova u Londonu. Engleskoj je Leopold I bio potreban kao saveznik, koji bi ukupnom efektivom okupirao vojsku Luja XIV. Zbog toga je Vajthol tražio od Trambula detaljnije informacije o prilikama na Porti. Značaj koji je time stekao odložio je njegov opoziv, tako da se Vilijem III do tada nije izjasnio povodom ovog pitanja.⁸⁵ Glavno interesovanje bile su informacije u vezi sa pregovorima u Beču. Sredinom avgusta za Trambula je najveću neizvesnost predstavljalo ponašanje novog ambasadora Francuske, čiji se dolazak očekivao. Kako je sam isticao, on je nastojao da održi dobre odnose sa svim nacijama koje su imale svoje predstavnike u Carigradu. Međutim, rat koji je izbio između Francuske i Engleske navodio ga je u nedoumicu kako da se postavi prema novom predstavniku Versaja. Sama činjenica da je Luj XIV odbijao da prizna Vilijem III i Meri za legitimne vladare Engleske, predstavljala je za Trambula dovoljan motiv da se prema ambasadoru Francuske postavi krajnje rezervisano.⁸⁶ Ovo je javljao u trenutku, kada ni sam nije bio upoznat sa činjenicom da je nemačka vojska krenula prema Nišu.⁸⁷

Početak avgusta 1689. stiglo mu je pismo vojvode Šrevzbjurijskog u kome insistira da počne da radi na postizanju mira između Leopolda I i Porte.⁸⁸ Time je njegova komunikacija sa Vajtholom obnovljena.⁸⁹ Pjer Antoan Kastanjer de Šatonef stigao je u Carigrad 16. septembra inkognito.⁹⁰ Kako je veliki vezir boravio u Sofiji odmah je izrazio želju da otputuje u ovaj grad. Trambulu su trebale nove instrukcije kako da usmeri delovanje. Primitio je da nakon što su stigle vesti o porazu kod Batočine Carigradom je zavladao strepnja.⁹¹ Istog dana kada je Šatonef doputovao u Carigrad Ja-

⁸⁵ PRO, SP, 97/20, 141 (Carigrad, 19. avgust 1689).

⁸⁶ PRO, SP, 97/20, 141’.

⁸⁷ PRO, SP, 97/20, 142.

⁸⁸ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 314 (Vajthol, 10. avgust 1689).

⁸⁹ Isto, 314 (Vajthol, 12. avgust 1689).

⁹⁰ PRO, SP, 97/20, 143 (Carigrad, 17. septembar 1689).

⁹¹ PRO, SP, 97/20, 143’.

kob Kolijer⁹² primio je naredbu svoje vlade da radi na hitnom postizanju mira između Porte i Lige.⁹³ Kolijer i Trambul složili su se da je do tada mnogo vremena izgubljeno. Zbog toga su nastojali na svaki način da preduhitre Šatonefa. U tome su delom i uspeli. Zakazali su kod kajmakama Carigrada audijenciju dva sata pre Šatonefovog prijema. Međutim, sudeći po izveštaju Vajtholu, kajmakam je u njihovom slučaja otezao sa davanjem odgovora. Čak je Kolijeru preporučio da se velikom veziru obrati pismom, odbivši da mu izda dozvolu da otputuje u Sofiju. Bolje sreće bio je Šatonef. On je uspeo da dobije dozvolu da otputuje u Sofiju, ali prijem nije bio onakav kakvom se nadao.⁹⁴

Zarobljeni džebedži-baša⁹⁵ Beograda koga je poslao Zulfikar-efendija na Portu doneo nove uslove Beča, koji je zahtevao da nova granica bude uspostavljena kod Niša.⁹⁶ To je najavilo krah pregovora i nateralo Portu da poslednjim snagama pokuša da obrani svoju teritoriju na Balkanu, odvevši je direktno u pad pod francuski uticaj, kojim je umno i dovtljivo uz primenu svih sredstava (špijunaže, uhođenja, i novčanim sredstvima) upravljao Šatonef. Neuspeh Trambula i Kolijera poruzrokovan je umešnošću Šatonefa da pridobije Portu poklonima i obećanjima. Sem insistiranja na miru, London ni Amsterdam nisu pokazali sluh da se kao diplomatskim sredstvima posluže novcem ili obećanjem vojne pomoći. S druge strane, osećaj straha, ali i prkosa koje je gubitak Niša i gradova u južnoj Srbiji i Kosovu izazvao kod muslimana, opredelili su dalju politiku Porte. Dolaskom Mustafa-paše Čuprilića (1689-1691) na položaj velikog vezira i sa ojačalim uticajem Šatonefa, Trambul nije mogao da se izbori bez adekvatnih sredstava. Možda bi drugačiji ishod bio ukoliko bi se Vilijem III odlučio da Porti ponudi vojnu ili novčanu pomoć. Međutim, opozicija u Engleskoj, posebno među katolicima, koja je pridigla glavu posebno u Irskoj, sprečavala ga je da preduzme bilo kakav korak na ovom polju. Odlučio je da s Francuzima prekine svaku komunikaciju. Francuskom dragomanu Fabreu pisanim putem je izrazio čuđenje što uopšte insistira na razgovoru, odbijajući da se upusti u bilo kakvu komunikaciju bez prisustva Jakoba Kolijera.⁹⁷ U tome je podržan odlukom Le-

⁹² Bio je sin Justina Kolijera, koji je obavljao dužnost rezidenta Nizozemske od 1669. do 1682. kada ga je nasledio sin Jakob. Mada su pojedini istoričari zastupali stanovište da je 1680. Nizozemska imenovala ambasadore na Porti, savremeni izvori ukazuju da je do toga došlo nekoliko godina kasnije, upravo za vreme Jakoba Kolijera.

⁹³ PRO, SP, 97/20, 149 (Carigrad, 31. oktobar 1689).

⁹⁴ PRO, SP, 97/20, 149.

⁹⁵ Zapovednik džebedžija, jednog od rodova osmanske vojske zaduženog za brigu oko oružja.

⁹⁶ HHStA, Hs, 132/1020-2, 78, 81 (Carigrad, 2. oktobar 1689).

⁹⁷ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 317 (Carigrad, 23. oktobar 1689).

vantske kompanije da se prekinu svi odnosi s Francuzima i ostalim nacijama, izuzev sa Holanđanima.

Trambulu je oktobra 1689. poslato kredencijalno pismo kojim mu je dozvoljeno da ostane na dužnosti ambasadora.⁹⁸ Imenovan od strane Džejmisa II, dok je najveći deo troškova njegovog izdržavanja padao na teret Levantske kompanije, koja je bila zainteresovana da na položaj ambasadora dovede po sebe prikladne osobe, njegov položaj trebalo je iznova urediti. S druge strane, insistiranje na miru poteklo je upravo od Levantske kompanije,⁹⁹ čije je poslovanje trpelo ozbiljne posledice dugogodišnjeg rata. Do tog vremena unosna trgovina suvim groždem i voćem sa pojedinihim ostrvima na Mediteranu, koja je od sedamdesetih godina XVII veka zbog preteranih dažbina (koje je nametnuo venecijanski Senat) preusmerena na Izmir i njegovu okolinu,¹⁰⁰ potpuno je prestala zbog prevelikog iznosa konzularine.¹⁰¹

Insistiranje na prekidu odnosa sa Francuzima postalo je rigidnije nakon objave rata između dve države 17. maja 1689.¹⁰² Prethodno je London, da bi osigurao svoj položaj, sklopio ugovor o savezu sa Nizozemskom (29. aprila).¹⁰³ Od tada Kompanija počinje s organizovanjem konvoja u kojima su trgovačke brodove pratili dobro naoružani ratni brodovi do Levanta, čime je i ceo poduhvat postajao skuplji i za državne interese vezan. Prvi takav konvoj spemljen je početkom januara 1690, a bio je sastavljen od 10 trgovačkih brodova.¹⁰⁴

U engleskoj trgovini sa Levantom 1689. pojavio se „akutni“ problem, koji će nadživeti i Veliki rat. Trgovci sputani, sa jedne strane, naredbama Levantske kompanije, koja je nastojala da monopolizuje trgovinu, a sa druge, lošim prilikama na osmanskom tržištu, počeli su da traže alternativne puteve. Erzerum, na granici sa Persijom, posebno je postao primamljiv. Misionar van der Mandre tokom leta 1689. zatekao se Trabzondu, čekajući karavan da odavde krene za Erzerum i dalje u Per-

⁹⁸ Isto, 317 (Vajthol. 16. oktobar 1689).

⁹⁹ Isto, 317 (Vajthol, 11. novembar 1689). O njenom poslovanju videti: PRO, SP, 105/209 [Register of Orders made by General Court of the Levant Company, 1662-1727]; PRO, SP, 105/332 [Register of Orders from the General Court to the Levant Company, 1662-1744].

¹⁰⁰ O tome: Marija Kocić, Venecija i Engleska nakon Kandijskog rata (1669-1675): Alternativni putevi privrednog oporavka. *Beogradski Istorijski Glasnik* 2012, br. 3.

¹⁰¹ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 324 (London, 13. decembar 1689).

¹⁰² Objava rata u: Jean du Mont, baron de Carels-Croon, *Corps Universel Diplomatique du Droit des Gens*, Amsterdam-la Hay: Chez P. Brunel &c, vol. VII, p. I, 1731, 230-231.

¹⁰³ Isto, 222-223.

¹⁰⁴ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 337 (London, 1. februar 1690). Od ovih 10 brodova 5 je plovilo za Iskenderun, a 5 za Izmir i Carigrad.

siju. Primetio je da je luka u Trabzondju veoma pogodna, ali nije mogao da razume zbog čega veliki brodovi ne pristaju u nju. Po Mandreu plovidba Crnim morem bila je mnogo povoljnija, i što je posebno važno, nije uznemiravana piratima. Kopneni put od Erzeruma do Alepa trajao je 40 dana, i bio ugrožen pojavom velikog broja razbojničkih bandi.¹⁰⁵ Kao konzul u Erzerumu nastupao je Nihtigal ali bez dozvole Levantske kompanije. Otvaranje konzulata u ovom gradu nanelo je štetu faktorijama u Alepu i Aleksandreti, preko kojih je ona obavljana. Uprava Kompanije u ovome upravljala se prigovorima, koji su stigli od njenih konzula iz ovih gradova. Ona je pretila da ukoliko se sa ovom praksom u narednih šest meseci ne prestane Nihtigal i trgovci koji su ga podržavali biće isključeni iz Kompanije.¹⁰⁶ Trambulu je poveren zadatak da ukloni konzula iz Erzeruma, u šta je Vilijem Husej sumnjao da će imati ikakvog uspeha. Husej je iz Londona objašnjavao centralizatorsku politiku Kompanije, koja je na nove faktorije gledala kao na „odojčad“ koja izvlači snagu iz tela (odnosno starih faktorija), zbog toga je bila odlučna da ih suzbije. Do tada je plovidba Sredozemnim morem postala krajnje opasna, dok se najveći broj brodova stavio u službu Levantske kompanije.¹⁰⁷

Kako bi došla do novca Porta je uvodila nove namete, uključujući i veliki porez na kafu. Međutim, pritisnut krajnjom nuždom veliki vezir odlučio je da uvede monetu od bakra kao osnovu plaćanja. Ova „novotarija“ zasnivala se na tome da bakarni mangure bude vrednovan po mnogo većoj vrednosti (nominalna) u odnosu na njegovu realnu vrednost. Pojava velike količine mangura na tržištu izazvalo je u prvom redu momentalnu nestašicu srebra i zlata, koji su silom prilika povučeni, jer im je vrednost u poređenju sa mangurom drastično smanjena. Ovo je, s jedne strane, omogućilo veliki uticaj Jevreja na finansijske prilike u osmanskoj državi, a sa druge, obustavilo trgovinu u njoj. I vojska se počela buniti protiv isplate u mangurom. Zbog ovih mera uklonjen je veliki vezir poslednjeg dana novembra, a na njegovo mesto doveden Mustafa-paša Ćuprilić.¹⁰⁸ Međutim, pravi povod predstavlja gubitak Niša 24. septembra 1689.

Trgovinu Engleza sprečavali su vanredni nameti koje je Porta u cilju pribavljanja sredstava za dalje ratovanje nametala. U Aleksandreti je emin carine nastavio da uzima 12,5% poreza na duvan koji su ovde dopremali Englezi.¹⁰⁹ Nametanje mangura po višem kursu uticalo je na pad trgovačkog prometa i poslovanje Levantske kom-

¹⁰⁵ Isto, 315 (Jerevan, 15. avgust 1689).

¹⁰⁶ Isto, 325 (London, 20. decembar 1689).

¹⁰⁷ Isto, 335 (London, 1. februar 1690).

¹⁰⁸ Bizzeri, *La Sagra Lega*, I, 427.

¹⁰⁹ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 338.

panije. Novi novac na tržištu poslužio je i za pojavu falsifikovanog. „Moneta falsa“ bila je prisutna tokom celog XVII veka na osmanskome tržištu, a dobrim delom za njeno rasturanje zaslužni su Evropljani. Novac koji je dovežen u Izmir aprila 1690. poticao je iz kovnice u Solunu, odakle je na francuskim brodovima prebačen u ovu luku. Englezi su odmah primetili da sa njim nešto nije u redu, zbog čega su se obratili lokalnom kadiji. U istrazi je utvrđeno da je mangur falsifikovan, i da je iskovan u Solunu po naredbi osmanskih činovnika.¹¹⁰

Prema pojedinim istoričarima, Trambul je sam tražio da bude smenjen sa položaja ambasadora.¹¹¹ On je uspeo da za ovih nekoliko godina pridobije Upravu kompanije, koja se početkom februara 1690. izjasnila protiv njegovog opoziva. Međutim, Vilijem Templ predložio ga je Vajtholu za državnog sekretara.¹¹² Marta 1690. Trambul je obavešten da je Generalni savet Levantske kompanije sazvan radi izbora novog ambasadora.¹¹³ Uprava kompanije odlučila se na ovaj korak na osnovu Trambulovog pisma od 31. decembra 1689. Sa uverenjem da će ovog puta Kompanija biti odlučna da odgovarajućeg čoveka nametne na potvrdu Vilijemu III, Vilijem Husej odlučio je da pređe u njenu službu.¹¹⁴ Na ovaj način Husej je stekao glavnu predispoziciju da postane formalni kandidat Levantske kompanije za mesto ambasadora u Carigradu. Dok se o ovome odlučivalo Trambulu je iz Londona preporučeno da može ostati koliko god želi, ali da redovno održava prepisku sa državnim sekretarom.¹¹⁵ Imenovanja na pojedine položaje zavisila su od društvenih veza, a u slučaju položaja u nekoj od trgovačkih kompanija podobnosti kandidata. Suprotno tome želja Vilijema III bila je da se Trambul što pre vrati u London.¹¹⁶ Konačno, pismom od 17. jula 1690. obavešten je da je za njegovog naslednika izabran Vilijem Husej.¹¹⁷

Za sve to vreme Trambul je nastavio da vodi poslove i zastupa interese engleskih trgovaca. Plovidba Mediteranom bila je obustavljena usled napada alžirskih gusara, koji se nisu libili da napadaju robe i podanike država, kojima je Porta preko kapitulacija garantovala sigurnost. Ona je na provincijske vlasti apelovala da se zaro-

¹¹⁰ Isto, 343 (Izmir, 28. april 1690).

¹¹¹ Henning, *The History of Parliament: the House of Commons 1660-1690*, odrednica “Sir William Trumbull”.

¹¹² *Papers of Sir William Trumbull*, I, 336.

¹¹³ Isto, 341-142 (Vajthol, 19. mart 1690).

¹¹⁴ Isto, 342 (Vajthol, 18. mart 1690).

¹¹⁵ Isto, 336. (London, 1. februar 1690).

¹¹⁶ Isto, 342.

¹¹⁷ Isto, 358 (London, 17. jul 1690). Trambul je ovo pismo primio tek 24. maja 1691.

bljeni mornari i trgovci iz Engleske i Nizozemske oslobode zarobljeništva.¹¹⁸ Međutim, u državi u kojoj je sa svakim porazom jačala fundamentalizmu naklonjena struja, teško je bilo sprečiti zloupotrebe i osigurati bezbednost mustemenima. Loša politička i ekonomska situacija iskomplikovala je i položaj stranih trgovaca, utičući da se pojave i oni, koji su poslovali po principu „lov u mutnom“. Trambul je u očekivanju da Husej stigne nastojao da sa Levantskom kompanijom uredi pitanje svoje plate (regularno 2.000 dolara godišnje, plus za vanredne rashode i poklone vlastima), ali mu je tokom razrešenja obećano da će mu biti isplaćeno i 1.200 dolara za putne troškove prilikom njegovog povratka u London.¹¹⁹

Tokom 1690. Osmanlije su uspele da ponovo uspostave vlast nad Srbijom i delovima Balkana, koje su prethodne godine izgubili. Krunu uspeha predstavljalo je osvajanje Beograda, koje od tada stiče ulogu najznačajnijeg grada na serhadu, koji se formirao na granici prema Austriji.¹²⁰ Mere koje je Mustafa-paša Ćuprilić preuzeo vrlo brzo su počele da daju rezultate. Vojska je prvi put posle dužeg vremena bila u ofanzivi. Ovaj talas zaustavljen je tek kod Slankamena avgusta 1691.¹²¹ Do početka te godine Šatonef je uspostavio toliki uticaj na Portu da je svake nedelje priman kod Mustafa-paše Ćuprilića.¹²² Kolijer i Trambul u očekivanju Vilijema Huseja mogli su samo sve ovo sa strane da posmatraju.

Husej još dok je boravio u Beču na putu prema Carigradu živo se angažovao u pokretanju mirovnih pregovora.¹²³ Uz opis prilika vezanih za sahranu sultana Sulejmana II i dolazak na vlast Ahmeda II (1691-1695) Trambul preporučuje da ukoliko namerava da izda nove instrukcije u pogledu vođenja pregovora treba da ih uputi njegovom nasledniku Huseju.¹²⁴ Ovo je neposredni dokaz da se Trambul povukao iz vođenja engleske diplomatije. U istom dokumentu izvestio je London o merama koje je preduzeo na organizaciji povratka u Englesku, rešen da Carigrad napusti bro-

¹¹⁸ Isto, 359 (Izmir, 24. juli 1690).

¹¹⁹ Isto, 358 (London, 17. juli 1690).

¹²⁰ O tome videti: Радмила Тричковић, Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године. *Историјски часопис* 1971, бр. 18, 297-300.

¹²¹ Никола Самарцић, Битка код Сланкамена 1691. године. *Историјски часопис* 1992, бр. 39 (овде је наведена додатна литература).

¹²² HHStA, Hs, 132/1020-4, 14 (Carigrad, 9. februar 1691).

¹²³ PRO, SP 97/20, 182 i 182' (Carigrad, 15. jun 1691).

¹²⁴ PRO, SP 97/20, 182'.

dom koji je plovio za Livorno, nameravajući da ostane u ovom gradu duže vreme, pre nego što se vrati u domovinu.¹²⁵

Sulejman II umro je 12. juna 1691. od kapi.¹²⁶ U roku od pet sati nakon što je konstatovana smrt izabran je za novog vladara Ahmed II zahvaljujući šejh ul-islamu i velikom veziru.¹²⁷ Huseju je u Burgasu stigla vest o tome.¹²⁸ Situacija je posebno bila napeta jer su narod i vojska podržavali Mustafu, sina zbačenog Mehmeda IV.¹²⁹ Trambul je do tada sve poslove prepustio Huseju, koji je početkom jula izveštio London o tome da se uveliko vrše pripreme za povratak njegovog prethodnika.¹³⁰

Trambul se nakon povlačenja sa položaja ambasadora na Porti nadao da će dobiti mesto konzula na Tenedosu ili na nekom od ostrva u Egejskom moru.¹³¹ Planirao je da napusti Carigrad na fregati, koja je doplovila iz Izmira 7. jula. Husej Trambula 29. jula 1691. pominje kao „mog poniznog prethodnika“.¹³² Poslednji njegov pomen u Carigradu u vezi je sastanka održanog nakon povratka Ferdinanda Luidija Marsiljija iz Beča,¹³³ na kome su prisustvovali Husej i Kolijer.¹³⁴ Ubrzo nakon toga napustio je grad. Javio se 24. avgusta sa Zakintos, pre nego što je otplovio za Veneciju.¹³⁵

Situaciju je pretela da izmeni neočekivana smrt Vilijema Huseja. Trambula je o tome obavestio Tomas Kuk.¹³⁶ Pojedini su očekivali da se vrati u Carigrad da bi preuzeo vođenje ambasade dok London ne pošalje novog ambasadora.¹³⁷ Porta je ovaj problem rešila tako što je Kuku darovala kaftan kao znak da ga priznaje za legitinog

¹²⁵ PRO, SP 97/20, 183.

¹²⁶ PRO, SP 97/20, 184 (Carigrad, 22. jun).

¹²⁷ HHStA, Hs, 132/1020-4, 66 (Carigrad, 11. jul 1691).

¹²⁸ PRO, SP 97/20, 184 (Carigrad, 22. jun).

¹²⁹ PRO, SP 97/20, 182 (Carigrad, 15. jul 1691). Istu činjenicu ističu svi savremeni izvori zapadne provijencije.

¹³⁰ PRO, SP 97/20, 184 (Pera, 7. juli 1691).

¹³¹ PRO, SP 97/20, 188 (Carigrad, 25. juli 1691).

¹³² PRO, SP 97/20, 195 (Pera, 29. juli 1691).

¹³³ O njemu videti: Hamdija Hajdarhodžić, Luigij Ferdinando Marsilji i jugoslovenske zemlje od 1679-1684. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 1982, br. 7-8, 241-262.

¹³⁴ PRO, SP 97/20, 220-224 (Pera, 9. avgust 1691). Ovaj dokument sastavio je Marsilji, a napisan je na italijanskom jeziku. Predstavlja rekapitulaciju početnih pregovora.

¹³⁵ *Papers of Sir William Trumbull*, I, 377 (Zakintos, 24. avgust 1691).

¹³⁶ Isto, 378 (Jedrene, 17. septembar 1691).

¹³⁷ HHStA, Hs, 132/1020-4, 142 (Carigrad, 28. septembar 1691).

zastupnika engleske nacije do daljeg.¹³⁸ Međutim, Trambul se više nikad nije vratio u Carigrad. Vilijem III odlučio se da za novog ambasadora imenuje Vilijema Harbor-
da, ali kako je dalji razvoj događaja pokazao, nije bio srećan izbor. Harbord je ubr-
zo nakon dolaska u Beograd preminuo tokom noći 10. avgusta 1692, nakon poslužene večere. Međutim, ni tada Trambul nije bio u planovima Londona kao potencijalni kandidat.¹³⁹ Etapa njegovog života oličena u službi ambasadora u Carigradu predstavljala je odskočnu dasku za dalji uspon u Engleskoj. Za Lorda državne blagajne imenovan je 1694, a naredne godine i za Državnog sekretara na mesto Džona Trenčarda. Mesto u Parlamentu i položaj na Oksfordu dobio je 1696.¹⁴⁰ Izenada, 2. decembra 1697. povukao se iz javnog života.¹⁴¹

Zaključak

Englesko-osmanski odnosi u vreme Vilijema Trambula zavisili su od većeg broja faktora, od kojih je neke nametala i konstelacija odnosa u tadašnjoj Evropi. Engleskoj je Osmansko carstvo bilo važno za plasman tekstila i kolonijalne robe, kao i za nabavku materijala za njenu industriju u usponu. Porta, suočena sa nizom poraza, nastojala je da održava korektne odnose sa Engleskom, prinuđena da prati i respektuje interese njenih trgovaca. I pored toga javljaju se sporovi koji se odnose na prekomerne paušalno određene poreze. Delovanje Vilijema Trambula bilo je uslovljeno interesima Levantske kompanije, koja se suočavala sa padom trgovinskog obrta. Politika Engleske početkom vladavine Vilijema III našla se u senci rata sa Francuskom, koji izbija maja 1689. U isto vreme u Beču su nastavljeni pregovori između predstavnika Lige i Porte, zbog čega Trambul za Vajthol dobija na značaju kao diplomata. Na tom polju najveću pretnju predstavljao je novi ambasador Luja XIV Šatonef koji je izgradio uticaj zahvaljujući inžinjerima i novcu, koje je Versaj počeo da šalje u Osmansko carstvo. Vilijem III nastojao je da pridobije uticajne ljude, pri čemu je

¹³⁸ HHSStA, Hs, 132/1020-4, 143.

¹³⁹ Iz Venecije Trambul je otputovao za Nizozemsku. On je izbegavao da se vrati brodom zbog francuskih privatara, koji su ugrozili plovidbu Mediteranom. Maja 1694. stigao je u London gde je dočekan od predstavnika Levantske kompanije; *Papers of Sir William Trumbull*, I, vii (uvodni deo).

¹⁴⁰ Isto, viii (uvodni deo).

¹⁴¹ Vilijem Trambul prvi put se oženio 1670. Katarinom, ćerkom Sir Čarlsa Koterala, ali je brak bio bez dece. Katarina je umrla 1704, da bi dve godine kasnije oženio Lejdi Džudit Alekzander ćerku Henrija IV, erla od Stirlinga. Naredne godine dobio je prvo dete ćerku, a 1708. i sina, budućeg Vilijema IV Trambula. Umro je 1716.

računao i na Trambula. Zbog toga je pozvan da se vrati u Englesku, dok je na njegovo mesto izabran Vilijem Husej ■

ENGLISH – OTTOMAN RELATIONS DURING WILLIAM TRUMBULL AS AMBASSADOR (1686-1691)

Summary

English–Ottoman relations during William Trumbull as the ambassador depended on a number of factors, some of which were imposed by the constellation of relations in Europe of that period. To England, the Ottoman Empire was important for distribution of their textile and colonial goods, but also for acquisition of materials for their growing industry. Porte, faced with a series of defeats, endeavoured to maintain good relations with England, and they were forced to respect and keep track of interests of English merchants. Even so, occasional controversies occurred, related to excessive flat rate taxes. William Trumbull's actions were conditioned by the Levant Company interests, which was faced with a decline in trade turnovers. Politics of England by the beginning of the reign of William III were shadowed by the war with France, which erupted in May 1689. At the same time, the negotiations in Vienna between the League and the Porte were resumed, thus allowing Trumbull to gain in significance as a diplomat for Whitehall. The greatest threat in this field was represented by the new ambassador of Louis XIV, *Châteauneuf*, who built his influence due to engineers and money, which Versailles began to send to the Ottoman Empire. William III endeavoured to recruit to his side people of influence, and he also counted on Trumbull. As a result, he was summoned to return to England, while William Hussey was elected to replace him ■

Izvori i literatura

1. K.u.K Haus-Hof und Staats Archiv, Wien Handskript, pot 132, bohum 1020, band 1.
2. *Historijski Arhiv u Dubrovniku (HAD)*, *Prepiska XVII st.* 68/2105, doc. 24.
3. Public Record Office State Papers [Register Book of Levant Company recording commissions and Instructions to Ambassadors and Consuls, Agreements, Petitions and Memoranda to the Government, 1668-1710].
4. *Papers of Sir William Trumbull*, I, vii.
5. George Agar Ellis (pr.), *The Ellis Correspondence. Letters Written during the Years 1686, 1687, 1688, and Addressed to Jhon Ellis, Esq. Secretary to the Commissioners of His Majesty's Revenue in Ireland. Comprising many particulars of the Revolution*, vol. I-II. London: Hanry Colburn, New Burlington Street 1829, I.
6. Alfred C. Wood, *The English Embassy at Constantinople*, *English Historical Review* 155 (1925).
7. *Reeport of the Manuscripts of the Marquess of Downshire Preserved at Easthampstead Park. Berks* [ed. *Historical Manuscripts Commission*], vol. I: *Papers of Sir William Trumbull*, part I. London: Published by his Majesty's Stationery Office 1924.
8. Alfred Wood, *A History of the Levant Company*, Oxon: Frank Cass & Co. Ltd 1964².
9. Mortimer Epstein, *English Levant Company. Its Foundation and its History to Sixteenth Hundred Forty*. London: Ayer Publishing, 1969².
10. Ruth Clark, *Sir William Trumbull in Paris 1685-1686*. Wellesley: Wellesley College 1938.
11. Basil Duke Henning (ed.), *The History of Parliament: the House of Commons 1660-1690*, London: Martin Seeker & Warburg Limited 1983.
12. Sonia Anderson, *An English Consul in Turkey. Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*. Oxford: Oxford University Press 1989.
13. Sir Paul Ricaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire. Containing The Maxims of the Turkish Polity, the Most Material points of the Mahometan Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries. Their Military Discipline, with an Exact Computation of their Forces both by Sea and Land*. London: West-End of St. Paul's Church-Yard 1686.
14. Geoff Berrige, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the resident embassy*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers 2009.

15. Alastair Hamilton – Alexander de Groot – Maurits van der Boogert (ed.), *Friends and Rivals in the East. Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Nineteenth Century*. Leiden: Koninklijke, Brill 2000.
16. Paolo Zenarolla, *Relatione Esatta, e distinta Sopra le operationi, fatte dopo l'Asse-dio di BUDA dalle Vittoriose Armi di S. M. C. l'anno 1686. Con L'aggiunta della nuova Rebellione d' Vngharia, e con altre particolarità seguite sino alla marchia degl' Esserciti l'anno 1687*. In Vienna: Appresso Gio. Van Ghelen 1687.
17. Никола Самарџић, Битка код Харшања у европској историји. *Историјски Часопис* 1988, бр. 35, 75-87.
18. Simpliciano Bizozeri, *La Sagra Lega contro la potenza Ottomana. Successi delle armi Imperiali...Con tutti gli accidenti successivamente sopraggiunti dall' anno 1683. sino al fine del 1689*. In Milano: Nella Regia ducale Corte 1690, 233-239; Camilo Contarini, *Istoria della Guerra di Leopolo Primo Imperadore e di Principi Collegati contro il Turco. Dall' Anno 1683. sino alla Pace*, vol. I-II. In Venezia: Appresso Michele Hertz, e Antonio Bortoli 1710, I.
19. Никола Самарџић, *Француска и Турска 1687-1691*. Београд: Историјски институт САНУ, 1992.
20. Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV-XIX век*. Београд: Филозофски факултет & Hesperiaedu 2010, 131-132.
21. Hans Theunissen, Ottoman-Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Document. *Electronic Journal of Oriental Studies* br. 1 (1998), 6-7.
22. Damien Janos, Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: the Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century. *Archivum Ottomanicum* 2005/2006, br. 23, 177-196.
23. Marija Kocić, *Put u evropsku diplomatiju: Osmansko carstvo od Beča do Karlovcu*. Београд: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture & Hesperiaedu (u štampi).
24. H. W. V. Tempeele, "The Revolution and the Revolution Settlement in Great Britain" u: *Cambridge Modern History*, vol. V: *The Age of Louis XIV*. Cambridge: Cambridge University Press 1908.
25. Marija Kocić, Venecija i Engleska nakon Kandijskog rata (1669-1675): Alternativni putevi privrednog oporavka. *Beogradski Istorijski Glasnik* 2012, br. 3.
26. Радмила Тричковић, Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године. *Историјски часопис* 1971, бр. 18, 297-300.

27. Никола Самарџић, Битка код Сланкамена 1691. године. *Историјски часопис* 1992, бр. 39
28. Хамдија Хајдарходџић, Луиги Фердинандо Марсилји и југословенске земље од 1679-1684. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 1982, br. 7-8, 241-262.

UDK: 336.77/.78 (497.6 Sarajevo) “ 18 ”
Originalni naučni rad

VELETRGOVAC KAO KREDITOR

Hana Younis
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Rad ukazuje na specifičnosti kreditnog sistema u Sarajevu, u drugoj polovini 19. stoljeća, odnosno na ulogu veletrgovca u ovom sistemu u jednoj relativno maloj čaršiji, na granici Osmanskog carstva, u periodu kada se u cijelom Carstvu aktivno sprovodi Tanzimat. Posebna pažnja posvećena je posudbama gotovog novca tj. kreditiranju koje su vršili veletrgovci sa prethodno dogovorenom kamatom, ali i bez kamate. Na osnovu izvorne arhivske građe prikazan je način na koji su veletrgovci djelimično preuzeli ulogu institucije banke. Također će se analizirati visina kamate, vrste novca koji je posuđivan, način naplate, kao i uloga zvaničnih vlasti u ovom sistemu. U radu je dat prilog rasyjetljavanja uloge veletrgovca kao kreditora na području grada Sarajeva, ograničavajući se na iznošenje podataka koji su zabilježeni u dostupnoj arhivskoj poslovno-privatnoj korespondenciji trgovačkih kuća, u posljednjim decenijama osmanske uprave. Rad nema pretenzije da prikaže kompletan kreditni sistem koji se odvijao putem trgovačkih posudbi. Analiza obuhvata isključivo posudbe gotovog novca, ali ne i prodaju trgovačkih artikala na dug, s obzirom da je to zasebno i kompleksno pitanje unutar sistema trgovine koje zaslužuje posebnu pažnju.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, trgovina.

Abstract: This paper indicates the specific features of the crediting system in Sarajevo in the second half of the 19th century, i.e. the role of wholesalers in this system in a relatively small town on the border of the Ottoman Empire in the period when Tanzimat was implemented. Special attention is

dedicated to the loans of cash money i.e. to crediting done by the wholesalers with a previously arranged interest but also without it. Based on archival sources, the author presents the way in which the wholesalers partially accepted the role of the institution of bank. The interest rate, types of money that was borrowed, way of payment and the role of official authorities in this system have also been analyzed. The paper is also a contribution to the clarification of the role of wholesalers as creditors in the area of Sarajevo, focusing on the presentation of information that was recorded in the existing archival commercial and private correspondence of trading houses during the last decades of the Ottoman rule. The author does intend to present the complete crediting system that was applied through commercial loans. The analysis exclusively includes the loans of cash money and not the sale of commercial articles with debt, since it is a special and complex issue within the trading system and deserves special attention.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, commerce.*

Kao najvažniji trgovački centar Bosanskog ejaleta/vilajeta, Sarajevo je predstavljalo karakterističan primjer osmanskog grada u kojem je u drugoj polovini 19. stoljeća dosta postepeno, pod uticajem Tanzimata, trgovina gubila tradicionalne obrise. Prvi nagovještaji promjena uočavali su se u načinu, smjeru i obimu trgovine.¹ Nosioc ovih promjena bio je veletrgovac, koji je u periodu nakon donošenja prvog trgovačkog zakona 1847. godine i nestanka esnafskih organizacija, počeo sa akumulacijom novca.² Materijalnim bogaćenjem i širenjem obima poslova jedan mali broj trgovaca je sredinom 19. stoljeća prerastao u veletrgovce. Upravo njima će se otvo-

¹ U drugoj polovini 19. stoljeća trgovina je postepeno mijenjala smjer sa istoka ka zapadu. Posebno važni trgovački centri za sarajevsku trgovinu u drugoj polovini 19. stoljeća postali su Beč i Lajpcig. Vidi: Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca muslimana iz Bosne i Hercegovine pod kraj turske uprave*, Sarajevo, 1943., 6; Rudolf Zaplata, *Privredne prilike u BiH polovinom XIX veka*, Sarajevo, 1933.: Jovo hadži N. Besarović, *Iz prošlosti sarajevske i bosanske*, u: *Bosanska vila*, br.1, Sarajevo, 1885., 40-42.; Hana Younis, *Trgovačka elita u Sarajevu 1851-1878.*, doktorska disertacija u rukopisu, 98-132.

² Pod pojmom sarajevski veletrgovac isključivo mislimo na trgovce kojima je ekonomska moć omogućavala da trguju van granica Bosanskog ejaleta, ali i van granica Osmanskog carstva uopšte, i kojima je trgovina bila osnovno zanimanje od kojeg su isključivo i konstantno uvećavali trgovački kapital, a trgovačke poslove vodili iz Sarajeva.

riti mogućnost ulaganja u dodatne poslove s obzirom na novac kojim su raspolagali. U isto vrijeme je došlo i do povećanja broja sitnih trgovaca, kao i širenja tržišta, što je prouzrokovalo veće potrebe za gotovim novcem. S obzirom da bankarski sistem u Sarajevu još uvijek nije zaživio, određeni broj veletrgovaca je iskoristio prostor i aktivno se uključio u kreditiranje kao dodatni posao sa relativno sigurnom i dobrom zaradom.

Osnovno zanimanje sarajevskih veletrgovaca bila je trgovina na veliko i malo sa svim važnijim trgovačkim centrima kako unutar Osmanskog carstva, tako i na Zapadu.³ Međutim, analiza dostupne građe jasno ukazuje da su se sarajevski veletrgovci u drugoj polovini 19. stoljeća pored trgovine bavili i drugim poslovima koji su uglavnom bili usko vezani za ekonomski sistem.⁴ Neki od tih poslova su bili trgovina vrjednosnim papirima kao što su havalala, dionice i banknote, obezbjeđivanje vrijednosti novca putem ažije, sarafski, kao i kreditorski poslovi.⁵ Dok su se sarafskim i ostalim poslovima u drugoj polovini 19. stoljeća usputno bavili skoro svi sarajevski veletrgovci, kreditiranje, sa ili bez kamate, predstavljalo je odvojen posao od trgovačkog.⁶

Pored trgovaca koji spadaju u red individualnih kreditora kao najvažniji kreditor u Osmanskom carstvu stoljećima su bile institucije vakufa.⁷ Vakufske ustanove su

³ Analizom dostupne građe ustanovili smo da su sarajevski veletrgovci aktivno obavljali poslove u drugoj polovini 19. stoljeća sa preko 92 trgovačka centra unutar Osmanskog carstva i zapadne Europe. Više vidi: Hana Younis, *Trgovačka elita u Sarajevu*, 132-133.

⁴ Neki od dodatnih poslova sarajevskih veletrgovaca koji nisu bili usko vezani za ekonomski sistem bili su rentijerstvo, kupovina kmetskih selišta, trgovina sitnom stokom i mliječnim proizvodima. Ibid. 261-267.

⁵ Sistem trgovine havalom i obezbjeđenje vrijednosti valute putem ažije do sada nisu prikazani u našoj literaturi. To su samo neka od pitanja koja su u našoj ekonomskoj historiji ostala nepoznata i koja tek treba detaljno istražiti.

⁶ Sarafski poslovi predstavljaju poslove vezane za zamjenu valuta koje su bile u opticaju tj. mjenjačnicu. Zbog stalnih devalvacija, to je bio izuzetno profitabilan posao.

⁷ Pitanje vakufa kao kreditora još uvijek nije dovoljno istraženo. Značajan doprinos istraživanju ove važne teme dali su Avdo Sućeska i Osman A. Sokolović koji su u svojim radovima ukazali na neke načine kreditiranja od strane vakufa tj. davanja vakufskog novca uz određenu *dobit* ili *kamatu*. Na rad novčanih vakufa u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 16. stoljeća, posebnu pažnju je skrenuo Aladin Husić. Međutim, i pored toga što je značajna pažnja posvećena istraživanju institucije vakufa, njenim osnivačima, radu i važnosti, mišljenja smo da je pitanje vakufa kao kreditora neophodno dodatno rasvijetliti, posebno iz ugla religijske osnove koja kamatu bez obzira na njenu visinu apsolutno zabranjuje. Pitanje posudbi vakufske gotovine bez kamate ili dobiti također nije dovoljno istraženo iako određeni podaci jasno

kao preteče moderne banke zasigurno odigrale najvažniju ulogu u razvoju privrede, a posebno trgovine i zanatstva u gradovima.⁸ Vakuf kao kreditor pojavljuje se u sklopu osmanskog kreditnog sistema od njegovih začetaka, a vakufske ustanove su novac davale prema odlukama njihove uprave.⁹ U Sarajevu je prva vakufska ustanova koja je imala pismenu dozvolu da se njen novac može posuditi uz određenu dobit, bio Gazi Husrev-begov vakuf.¹⁰ U vakufnami Gazi Husrev-bega jasno piše da se novac daje “na taj način da priplod bude od svakih 10 drama u svakoj godini 1 dram.

ukazuju na ovu praksu. Tako je u sidžilu nevesinjskog kadije iz 1769. godine vakuf Sinan-begova mesdžida upisan sa posudbom novca Mustafabegu Čelebiću sa 4000 groša, Alibegu Čelebiću, sinu Ahmedbegovom, sa 4000 groša i to sve kao dug bez upisane kamate. U sidžilu mostarskog kadije je upisano kako je nakon smrti neki Derviš-paša ostao dužan vakufu Hamidagine žene i to iznos od 2700 akči i kamatu za tri godine, dakle kamata je jasno upisana, dok je nakon smrti Behlul Tabak ostao dužan hadži Muharemovom vakufu 6.000 akči, ali nema upisane kamate. Ne vidimo potrebu da jedan vakuf upisuje kamatu u sidžil, a drugi je skriva posebno, jer su sume koje su posuđene uglavnom okrugle i ukazuju da ne sadrže kamatu prikrivenu u sebi. Vidi: Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975/1564*, 65, 66., POF, br. 44-45, Sarajevo, 1996; Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, Sarajevo, 1944.; Aladin Husić, *Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća*, u: Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, br.32, Sarajevo, 2011., 35-59; *Sidžil nevesinjskog kadije (1767-1775.)*, Mostar, 2009, 40; *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god / 1635-1793. godine (regeste)*, Mostar, 2011, 42, 44.

⁸ Alija Galijašević piše: “Nema sumnje da su ove vakufske ustanove vršile one funkcije koje će u novije doba obavljati gradske štedionice i banke. Drugim riječima, banke će nastaviti kontinuitet što su ga prethodno vršili vakufi na jedan originalan način, primjeren tadašnjim uslovima i vladajućim nadzorima islamske provincije.” Alija Galijašević, *Ekonomске prilike i bankarstvo u tešanjskom kraju kroz historiju*, Tešanj, 1999, 25.

⁹ Kreševljaković navodi da se vakufski interes za novac koji je dat trgovcu ili obrtniku kretao od 10 do 50%. Mi smo u dokumentima uglavnom nalazili upisanu kamatu koja je iznosila 15% na godišnjem nivou. Kao primjer navest ćemo Hulusi-zade Mustafu, koji je 1855. godine posudio novac od vakufa u Žepču sa godišnjom kamatom od 15%. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1991, 384; Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Zbirka poklona i otkupa (dalje ZPO), dokument br. 664.

¹⁰ U vakufnamama su zapisivana pravila po kojima je neko mogao dobiti novac iz određenog vakufa i pod kojim uslovima. O vakufima više vidi: Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo, 1996; Ista, *Osvrt na srednje i manje vakufe u Sarajevu u XVI stoljeću*, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, IX-X*, Sarajevo, 1983, 103-112; Ista, *Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI stoljeća*, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XX-XXI, Sarajevo, 1974., 110-158; Ista, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.

U tom valja postupati na pravi šerijatski način, kako se ne bi taj posao izvrnuo u li-hvu ili glavnicu razasula po gubitku. Neka se radi s trgovcima, zanatlijama, poljo-djelicima od pripadnika vjera (bez razlike) koji su na glasu kao imućni ljudi u do-brom stanju, na kojima se vide tragovi povjerenja, naročito da su ispravni i da zna-ju čuvati i neka budu poznati među svijet svojim lijepim vladanjem, a ne lažju i za-tezanjem u vraćanju duga. Neka se ne daje emirima (sandžakbezima) valijama, mu-derisima (profesorima), kadijama, džindijama (vojnim licima), ni ostaloj vojsci, niti posjednicima timara, nevaljalim i rđavim ljudima, niti prezaduženim ni sultanskim robovima, niti onima koji imaju namjeru da prevare ili koji su pohlepni, ma u koju klasu ljudi spadali.”¹¹

Ove odredbe jasno govore da se vakufski novac nije mogao davati kao posud-ba ili zajam ljudima koji taj novac nisu obrtali, nego im je trebao kao ispomoć, me-đutim određene iznimke su zasigurno praktikovane.¹² Novac je prema strogim pravi-lima mogao dobiti samo onaj ko sa novcem i radi, dakle kamata nije bila dodata na osnovicu, nego je bila planirani procenat zarade odnosno dobiti koji je ostvaren obr-tom. S obzirom da se ova pravila nisu poštovala, kako u Osmanskom carstvu, tako ni u Bosni, kao i zbog sve većih zloupotreba sa visinom naplaćivane kamate, zatim zbog brojnih požara i ratova, vakufi su vremenom postajali materijalno slabiji.¹³

Pored vakufskih ustanova kreditiranje je praktikovano i gotovinom maloljet-ničke siročadi, a u dokumentima se kao kreditor pojavljuju i druge institucije po-put crkvi.¹⁴ Kreditiranje je također obavljano i putem individualnih posudbi novca

¹¹ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 384.

¹² U članku o kreditima u Tešnju ukazano je da se novac davao na murabahu sa 15% godišnje kamate, a među korisnicima su upisani seljaci, obrtnici, trgovci, spahije, svećenici, činovnici i drugi. Vidi: Alija Galijašević, *Ekonomске prilike i bankarstvo...* 27.

¹³ U sarajevskom sidžilu je zapisana bujuruldija vezira Ebu Bekir-paše, izdata 8.3.1804. go-dine, kojom se ukazuje da je zbog zloupotreba vakufskih dobara potrebno jednom godišnje izvršiti pregled poslovanja svih vakufa. Slična situacija je bila i u zemljama Austrijskog car-stva gdje su 1850. godine kritikovali katoličko sveštenstvo iz Zagreba, u izvještajima za Beč, “jer se bezočno bavi lihvaranjem.” Vidi: Orijentalni institut Sarajevo (dalje OISA) Zbirka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje ZANU BiH), Sidžil br. 43, inv.br. 55/3, 53: Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., 324.

¹⁴ Marko Marković piše: “Kao novčarski povjerioci javljaju se još od prije 400 godina, va-kufi, crkvene opštine, manastirske uprave, imućniji sveštenici, i građani,Iako ni hri-šćanstvo ni islam ne dozvoljavaju posao davanja novca pod interes, bankarskim poslovima pored jevreja bavili su se i hrišćani, i muslimani i njihove ustanove.....Gazi Husrev-beg je dakle udario temelj jednoj vakufskoj bankarskoj radnji prije 400 godina i prvooj u Bosni i Hercegovini uopšte.” Svoje lične utiske o ovom periodu ostavio je i Živko Crnogorčević,

na određeni period uz određenu kamatnu stopu, od strane bogatih ljudi.¹⁵ Međutim, to nije uvijek podrazumijevalo i njihovu ličnu korist i materijalnu zaradu.¹⁶ Zloupotrebe po pitanju kreditiranja bile su stalno prisutne, kamate su se kretale oko 25% u nekim trgovačkim centrima, pa čak i do 50% u nekim provincijama.¹⁷ Ovako visoke kamate su primjeri koje možemo nazvati zelenaškim i lihvarskim s obzirom da su visoko iznad zakonom dozvoljenog procenta. Iako je vlast raznim mjerama pokušava zaustaviti ovu pojavu a njene počinioc kazniti, lihvarjenje je bilo prisutno kako u gradskim, tako i u seoskim područjima.¹⁸

Klasične posudbe novca uz prethodno dogovorenu kamatu ili fajdu, praktikovali su ugledni i bogati građani kako u Osmanskom carstvu, tako i u cijelom Bosan-

koji je u svojim memoarima zapisao kako je on posuđivao novac od crkve uz dogovorenu kamatu, te da je jednom prilikom on "imao kod sebe 250 dukata crekvenije pod interes, Jovo Maksimović imao je 100 dukata, a Risto Đukić 150, još su neki trgovci uzeli novce pod interes...." I pravoslavna crkveno-školska opština je školske prihode praktikovala davati u obliku kredita sa kamatom i bez kamate. Tako u izvještaju za školsku 1853 g. između ostalog piše: "od različitih kirija, magaza, dućana i hana primise 7321,20 groša, lanske kase zaostavština gotovog novca 6864..... Zaostavša suma u kasi nalazi se u sljedećima: na Risti Čangalu jedan temesuč od 100 dukata, Panti Čebediji 252 forinte, Nikoli Krajini ekmekčiji 531 groš, Dimitriji Lakinu Časipoviću 1602 groša, Lazaru Todoroviću Dukiću lihva od 600 zavješ. for. 690, Risti Perinu također lihva od 100 zav. forinti 115, Tomi Raduloviću od 150 lihva for. 15= 177,20..." Vidi: Marko Marković, *Bankarstvo Bosne i Hercegovine*, 4: *Memoari Živka Crnogorčevića*, Sarajevo, 1966, 43; NUB BiH, Zbirka rukopisa inv.br.18.

¹⁵ U Tešnju se spominje neka djevojka Rabija koja je imala 75.210 akči koje je posuđivala uz kamatu. Ovaj novac je davala zanatlijama, trgovcima i težacima na području tešanjskog kadiluka. Vidi: Alija Galijašević, *Ekonomске prilike i bankarstvo...*, 29.

¹⁶ Kao primjer individualnog kreditiranja sa kamatom bez lične dobiti navest ćemo slučaj Merjeme koja je dok je bila živa ostavila kuću suprugu Mehmedu, ali da se ista kuća nakon njegove smrti proda, a novac daje uz kamatu. Dobivenu kamatu je Merjema zavještačila da se daje za plaćanje nameta siromašnih stanovnika Baline mahale, u kojoj je i živjela, ili da se dijeli sirotinji iste mahale. Vidi: *Sidžil mostarskog kadije*, 29.

¹⁷ Halil Inalcik, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, The Journal of Economic History, Vol. 29, No. 1, 139.

¹⁸ Kako bi zaustavio lihvarjenje sultan je u 17. stoljeću izdao adalet namu u kojoj je zabranio naplaćivanje dobiti veće od 15%, a svi koji bi naplatili veći procenat, kaznili bi se tako što bi im se odbila suma u visini procenta koji bi prešao zakonsku osnovu. Vidi: Halil Inalcik, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, 139.

skom ejaletu/vilajetu.¹⁹ Jedna od najpoznatijih sarajevskih uglednih porodica koja se bavila poslovima davanja novca uz vrlo visoke kamate bila je porodica Očaktanum.²⁰ O njima su ostale zabilježene mnoge priče, ali i jedna pjesma koja glasi: “Blago tebi sinja kukavice, što ti kukaš u šumi na grani, a nijesi Očaktanu dužna.”²¹ Međutim, ne treba zanemariti ni “zloglasne zelenaše”, braću Stanišiće, koji su kako Aleksa Popović navodi “davali novce pod interes sa obligacijama sto %.”²²

U 19. stoljeću, reformama sistema Carstvo je pokušalo regulisati i ekonomska pitanja. Tako je 1847. godine osnovana prva banka modernog poslovanja u Istanbulu, nazvana Dersaadet.²³ Iako je ova banka vrlo brzo propala, u periodu njenog postojanja osmanska vlast je uspjela održati domaću valutu stabilnom. Zbog toga se 1856. godine Carstvo odlučilo na osnivanje nove banke, koja je nazvana *Osmanlı Bankası*.²⁴ Sjedište banke je bilo u Istanbulu, a filijale su otvorene u Londonu, Izmiru, Bejrutu, Bukureštu, Solunu, Larnaci, Aleksandriji, Parizu, Damasku i drugim ekonomski značajnim mjestima u Carstvu.²⁵ S obzirom na udaljenost ovih filijala od

¹⁹ Kreševljaković navodi da su se davanjem novca uz visoke kamate od 50 pa čak i 100% posebno bavili židovi, a malo manje kršćani i muslimani. Vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 385.

²⁰ Mehmed Očaktan je umro 1810. godine bez nasljednika, pa je državi od njegove ostavštine pripalo 100.000 groša. Ako groše pretvorimo u dukate, dobit ćemo da je državi pripalo oko 2.000 mađarija. Vidi: Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1985., 189.

²¹ U jednoj od priča su opisani na sljedeći način: “Njih dvojica su bili posljednji izdanci stare porodice Očaktana, nakon što je mlađi brat Asimaga, koji je bio udovac, za minule kuće ukopao jedinca sina, dok se Avdaga nije ni ženio. Živjeli su kao osamljeni čudaci u golemoj i pustoj kući, omrznuti i od komšiluka i od čitava Sarajeva, najviše zbog svoga titizluka i strašne gladi za imetkom, a posebno zbog zelenaštva kojim su se bavili i zbog kojeg su i u pjesmu ušli. Ako bi ih ko i posjetio, bili su to oni koje je ljuta nevolja na to natjerala.” Vidi: Rešad Kadić, *Posljednji Bašeskijin zapis*, Sarajevo, 1997, 184; Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, Sarajevo, 1944, 27.

²² Aleksa, kao sin trgovca koji je pisao svoja sjećanja, naveo je Lazara, Ristu i Jakova Stanišića kao primjer ljudi koji su davali novac uz velike kamate. Aleksa J. Popović, *Posljednje grčke vladike u Bosni*, Sarajevo, 1906., 6.

²³ Prva banka u Osmanskom carstvu osnovana je u Izmiru 1840. godine, od strane londonskih vele-trgovaca sa kapitalom od 200.000 funti sterlinga, ali je ova banka zbog krize bila primorana na zatvaranje 1847. godine. Više o tome vidi: Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000., 212; Resad Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century*, New York, 1988., 95.

²⁴ Više vidi: Eldem Edhem, *A History of the Ottoman Bank*, Istanbul, 1999.

²⁵ Više na: http://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Bank

Sarajeva njihovo otvaranje nije izazvalo nikakve promjene u ekonomskom sistemu, a samim tim niti u načinu kreditiranja kod građana Sarajeva.²⁶

Analiza dostupne arhivske građe ukazuje da je prva banka u Sarajevu otvorena u martu 1871. godine, i da je to bila filijala privatne banke u vlasništvu Adolfa Bajea. Centrala ove banke nalazila se u Pešti, a u Sarajevu je bila registrovana kao “banka i mjenična radnja.”²⁷ Sarajevska filijala je bila jedna vrsta štedionice, sa zagarantovanom kamatom. Međutim, osnovna djelatnost ove banke bila je prodaja loza. Loze su se mogle kupiti na rate, a kamata na njih “od dana kad se novci polože pa do povratka loze” iznosila je 5%.²⁸ Zastupnik ove banke i mjenjačnice u Sarajevu bio je Hajnrih Illek, a u oglasu objavljenom u listu *Sarajevski cvjetnik* kao ličnu “težnju” on je naveo “da mojim n.n. komitentima dadem priliku da sve moguće koristi, koje štedionica i radnja na rate u sebi sajedinjuju, uživaju.”²⁹ U isto vrijeme je i Jovo Besarović, sarajevski trgovac, otvorio hansku radnju u kojoj je, kako je naveo u oglasu, pored ostalog nudio i usluge davanja novca s trgovačkim interesom.³⁰

Nekoliko godina prije otvaranja prve bankovne filijale u Sarajevu, Osmansko carstvo je pokušalo zvanično i u praksi regulisati kreditiranje tako što su formirane štedionice ili menafi sanduci, odakle se mogla izvršiti posudba novca uz minimalnu kamatnu stopu. Osnovni razlog uspostave ovih štedionica bila je visina kamate koja je naplaćivana kada se novac posuđivao “od ljudi.”³¹ U Bosanskom vilajetu prve štedionice osnovane su 1867. godine, i to u sljedećim kadilucima: gračaničkom, brčan-

²⁶ Galijašević smatra da “...zaostajanje u razvoju bankarstva, sljedstveno tome i privrede, a posebno nekih njenih djelatnosti, kod bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini nije samo posljedica ekonomskih i društvenih okolnosti. Razlozi se dijelom mogu naći i u nazorima i mentalitetu ovog stanovništva. Naime, dugo se tražio modus kada je u pitanju davanje novca na kredit, između Kur'anskih ajeta koji govore o kamati i ono što je realnost života.” Vidi: Alija Galijašević, *Ekonomске prilike i bankarstvo...*, 36.

²⁷ *Sarajevski cvjetnik*, god. III, br.13, 3.4.1871, 2.

²⁸ U oglasu su za kupovanje na rate preporučene sljedeće loze: “1. Kreditne loze, 2. Državne loze od 1854, 1860, 1864, 5. Loze dunavskog parobrodstva, 6. Rotšildove loze 1839, 7. Trstanske loze, 8. Ugarsko-premijske loze, 9. Ruske loze od 100 rubalja, 10. Turske loze. Količinu rate neću mojim n.n. komitentima da propisujem i ostavljam to na njihovu volju da ih u većem ili manjem plaćanju polažu. Od 5 do 30 forinata mjesečno mogu se kod mene loze na rate uzeti. Liste vučenja, kalendar o lozama, programe dajem besplatno. Naručbine sa strane pahname izvršuju se odmah.” Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ *Sarajevski cvjetnik*, g. III, br. 7, 20.2.1871, 2.

³¹ *Bosna*, br. 83, 18. i 30. decembar 1867, 1.

skom, zborničkom, srebreničkom, bihaćkom i maglajskom.³² U prve tri godine osnovane su štedionice u trideset i osam kadiluka. Novac iz ovih štedionica mogao se dobiti ukoliko je dužnik imao neku garanciju. Kamata je trebala iznositi 1% na godišnjem nivou, što je bio i najduži planirani period za posudbu novca iz štedionice.³³ Prema odredbama, novac iz ovih štedionica prvo su trebali dobiti seljaci pa tek onda trgovci i obrtnici.³⁴ Dakle, sistem je bio obrnut od novca koji su davale vakufske institucije, što nam jasno ukazuje da je njihova svrha bila pomoć siromašnijim slojevima stanovništva. Zaista je indikatno da štedionica nije otvorena u Sarajevu, kao najvažnijem privrednom centru i glavnom gradu vilajeta.³⁵ Interesantno je da kao mogući razlog neotvaranja štedionice u Sarajevu Kreševljaković navodi: "Bog zna nijesu li ovo plemenito djelo kod odlučujućih faktora osujetili sarajevski lihvari?"³⁶

S obzirom na navedeno postavljaju se pitanja: Ko su bili sarajevski lihvari i da li sarajevski veletrgovci spadaju u tu kategoriju? Da li sarajevski veletrgovci novac posuđuju organizovano ili individualno? Kolika je visina kamate, da li je bila fiksna, kako je naplaćivana i da li je bila obavezna? Naravno, nezaobilazno je i pitanje zakonske regulacije ove vrste kreditiranja.

Analiza dostupne građe ukazuje da su sarajevske veletrgovačke kuće sredinom 19. stoljeća stekle materijalnu osnovu koja im je omogućavala ulazak u poslove kreditiranja.³⁷ Kreditni sistem koji su praktikovali sarajevski veletrgovci realizirao se u dva oblika. Prvi je kada se novac posuđivao sa određenim ineteresom ili kamatom koji je mogao, ali nije morao biti u zakonom dozvoljenoj visini, i drugi oblik je kada

³² O menafi sanducima više vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 383-396.

³³ Jedan ovakav zajam dobio je i Vejsil Osmanović, kmet iz sela Okruglice. Ovaj zajam realizovan je u decembru 1874. godine, uz kamatu od 3%, na period od godinu dana. Možemo samo pretpostaviti da je razlog većeg procenta od 1%, kako je propisano statutom ove organizacije, taj što kmet nije imao ni zalog ni jemca. Vejsilova priznanica je upisana 31. 12. 1874. godine, pod rednim brojem 2.637. Uporedi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 389.: ABiH, ZPO, 314/5

³⁴ Da se ova odluka nije poštivala, potvrđuje nam pismo koje je 1877. godine uputio veliki vezir valiji Bosne u kojem mu je naređeno da se zabrane zloupotrebe ovih sanduka i zabrani davanje novca osobama koje se nisu bavile privredom. Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 394-395.

³⁵ Pored Sarajeva unutar Bosanskog vilajeta štedionica nije otvorena u Ljubuškom, Nevesinju, Bileći, Trebinju, Nikšiću i Pivi. Ibid, 392.

³⁶ Ibid, 394.

³⁷ U dokumentima kada se misli na klasičnu kamatu spominje se kamata, fajda ili interes, te ćemo i mi koristiti ove pojmove.

se novac posuđivao bez interesa koji je također mogao biti uz određene uslove, kao vremenski rok, ali i bez ikakvih uslova. Potrebno je imati u vidu da su individualni krediti zavisili od odnosa kreditora i dužnika, te da je svaka kreditna transakcija u tom smislu bila posebna i jedinstvena, ali da je za zakonsku zaštitu morala poštovati važeće propise.³⁸

Posudbe novca bez kamate

I pored raširenosti u svakodnevnom životu, davanje kredita sa određenom visinom kamate nije bilo popularno u Sarajevu, kao ni u ostalim dijelovima Osman-skog carstva. Pored upitnog vjerskog gledanja na ovaj vid zarade, ljudi koji su se bavili tim poslom, a posebno oni koji su smatrani zelenašima i lihvarima, bili su nepo-željni u društvu, bez obzira kojoj su religiji pripadali.³⁹ Možda baš zbog toga sara-jevskim veletrgovcima davanje novca na fajdu nije bilo obavezno popratno zanima-nje, niti su svi veletrgovci posuđivali novac sa kamatom, i pored vezivanja njihovog imena sa ovom djelatnosti.

Iako raspoložemo malim brojem izvora, oni nam jasno ukazuju da su neki vele-trgovci zbog religijskih osnova ili prijateljskih odnosa praktikovali posuđivanje nov-ca bez kamate. Religijski aspekt, posebno kod muslimanskih veletrgovaca, može-mo povezati sa strogom vjerskom zabranom uzimanja kamate.⁴⁰ Pored toga posud-

³⁸ Ibrahim Tepić je konstatovao da u osnovi individualnih kredita možemo razlikovati trgo-vački od zelenaškog, te da su trgovci učestvovali u oba. On je ukazao na važnost kredita za razvoj trgovine, i njegovu ulogu u dužničko-povjerilačkim odnosima. Vidi: Ibrahim Tepić, *Trgovina u Bosni i Hercegovini od 1856. do 1875. godine*, magistarski rad u rukopisu, 197.

³⁹ Osman A. Sokolović je o tome napisao sljedeće: “Čaršija i narod ne samo da je zazirao od njih (misli na lihvar, H.Y.) nego ih je čak i mrzio.” Dodavši i pjesmu koja je to potvrđivala “Sarajevski pjesnik XVII stoljeća, Sebleti, u jednoj pjesmi o Sarajevu veli da se neke Saraj-rije bave lihvom, da uzimaju 15% zarade umjesto 10%, da su izmiješali vakufske i privatne gotovine, pa on još prije katastrofalnog požara iz godine 1697. proriče propast Sarajeva ovim riječima: “O ti savršeni, zbog kamate će najposlije doći nesreća ovom gradu (Sarajevu).” Vidi: Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, 26.

⁴⁰ U Kur'anu je uzimanje kamate zabranjeno sljedećim ajetom: “Oni koji se kamatom hrane neće se dići osim kao oni koje je šejtan dodirao izbezumio. To je zato što su govorili: Trgo-vina je doista isto što i kamata! A Allah je dozvolio trgovinu, a zabranio kamatu. Onome do koga dopre pouka Gospodara njegova - pa se okani, njegovo je ono što je prije stekao, njegov slučaj će Allah rješavati; a oni koji opet to učine - biće stanovnici Džehennema, u njemu će vječno ostati. Allah uništava kamatu, a umnožava dijeljenja. Allah ne voli nijednog nevjerni-ka, grešnika.” Kur'an, Al-Baqara 275-276.

be bez ikakve fajde ili dobiti smatrane su dobrim djelom koje je religija odobravalala i poticala.⁴¹ Smatramo da se odnos prema kamati, tj. njeno nepraktikovanje, kod pojedinih veletrgovaca u ovom smislu može posmatrati kroz prizmu religijske zabrane i prijateljskih pobuda.

Iako raspoložemo šturim podacima, ipak možemo ukazati na neke od sarajevskih veletrgovačkih kuća koje su posuđivale novac bez kamate. Neke su to radile bez ikakve zvanične potvrde tj. seneda ili temesuća, a neke su praktikovale takav dug ovjeravati na sudu. Jedna od veletrgovačkih kuća koja je davala novac bez kamate i bilo kakve potvrde bila je trgovačka kuća Mulage Merhemića. To je ujedno bila i jedna od najvažnijih i najvećih trgovačkih kuća u Sarajevu. Oni su davali novac, ali samo u obliku posudbe, osobama kojima je novac bio potreban. Od njih su novac posuđivali i Popovići, a Aleksa J. Popović je u svojim sjećanjima napisao kako je on kao sin sitnog trgovca lično nekoliko puta posuđivao novac od Merhemića. Međutim, Merhemići za te posudbe nisu nikada tražili kamatu, čak su nastojali da niko za te posudbe i ne sazna kako dužniku ne bi bilo neprijatno.⁴² Da je Merhemić posuđivao novac i van sarajevske čaršije ukazuje jedna objava iz lista Bosna, izdata od strane mutesarifa bihačkog sandžaka. U njoj se potvrđuju dugovi sarajevskim trgovcima: Merhemiću, Abdiji Mustafi, Muli Devrićima, hadži Salihu, hadži Dervišu Talagiću, Mošču Uščupliji, te Đordiju Serezliji, od strane Jovana Nikolića iz Dubice koji je umro, te je dugove neophodno naplatiti iz ostavštine.⁴³

U defteru Potogija, poznatih sarajevskih trgovaca također se spominju dvije posudbe koje su oni napravili i to od veletrgovačke kuće Čomara i od Mujage Kreštalice. Obe posudbe su napravljene u madžarijama i ne spominje se pored njih visina kamate.⁴⁴ Poznato nam je da se u defter upisivao svaki groš bez obzira na koji način je potrošen i u koje svrhe, tako da nije postojala opcija da u defter nije upisana određena dobit ukoliko je bila dogovorena.

Veletrgovačka kuća Kumašin također je praktikovala posudbe novca bez kamate.⁴⁵ Oni su ove posudbe obično ovjeravali i na sudu. Interesantno je da Kumašini

⁴¹ Sokolović piše da su se posudbe novca “vršil(e) radi Božijeg zadovoljstva kako to Kur'an i kerim i nalaže.” Vidi: Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, 29.

⁴² Aleksa J. Popović Sarajlija, *Životopis znamenitih Sarajlija*, 9.

⁴³ Vidi: *Bosna*, br. 309, 23. 5. i 5. 6. 1872, 2.

⁴⁴ Najvjerovatnije se radi o pozajmici gotovog novca, a ne o dugu za veresiju, jer te dugove spominje na drugom mjestu u defteru i to jedne pored drugih. Vidi: Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca muslimana iz Bosne i Hercegovine....*, 15, 31-32.

⁴⁵ Veletrgovačka kuća braće Kumašin upravljala je i sa nekoliko vakufa u Sarajevu. Koliko su oni bili oprezni sa pitanjem kamate isključivo iz religijskih razloga ukazuje i da su prilikom

ponekad nisu dugove upisivali u sudske potvrde odmah, nego su to radili naknadno. Tako su nekom Šerifu, 1875. godine upisali u sudsku potvrdu posudbu od 3200 groša, a iz potvrde se vidi da je novac već preuzet.⁴⁶ Posudbu je Šerif potvrdio svojim ličnim pečatom na zvaničnom senedu. Iz dokumenta se jasno vidi da nije bilo nikakve kamate niti da je zarada bila predviđena u transakciji s obzirom da se vrijednost madžarije u odnosu na groš utvrdila na samom dokumentu. To nije bilo prvi put da su Kumašini izlazili u susret i posuđivali novac bez kamate.⁴⁷ Jovo Radulović je posudio od Ahed-age Kumašina iznos od 639 groša, koje mu je Jovo vratio u januaru 1862. godine.⁴⁸ U pismu u kojem ga je obavjestio o povratu novca ne spominje nikakvu kamatu, i navodi kako je ostao dužan i Edhemagi Česariju 781 groš i Mujagi Šeri 281 groš, zamolivši Ahmed-agu da im on odnese novce. U pismu se jasno vidi da se radilo o posudbi gotovog novca te da niko od njih nije tražio kamatu.⁴⁹ Po potpuno istom principu je Muhamed Kumašin posudio novac Luki Bogdanoviću 1870. godine, a posudba je zavedena u sudski registar, za što je dobiven poseban sened. Ni u ovom slučaju kamata nije ni spomenuta. Suma koju je Muhamed posudio Luki iznosila je 3980 groša.⁵⁰ Na ovaj sened kao svjedoci potpisale su se četiri osobe.⁵¹

Dešavalo se da i veletrgovačka kuća Kumašin posudi novac, a jedan dokument ukazuje da ni oni nisu davali kamatu na novac koji su posuđivali. Tako su 1869. godine posudili od Derviš-paše Čengića 577 zlatnih medžedija, 1550 zlatnih napoleo-

davanja novca iz vakufskih sredstava imali fetvu za to. U fetvi se konkretno dozvoljava da novac od vakufa daju uz određenu dobit, a da od iste finansiraju osoblje dotičnog vakufa. Slično su postupili i stanovnici Dudi-Bula mahale u Sarajevu kada su uvakufili 250 groša “dajući ga na šeriatom dozvoljeni istirbah (priplod)” a od navedene dobiti se trebao plaćati imam džamije u spomenutoj mahali i popravljati džamija. Vidi: Historijski arhiv Sarajevo (dalje HASA), Fond Kumašina (dalje FK), kutija br. 9, dokument br. 901/1,; OISA ZANU BiH, Sidžil Mula Muhameda Mestvice, L71a

⁴⁶ Iskreno se zahvaljujem kolegici Almi Omanović-Veladžić koja mi je prevela ovaj dokument. HASA, FK, kutija br.7 dokument br. 629.

⁴⁷ Vidi:HASA, FK, kutija br.7, dokumenti 605-639.

⁴⁸ Pismo Jove Radulovića, Ahmedu Kumašinu, poslano 17. aprila 1862. godine počinjalo je sa “Dragi aga, danas vam šaljem po Omeru novaca u kojemu ćete naći za svoj račun što sam osto vama dužan čisto groša 639.....” HASA, FK, kutija br. 10, dokument br. 930.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ HASA, FK, kutija br. 5, dokument br. 279.

⁵¹ Ibid

na i 910 madžarija, bez kamate.⁵² Ova posudba je također zavedena u sudski registar, a sened je potvrđen svojeručnim pečatima. Interesantno je da se u ovom senedu ne spominje ni rok povrata novca.

Kod hrišćanskih veletrgovaca dostupna građa kazuje da su posudbe novca bez kamate najčešće praktikovali ukoliko je novac bio potreban nekoj od veletrgovačkih kuća, a posebno kada bi se neko od njih našao bez dovoljno novca u inostranstvu ili kada bi mu novac bio hitno potreban za određeni trgovački posao, ali isključivo na prijateljskoj osnovi.⁵³ Takve posudbe bi bile uglavnom samo na nekoliko dana i smatrale su se više "izlaskom u susret" nego kreditiranjem. Tako je 1856. godine dok je boravio u Beču radi rješavanja sudskih problema Dimitrije Jeftanović, vlasnik poznate sarajevske veletrgovačke kuće, posudio od Hadžiristića, također poznatih sarajevskih veletrgovaca, 200 dukata bez ikakve kamate.⁵⁴

Ukoliko se radilo o posudbama novca bez kamate između sarajevskih veletrgovaca i trgovaca iz drugih centara, onda je to također bilo samo na nekoliko dana. Međutim u tim slučajevima analiza dokumenata ukazuje da se u dokument upisivalo da je posudba bez kamate samo do određenog dana. Rok za povrat novca u takvim prilikama uglavnom je bio do 15 dana, a u potvrdi je upisivano da je za svaki dan koji bi se prekoračio bilo neophodno isplatiti kamatu.⁵⁵

I pored toga što se u ovim slučajevima radilo uglavnom o prijateljskim posudbama, ponekad je dolazilo i do raznih nesuglasica. To se posebno dešavalo ukoliko dužniku posao u tom periodu nije bio profitabilan, te je kako vrijeme prolazi bilo

⁵² Iskreno se zahvaljujem kolegici Almi Omanović-Veladžić koja mi je prevela i ovaj dokument. HASA, FK, kutija br. 7, dokument br. 606.

⁵³ Sarajevska trgovačka kuća Budimlić nije bila u prijateljskim odnosima sa većinom sarajevskih veletrgovaca. U jednom pismu koje je napisao Risto bratu Stipi pisalo je: "... i što pišeš zamoli toga zamoli ovoga nemari niko za molbu već uputa traži mita i dukata pa kako meni izađe ja nemam ni ašluka za troška a kamoli ići te mititi prijatelje." Na sličan zaključak navodi i jedno pismu u kojem je pisalo: "Za ono novca što biste rad uzajmiti, udarili ste i ovamo na česaluk gori nego je tamo. Špekulanti stisli se oko groša kao oko duše. U jednog pouzdanog vazda sam nalazio, a sve za drugog nigda za sebe, i sada bi našao da nisam zapeo zbog jednog dužnika kabasta koi na vodu ne odgovara, a ja sam se ufatio, nejmam onamo a na drugo mjesto mi je mučno udariti." U njemu se jasno vidi da se novac posuđivao samo od poznatih ljudi, prijatelja, ali da je nevraćanje duga i za jamca predstavljalo ubuduće zatvorena vrata za posudbe. Vidi: ABiH, Fond Budimlića (dalje FB) kutija br. IX-4-1: Dr. Andrija Zirdum, *Pisma Bosanskih franjevaca 1850-1870*, Plehan, Slovoznak, 1996, 233.p.186.

⁵⁴ ABiH, Fond Hadžiristići (dalje FH), kutija br. IX-1-11.

⁵⁵ Gavro Jelić je nakon 1875. godine često posuđivao manje sume novca bez kamate, koje je morao vratiti u roku od 8 dana. Vidi: ABiH, Fond Jelić (dalje FJ), kutija br. IX-3-9.

veletrgovci koristili usluge suda po pitanju žalbi na neplaćanje dugova, kad god bi to bilo potrebno.⁶¹ Međutim, to se više odnosilo na pitanje vraćanja duga napravljenog prodajom artikala na odgođeno plaćanje, tj. veresijom, nego na naplatu posuđenog gotovog novca.⁶²

Posudbe novca na fajdu

Posudbe novca uz dogovoreni procenat zarade koji se u dokumentima naziva fajda ili interes, praktikovali su kako bogati pojedinci tako i pojedine veletrgovačke kuće u Sarajevu. S obzirom na nepopularnost ovog posla u društvu možemo pretpostaviti da je dolazilo i do određenih prikrivanja visine kamate koja je naplaćivana. Na jedan mogući oblik *skrivene* kreditiranja ukazao je Avdo Sućeska. On je naveo da “su privatnici ukoliko bi i pozajmljivali novac uz kamate, izbjegavali širi publicitet tog posla i, najvjerovatnije, takve poslove svršavali u četiri oka.”⁶³ To obrazlaže kroz primjere kada kreditor umjesto gotovog novca prikazuje u sudskim dokumentima prodaju robe čiju vrijednost upisuje u kompletnom iznosu posuđene sume i planirane dobiti, ili kako ga Sućeska naziva “pribjegava fikcijama pomoću kojih će se ostvariti željeni cilj, a da se pri tom izbjegnu eventualne neugodnosti.”⁶⁴ S obzirom da se radi o prodaji robe, po automatizmu pomislimo na trgovce. Međutim, mi ne možemo tvrditi da ovakvih fikcija nije bilo kod veletrgovaca, ali moramo napomenuti da je sistem trgovine u osnovi bio zasnovan na dužničko-povjerilačkim odnosima, te da je prodavanje robe na odgođeno plaćanje, tj. veresiju, bilo najuobičajnije.

⁶¹ Postojala je cijela procedura od nekoliko opomena, preko uključivanja prijatelja i uglednih ljudi za naplatu, pa tek onda bi sud bio kao posljednja instanca uključen u cijeli proces.

⁶² Trgovina sistemom veresije ili dužničko povjerilački odnosi su bili svakodnevni, te su i problemi vezani za naplatu veresije kod sarajevskih veletrgovaca u tom smislu bili mnogobrojniji.

⁶³ Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu....*, 109.

⁶⁴ Kao objašnjenje kako bi fikcije izgledale Sućeska navodi: “Kod zajma ove fikcije bi izgledale ovako: zajmodavac (povjerilac) proda zajmoprimcu (dužniku) neku stvar na veresiju, recimo za 10 groša. Poslije prijema robe dužnik je istovremeno prodaje trećem licu, recimo za 8 groša, a zaračunava mu 10, jer mu je za taj iznos prodao stvar, koju mu ovaj nije platio..... Povjerilac i dužnik dolaze pred šeriatski sud i izjavljuju: prvi, da je prodao drugom jednu stvar, recimo za 6.600 akči, a drugi, da je tu stvar kupio i primio. O čemu se ovdje radi. Očito je da se radi o pozajmljivanju novca, i to uz kamatu, a ovaj posao se fiktivno obavlja putem ugovora o kupoprodaji neke robe koje faktično nema. Visina kamate, odnosno kamatna stopa najčešće je iznosila 10% od glavnice....” Vidi: Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu....*, 112

Prodaja robe na veresiju podrazumijevala je i određeni procenat koji se dodavao na cijenu s obzirom da se isplata mogla čekati i po nekoliko godina. Stoga smatramo da treba biti izuzetno oprezan u donošenju zaključaka oko prikrivanja kamate iza “fikcija” koje podrazumijevaju prodaju određene robe.⁶⁵

Da su se sarajevski veletrgovci bavili kreditiranjem i da to nisu skrivali, ukazuje arhivska građa kao i putopisi, iako slika koju putopisci pružaju uglavnom govori o kreditiranju kao lihvarstvu.⁶⁶ Giljferding je 1857. godine za pravoslavne veletrgovce u Sarajevu zapisao da daju novac na zajam “po tri procenta mjesečno sigurnim i pouzdanim dužnicima, a po šest ili osam procenata nepouzdanom klijenteli.”⁶⁷ Dok je Ebinger 1876/77. godine pisao kako “Banke, mjenjačnice i kreditni uredi uopće ne postoje” te kako se novac može posuditi “samo od lokalnih zelenaša, uz ogromne kamate” ne navodeći tko su oni i kolika je to zelenaška kamata.⁶⁸ Slična zapažanja imao je i A. Rusoa koji je pisao da je “u Sarajevu zakonom dozvoljeni interes iznosio 12% godišnje, ali taj interes je figurirao samo na papiru: on je bio “primjenjivan samo u slučaju sporova pred licem pravde.” Inače, svi sarajevski trgovci, kako tvrdi A. Rusoa, pozajmljivali su uz “lihvarski interes”, koji je iznosio jedan i po, dva, tri, pa čak i četiri posto mjesečno.”⁶⁹ Ni Staka Skenderova ne iznosi drugačije viđenje situacije. Ona piše kako su sarajevski pravoslavni trgovci “lihvari, srebroljubci.....

⁶⁵ Ovdje treba skrenuti pažnju i na pitanje naplate ovakvih dugova. Jedan primjer sasvim jasno ukazuje da ovakve skrivene kamate nisu imale potporu u zakonu. Radi se o slučaju Mula Mustafe i Mula Hasana iz Sarajeva. Spor je došao pred kadiju kada je Mula Mustafa odbio da vrati 770 groša koje je pozajmio od Mula Hasana, a na sudu je Mula Mustafa izjavio da je posudio 556 groša, a da je ostatak sume Mula Hasan htio dobiti kao kamatu, što je svjedok čina Mula Abdulah potvrdio. Pored ovog svjedoka saslušano je još 9 ljudi, i presuda je donesena u korist Mula Mustafe. Dakle, kamatu nije uspio naplatiti, jer je na sudu dokazano da je to bila skrivena kamata. Vidi: OISA ZANU BiH, Sidžil sarajevskog kadije br.44, inv.br. 55/4, 7.

⁶⁶ Vidi: Ibrahim Tepić, *Trgovina Bosne i Hercegovine*, 197.

⁶⁷ Giljferding je istu karakteristiku naveo za cijelu Bosnu i Hercegovinu napisavši da se kamate kreću “3,4,5 pa i više procenata mjesečno.” Vidi: A.T. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni, i staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972, 58, 88.

⁶⁸ Zijad Šehić, *Šta su njemački učenici učili o Bosni i Hercegovini prije sto trideset godina?*, članak u rukopisu, 16. Iskreno se zahvaljujem prof. dr. Zijadu Šehiću na ustupljenom rukopisu.

⁶⁹ Alfons Ruso je boravio u Bosni kao konzul od 1862. do januara 1867. godine. Vidi: Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981., 55, 156.

svemoćni zelenaši, gulitelji raje...⁷⁰ I pored ovih ličnih i najčešće proizvoljnih zapažanja moramo reći da sistem koji su sarajevski veletrgovci imali, a na koji ukazuje dostupna arhivska građa, ne može potvrditi navedene podatke.

Analiza dostupne arhivske građe sarajevskih veletrgovaca pruža malo drugačiju sliku o njihovoj ulozi i učešću u ovom sistemu kreditiranja. Posudbe sa određenim procentom ineteresa sarajevski veletrgovci su povremeno praktikovali od 40-ih godina 19. stoljeća. Tada su postepeno na osnovu materijalnih mogućnosti stvorili uslove za ulaganje određenih suma novca i u ovaj profitabilan posao. I pored toga posudbe gotovog novca su za sarajevske veletrgovce bile uglavnom samo usputni posao.⁷¹

Prema dostupnim dokumentima sume koje su sarajevski veletrgovci posuđivali na kredit uz prethodno dogovorenu visinu kamate sredinom 19. stoljeća uglavnom su male, ali je interes bio redovno naplaćivan. Ova vrsta kreditiranja, između osobe koja posjeduje novac i dužnika, bila je u skladu sa pravnim sistemom Osmanskog carstva tako da je bila sasvim legalna i odobrena na svim sudovima.⁷² To je bilo izuzetno važno zbog mogućih malverzacija prilikom naplate ili nijekanja samog zaduženja, kao i drugih problema koji su mogli nastati ukoliko zadužena osoba umre.⁷³

Sama visina kamate koju su naplaćivali sarajevski veletrgovci u osnovi se razlikovala prema dva principa, da li je bila *trgovački interes* ili *fajda*. Iako razlika izme-

⁷⁰ Staka Skenderova, *Ljetopis Bosne 1825-1856*, u: Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976., 31.

⁷¹ Navest ćemo primjer veletrgovačkih kuća Despić i Hadžiristić. Dok je prvima kreditiranje predstavljalo dodatni posao, Hadžiristići su to praktikovali samo povremeno.

⁷² Činjenica da je uzimanje određene visine kamate bilo sasvim legalno ukazuje da pravni sistem u odnosu na šerijatski nije bio usklađen. Neophodna su dodatna istraživanja koja bi sa historijskog gledišta ukazala koliko se sistem šerijata poštovao u praksi u ekonomskom sistemu u Bosni u 19. stoljeću, kako bi stekli cjelovitu sliku o ovim izuzetno osjetljivim i kompleksnim pitanjima.

⁷³ Vakufski krediti su se osiguravali putem jamaca ili zalaganjem nekretnina. Dostupni dokumenti jasno navode na zaključak da su se dugovi, bez obzira na koji način stvoreni, naplaćivali od zaostavštine ukoliko bi potraživanja bila realna u odnosu na ostavljenu imovinu. Tako je nakon smrti kožarskog obrtnika Mustafa-paše Džipe iz Vekilharč mahale u Sarajevu, koji je umro iznenada na putu, ostao dug koji je okarakterisan kao "prezadužen." Stoga su se dugovi isplatili procentualno prema visini: Div Ibrahim paši zajam od 12000 para u iznosu od 3250 para, Mula Sulejman Sabura zajam od 40000 u iznosu od 10834 pare, zatim hadži Osmanu dug od 4000 isplaćen je u iznosu od 1083 pare. Na isti način su isplaćena i ostala potraživanja. Iz navedenog vidimo da je ostavština umrlog Mustafe bila dovoljna da se isplati po 27%. Vidi: Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu...*, 115: OISA, ZANU BiH, Sidžil br. 43, inv. br. 55/3, 40-41

đu visine kamate kod *trgovačkog ineteresa* i *fajde* u praksi nije bila značajna, ona se u dokumentima obavezno naglašavala. Analiza dostupne građe ukazuje da je novac na *trgovački interes* davan izuzetno rijetko, i u dokumentima kod sarajevskih veletrgovaca se spominje samo nekoliko puta 70-tih godina 19. stoljeća.⁷⁴ Godine 1874. Trifko Todorović je uzeo od Jefte Jelića, u ime Gavre Jelića, 20 zlatnih medžedija, ili 2400 groša, a u temesuću je pisalo da je obavezan vratiti ih za 11 dana, a ukoliko to ne uradi morat će platiti trgovački interes. Gavro nije uspio vratiti novac, pa je platio glavnicu i dodatnih 28 groša interesa, što znači da je trgovački interes bio oko 1,16% na mjesec.⁷⁵ Možemo samo pretpostaviti da se radilo zaista o hitnoj posudbi novca za potrebe trgovine, s obzirom da je Gavri Jeliću u to vrijeme novac bio neophodan za kupovinu određenih trgovačkih artikala. Međutim, to ni u kom slučaju nije bila iznimka, jer su se posudbe gotovog novca uglavnom i davale trgovcima kojima je novac bio neophodan za nabavku određenih trgovačkih artikala.

Trgovački interes kod sarajevskih veletrgovaca možemo posmatrati više kao kamatu koja se naplaćuje u određenim prilikama, kada dobit predstavlja predviđenu realnu zaradu za posao u koji je novac uložen, što je zapravo bilo slično sistemu mudarebe.⁷⁶ Kod sarajevskih veletrgovaca, davanje novca uz trgovački interes je praktikovan izuzetno rijetko. To je sasvim i logično, s obzirom da su oni ulagali novac u vrstu poslova koju su u datom trenutku smatrali najprofitabilnijom, tako da im je bilo najjednostavnije ukoliko se radi o kreditiranju novac dati uz klasičnu kamatu.

Sarajevski veletrgovci su praktikovali kreditiranje najviše unutar same sarajevske čaršije, ali su novac pozajmljivali i trgovcima i njima povjerljivim ljudima i širom Bosanskog ejaleta/vilajeta. Određene veletrgovačke kuće, poput Jeftanovića i Kujundžića, posuđivale su novac i van granica Osmanskog carstva uz dogovoreni

⁷⁴ *Sarajevski cvjetnik*, g. III, br.7, 20.2.1871, 2.

⁷⁵ ABiH, FJ, kutija br. IX-3-9.

⁷⁶ Mudareba je ugovor baziran na dogovoru da kapital bude obezbjeđen od jednog učesnika, a rad od drugog, a pravo na učešće u profitu i jedne i druge strane bazira se na činjenici da su obje strane ulagači, iako se njihovi ulozki kvalitativno razlikuju. Nema "mudarebe" osim sa uvjetom podjele profita između ulagača u dogovorenom omjeru. Taj omjer je dogovoren, odnosno određen, u trenutku potpisivanja ugovora. Sistem mudarebe praktikovale su bogate Sarajlije, a posebno žene koje su tako imale dobit od novca koji su posjedovale. Takav je i primjer Derviše iz Šejh Bagdadijine mahale, koja je uložila 7.872 groša u trgovinu sa Gurabija Abdulahom, s time da zaradu dijele po pola. Međutim, Abdulah je ubrzo raskinuo ugovor i njoj vratio sumu od 3.849,20 groša, nakon čega ga je Derviša tužila, jer suma nije bila potpuna. Iz tužbe se vidi da je ona u periodu dok je Abdulah radio sa njenim novcem dobila i 250 groša mudarebom, tj. obrtom. Vidi: OIS, ZANUBiH, Sidžil Mula Muhameda Mestvice, L70 b.

iznos kamate, ali i valutu isplate.⁷⁷ Manojlo Jeftanović je 1852. godine dao pozajmicu od 400 dukata jednoj od najznačajnijih komisionarsko-trgovačkih kuća za sarajevske trgovce u Beču, Moize Finci-ju. Pozajmica je dogovorena sa rokom od pet mjeseci i sa kamatom od 5%.⁷⁸ S obzirom da je Jeftanović davao svoj novac na kamatu, njena visina je, kao i kod ostalih veletrgovaca, zavisila od njega lično. Analiza dokumenata trgovačke kuće Jeftanović ukazuje da su oni domicilnom stanovništvu uglavnom davali novac uz kamatu od oko 2% na tri mjeseca, što je bilo nešto manje od kamate koju su plaćali strani trgovci, a koja je uglavnom iznosila 1% mjesečno.⁷⁹ Za razliku od Jeftanovića, Kujundžić je novac van Osmanskog carstva posudio nekom Čajiću u Splitu sa kamatom od 6%, ali nažalost nemamo podatak o vremenskom periodu na koji je posudba bila dogovorena.⁸⁰

Prema dostupnoj građi, najorganizovaniji sistem kreditiranja na *fajdu* imala je trgovačka kuća Despića. Kreditiranje je posao kojim su se Despići, prema dostupnoj građi, bavili sve do 1871. godine.⁸¹ Prema broju clijenata i visini uloženog novca možemo reći da je trgovačka kuća Despić i u kreditnim kao i trgovačkim poslovima važila za veoma važnu kuću.⁸² Na to nam ukazuje defter u kojem je vođena evidencija o posudbama novca na *fajdu*.⁸³ Ovaj defter je ujedno jedini dostupni izvor koji sistemski pruža uvid u procenat kamate, datu sumu i rokove isplate, kao i kapital koji je uložen u ovaj posao.⁸⁴ Sama činjenica da su Despići odvojeno vodili evidencije o novcu datom *na fajdu* ukazuje da su se tim poslom bavili organizovano.

⁷⁷ Valuta isplate je dogovarana prethodno, jer su devalvacije bile svakodnevnice. Vidi: NUB BiH, Zbirka rukopisa, inv. br. 801.

⁷⁸ Finci vraća novac na vrijeme, a pismo u kojem mu se zahvaljuje na posuđenom novcu završava sa: "Čekam vaše zapovijedi i ljubim ruke." HASA, Fond Jeftanović (dalje FJ), kutija br. 2, dokument br. 372.

⁷⁹ HASA, FJ, kutija br. 2, dokumenti br. 372 i 401.

⁸⁰ NUB BiH, Zbirka rukopisa, inv.br. 801.

⁸¹ Godine 1871. unutar trgovačke kuće Despić došlo je do diobe u poslovima, nakon čega su nastale dvije samostalne trgovačke kuće. Nažalost, nakon toga nemamo dostupne podatke koji se odnose na ovaj posao. Vidi: ABiH, FJ, kutija br. IX-3-7a

⁸² Trgovačka kuća Despić jedina ima sačuvanu građu, deftere, o davanju novca na kamatu. Njihova klijentela su bili pored uglednih trgovaca, Jelića, Hadžiavakumovića, i ugledni osmanski službenici poput dr. Ketcheta. Vidi: HASA, FD, kutija br.9, 1845-1862.

⁸³ HASA, FD, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

⁸⁴ Evidencije o *pozajmicama na fajdu* u dostupnoj građi kod Despića, mogu se pratiti od 1844. godine, kada su samo u toku mjeseca juna posudili novac na fajdu za šest osoba. Sve

Defter u kojem je Despić vodio evidenciju o novcu koji je posuđivao na kamatu pisan je bez nekog određenog reda. To nije defter u kojem se nalaze podaci isključivo vezani za posudbe novca. U prvom dijelu deftera nalaze se poslovni i privatni troškovi, nakon čega je nekoliko stranica potpuno praznih. Tek u drugom dijelu nalazi se evidencija o kreditiranju. Dio deftera u koji je Despić upisivao poslove vezane za kreditiranje tokom 1857. godine počinje riječima: “Bože pomози 1857. godine oktobra 1. iza našega pripisa ovde sazivam što od koga primamo interesa na novce da se znade kako se bude ovamo na listu redom upisalo.”⁸⁵ Sam redosljed posudbi pisan je imenično, sa određenim hronološkim redosljedom, a svaka posudba je sadržavala sljedeće informacije: ime dužnika, datum kada je uzeo novac, najčešće procent kamate, ukoliko je izdat temesuč obavezno je upisivano, zatim suma koja je posuđena i u kojoj je valuti. U istu zabilješku se upisivalo kada je novac vraćen i da li je vraćena kompletna suma ili samo određeni dio, ukoliko je isplaćena glavnica i kamata podvlačila bi se crta, a kompletna zabilješka križala.⁸⁶ Ukoliko je zapis zaokružen, onda se podrazumijevalo da je plaćanje izvršeno, a ukoliko je vrijeme naplate u međuvremenu produženo, onda se zapis prenosio u defter od naredne godine. To je upisivano u obliku kratke poruke “prenešeno u novi defter”, koja je stajala ispod, ili pored prvobitnog zapisa.⁸⁷ Podaci da li je kamata plaćana mjesečno ili zajedno sa glavnicom na kraju dogovorenog roka, također su upisivani u defter.

Visina kamate koju su Despići tražili za posuđeni novac zavisila je od perioda na koji je uziman novac i od povjerenja koje su imali u osobu kojoj je novac bio potreban. Kamatna stopa se u periodu od 1846. do 1849. godine kod trgovačke kuće Despić kretala u iznosu od 1 do 2 % na mjesec dana, ali ako je period na koji je posuđivan novac bio odmah dogovaran da bude godinu dana ili duže od toga, onda je kamata obračunavana po 9% -12% na godinu.⁸⁸ Tako je Spasoje Kraljević posudio 500 forinti na 5 mjeseci i ukupna suma na koju je zadužen bila je 543,45 groša. Suma je u procentima iznosila 8,7% godišnje ili 1,73% mjesečno. Međutim, Spasoje nije imao novca da isplati svu sumu u dogovoreno vrijeme, nego je plaćanje odgodio puna tri mjeseca, zbog čega je platio dodatnih 28,15 groša.⁸⁹ Analiza navedenog deftera uka-

posuđene sume su bile isplaćene na vrijeme sa dogovorenom kamatom, samo jedna osoba je zakasnila i zbog toga je platila dodatnu kamatu. HASA, FD, kutija br. 8, Defter 1840-1852.

⁸⁵ HASA, FD, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Potpuno isto kao i kod ostalih vrsta deftera, u koje su se upisivale razne vrste veresija.

⁸⁸ HASA, FD, kutija br. 8, Defter 1840-1852.

⁸⁹ HASA, FD, kutija br. 8, Defter 1840-1852.

zuje da su Despići posuđeni novac najčešće vezali za mjesečni anuitet tako da su kamatu za godinu dana uglavnom naplaćivali po 12%.⁹⁰

Razlike u procentu dogovorene kamate, koje se pojavljuju u evidenciji datog novca, kod Despića dosta su česte. Tako je Aleksa Despić 1857. godine u istom mjesecu dao 400 dukata kao kredit dvojici sarajevskih trgovaca. Jedan je dobio 200 dukata, sa mjesečnom kamatom od 2%, a drugi istu sumu, ali sa 1% mjesečne kamate.⁹¹ Zarada u defteru od datih 200 dukata sa 2% mjesečne kamate je upisana u iznosu od 36 dukata, što znači da je suma vraćena nakon 9 mjeseci.

Analizom dostupne građe vidimo da je u toku 1857. godine Despić kreditirao dvadeset i jednu osobu, sa različitim kamatnim stopama i na različit vremenski period. Kome je on sve posuđivao novac i kojoj socijalnoj grupi pripadaju ti ljudi, teško je utvrditi. Međutim, neka imena su zapisana u potpunosti i možemo reći da se radilo uglavnom o trgovcima sa kojima su Despići imali poslovni, rodbinski ili prijateljski odnos.

Neka od kreditiranja koja se spominju u defteru su sljedeća: Karleta Jovo je 11.12.1858. godine posudio 300 dukata, a novac im je vratio 18.4.1861. godine, i to sumu od 386 dukata. Dakle, kamata mu je naplaćena u iznosu od 86 dukata, ili po procentu od mjesečno oko 1,5%. Gavro Jelić je posudio novac od Despića na kamatu 10. marta 1858. godine u iznosu od 1000 forinti, a u defteru piše da je novac posudio na dva mjeseca, međutim, suma je vraćena 20. juna 1858. godine. Očito je da je Despić naplatio kamatu i za mjesec koji je Jelić zakasnio, jer je vraćena suma iznosila 1050 forinti.⁹² Za razliku od Jove Karlete, Jovo Vasiljević je 23. decembra 1859. godine posudio 200 dukata od Despića, ali je kamata iznosila 2% na mjesec dana. Međutim, Vasiljević je sumu vratio prije isteka prvog mjeseca, zapravo 23 dana nakon što je novac posudio tako da je *fajda* iznosila 2 dukata dakle 1%.⁹³ Naredne 1860. godine, 25. septembra, zadužio se Đorđe Avakumović za 88 dukata koje je trebao vratiti do juna 1864. godine.⁹⁴ Interesantno je da je suma zaokružena suhom olovkom, što znači da je vraćena, ali ne piše kolika je niti kada je vraćena.

Međutim, kamata je u nekim slučajevima bila i veća, posebno ako se radilo o dužem periodu na koji se novac uzimao. Godine 1874. na jedan list deftera troško-

⁹⁰ Đorđe Avakumović je 1862. godine posudio 350 dukata sa mjesečnom kamatom od 1% i novac je vratio tek 5.9.1864. godine, a kamatu je platio 84 dukata. HASA, FD, kutija br.9, Defter 1845-1862.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.

va upisana je posudba koju je napravio Mehmed Rašidović. On je posudio 1138,20 groša na četiri godine, sa godišnjom kamatom od 12%, koja je nakon četiri godine iznosila 569 groša, ili cijelih 50% od date sume.⁹⁵ Moramo istaći da niti u jednom od slučaja kreditiranja u defteru kod veletrgovačke kuće Despić nije navedena kamata veća od 12% za godinu dana.

Izuzetno važan podatak jeste to da sarajevski veletrgovci nisu nikada mijenjali visinu dogovorene kamate. Dakle, ona je bila dogovarana prilikom posudbe novca i ostajala je fiksna, a ukoliko bi neko produžio vrijeme i ne bi novac isplatio, onda bi se njemu obračunavala kamata procentualno prvobitnom dogovoru. Nemamo niti jedan primjer u dostupnoj arhivskoj građi koji ukazuje da se visina kamate mogla mijenjati, što je predstavljalo jednu vrstu sigurnosti i bilo od izuzetne važnosti, s obzirom da je dužnik uvijek mogao izračunati koliko je dodatno kamate neophodno platiti ukoliko novac ne vrati u prethodno dogovoreno vrijeme.

Prema dostupnim podacima trgovačka kuća Despić je u prosjeku godišnje davala novac na *fajdu* između 20 i 25 puta.⁹⁶ Od 167 upisanih zaduženja za novac dat na kamatu, u defteru u kojem su evidentirane posudbe za period 1845-1862, ispod njih 115 napisano je "plati" što znači da je suma isplaćena, dok su ostala zaduženja samo zaokružena, što ima isto značenje. Prema tim podacima možemo zaključiti da je naplata glavnice i kamate u navedenom periodu bila čak 100%. Ovaj procenat naplate neophodno je uzeti sa rezervom, jer se radi o sedamnaest godina, a nije upisivano pored svake pozajmice kad je i naplaćena. Dakle, moguće je da su neke naplaćene i nekoliko godina nakon dogovorenog roka. Na to ukazuje i jedna od posudbi na čijem je dnu Aleksa zapisao kako je isplaćena suma fajde velika zbog toga što su "pare zastajale dovle."⁹⁷

Da je naplata novca posuđenog sa ugovorenom kamatom kod sarajevskih veletrgovaca bila doista zadovoljavajuća, ukazuje i činjenica da nema niti jedan pripadnik sarajevskih veletrgovaca, a da se spominje u defteru dužnika iz 1843-44. godine, kao ni u štampi nakon 1866. godine za neki nesporazum oko naplate novca na *fajdu*. Na takve podatke nismo naišli ni u dostupnoj poslovnoj ili privatnoj korespondenciji. Međutim, neophodno je napomenuti da analiza imena koja se spominje u defterima kod Despića ukazuje da su oni davali novac na *fajdu* samo poznatim ljudima, za

⁹⁵ HASA, FD, kutija br.6, Knjiga troškova Jeftana Despića.

⁹⁶ HASA, FD, kutija br.8, Defter 1840-1852, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

⁹⁷ Radi se o posudbi koju je napravio Đorđe Suranović, a kamata na 1200 forinti koliko je posudio iznosila je 325,12 forinti. Sumu je isplatio u grošima, a jedna forinta mu je uračunata po 12,30 groša. Možemo pretpostaviti da se radilo o dugogodišnjoj posudbi, jer je kamata plaćena u iznosu od 27%. Vidi: HASA, FD, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

koje su vjerovali da su u mogućnosti vratiti novac, a posudba im nije bila neophodna za svakodnevne potrebe.⁹⁸

Koliko je kreditiranje bilo unosan, za veletrgovačku kuću Despić važan posao, ukazuje podatak da su u periodu od septembra 1860. do augusta 1864. godine imali uloženo oko 2.521,3 dukata u trgovačke poslove u dva dućana u Sarajevu, a da su oko 1.346,6 dukata imali datih u kreditiranje sa interesom.⁹⁹ U periodu od 23. septembra 1864. godine do 1867., kada je napravljen bilans poslovanja njihove trgovačke kuće, imali su u trgovačkoj robi i veresiji u dva sarajevska dućana ukupno oko 49.884 dukata, a suma koju su uložili u kreditiranje sa kamatom iznosila je oko 5.320 dukata.¹⁰⁰ Godine 1871. kada je izvršena dioba unutar porodice Despić oni su u oba dućana imali robe i veresije oko 26.166 dukata, a u novcu datom "na sened" sumu od oko 4.280 dukata.

Novac, koji su Despići kao i ostali sarajevski veletrgovci davali na posudbu, uglavnom je bio u dukatima mađarijama, a jedan mali procenat davan je u šafranima i forintama, s tim da se vrijednost ovih valuta upisivala u odnosu na groš prema datumu kada je posudba napravljena.¹⁰¹ Godine 1871. kompletna suma koja je data uz interes bila je povjerena četvorici sarajevskih trgovaca. Analiza navedenih suma uloženog kapitala u poslove kreditiranja ukazuje da je on vremenom bio sve manji, a u periodu od 1860. do 1871. godine je opao od 55% na 9%. Ovaj podatak možemo povezati sa tim da se veletrgovačka kuća Despić podijelila 1871. godine, ali i da sarajevski veletrgovci 70-tih godina 19. stoljeća novac ulažu i u druge profitabilne poslove, posebno u banke u Austro-Ugarskoj monarhiji, gdje su im kamata i dobit bili sigurni i zagarantovani.¹⁰²

⁹⁸ Imena koja se najčešće spominju kao dužnici kod veletrgovačke kuće Despić su uglavnom trgovci poput: Tanasića, Karlete, Vasiljević, Filipović, Avakumović. Ibid.

⁹⁹ Ovo nije kompletna suma uložena u poslove, tu je pored ovih suma bio novac uloženi u robu koja se nazila kod drugih trgovaca, zatim veresija van dućana, kao i roba u magazama.

¹⁰⁰ HASA, FD, dokumenti u kutiji br. 9 i kutiji br. 2.

¹⁰¹ Risto Trifković je posudio novac u februaru 1862. u šafranima, a šafran je automatski preračunat u mađarije, a mađarije u odnosu na groš. I ostale valute su se obračunavale u odnosu na groš automatski prilikom posudbi. HASA, FD, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

¹⁰² Pored toga određene veletrgovačke kuće poput Jeftanovića i Hadžiristića su aktivno trgovale dionicama u Beču, te su koristili sve prednosti ekonomskog sistema u Austro-Ugarskoj monarhiji. Navest ćemo samo da su između ostalog svoj novac redovno oročavali u Bečkim bankama, te da je 1869. godine Jeftanović dobio više od 1800 dukata, dok je Pero Hadžiristić dobio sumu od preko 25.000 forinti, iz Anglo Estrakt banke, čije su akcije sami posjedovali. Vidi: ABiH, FJ, kutija br. IX-3-7a: HASA, FJ, kutija br. 1, dokumenti br. 240, 245.

U dostupnoj građi također imamo nekoliko posudbi koje su sarajevski veletrgovci upisivali na temesuć ili sened.¹⁰³ Ovakve posudbe, upisivane i ovjerene od zvaničnih vlasti uz obavezne svjedoke, posebno su praktikovale trgovačke kuće Kumašin i Jeftanović, s tim da trgovačka kuća Kumašin nije posuđivala novac uz kamatu. Neki su temesući upisivani na običnom papiru, a neki su imali i zvanični pečat.¹⁰⁴ Na njima je pored osnovnih podataka o zadužiocu i sumi, obavezan bio lični potpis.¹⁰⁵ Pored toga, na senedu su uglavnom bila upisivana i imena svjedoka, njihovi potpisi ili lični pečati. Međutim, kamata koja se upisivala u sened ili temesuć bila je slična i kretala se od 1 do 2% mjesečno, a 10 do 12% na godinu, što znači da se visina kamate nije krila pred zvaničnim vlastima.¹⁰⁶

U dokumentima se spominju isplate kamate uloženog u kapital trgovačke kuće. Međutim, ovaj način ulaganja je bio dosta rijedak i uglavnom se odnosio na žene koje su bile i članovi iste porodice. Tako je Savka Despić naslijeđeni dio novca iza smrti oca ostavila kod brata, ali sa godišnjom kamatom. Njena godišnja kamata isplaćivana je redovno i zapisivana među ostale kamatarske poslove. Savka je dobijala skoro najmanji procenat kamate koji je spomenut u defteru fajde kod Despića, a iznosio je 8% na godinu.¹⁰⁷

¹⁰³ Hadžiristići i Jeftanovići imaju sačuvanih nekoliko temesuća. Nije nam poznato da li su naknadno ovi temesući prepisivani u deftere, s obzirom da u dostupnoj građi nema posebnih deftera o posudbama kod ovih trgovačkih kuća. Međutim, kod trgovačke kuće Despić podaci su dostupni samo u defteru, a tu vidimo da su oni za neke posudbe uzimali temesuć, što su upisivali pored navedene posudbe u defteru. Vidi: ABiH, FH, kutija br. IX-1-11: HASA, FJ, kutija br.2, dokumenti br. 401, 418 i 448: HASA, FD, kutija br. 9. Defter 1845-1862.

¹⁰⁴ Vidi: HASA, FJ, kutija br. 2, dokument br. 457.

¹⁰⁵ Na temesuću, u kojem je Manojlo Jeftanović 1862. godine posudio novac nekom Milovanu Jankoviću iz Glasinca, a s obzirom da Milovan nije bio pismen, upisano je: "Jesam platija neznam pisati udaram svoj prst", nakon čega ima otisak prsta. Kao svjedok ovom temesuću, bio je Salko Brkić, berber i prvi Jeftanovićev komšija, koji mu je poslije austrougarske okupacije prodao svoj dio u berbernici. Vidi: HASA, FJ, kutija br. 2, dokumenti br. 247, 248 i 457.

¹⁰⁶ Hadžiristići su 1856. godine posudili 3.207 forinti Stipanu Mariću, na godinu dana sa kamatom od 10%. ABiH, FH, kutija br. IX-1-11.

¹⁰⁷ Najmanja kamata koja se spominje u navedenom defteru odnosila se također na novac na koji je Aleksa Despić isplaćivao kamatu, a dobivala ga je supruga Luke Nikolića. Nikolić je bio ortak sa Despićima u poslovima prodaje u Istanbulu, a kad je preminuo jedna suma novca je ostala kod Despića. Da ga ne bi vratili, oni su potpisali temesuć sa njegovom suprugom na posudbu novca sa godišnjom kamatom od 7%. HASA, FD, kutija br. 9, Defter Stanbolske veresije.

O nekim posudbama na kamatu saznajemo i iz trgovačke korespodencije. Ovakve posudbe su se uglavnom odnosile na posudbe prijateljima, ali to ne znači da kamata nije bila upisivana. Međutim, ona je obično bila procentualno manja. Tako poslovno-privatna korespodencija veletrgovačke kuće Hadžiristić ukazuje da su oni novac posuđivali uz određeni interes koji se uglavnom kretao od 6 do 10% na godinu dana.¹⁰⁸ Međutim, za određene posudbe nemamo kompletne podatke, te ne možemo ni utvrditi da li je to bila stalna visina kamate koju su oni naplaćivali. Kao primjer, navest ćemo jedno pismo iz februara 1862. godine, kada su braća Kostić iz Dervente tražili od Hadžiristića u ime njihove crkve posudbu “na interes od 1000 groša.”¹⁰⁹ Oni su napomenuli da “koliki bude interes daćemo sened.” Sama činjenica da su se obratili njima za posudbu uz kamatu ukazuje da su sarajevski veletrgovci bili poznati po bavljenju ovim poslom širom Bosanskog ejaleta/vilajeta, ali također ukazuje i na to da su vjerski dostojanstvenici imali veliko povjerenje u njih, te da su u nekim prilikama očito radije posuđivali od njih nego iz crkvenih kasa. Ono što ovu posudbu čini posebno interesantnom jeste jedna dodatna, sitno napisana, rečenica na dnu pisma, koja glasi: “ako hoćete garanciju daćemo vam da ostala obština ne zna.”¹¹⁰ Nije sasvim jasno zašto bi Hadžiristići skrivali da traže garanciju za posudbu novca od ostatka Derventske opštine, ako znamo da je to bilo uobičajeno, ili je možda bilo sramota tražiti dodatnu garanciju od crkve. To možemo samo pretpostaviti, jer Hadžiristići ovu pozajmicu više ne spominju. U dokumentima nismo pronašli neku dodatnu garanciju, sened ili nešto slično što bi ukazalo da su Hadžiristići tražili dodatnu garanciju, međutim u isto vrijeme nemamo podatke ni da li su njihov zahtjev realizirali uopšte. Tako smo ostali uskraćeni i za podatak, ukoliko su im dali pozajmicu, koliku su im kamatu naplatili.

Jedna izuzetno interesantna posudba uz interes od 6% spominje se također kod veletrgovačke kuće Hadžiristić. Radi se o posudbi novca koju je Vaso Hadžiristić dao ruskom konzulu u Sarajevu Šulepnikovom.¹¹¹ Iz dostupne građe vidimo da su Hadžiristići imali dosta dobre odnose sa ruskim konzulatom u Sarajevu i Mostaru, i njihov odnos bi se mogao nazvati prijateljski, do incidenta sa posudbom novca. To

¹⁰⁸ To nam potvrđuje i jedna posudba iz 1862. godine kada su Hadžiristići posudili 1000 dukata hadži Agi Madanagiću, iz Odžaka, sa godišnjom kamatom od 6%. Oni su bili dugogodišnji prijatelji, a visinu kamate predložio je sam Madanagić. Vidi: ABiH, FH, kutija br. IX-1-13.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ U Zbirci porodice Hadžiristić nalazi se 36 pisama prepiske Ruskog konzula Šulepnikova zbog dugova od 1859-1867. godine. HASA, Fond Hadžiristić (dalje FH), kutija br. 1.

se posebno uočava kroz privatnu korespondenciju iz koje se vidi da su se oni posjećivali i privatno sa porodicama. Nužno je napomenuti da su i prije posudbe konzulu Šulepnikovu, Hadžiristići posuđivali dukate i ruskom konzulu Bezobrazovu u Mostaru, ali da je on novac vraćao uvijek u dogovorenom roku koji je obično bio nekoliko dana.¹¹²

U jednom od pisama koje su Hadžiristići poslali “Visokom Ruskom poslanstvu u Carigradu”, naveli su i motive davanja novca, napomenuvši da se konzul “...uvijek poziva na hristijanstvo i da ima nuždu i moli da mu pozajmimo.....”. Možemo pretpostaviti da je Vaso Hadžiristić, pored ostalog, zbog navedenog posudio novac konzulu Šulepnikovu. Međutim, on je konzula u isto vrijeme smatrao veoma važnom političkom ličnosti, a samim tim i osobom od povjerenja i ugleda.

Sa molbama za posudbu novca konzul Šulepnikov je počeo 1859. godine, svaki put ljubazno zamolivši Vasu da mu pozajmi novu svotu novca i zbroji sa već posuđenom sumom. Vremenom se iznos koji je posuđivao smanjio sa 450 dukata, na 400 groša, a svaki naredni put konzul je dodavao po neku žalosnu rečenicu poput: “u kući ni pare nemam” ili “trenutno sam fukara” ili “za Boga svetog, ja stojim bez para i bolestan sam” pokušavajući da se Vaso sažali na njega i posudi mu još novca. Nakon svake molbe *molećivog stila* pismo je potpisivao sa “Vaš sluga.”¹¹³ U septembru 1860. godine, konzul je molio da mu posude 25 dukata i napisao da ih “neće prevarit, ali je baš neko vrijeme fukara.”¹¹⁴ Suma je 16. 9. 1860. godine dostigla iznos od 450 dukata, 3 forinte i 41 paru.¹¹⁵ Da bi bilo jasnije koliko je to novca, navest ćemo da je tumač suda imao mjesečnu platu od 80 groša (oko dukat i po), dok je najbolje plaćeni zaposlenik kod sarajevskih veletrgovaca imao mjesečnu platu od 160 groša (oko 2 i po dukata), s tim da je morao na svoj trošak putovati kad god i gdje god bi mu to njegov gazda naredio.¹¹⁶ U kviti koju je Šulepnikov potpisao iznos kamate je određen “zakonski 6% na godinu dana.”

Tokom 1861. godine Vaso Hadžiristić je nekoliko puta pokušao kontaktirati konzula Šulepnikova, ali mu to nije polazilo za rukom. Tokom prve polovine 1862. godine on je nastavio sa pokušajima da vrati svoj novac, ali je konzul stalno nalazio opravdanja pišući mu pisma u kojima ga je molio da se ne ljuti. Kako bi se Vaso sažalio pisao je kako je jako bolestan i kako se nada da će mu iz Petersburga ispla-

¹¹² ABiH, FH, kutija br. IX-1-11.

¹¹³ HASA, FH, kutija br.1.

¹¹⁴ HASA, FH, kutija br.1.

¹¹⁵ Konzul je očito jedan manji dio zadužene svote izmirio do tada.

¹¹⁶ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 31.: HASA, FJ, kutija br. 2., dokument br. 440.

titi sumu koju oni potražuju od njega.¹¹⁷ Vasinom strpljenju došao je kraj u septembru 1862. godine, kada je predao tužbu na sud u Istanbulu. Sudskoj raspravi prisustvovao je Vaso Hadžiristić, koji je kao krajnji rok za isplatu svih dugova odredio 15. novembar iste godine. Šulepnikov se na tome zahvalio i obećao da će “naći sve što moguće bude.”¹¹⁸ Međutim, očito je da konzul nije ispoštovao ovaj rok, zbog čega je Vaso cijelu narednu zimu čekao da se izvrši uplata, ali od novca nije bilo nikakvog traga. U aprilu 1863. godine, on je napisao pismo koje je adresirao na “Visokoslavno Carsko-Rusko poslanstvo pri Visokoj Porti u Istanbulu” žaleći se da mu je Šulepnikov, ruski konzul za Bosnu u Sarajevu, dužan novac, te je on tražio da mu se od plate odbija određena suma i njemu u Sarajevo šalje. U pismu je napomenuo “da nisu smatrali da je konzul lakomislen nego da su iz čiste ljubavi prema Carskom ruskom konzulatu njemu davali pare.”¹¹⁹

Parnica se odužila, a u decembru 1866. godine stiglo je pismo za Vasu iz Istanbula, od njegovog prijatelja N. Pavlovića, koji ga je obavijestio da je on pokušao obustaviti trećinu konzulove plate kako bi se isplatio njihov dug u naredne dvije godine, kao i da on čeka rješenje od Ministarstva iz Petersburga o tome.¹²⁰ Da ni ovaj prijedlog nije urodio plodom, vidimo iz pisma u augustu 1867. godine, kada je Vaso pisao iz Beča advokatu Leftiloviću u Moskvu kako bi se dug naplatio.¹²¹ Hadžiristić je čak pokušao prodati kvitu poput kombijale kako bi se riješio duga, a novac konačno dobio. Međutim, zarada nije bila *primamljiva* za eventualne kupce, a i naplata je bila upitna, pa ni to nije uspio.¹²²

U međuvremenu je Šulepnikov napustio Bosnu, a u dokumentaciji Hadžiristića sačuvane su tri skice dogovora sa Šulepnikovim u kojima se konzulova imovina u Rusiji daje na raspolaganje Hadžiristićima. Niti jedna skica nije potpisana ni od jedne strane, a da su bile samo prijedlog ukazuje i to što nedostaju podaci sa kim zemlja koja je trebala biti data Hadžiristićima kao kompenzacija graniči. Međutim, da su obe strane bile upoznate sa tom mogućnosti sasvim je jasno, jer je parcela upisana sa svim detaljima, kao i njena vrijednost.¹²³ Suma koja je sa kamatom nakon toliko

¹¹⁷ HASA, FH, kutija br. 1.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid.

¹²² U pismu iz Istanbula su mu napisali: “...a što se tiče prodaje ova je nemogućna jerbo neće niko da kupi kombijala bez dobre zaradnje.” Ibid.

¹²³ HASA, FH, kutija br. 1.

godina trebala biti vraćena iznosila je 850 dukata, a u jednom od posljednjih pisama koje su Hadžiristići adresirali na Šulepnikova u maju 1865. godine pisalo je: “erbo smo uvereni da znate da smo vam svagda naklonjeni bili i da je samo naša simpatija (prekriženo u originalu H.Y.) koju smo spram Vas osjećali i koju i danas osjećamo uzrok da se ova za nas zaista velika suma pri vama nalazi, dakle na osnovu toga i na osnovu vašeg usmenog obećanja i na osnovu vaših pisama gdi obećavate da nema i sami na ruci biti i da ćete nas poučiti kako ćemo do naših novaca doći, nadamo se da ćete nam našu molbu izvršiti.”¹²⁴

Međutim, do isplate bez obzira na advokate, žalbe i molbe nije došlo, sve dok se sam valija Topal Osman-paša nije lično uključio u ovaj slučaj.

Konačna isplata svih dugovanja izvršena je prije maja 1869. godine, s obzirom da je u maju objavljena zvanična zahvala valiji Topal Osman-paši na pomoći u naplati istog. Zahvala je objavljena u *Sarajevskom cvjetniku* gdje je navedeno da valija “nije žalio ni truda ni sredstava” da pomogne da se ovaj slučaj okonča.¹²⁵ Iz ove zahvale saznajemo i to da nije samo Hadžiristić imao potraživanja od ruskog konzula Šulepnikova. Mnogo veću sumu od čak 1619 dukata Šulepnikov je posudio od trgovca Sasona Uščuplije, koji je također novac naplatio uz pomoć valije.¹²⁶

Navedeni primjeri ukazuju na moguće zloupotrebe koje nisu bile isključivo vezane za pitanje da li je novac dat sa fajdom ili ne, nego o procjeni dužnika da li je on povjerljiv ili nije. Međutim, on nam ukazuje i na veoma važan podatak, a to je uključivanje visokih osmanskih zvaničnika, poput valije, kao predstavnika svojih podanika u borbi za ostvarivanje njihovih prava.

Zaključak

Reforme u 19. stoljeću su u Bosanskom ejaletu/vilajetu ubrzale liberalizaciju tržišta koja je jednom malom broju trgovaca u Sarajevu omogućila uspon kako u materijalnom tako i statusnom položaju. Oni su svojim materijalnim bogaćenjem i širenjem obima poslova sredinom 19. stoljeća prerasli u veletrgovce. Liberalizacija tržišta koja je direktno uticala i na širenje obima poslova, u sarajevskoj čaršiji uočavala se i kroz povećanu potrebu za gotovim novcem. S obzirom da moderni bankarski sistem u tom periodu u Sarajevu nije zaživio, određeni broj veletrgovaca je iskoristio prostor i aktivno se uključio u kreditiranje kao dodatni posao sa relativno sigurnom i

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ *Sarajevski cvjetnik*, god. I, br. 26, 26.06. 1869, 1.

¹²⁶ Ibid.

dobrom zaradom. Možemo reći da su sarajevski veletrgovci u posljednjim decenijama osmanske uprave imali važnu ulogu kao kreditori u Sarajevu.

Kreditiranjem su se bavile određene veletrgovačke kuće kao dodatnim poslovima, dok je kod drugih to bilo samo usputno. Sarajevski veletrgovci su posuđivali novac na fajdu, ali i bez fajde. Određene veletrgovačke kuće koje su posuđivale novac bez kamate to su radile radi religijskih osnova ili prijateljskih odnosa. Iako raspoložemo ograničenim brojem podataka ipak možemo reći da su muslimanski veletrgovci učestvovali u kreditiranju, ali da su oni novac posuđivali uglavnom bez kamate, i to iz religijskih pobuda. Kod hrišćanskih veletrgovaca također je bilo primjera davanja novca bez kamate, ali je to bilo uglavnom na kratki period od nekoliko dana i na prijateljskoj osnovi.

Novac posuđen na fajdu ili interes obično je bio u dukatima madžarijama, a dosta rjeđe u drugim valutama. Kompletna suma se upisivala u odnosu vrijednosti prema grošu u trenutku kada je posudba dogovarana. Posudba se davala upisivanjem u sened, temesuč, defter ili putem pismene potvrde bez određene oznake. Prilikom posudbi novca uz interes sarajevski veletrgovci su odmah dogovarali i visinu kamatne stope, koja nije bila varijabilna. Iznosila je u prosjeku od 6% do 12% na godišnjem nivou, što je bilo u visini zakonom dozvoljene kamate, te se nikako ne može nazvati lihvarskom. Za svako eventualno kašnjenje, pa bilo ono i jedan dan, naplaćivala se dodatna kamata. Naplata glavnice i fajde je bila procentualno izuzetno visoka, što je omogućavalo veoma dobru zaradu.

Naplata novca i fajde vršena je prema dogovoru između dužnika i dužitelja, dok je za bilo kakav nesporazum sud pokretao parnicu. Sve posudbe novca, sa fajdom ili bez nje, zavisile su od vlasnika novca i osobe koja posuđuje određenu sumu, a međusobno povjerenje je bilo ključno za određivanje procenta kamate. Stoga se može reći da su se sarajevski veletrgovci bavili kreditiranjem, ali da je način obavljanja zavisio od svakog veletrgovca pojedinačno, ali uz poštovanje zakonskih ograničenja koje je Carstvo proklamovalo, i u granicama u kojim ih je i štitilo od svake moguće prevare i zloupotrebe ■

A WHOLESALER AS A CREDITOR

Summary

The reforms in the 19th century in Bosnia Vilayet accelerated the liberalization of market which ensured growth of a small number of merchants in Sarajevo, in economic as well as in their social position. Growing richer and broadening the scope of business in the mid 19th century, they became wholesalers. The market liberalization that directly influenced the broadening of the scope of business was noticeable in Sarajevo through the increased need for cash money. Since the modern banking system of the period, was still not active in Sarajevo, a certain number of wholesalers used the space and actively joined crediting as an additional business with a relatively sure and good earning. We can say that wholesalers from Sarajevo had an important role as creditors in the town during the last decades of the Ottoman rule.

Certain wholesale houses dealt with crediting as an additional business, whereas others did it occasionally. Sarajevo wholesalers borrowed money with gain, but also without it. Certain wholesale houses that borrowed money without interest did it because of religious reasons or friendship relations. Even though we possess a limited number of records, we can still state that Muslim wholesalers joined crediting but also that they borrowed money mainly without the interest because of religious motives. There were also examples of Christian wholesalers who borrowed money without interest but this was done mainly for a short period of several days and based on friendship relations.

The money borrowed with gain or interest was usually in golden ducats, and rarely in some other currency. The whole sum was noted in the value of the silver coins (Groschen) at the time when borrowing was arranged. The borrowing was done by record in a *sened* (promissory note), *temesuk* (certificate), *defter* (register) or through the written confirmation without a special mark. When borrowing money with interest, the Sarajevo wholesalers immediately agreed on the interest rate that was not variable. It varied in average from 6% to 12% on the annual level, corresponded to the legally allowed interest rate and could not therefore be considered as usurious. For every possible late payment, even if it was just one day, additional in-

terest was paid. Principal and interest payment was extremely high in percent and therefore enabled good profit.

Payment of money and gain was done by an agreement between the debtor and the creditor whereby the court initiated a lawsuit for any misunderstanding. All borrowings of money, with gain or without it, depended on the owner of money and the person who lent a certain amount of money and mutual confidence was vital for the determination of interest percent.

Therefore, it can be stated that wholesalers from Sarajevo dealt with crediting but how it was done depended on each wholesaler individually. It was carried out respecting the legal limits proclaimed by the Empire according to which they were protected from every possible fraud or abuse ■

Izvori i literatura

Izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zbirka poklona i otkupa (ZPO).
2. ABiH, Fond Budimlića (FB).
3. ABiH, Fond Hadžiritići (FH).
4. ABiH, Fond Jelić (FJ).
5. Historijski arhiv Sarajevo (HASA), Fond Kumašina (FK).
6. HASA, Fond Despić (FD).
7. HASA, Fond Hadžiristić (FH).
8. HASA, Fond Jeftanović (FJ).
9. Orijentalni institut Sarajevo (OISA) Zbirka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ZANU BiH), Sidžil br. 43, inv. br. 55/3.
10. OISA ZANU BiH, Sidžil Mula Muhameda Mestvice, L71a.
11. OISA ZANU BiH, Sidžil sarajevskog kadije br. 44, inv.br. 55/4, 7.
12. NUB BiH, Zbirka rukopisa. *Memoari Živka Crnogorčevića*, Sarajevo, 1966, inv. br. 18.
13. Kur'an.
14. *Sidžil nevesinjskog kadije (1767-1775.)* Mostar, 2009.

15. *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god / 1635-1793. godine (re-geste)*, Mostar, 2011.
16. *Bosna*.
17. *Sarajevski cvjetnik*.

Literatura

1. Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca muslimana iz Bosne i Hercegovine pod kraj turske uprave*, Sarajevo, 1943.
2. Rudolf Zaplata, *Privredne prilike u BiH polovinom XIX veka*, Sarajevo, 1933.
3. Jovo hadži N. Besarović, *Iz prošlosti sarajevske i bosanske*, u: *Bosanska vila*, br. 1, Sarajevo, 1885., 40-42.
4. Hana Younis, *Trgovačka elita u Sarajevu 1851-1878.*, doktorska disertacija u rukopisu. Filozofski fakultet Sarajevo, 2012.
5. Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975/1564, 65, 66.*, POF, br. 44-45, Sarajevo, 1996.
6. Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, Sarajevo, 1944.
7. Aladin Husić, *Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća*, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 32, Sarajevo, 2011.
8. Alija Galijašević, *Ekonomske prilike i bankarstvo u tešanjskom kraju kroz historiju*, Tešanj, 1999.
9. Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela I-IV*, Sarajevo, 1991.
10. Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo, 1996.
11. *Osvrt na srednje i manje vakufe u Sarajevu u XVI stoljeću*, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, IX-X*, Sarajevo, 1983, 103-112.
12. Ista, *Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI stoljeća*, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XX-XXI, Sarajevo, 1974., 110-158; Ista, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.
13. Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007.
14. Marko Marković, *Bankarstvo Bosne i Hercegovine*.
15. Halil Inalcik, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, *The Journal of Economic History*, Vol. 29, No. 1.
16. Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1985.
17. Rešad Kadić, *Posljednji Bašeskijin zapis*, Sarajevo, 1997.
18. Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, Sarajevo, 1944.
19. Aleksa J. Popović, *Posljednje grčke vladike u Bosni*, Sarajevo, 1906.
20. Sevkett Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000.

21. Resad Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century*, New York, 1988.
22. Eldem Edhem, *A History of the Ottoman Bank*, Istanbul, 1999.
23. Ibrahim Tepić, *Trgovina u Bosni i Hercegovini od 1856. do 1875. godine*, magistarski rad u rukopisu. Filozofski fakultet Sarajevo.
24. Aleksa J. Popović Sarajlija, *Životopis znamenitih Sarajlija*.
25. Moritz Levy, *Sefardi u Bosni*, Sarajevo, 1911.
26. A.T. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni, i staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972.
27. Zijad Šehić, *Šta su njemački učenici učili o Bosni i Hercegovini prije sto trideset godina?*, članak u rukopisu.
28. Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981.
29. Staka Skenderova, *Ljetopis Bosne 1825-1856*, u: Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, *Staka Skenderova, Ljetopisi*, Sarajevo, 1976.

Internet

http://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Bank.

UDK: 929 Jure Francetić (497.5+497.6) “ 1912/1942 ”
Originalni naučni rad

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU ZAPOVJEDNIKA USTAŠKE CRNE LEGIJE JURE FRANCETIĆA (1902.-1942.).

Između ustaške ideologije i stvarnosti

Željko Karaula

Poslijediplomski studij povijesti, Hrvatski studiji u Zagrebu, Zagreb,
Hrvatska

Sažetak: U radu se donose biografski podaci koji rasvijetljaju životni put ustaškog revolucionara i teroriste, ustaškog pukovnika i zapovjednika «Crne legije» Jure Francetića. Kao jedan od prvih ustaških emigranata (1933.) mladi Francetić stupa u ustaške redove prihvaćajući postulate njegove nacionalne i fašističke ideologije. Njegovo djelovanje do 10. travnja 1941. do sada nije bilo dovoljno razjašnjeno zbog nedostatka arhivskog materijala, dok je razdoblje njegova djelovanja u vrhu političke i vojne strukture ustaških vlasti od travnja 1941. pa do smrti u prosincu 1942. prožeto mitološkim elementima koji se teško svladavaju i u recentnoj historio-grafskoj produkciji.

Ključne riječi: Jure Francetić, ustaški pokret, NDH, Crna legija, Bosna i Hercegovina.

Abstract: This paper presents biographic data which illuminate the life path of Jure Francetić, the Ustasha revolutionary and terrorist, lieutenant colonel and commander of the “Black legion”. As one of the first Ustasha emigrants (1933), the young Francetić joined the Ustasha militia and accepted their postulates and the national and fascist ideology. His actions were not sufficiently clarified until the 10th of April 1941 due to the lack of archi-

val material, whereas the period of his activities at the top of the political and military structure of the Ustasha rule from April 1941 until his death in December 1942 was imbued with mythological elements which are difficult to master in recent historiographic production.

Key words: *Jure Francetić, the Ustasha movement, NDH (Independent State of Croatia), Black legion, Bosnia and Herzegovina.*

Uvod

Sredinom mjeseca siječnja 1943. godine partizanski list “Vjesnik jedinstvene nacionalno-oslobodilačke fronte Hrvatske” objavio je članak pod naslovom “Ustaško pseto Jure Francetić u rukama naroda”, dok u članku slijedi: “Bandit, krvolok, zločinac i desna ruka razbojnika Pavelića, osnivač i komandant “Crne legije” Jure Francetić, pitomac zločinačkih logora janka Puste i Italije dospio je u ruke naroda od čijeg neumoljivog suda i nesmiljene kazne neće izbjeći ni jedan ustaški šakal. Deset hiljada nevinih žrtava leži na crnoj duši toga strvinara i još se krv hiljada naših majki i sestara nije osušila na pandžama Pavelićevog miljenika.”¹ Iako je znakovito da u spomenutom članku ne stoji da je ustaški zapovjednik Jure Francetić ubijen ili mr-tav, već “da su ga žilave ruke našeg naroda ranile i živog zarobile” i partizanske vlasti i ustaški režim (posebno Poglavlak Ante Pavelić) znali su tada, sredinom siječnja 1943. godine da je, u medijima Nezavisne Države Hrvatske (NDH) “legendarni” zapovjednik ustaške Crne legije, zapravo umro od posljedica nanesenih rana sjekirom na glavi od lokalnih srpskih seljaka u okolici sela Močila, netom pod podnožjem planine Male Kapele u Lici. Zadnje dane ustaškog pukovnika Jure Francetića možemo najjasnije rekonstruirati zahvaljujući memoarima partizanskog snimatelja i fotografa Georgia (Žorža) Vladimirovića Skrigina, partizanskog liječnika dr. Franza Kleinhappela, inače Austrijanca i mladog partizana Slavka Goldsteina, čija je majka radila u kirurškoj ekipi Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske te ostalih očevidaca.

Nakon što je od strane Poglavnika Ante Pavelića imenovan zapovjednikom Operativnog područja Lika odnosno ustaške vojnice na potezu Otočac-Udbina u predstojećoj njemačko-talijansko-ustaškoj operaciji «Fall Weiss» odnosno “Weiss

¹ Ustaško pseto Jure Francetić u rukama naroda, *Vjesnik jedinstvene nacionalno-oslobodilačke fronte Hrvatske*, god. III., br. 1., januar 1943. Vidi isti članak u: *Vjesnik jedinstvene nacionalno-oslobodilačke fronte Hrvatske 1941-1945.*, (izbor – Tom I), Zagreb, 1970., 384.-385.

1.²² protiv “Titove države” u zapadnoj Bosni, Francetić je svojim malim zrakoplovom “Potez 2” kojim je pilotirao domobranski zastavnik Mijo Abičić krenuo 22. prosinca 1942. iz Zagreba za Gospić da preuzme zapovjedništvo. Nakon što je zrakoplov uslijed kvara³ bio prisiljen prisilno sletjeti, njegovo slijetanje primijetili su lokalni srpski seljaci, koji su se hladnim oružjem (uglavnom sjekirama i vilama i ponekim starim karabinom) ubrzo krenuli u potragu za putnicima u zrakoplovu. Nakon kratkog bijega i nakon što je ispucao sve metke iz svoga mitraljeza, Francetić je udaren nekolikom puta sjekirom po glavi. Putem legitimacije iz njegova džepa seljaci su doznali ko je čovjek koga su svladali, te brzo javljaju obližnjim partizanskim vlastima tu vijest. Uskoro je Francetić zaprežnim kolima zajedno s pilotom koji nije bio teže ozlijeđen dopremljen u Rakovicu, gdje mu je pružena prva pomoć, a zatim je kamionom prevezen u Slunj gdje se tada nalazio Glavni štab NOV i PO Hrvatske. Prema svjedočanstvu partizana Laze Dujića: “Već je bio pao mrak kad su Francetića prevezli u Slunj. Pršti snijeg, a on leži na otvorenom kamionu. Mi ga gledamo i zavidamo mu: evo mijenja već treće prevozno sredstvo u dva sata! Prvo je letio avionom, onda su ga gospodski vozili na volovskim kolima, a zatim je po njega dojurio telefonski pozvan kamion iz Slunja. Bio je pri svijesti kad su ga dovezli u Rakovicu. Onako odjevenog u kožni kaput položili su ga na slamu u kamionu. Što je tu najvažnije? Zarobilo ga je selo bez ikakva oružja!”

² Njemačka vojna operacija za uništenje partizana u Jugoslaviji «Fall Weiss» (Operacija Bijelo) u partizanskoj povjesnici Četvrta neprijateljska ofanziva ili Bitka na Neretvi bila je podijeljena na tri dijela: Weiss I, Weiss II i Weiss III. Operacija Weiss I je započela 20. siječnja 1943. napadom na područja koja su držali partizani u zapadnoj Bosni i dijelovima središnje Hrvatske, cilj je bio uništenje partizana na području Like, Korduna, Banije, Cazinske krajine i Bosanske krajine do Grmeča. Weiss II je uslijedio i započeo 25. veljače borbama u zapadnoj i jugozapadnoj Bosni, a partizani su se počeli povlačiti prema jugoistoku, čak i do Neretve, cilj je bilo područje Drvara, Glamoča, Livna, Jajca i Ključa. Weiss III je otpočeo u ožujku i ciljao na područja sjeverne Hercegovine, ali su opkoljeni partizani uspjeli probiti obruč na sjeveru Crne Gore. Operacija se zbog velikih partizanskih gubitaka može prikazati vojnički uspješnom, ali u konačnici taktičkim i strateškim neuspjehom Sila Osovine u uništenju Glavnog štaba NOVJ i glavnine partizanskih boraca. Više u: Nikola, ANIĆ, *Njemačka vojska na teritoriju Hrvatske: 1941-1945*, Zagreb, 2002.

³ U članku “Zadaci na aerodromu” u ediciji “Zbornik sjećanja” partizanski ilegalac Mirko Škrinjar je napisao da je upravo on kao mehaničar za zrakoplove nasuo u rezervoar Francetićeva malog zrakoplova “Potez 2” “sirovu gumu” te je zbog toga mogao letjeti samo nekoliko desetaka kilometara. Ako je ova informacija i istinita, u partizanskoj historiografiji nije zabilježila ikakvu pozornost. Mirko, ŠKRINJAR, *Zadaci na aerodromu, Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945.*, Zagreb, 1984.,

Prema svjedočenju liječnika dr. Kleinhappela: "Požurili smo u ambulantu s prekinute kazališne predstave. Francetić je govorio: Gospode! Gospodo, što radite? Bio mu je smrvljen potiljak i uništen mali mozak s tri ili četiri duboke rane. (...) Ozlijeđe na glavi sanirali smo koliko se dalo u onim uvjetima."⁴ Također fotograf Skrigin koji je smrtno ranjenog Francetića u župnom dvoru u Slunju nekoliko puta fotografirao piše: "(...) predstava je bila u pola prekinuta, jer je došla senzacionalna vijest da smo zarobili poznatog ustaškog zlikovca, crnolegijaša, Francetića. (...) Francetić je imao pet fraktura lubanje. Snimio sam ga nekoliko puta dok je još bio u nesvijesti, a kad je došao svijesti počeo je vikati na mene da mu dam telefonsku vezu s poglavnikom Pavelićem. Ja sam ga snimao, a on je i dalje vikao. Najednom njegov se pogled zaustavi na mojoj glavi, na kojoj je bila partizanka sa petokrakom i srpom i čekićem! Izbuljivši oči, nekoliko trenutaka je netremice, kao u nevjerici gledao moju petokraku, a onda mu se pogled zamuti i on se ponovo svali na jastuk."⁵

Mladi partizan Slavko Goldstein koji se našao u Slunju kao omladinski delegat na Osnivačkom kongresu USAOJ-a u Bihaću također piše u svojim sjećanjima: "U okršaju u kojem su pružili otpor, obojica su bili ranjeni, Francetić teško, a pilot lakše. Sad leže pod jakom stražom u slunjskoj bolnici i majka (na dužnosti u bolnici) dopušta mi da zavirim u njihovu bolesničku sobu. Francetić je bez svijesti, samo povremeno nešto nerazumljivo promrlja. Razabirem njegove riječi "poglavnik" i "Zagreb", ali sve je to očito nesuvislo, u bunilu. Lakše ranjeni pilot šuti, zabrinuto gleda oko sebe".⁶ Koliko se vijest o Francetiću brzo širila govori dnevnik Vladimira Dedijera koji je isti dan 22. prosinca u Drinićima kraj Bosanskog Petrovca obaviješten od strane Vrhovnog štaba da je Francetić uhvaćen. Tom prilikom u Drinićima je član Politbiroa CK KPJ Milovan Đilas održao govor postrojenim partizanima o značaju toga čina.⁷ Pad Francetića u partizanske ruke obradovao je vrh partizanske Hrvatske te je komesar Glavnog štaba NOVH-a Vladimir Bakarić napomenuo liječniku dr. Kleinhappelu: "Ako ga uspijete izvući, razmijenit ćemo ga za naše drugarice i drugove u logoru." Prema nekim podacima i vrhovni komandant NOVJ-a Josip Broz Tito je došao na Božić iz Bihaća u Slunj da vidi ranjenog Francetića u slunjskom župnom dvoru. No, agonija je kratko trajala, uskoro je Francetić preminuo u snu 27.

⁴ Aleksandar, Vojinović, Francetić između sjekire i skalpela, *Start*, 9. IV. 1983., 72.

⁵ Žorž, Vladimirović SKRIGIN, *Rat i pozornica*, Beograd, 1968., 105.

⁶ Vojinović, Francetić između sjekire i skalpela, *Start*, n. dj., 72.

⁷ Vladimir, DEDIJER, *Dnevnik*, knjiga II., Beograd, 1970., 37. Navod u dnevniku pod 22. prosincem. Dedijer također navodi da je Francetić «u teškom stanju prenet u Slunj i očekuje se da će svakoga časa izdahnuti» i da je Crna legija pod Francetićevim vodstvom «izvršila masu pokolja u Urijama, Vukovskom, Riliću, Malovnu».

prosinca 1942. godine. Slijedećeg dana je njegovo tijelo umotano u plahtu ukrcano u kamion i prekriveno sijenom. Kamion je krenuo u nepoznatom pravcu te se ni danas ne zna lokacija Francetićevog groba.⁸

Zanimljivo da je Francetićevim nestankom u početku bilo najviše zabrinuto njemačko zapovjedništvo u Zagrebu bojeći se da Francetić pregovara s partizanima protiv Talijana, prema dojavi velikog župana župe Cetina Ante Luetića, što se ubrzo pokazalo kao neistina. Nakon izvješća zapovjednika 12. Pripremljene bojne iz Saborskog od 27. prosinca 1942. u kojem stoji da se “Francetić nalazi ranjen u župnom dvoru u Slunju” Pavelić preko zapovijedajućeg njemačkog generala u NDH Gleza fon Horstenaua traži da se organizira razmjena zarobljenika, u kojoj je glavnu ulogu trebao imati njemački ing. Hans Otto, već ekspert za pitanje razmjene između Nijemaca i ustaša te partizana.⁹ Prema glavnom njemačkom obavještajcu u NDH Hansu Helmu, uspostavljeni su kontakti s partizanskim obavještajcima u Zagrebu za pregovore, no Francetić je uskoro preminuo, te je sve prekinuto.¹⁰

Poglavnik Ante Pavelić i ustaški vrh bili su vidno potreseni Francetićevom smrću, posebno Pavelić koji je u Francetića i njegove vojne vještine polagao velike nade, te ga je tri mjeseca prije (23. rujna 1942.) predstavio njemačkom fureru Adolfu Hitleru za posjeta njegovom “Glavnom stanu” u Vinici kao zapovjednika Ustaške vojnice. Zbog toga je Pavelić zabranio medijima NDH da objavljuju bilo kakve vijesti o Francetićevom “nestanku”. Službene obavijest o smrti ustaškog pukovnika Jure Francetića objavljena je u novinama i na radiju tek 29. ožujka 1943. kada je to Pavelić dopustio, a bilo je očito da se ne može više odugovlačiti. U ime Ministarstva oružanih snaga NDH tu obavijesti je potpisao general Vilko Begić.¹¹ Bio je to “službeno” kraj puta osobe koja i danas u hrvatskim medijima, a donekle i u hrvatskoj historiografiji, prema nekim povjesničarima, nije naišla na konačnu historiografsku ocjenu.¹²

⁸ Vojinović, isto, 73. Vidi ustaški prikaz Francetićeve pogibije u: Posljednji časovi Jure Francetića, *Nova Hrvatska*, br. 76., 30. III. 1943., 12

⁹ Vidi detaljnije u: Đurđica, LABOVIĆ, Milan, BASTA, *Partizani za pregovaračkim stolom 1941.-1945.*, Zagreb, 1986.

¹⁰ HDA, fond 1521., Arhiv Hansa Helma, Državni aparat NDH, br. 79., Jure Francetić.

¹¹ Službena obavijest o smrti ustaškog pukovnika Jure Francetića, *Nova Hrvatska*, br. 76., 30. III. 1943., 2., Jure Francetić, *Spremnost*, br. 58., 4. IV. 1943., 1-2.

¹² Zanimljivo je spomenuti da je u Slunju u lipnju 2000. od strane Udruge građana pod vodstvom stanovitog Dragutina Hazlera podignut spomen obilježje Juri Francetiću, koje je uklonjeno policijskom akcijom odlukom Vlade Republike Hrvatske od 27. kolovoza 2004. godine. <http://www.hrt.hr/arhiv/2004/08/27/HRT0013.html>, preuzeto 27. II. 2013.

Prikaz ustaške mitologije Jure Francetića i “Crne legije” i stvaranje njegova kulta u novinskim medijima Nezavisne Države Hrvatske prije i poslije njegove pogibije prikazao je britanski povjesničar Rory Yeomans, tako da se ovaj rad neće osvrtni na tu problematiku.¹³ No, treba spomenuti da je kult Jure Francetića preživio poraz NDH u travnju 1945. godine te ga je dalje prenosila i nadograđivala hrvatska ustaška emigracija i druge različite hrvatske emigrantske skupine kasnijih godina kroz svoje tiskovine u stranim zemljama Europe i Južne Amerike. Mnoge hrvatske emigrantske skupine i društva nazivale su se po njemu, poput Ogranak Ujedinjenih Hrvata Njemačke “Ogranak UHNJ “*Jure vitez Francetić*”.

Zanimljivo da je mit o Francetiću na neki način pokušavao uklopiti u svoje političke planove “pomirbe hrvatskih ustaša i hrvatskih partizana” i emigrant-povjesničar Bruno Bušić (hrvatska emigracija nakon sloma vodstva hrvatske komunističke politike pod vodstvom predsjednice CK SKH Savke Dapčević-Kučar i Mire Tripala u Karadordevu 1972.) koji je koristeći se njegovim fiktivnim likom pod imenom “ustaškog pukovnika Frančevića”, kako ga je opisao srpski književnik Mladen Oljača u svojoj knjizi “Kozara”, nastojao Francetića prikazati kao “osobu koja svoju čovječju puninu ostvaruje kroz neprestanu, tjeskobnu i opasnu borbu za slobodu svoga naroda”.¹⁴ Koristeći se Oljačinim književnim tekstom Bušić je konstantno dokazivao, između ostalog, da određena ideološka suradnja koju su ustaše i komunisti uspostavili za vrijeme šestosiječanjske diktature “protiv velikosrpske fašističke Jugoslavije” između dva rata, treba ponovno da se stvore u cilju razbijanja socijalističke Jugoslavije pod srpskom dominacijom koja je neprestana prijetnja “hrvatskom opstanku i identitetu”.¹⁵

U sasvim drugim okolnostima za vrijeme Domovinskog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini tokom 1991.-ih godine u borbi protiv srpskog agresora i pojedine postrojbe Hrvatskih oružanih snaga (HOS-a) i Hrvatskog vijeće obrane (HVO) dobiva-

¹³ Rory, YEOMANS, «Bel us, beloved commander you will never die». Mourning Jure Francetić ustasha death squad leader, *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe* (ur. Rebecca Haynes, Martyn Rady), New York, 2011., 188.-205. Francetićevo kult nastavljen je i u publikacijama ustaške emigracije poslije 1945. godine.

¹⁴ Oljačin prikaz Francetića u knjizi “Kozara” je potpuno fiktivan i izmišljen, napravljen na osnovu tobožnjeg Francetićevo dnevnika. Međutim, i taj prikaz govori da su partizani na neki način cijenili njegovu hrabrost i da je u njihovim redovima također nastajala legenda o “neranjivom i neustrašivom” Francetiću kao protivniku kojega je nemoguće ili teško pobijediti, što će se vidjeti dalje u ovom radu.

¹⁵ Vidi: Mladen, OLJAČA, *Kozara*, Sarajevo, 1973. Bruno, Bušić, Hrvatski ustaše i komunisti, *Hrvatska borba*, Washington D.C., br. 4., 1978., 4.-13., Bruno, Bušić, Kongres književnika u Partijskoj režiji, *Nova Hrvatska*, London, br. 20., 1975., 15.

le su naziv po “legendarnom borcu s Drine”. Tijekom Domovinskog rata, postrojba Hrvatskih HOS-a iz Gospića nosila je naziv 19. bojna “Vitez Jure Francetić”.¹⁶ Tijekom rata u BiH brigada HVO-a iz Zenice također je nosila ime “Jure Francetić”. Ivo Žanić je u svom djelu «Prevarena povijest» pokušao da verificira i prenese mitologije svih strana u ratu u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. te se stoga obratio i na tadašnje hrvatske percepcije Francetića, posebno s ustaškom mitologijom o planini Romaniji i granici na Drini (*Francetiću, zastava se vije, ti je stavi na vrh Romanije*). No, Žanić je pažljivo zaključio da je za rata hrvatski politički establišment, a i većina hrvatske javnosti ipak Francetića smatrala «etički kompromitiranim i za radikalniji nacionalni diskurs, pa se, ako se i mislilo na nj, nije se smio eksplicirati zbog političkih obzira.»¹⁷

Sve to pokazuje, a i nedavni dolje opisani aktualni događaji, da potreba za novim prikazom djelovanja ustaškog pukovnika Jure Francetića i dalje postoji u određenom dijelu hrvatske javnosti.¹⁸

Dana 27. prosinca 2012. godine na HRT-ovoj emisiji «TV Kalendar» pojavio se kratki prilog o ustaškom zapovjedniku Crne legije Juri Francetiću povodom 70-godišnjice njegove smrti 1942. u župnom uredu u Slunju nakon što je zarobljen od strane partizanskih jedinica. U kalendarskom kratkom prilogu dati su osnovni biografski podaci o ustaškom pukovniku Juri Francetiću, njegov ratni put, te konstatacije da je «Francetić kontroverzna ličnost novije hrvatske povijesti kojeg dio javnosti percipira kao ratnog zločinca, a drugi dio kao nacionalnog junaka» da bi se na kraju priloga dodalo: «Iako ga je poslijeratna historiografija proglašavala ratnim zločincem odgovornim za progon i smrt Srba i Židova u Bosni i Hercegovini, lik Jure Francetića pretvorio se u svojevrsni hrvatski mit».¹⁹ Prilog je uskoro postao predmet različitih kritika, polemika i komentara. Najoštrije je tri tjedna kasnije (18. 1. 2013.) reagirala ne-

¹⁶ Postrojbe HOS-a nisu bile legalne vojne postrojbe hrvatske države, već stranačke postrojbe Hrvatske stranke prava (HSP) koja je njegovala “ustaško naslijeđe”. Usprkos tome HOS-ovci su dali značajan doprinos obrani Hrvatske, te su kasnije 1992. godine rasformirani i uključeni u postrojbe Hrvatske vojske.

¹⁷ Ivo, ŽANIĆ, *Prevarena povijest*, Zagreb, 1998., 257. Posebno vidi poglavlje «Obilježavanje planine – Dangić, Vajner i Francetić (204.-230.)».

¹⁸ Postavlja se pitanje koliko je to bio izraz revolta prema agresoru, pozitivnog vrednovanja njegova kulta ili neznanja. Sociološki prikaz “ustašonostalgije” za Domovinskog rata i razloge njegova razmaha također vidi u: ŽANIĆ, *Prevarena povijest*, Zagreb, 1998.

¹⁹ Prilog se može pogledati na ovom linku: http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=zrdPnRt0yL0#!, preuzeto 27. II. 2013. Tekst priloga na «TV Kalendaru» od 27. prosinca 2012. vidi na: <http://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/77494-.html>

zavisna udruga Građanska akcija. Građanska akcija poslala je otvoreno pismo medijima i upravi HRT-a u kojem je tražena smjena urednika emisije «TV Kalendar» Vladimira Brnardića. U pismu Građanske akcije stoji da se traži smjena glavnog urednika «TV Kalendara» zbog «sramotnog priloga o ustaškom koljaču Juri Francetiću koji je emitiran 27. prosinca prošle godine. TV Kalendar je 27. prosinca 2012. pokušao naučiti gledatelje i našu djecu da Jure Francetić nije bio jedan od ratnih zločinaca. On je - prema Hrvatskoj Radio Televiziji bio “legendarni borac” koji je izbio na Drinu, on se borio protiv partizana - onih zlih koljača Hrvata - u Bosni i okolici Sarajeva i u Han-Pijesku». Pismo Građanske akcije i komentar uskoro su objavila većina dnevnih novina koje izlaze u Hrvatskoj (*Jutarnji list*, *Slobodna Dalmacija*, *Večernji list* i dr.). Ubrzo su stigle i reakcije. Kolumnist Večernjeg lista Zvonimir Despot piše ovako: «Kako “TV kalendar” godinama obilježava značajne datume i obljetnice iz hrvatske i svjetske povijesti, bilo je više nego opravdano i logično da bude i prilog o Francetiću na 70. obljetnicu njegove smrti. Bez obzira na to tko što mislio, Francetić je značajna ličnost hrvatske povijesti koju treba istraživati, kao i sve druge, bez obzira na kojoj strani bili. Kako to da Amerikanci na vojnim učilištima mogu izučavati Erwina Rommela?»²⁰ Nakon toga uslijedile su reakcije renomiranih povjesničara specijalizirani za područje Drugog svjetskog rata, odnosno za povijest ustaškog pokreta.

Tako je Amir Obhodač iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu napisao: «S obzirom da sam gledao prilog o Francetiću i da mi u sjećanju nije ostalo ništa od ovog što Građanska akcija navodi, još sam jednom pregledao prilog dostupan na You Tube, ali nigdje nisam zamijetio da se partizani spominju kao banda koja hara šumama ili da ih se spominje kao zlikovce. Prilog je bio usredotočen na činjenice o Juri Francetiću i nisam primijetio da je korišten za ikakva ideološka razračunavanja, nit sam naišao ni na jednu neistinitu tvrdnju. Dapače, urađen je vrlo profesionalno i uravnoteženo, te ovom prilikom odajem priznanje kolegi Bernardiću koji u ovakvom formatu, koji je ograničen vremenskim trajanjem, uspijeva sažeti jednu kompleksnu temu i prezentirati je na jasan i zanimljiv način (...).»²¹ Davor Marijan s Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu ovako je komentirao cijelu situaciju: “Posebno sam pregledao tekst priloga i nisam našao tvrdnje koje bi za struku bile sporne. Kao povjesničar s referencama o Drugom svjetskom ratu tvrdim da ništa što je rečeno u TV prilogu nije upitno. Dani su osnovni biografski podaci i percepcija koju Francetić ima, za neke je ratni junak, a za neke zločinac. Što je sporno u tome da se Francetić pojavi u TV Kalendaru, zašto bi to bilo sramotno? Gdje je to navodno veličanje Francetića

²⁰ <http://www.vecernji.hr/kolumne/povijest-ndh-juru-francetica-danas-treba-istrazivati-kolumna-500008>, preuzeto 21. II. 2013.

²¹ <http://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/2013/01/page-2/>, preuzeto 21. II. 2013.

u tekstu? To što su prihvatili mediji poput Jutarnjeg lista i Indexa također ne čudi. Sigurno je da Francetić uz Pavelića osobno najpoznatiji pojedinac NDH i ustaškog režima. To je razdoblje dio hrvatske povijesti s kojim se nemamo razloga ponositi, no tko ima pravo tražiti da ga ne istražujemo i ignoriramo? Sigurno je da do danas nije napisan ni jedan znanstveni rad o Francetiću, a jedina historiografska analiza ustaških postrojbi jest moj magistarski rad koji sam obranio 2005. na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Na drugim sam istraživačkim temama pa ga nisam stigao objaviti. Uz sve to ne usudim se reći da znam tko je bio Francetić.»²²

Širi prikaz problema detaljnije je elaborirao povjesničar Mario Jareb, također s Hrvatskog instituta za povijest, u popularnoj publikaciji Vojnom magazinu: «(...) Tada bi možda uvidjeli da iza optužbi koje je protiv njega iznijela nekadašnja komunistička historiografija ne stoje izvori koji bi ih jednoznačno potkrijepili, a i da su suvremena istraživanja dosada odbacila kao neutemeljene neke od iznesenih optužbi. To ne znači da Francetić osobno i kao zapovjednik ustaških postrojbi nije možda bio odgovoran za neke zločine, no da bi se to nedvojbeno ustanovilo nije dovoljno prihvatiti stereotipne i nepotkrepljene fraze iz prošlosti o koljačima i zločincima, kvislinzima i domaćim izdajnicima, nego treba pokrenuti historiografski utemeljena istraživanja koja mogu dati odgovore na postavljena istraživačka pitanja. Dotada u najmanju ruku nije prikladno tvrditi da je on bio nešto što dosada nije historiografski utvrđeno». Također treba spomenuti da Jareb dalje u tekstu ističe rad hrvatskih povjesničara čije prosudbe stoje na utvrđenim činjenicama, te u nastavku teksta slijedi: «Držim da je upravo takvo djelovanje izrazite većine hrvatskih povjesničara pridonijelo da danas nitko ozbiljan u hrvatskom društvu nema iluzija o naravi ustaškog režima u NDH, koji je odgovoran za stradanja i progone velikog broja ljudi zbog njihove etničke i vjerske pripadnosti».²³

Uglavnom povjesničari koji su se oglasili nisu osporavali zločinački karakter Nezavisne Države Hrvatske i njenog režima, međutim, dovodili su u sumnju ulogu koju je odigrao Jure Francetić, oslanjajući se na činjenice da o njemu nije provedeno nikakvo konkretnije povijesno istraživanje da bi se mogla dati neka temeljitija historiografska ocjena o njegovu djelovanju.

Ni pola godine kasnije polemike u hrvatskoj javnosti oko Francetića nisu posustale. Naime već spominjani popularni *VP – magazin za vojnu povijest* je u svom bro-

²² <http://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/2013/01/page/3/>, preuzeto 21. II. 2013. Spomenuti prilozi uzeti su s vrlo popularnog bloga «Bumerang prošlosti» kolumniste Večernjeg lista i izdavača kuća «Despot-infinitus» Zvonimira Despota, inače specijaliziranog za povijesnu tematiku.

²³ Mario, JAREB, Još ima onih koji historiografiju smatraju sluškinjom ideologije, *VP – magazin za vojnu povijest*, br. 24., ožujak 2013., Zagreb, 51.

ju za lipanj 2013. (br. 27.) na naslovnici je donio crtež Jure Francetića u ustaškoj uniformi, s naslovom Ustaška vojnica, kao svojevrsni kratki članak o ustaškoj vojnici od autora Amira Obhodaša kao uvod u knjigu koja izlazi u izdanju Despot-infinity od četvorice autora, starih suradnika časopisa, Amira Abhodaša, Maria Werhasa, Bojana Dimitrijevića, Zvonimira Despota: "Ustaška vojnica. Oružana sila ustaškog pokreta u NDH 1941.-1945. knjiga 1.²⁴ Spor je nastao oko toga jer je Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH, svojim rješenjem od 27. rujna 2011. preporučilo korištenje VP-a u nastavi povijesti u svim osnovnim i srednjim školama u RH, kao što piše i u impresumu spomenutog magazina. Naime neki mediji postavljaju pitanje MZOS-u da se stručno ustanovi da li se "taj časopis bavi revizijom povijesti te imaju li namjeru preispitati svoju preporuku. Naime, čak i da u sadržaju nema ništa dvojbeno, a već i površnim čitanjem stječe se dojam da ima, sama naslovna slika posljednjeg broja dovoljno je kontroverzna da otvori pitanje kakvu to povijest uče naši učenici."

Svoju reakciju uputio je i bivši predsjednik RH Stjepan Mesić (2000.-2010.), kao počasni predsjednik Saveza antifašističkih boraca Hrvatske u svom priopćenju: "Sporni broj VP treba povući iz prodaje, a Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, umjesto preispitivanja spomenute preporuke i angažiranja neovisnih povjesničara, koji će istražiti – što, trebalo bi poduzeti – kada očito do sada nije – hitne mjere da prekine i spriječi svako dalje zagađivanje misaonog okoliša mladih generacija", navodi Mesić koji smatra da je riječ o "dobro zamišljenoj i realiziranoj kampanji rehabilitiranja ustaštva". Uskoro je istog dana 7. lipnja 2013. reagirao glavni urednik spomenutog magazina Zvonimir Despot sa svojim priopćenjem: "VP ne gaji ni jednu ideologiju, ne navija za nikoga, ali i ne skriva povijesne činjenice, jer su sve teme otvorene za istraživanje i pisanje. Zato smo se i borili za demokraciju, da više nema tabua i zabrana. Koliko je knjiga u svijetu izašla s Hitlerom na naslovnici? I to je odmah bila glorifikacija? Knjigu o Ustaškoj vojnici, koja je najavljena u ovom broju magazina, supotpisuje i dr. sc. Bojan Dimitrijević, vodeći srbijanski vojni povjesničar s Instituta za savremenu istoriju u Beogradu? Zar i on glorificira Ustaški pokret?"²⁵

S obzirom na polemike koje u hrvatskoj javnosti i dalje traju oko lika ustaškog pukovnika Jure Francetića u nastavku teksta ću pokušati pomoću do sada izdane li-

²⁴ Prva knjiga "Ustaška vojnica" obrađivat će ustroj, ratni put i djelovanje ustaške vojnice u razdoblju od travnja 1941. do kapitulacije Italije, dok bi druga knjiga završila slomom NDH u svibnju 1945., a za koju je predviđen izlazak iz tiska u rujnu 2013. godine.

²⁵ <http://www.tportal.hr/scitech/znanost/266579/MZOS-za-skole-preporuca-casopis-koji-velica-ustastvo.html>, <http://www.tportal.hr/scitech/znanost/266779/Vojna-povijest-ne-gaji-ni-jednu-ideologiju.html>, preuzeto 7. VI. 2013.

terature, zbirki dokumenata i ograničenog arhivskog istraživanja, prikazati politički i vojnički put ustaškog revolucionara i pukovnika ustaške vojnice Jure Francetića. Ovaj prikaz nije za sebi postavio cilj prikazivanje kompletne povijesne slike spomenutog razdoblja u kojem Francetić djeluje, već se prvenstveno kreće u okvirima u kojima možemo na osnovu dokumenata i literature pratiti njegov život i djelovanje. Rad je podijeljen na dva dijela. U prvom dijelu se govori o Francetićevom učešću unutar emigrantskog i domovinskog ustaštva do travnja 1941. godine, a u drugom njegov politički put kada je imenovan od strane Poglavnika Ante Pavelića ustaškim opunomoćenikom za Bosnu i Hercegovinu i njegov vojni put kao zapovjednika elitne ustaške postrojbe «Crne legije». Glavni cilj rada će biti dokazati da li je Francetić kao visoki ustaški dužnosnik poslije “travanjske revolucije” 10. travnja 1941. mogao kao vojnik biti izvan represivnog aparata NDH i njegovog «pokušanog genocida» prema Srbima, Židovima i Romima na njenom području.²⁶

1. Revolucionarno-teroristička djelatnost u frankovačkoj omladini i ustaškim redovima do odlaska u emigraciju 1933. godine

Juraj (Jure) Francetić rođen je 3. srpnja 1912. u mjestu Prozor br. 229. kraj Otočca, u zaseoku Vivoze u obitelji oca Jurja i majke Kate, rođene Žubrinić.²⁷ Odgojen je u skromnim uvjetima unutar ličke seljačke porodice s još troje svoje braće. Kao seljačko momče često je ustajao već oko četiri sata ujutro te s ocem odlazio na polje ili obavljao uobičajene seljačke poslove na obiteljskom gospodarstvu. Obitelj Francetić je bila ugledna u tom kraju Like, a Jurin otac Jure Francetić slovio je kao seoski starješina.²⁸ Pučku školu polazi u Otočcu, a gimnaziju do prvog polugodišta V. razreda u

²⁶ Nevenko, BARTULIN,

²⁷ Osnovne kratke biografije Jure Francetića vidi u: Mladen, ŠVAB, Francetić, Jure, *Hrvatski biografski leksikon*, 4., E-Gm, Zagreb, 1998., 353.-354., Zdravko, DIZDAR, Francetić, Jure, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997., 117.-118. Kratak prikaz Francetićevog života za vrijeme NDH vidi u predgovoru knjige: Josip, KRIŽANAC, *Junačka djela Jure viteza Francetića u stihovima*, (uredio Vilim Peroš), Zagreb, 1944.

²⁸ Obitelj Francetić bila je ugledna u tom dijelu Like, a Francetićev otac je slovio kao seoski starješina. Najbolji primjer tomu je događaj iz 1943. godine kada su partizani, odnosno OZNA za Hrvatsku, u znak odmazde za ubojstvo jednog partizana u selu Šumećici stvorili plan da unište i spale sela Vivoze i Šumećica, a stanovnike protjeraju u Senj k Talijanima. Da bih to spriječio partizanski komesar Josip Barković, uz podršku sekretara CK Hrvatske Andrije Hebranga i dr. Paje Gregorića je u pregovorima s Jurom Francetićem starijim onemogućio tu akciju OZNE, a stanovnici Vivoza i Šumećice predali su partizanima oružje koje su im

Senju, dok je drugo polugodište i šesti razred opet polazio u Otočcu. Prema ustaškoj povjesnici daljnje školovanje mu plaća stric, državni činovnik, te se zbog toga mladi Francetić seli u daleke Križevce na ovdashnju Gimnaziju. Ovdje je, također prema ustaškoj povjesnici, na njega u nacionalnom pogledu znatan utjecaj izvršio njegov profesor povijesti na križevačkoj Gimnaziji.²⁹ Međutim, prema Izvještajima Državne realne gimnazije u Križevcima 1929.-1930., 1930.-1931., 1931.-1932. proizlazi da Francetić nije bio učenikom u Križevcima niti je ovdje maturirao 1931. godine.³⁰

Točno je samo to da je maturirao 24. lipnja 1931. godine, te na jesen iste godine upisuje Pravni fakultet u Zagrebu.³¹ Kao student nalazi sobu na Pantovčaku 93., gdje je uglavnom provodio svoj studentski život sasvim skromno, skoro u siromaštvu. Na Pravnom fakultetu Francetić se uključuje u rad studenskih frankovačkih organizacija, koje aktivno djeluju za zagrebačkom sveučilištu, vršeći propagandu da steknu što više sljedbenika među intelektualnom omladinom. Teror zagrebačke policije, odnosno šestosiječanjskog režima, donosio im je više pristaša, nego njihova politička propaganda među mladeži. Mladi Francetić tada stupa u redove Hrvatske pravaške republikanske omladine (HPRO), no, izgleda da ne sudjeluje u značajnim studentskim demonstracijama protiv diktature održanim 6. ožujka 1932. na Sveučilištu kada su studenti na zgradi Sveučilišta izvjesili hrvatske zastave, pri čemu su vođe demonstracija bili Vlado Singer i Eugen Kvaternik.³² Organizirane su tada čvrste barikade i policiji je trebalo pet sati da ih razbije.³³ Promatrajući sukobe studenata s policijom

dale ustaše, prevozeći ih Gackom na partizanski teritorij. Više vidi u: Josip, BARAKOVIĆ, Komesar ili gromobran?, *Republika*, br. 9-10., 1992., 74.-91.

²⁹ KRIŽANAC, n. dj., 8.-9.

³⁰ U ustaškoj povjesnici stoji da je Francetić zadnju školsku godinu završio i maturirao na Državnoj realnoj gimnaziji u Križevcima što provjerom Izvještaja Državne realne Gimnazije Križevci nije potvrđeno. Vidi: *Izvještaj za školsku godinu 1929./30.*, Križevci, 1930., *Izvještaj za školsku godinu 1930./31.*, Križevci, 1931., *Izvještaj za školsku godinu 1931./32.*, Križevci, 1932. Isto tako prema Izvještajima Gimnazije u Senju ni ovdje nije maturirao. Za sada se nije poznato gdje je završio gimnazijsko školovanje.

³¹ Rektorat Zagrebačkog Sveučilišta, Imenik slušača u školskoj godini 1931/32. (I. semestar) na Pravnom fakultetu u Zagrebu, Jure Francetić, ustaša, borac za Hrvatsku, *Hrvatski narod*, br. 684., 30. III. 1943., 1., KRIŽANAC, n. dj., 8.

³² Nikola, BIČANIĆ, *Vila Velebita. Nacionalna borba Hrvata u Lici između dva svjetska rata*, Zagreb, 1992., 215.

³³ Jovo, RAJČEVIĆ, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1929.-1941.*, Zagreb, 1980., 32.-34., Eugen, Dido KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1995., 272.-273. Studentske demonstracije u Zagrebu, *Novo doba*,

pred sveučilišnom zgradom Francetić je rekao jednom svom kolegi: «Ne mogu više gledati da hrvatskom zemljom gazi tudjinska noga, ne mogu gledati da tudjin gospodari Hrvatima (...).»³⁴ Od tada prema nalogu središnjice pravaške omladine, ali i samovoljno, djeluje kao putujući agitator po selima oko Zagreba gdje u gostionicama drži govore seljacima. S obzirom da nije imao novca sav put je prolazio pješke, oslanjajući se na milost pojedinih seljaka u vezi prenoćišta, dok je često i spavao vani. Taj njegov rad policija je primijetila i pratila.³⁵

Nakon tih akcija Francetić piše članak u «*Vjesniku hrvatskih sveučilištaraca*» koji je bilo zaplijenjen od strane policije, a spomenuti članak i povod za njegovo prvo uhićenje. Tada je u upravi zagrebačke policije nastao njegov dosje gdje je opisan njegov tadašnji fizički izgled: «Juraj Francetić, rođen 3. VII. 1912. u Otočcu, sin Juraja i Kate, rođj. Žubrinić, student prava, rkt, neoženjen. Lični opis: 179 cm visok, stas visok, kosa kestenjava, brk kestenjav i brije, obrve kestenjave i sraštene, lice duguljasto i koštunjavo, crnomanjastvo, oči zelene, čelo srednje, nos dugačak, ravan, usta srednja, zubi manjkavi». Nakon 14 dana zatvora pušten je na slobodu. Ubrzo zatim zagrebačka policija 1. lipnja 1932. prijavljuje Francetića Državnom sudu za zaštitu države u Beogradu «zbog separatizma i protudržavnog rada», ali ga Sudbeni stol u Zagrebu rješenjem od 21. listopada 1932. oslobađa krivnje.³⁶ S obzirom da je policija pratila njegov agitacioni rad na hrvatskom selu, osuđen je na izgon iz Zagreba. Tom osudom onemogućeno mu je studiranje, te se Francetić nakon odslužene kazne vraća kući u Otočac.³⁷ Ni ovdje ne miruje, ali osobnu prekretnicu činilo je ponovno njegovo uhićenje u rujnu 1932. povodom «Ličkog ustanka» koji je izvršila grupa ustaških emigranata i domaćih ustaša na žandarmerijsku stanicu u Brušanima kraj Gospića 6. i 7. rujna 1932. godine.³⁸ Iako Križanac sugerira da je Francetić bio indirektno upleten u «lički ustanak» s pomoću «svojih veza, koje je podržavao s

br. 56., 8. III. 1932., 4. Demonstracije jedne grupe studenata u Zagrebu, *Politika*, br. 8559., 8. III. 1932., 4. Tom prilikom je Hrvatska akademska omladina pod vodstvom frankovaca napravila i svoju rezoluciju u kojem je objavljen njen politički program.

³⁴ Jure Francetić kao revolucionar i vojnik, *Hrvatski narod*, br. 694., 30. III. 1943., 2.

³⁵ Jure Francetić, ustaša, borac za Hrvatsku, *Hrvatski narod*, br. 694., 30. III. 1943., 1.

³⁶ HDA, fond 145., Savska banovina, Odjeljak za državnu zaštitu, kut. 77., 12649/1932, Prijava uprave policije u Zagrebu Državnom sudu za zaštitu države u Beogradu protiv Jurja Francetića, Državni arhiv Zagreb (DAZ), Sudbeni stol u Zagrebu, predmet Juraj Francetić, br. kzp. 2189/1932. od 21. X. 1932.

³⁷ Život i djelo ustaše Jure Francetića, *Nova Hrvatska*, br. 76., 30. III. 1943., 2.

³⁸ Vidi: Todor, STOJKOV, O takozvanom Ličkom ustanku, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 1970., 167.-180.

ustašama za vrijeme velebitskog ustanka» na suđenju ustaškim napadačima i u historiografiji do sada njegovo sudjelovanje nije potvrđeno. Publicista Marko Marković tvrdi čak da se Francetić pridružio ustaškoj velebitskoj skupini i tu sreo «svog kasnijeg zamjenika Rafaela Bobana», što se mora za sada smatrati netočnim.³⁹

Nakon što je pušten iz pritvora u Francetiću je sazrila misao da se u domovini ne može ništa učiniti, da treba otići van, točnije u Italiju i od tamo djelovati. No, prije toga izgleda da je bio preko svog gimnazijskog prijatelja iz Senja Josipa Milkovića upleten u tkz. “Senjsku aferu”.⁴⁰ Nakon što je u jednoj policijskoj raciji u Zagrebu Milković uhićen s grupom frankovaca kod njega je nađeno jedno “kompromitirajuće pismo” koje je otkrivalo tajnu ustašku ćeliju u Senju. Povodom tog otkrića zapovjednik zagrebačke policije Bedeković uputio je u Senj inspektora dr. Juraja Špilera s nekoliko agenata. Nakon istrage ubrzo su u Senju uhićeni Dragan Vlahović, Vladimir Sečka, Ante Dobrila i J. Dragičević, koji su uskoro priznali da su “zakleti ustaše” koji su nedavno primili pošiljku “paklenih mašina, oružja i municije” preko jedne male talijanske podmornice koja je došla blizu Senja, da bi zatim barkom oružje

³⁹ Marko, MARKOVIĆ, *Jure i Boban. Povijest Crne legije*, Zagreb, 2004., 12.

⁴⁰ Josip Milković (Senj, 13. II. 1909. – Brissago, Švicarska, 19. II. 1966.) rodom iz Senja. Već kao student aktivira se u frankovačkoj organizaciji kada postaje tajnik starješinstva «Hrvatskog domobrana», a određeno vrijeme je administrator u listu «Hrvatsko pravo». Tu postaje jedan od viđenijih omladinaca frankovaca uz Cvetka Hadžiju, Ivana Prpića i dr. Dana 24. travnja 1929. bio je uhićen zbog sumnje u sudjelovanju u atentatu na novinskog magnata i pouzdanika kralja Aleksandra Tonia Schlegela, ali je oslobođen krivnje, te izgnan iz Zagreba. Zbog terora policije početkom 1932. napušta zemlju i u Austriji stupa u kontakt s ustaškim vodstvom oko Ante Pavelića. Počinje da radi u listovima ustaške emigracije «Grič», «Ustaša» i «Hrvatska korespondencija». Po nalogu Pavelića odlazi u Njemačku i tamo propagandno djeluje. Uređuje novine «CroatiaPress» i «Nezavisna Država Hrvatska», da bi na kraće vrijeme postao osobni Pavelićev tajnik. Vrijeme od 1934. do 1938. provodi u ustaškim logorima u Italiji gdje postaje opskrbeni zapovjednik. Godine 1938. vraća se u zemlju gdje i dalje ustaški djeluje. Prema zasad nedovoljno utvrđenim okolnostima jedno vrijeme postaje doušnik jugoslavenske obavještajne službe, pri čemu ga je vrbovao posebni vladin povjerenik za ustašku emigraciju Vladeta Miličević, pri čemu piše elaborat o ustašama u emigraciji i gdje napada Pavelića. No, nakon osnivanja NDH vrlo brzo napreduje u hijerarhiji, te postaje državni tajnik za promičbu. Poslije prelazi u Ministarstvo vanjskih poslova NDH, gdje kasnije postaje voditelj Stalnog trgovačkog izaslanstva NDH u Zurichu, Švicarskoj. Vidi: Tomislav, JONJIĆ, O pokušaju osnivanja Hrvatskoga komiteta u Švicarskoj 1943. godine: diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića, *Senjski zbornik*, 38., 2012., 217.- 332., Bogdan, KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1983., 377.- 394. (Izvještaj Vladete Miličevića), Više o Milkovićevom djelovanju u NDH i Švicarskoj u: HDA, fond Hans Helm, kut. 27., Državni aparat NDH, A-L. (Podaci o agentu Josipu Milkoviću).

bilo otpremljeno u Senj. Oružje je trebalo služiti za ustaške terorističke akcije u Senju i okolici. Nakon mučenja za zagrebačkoj policiji uhićeni su priznali gdje se nalazi skriveno oružje; u nekom magazinu u Senju, gdje je od strane policije i pronađeno. U tu "Senjsku aferu" odnosno konspirativnu akciju dopreme oružja iz Italije u Senj bio je uključen i Francetić.⁴¹ Nakon što je vidio da će biti otkriven i nakon kraćih priprema i dogovora, očito u koordinaciji s istomišljenicima i jatacima, Francetić odlazi svom stricu Anti Francetiću, šumskom nadoficijalu u mirovini sa boravištem na Sušaku, te je prema izvješću Predstojništva gradske policije u Sušaku prebjegao preko jugoslavensko-talijanske granice 14. travnja 1933., da bi već 24. travnja 1933. u mjestu Borgataru položio ustašku zakletvu.⁴² Prema Moškovu već tada je u ustaškim logorima počelo grupiranje mladih ustaša, pri čemu su Ličani i Dalmatinci uglavnom pripadali grupi oko Andrije Artukovića.⁴³

2. «Postajanje fanatičnim ustašom» - Francetić u emigraciji u Italiji i na Janka-Puzsti 1933.-1937. godine

U ustaškom logoru Borgataru primijećeno je Francetićevo zanimanje za vojne vježbe i vojsku uopće kao i njegova staloženost i poslušnost da obavlja zadane zadatke bez prigovora. Kako kasnije za NDH prenosi Hrvatski narod: «Francetić je bio neobično stegovan, poslušan i pripravan izvršiti svaki nalog predpostavljenih. Francetić se živo već u prvim danima izgnanstva zanimao za vojničku znanost, te je, što je danas značajno, bio imenovan odredbom Poglavnika prvi od svih mladih Hrvata, koji su se u inozemstvu našli u redovima Hrvatskog ustaškog pokreta, ustaškim dorojnikom.»⁴⁴ Za svoje zalaganje i rad promaknut je «stališkom odredbom» br. 1. od 18. travnja 1934. za dorojnika sa činom od 1. svibnja 1934. godine. Križanac napominje da je Francetić time postao prvi ustaški dorojnik koji je istog dana i odliko-

⁴¹ HDA, SDS SRUP SRH, šif. 013.0.1., Izjava dr. Jurja Špilera dana UDB-i 21. I. 1949., Teroristička galerija, *Novosti*, br. 292., 23. X. 1934., 4., Atentatori, *Seljačke novosti*, br. 43., 27. X. 1934., 5. O ustašama iz Senja i Like pod vodstvom Juraja Rukavine u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici piše: Ivan, BERNARDIĆ, *Život iza željeznih rešetki*, Zagreb, 1940., 55.-57.

⁴² HDA, fond 145., Savska banovina, Odjeljak za državnu zaštitu, 480/1933., Izvještaj Predstojništva gradske policije na Sušaku, HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 013.0.1. Ustaški pokret od 1918. do 1941., elaborat, KRIŽANAC, n. dj., 11. Jure Francetić kao revolucionar i vojnik, *Hrvatski narod*, br. 694., 30. III. 1943., 2. Ovaj broj Hrvatskog naroda donosi faksimil njegove ustaške prisege.

⁴³ Bogdan, KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983., 125.

⁴⁴ Jure Francetić kao revolucionar i vojnik, *Hrvatski narod*, br. 694., 30. III. 1932., 2.

van.⁴⁵ Bilo je to veliko postignuće za mladog Francetića i veliki hijerarhijski skok u ustaškim redovima. Od tada Francetić postaje vojnički instruktor, koji vrši i podučava u rukovanju oružjem i drži predavanja.

Prema Moškovu, izgleda da je Francetić počeo svoju obuku u ustaškom logoru u Vischettu, blizu Bardia (provincija Parma), gdje ga je Moškov i zatekao. U taj logor su neprestano pristizali razni ljudi «i to najviše radnici iz Belgije, koji su tamo radili po rudnicima».⁴⁶ Sredinom svibnja 1933. godine Pavelić je za novog zapovjednika ustaškog logora u Mađarskoj Janka-Puszte imenovao Vjekoslava Servatzyja koji je u Mađarsku stigao iz Italije, a primopredaji dužnosti bio je u ime Pavelića prisutan i Ivan Perčević.⁴⁷ U logor je sa sobom Servatzyi poveo mlade ustaše Juru Francetića i Zvonimira Pospišila, kasnijeg atentatora na kralja Aleksandra u Marseju 1934., kao svoje pobočnike.⁴⁸ Tada je u logoru, prema iskazu Servatzyja Odeljenju za zaštitu naroda (OZNA) nakon zarobljavanja 1945. godine, bilo oko «40 naših ljudi koji su bili aktivni u radu». Prema svjedočenju Mije Bzika koji je na Janka-Pusztu stigao ranije tijekom veljače 1933., u marljivosti naučavanja vojničkih disciplina i vježbanju prednjačili su upravo Jure Francetić i Vjekoslav Luburić.⁴⁹ U skladu s pravilima ustaškog pokreta Francetić je dobio mađarsko konspirativno ime Lazslo, dok je Luburić postao Maks, bački Nijemac (Švaba).⁵⁰ Svoje druženje i vježbe s Francetićem na mađarsko-jugoslavenskoj granici opisao je Luburić mnogo kasnije u emigraciji u madridskom časopisu Drina i u madridskim novinama «*Obrana – glasilo hrvatskog narodnog odpora*», kada su poslije njegovog ubojstva od strane jugoslavenske Službe državne sigurnosti (SDS) 1969. izlazili njegovi memoari na stranicama spomenutih novina. Ustaše su na Janka-Pusztu radi kamuflaže nosili košulje i kape od mađarske predvojničke organizacije «Levente», koja je inače bila predviđena za svu mladež u militariziranoj Mađarskoj, dok ne stupi u vojsku. Isto tako dobili su od mađarskih vlasti i falsificirane dokumente. Prema Luburiću: «Svaki dan se ustajalo u 4 ili 5 sati ujutro kako bi se odlazilo na rad ili vojne vježbe. Vršile su se ophodje i straže uz granicu, pri čemu su se radi kamuflaže nosile košulje i kape mađarske pred-

⁴⁵ KRIŽANAC, n. dj., 11.

⁴⁶ Bogdan, KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983., 122.

⁴⁷ HDA, SDS RSUP SRH, 013.2. Materijali s «Janka puste».

⁴⁸ KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, n. dj., 126.

⁴⁹ Željko, KRUŠELJ, Poglavniku odan do smrti - dva neobjavljena svjedočanstva o Miji Bziku, *Podravina*, Vol. 1., br. 1., veljača 2002., 168.

⁵⁰ Krešimir, M. BEGIĆ, *Ustaški pokret 1929.-1941. Pregled njegove povijesti*, Buenos Aires, 1986., 196.

vojničke straže. Često se učilo neprimjetno puzanje do 500 metara, a zatim napad-obranu i vođenje grupe.” Tako su u jednoj vježbi pripremajući se za mogući prijelaz u Jugoslaviju preko Drave, radili «specijalne drvene čamce» u stolariji na Janka-Pusztí, te ih ponekad nosili prekrivene slamom dva do tri kilometra kroz šumu i grmlje. S obzirom da su se bojali da ih lokalni stanovnici ne otkriju, često su vježbali noseći u ruksaku do 10-15 cigli pa su kretali put kroz šumu prema Dravi. Na jednom takvom putu «Francetić je pao u nesvijest», dok se Luburiću «klinac iz cipele» duboko zabio u petu da je također skoro izgubio svijest.⁵¹

Za vrijeme kada je Gustav Perčec bio zapovjednik logora provodila se klasična vojna obuka, sve dok mlađi ustaše Z. Pospišil, S. Pižeta, J. Francetić i V. Luburić nisu zahtijevali da se provodi i uvježbava gerilski način borbe, što im je za Servatzyjevog vodstva i odobreno. Zanimljivo da se mladi Francetić, prema svjedočenju Feliksa Kaufmana (Srećko Kremzir), nikada nije odvajao od svoga pištolja. Ta njegova aktivnost u Janka-Pusztí je primijećena u redovima jugoslavenske policije koja je revno pratila tamošnje aktivnosti i od tada se njegova fotografija nalazi na policijskim potjernicama ustaških emigranata. Isto tako svojim dolaskom u Mađarsku Francetić ulazi u specijalnu kartoteku jugoslavenske policije.⁵² List «Seljačke novosti» ga je u svojoj rubrici «Banditi sa Janka Puste» sa njegovom fotografijom naveo u skupini najistaknutijih ustaša zajedno s Vladom Singerom, Ljubomirom Kremzirom, Stankom Hranilovićem, Vjekoslavom Servatyjem i ostalima.⁵³ Prema Luburićevom, opisu izgleda da je Francetić na Janka-Pusztí bio mnogo aktivniji i kreativniji od ostalih ustaša, aktivno je pristupio svakodnevnim poslovima na poljoprivrednom imanju istovremeno fanatično vježbajući, te je, prema Luburiću, već imao određeno iskustvo jer je prošao druge ustaške logore u Italiji, te imao mnogo izraženiji i «širi pogled na političku situaciju». Prema ustaškom instruktoru iz Brazila Nikoli Zborilu Francetić je već tada prednjačio u vojnom znanju i učenju vojničkih disciplina, pri čemu je naglasio da Francetić nikada ne odustaje, nego se pokušava izvući i iz nemogućih situacija u koje se dolazi tijekom vježbi. Na Janka-Pusztí Francetić postaje fanatični ustaša, spreman da napravi sve za Poglavnika i uspostavu hrvatske nezavisnosti pod ustaškim vodstvom.⁵⁴ Ustaški logor na Janka-Pusztí ponekad je

⁵¹ Klin se izbija klinom bila je naša parola, *Obrana*, br. 127-128., travanj 1970., 2. Detaljnije vidi u: Ustaša Maks, Pobočnik Lazslo (Jure Francetić na Janka-Pusztí), *Drina* (Madrid), br. 4-7., god. 5., lipanj 1955., 75.-93.

⁵² HDA, SDS RSUP SRH, inv. Br. 010.3.14.

⁵³ Banditi sa Janka Puste, *Seljačke novosti*, br. 43., 27. X. 1934., 6.

⁵⁴ Detaljno o ustaškoj djelatnosti u Mađarskoj i Janka-Pusztí vidi u: Vladimir, ŠADEK, *Ustaše i Janka-Pusztá*, Molve, 2012.

posjećivao i makedonski terorist-egzekutor VMRO-a Vlado Georgiev-Černozemski, kasniji atentator i ubojica kralja Aleksandra, kao ispomoć VMRO-a ustaškom pokretu. Černozemski je kao inspektor i iskusni gerilac VMRO-a u vardarskoj Makedoniji dolazio u logor u inspekcije. U svojim noćnim razgovorima s ustašama u logoru često je pričao svoje priče o unutrašnjim borbama u vrhovističkom VMRO-u i svojoj ulozi u likvidacijama «protivnika VMRO-a» od jugoslavenskih žandara do ubojstva poznatog komuniste Dime Hadži-Dimova ili egzekucije Nauma Tomalevskog u okviru obračuna u samom vrhu VMRO-a. Čini se, prema nekim podacima, da su takvi obračuni unutar organizacije VMRO-a bili odbojni Francetiću, koji je kasnije za vrijeme NDH izbjegavao da sudjeluje u unutrašnjim ustaškim egzekucijama i obračunima u vrhu.⁵⁵

Nakon nepunih godinu dana tijekom travnja 1934. zapovjednik logora V. Servatzy, zbog raskrinkavanja i uhićenja ustaša u koprivničkoj Podravini nakon predaje Stjepana Petrovića u ožujku 1934., naredio je napuštanje logora Janka-Puszta, pri čemu je najviše ustaša privremeno, njih tridesetak preseljeno na Baza-pusztu, a ostali u druge logore⁵⁶ i neke mađarske gradove. Međutim, to je bilo samo privremeno, iako su iz tih novih baza atentatori krenuli u Marseille uskoro su ustaše potpuno napustile Mađarsku, pri čemu su svi logori rasformirani nakon atentata na kralja Aleksandra od strane mađarskih vlasti pod pritiskom europske javnosti. Nakon raspuštanja Janka-Puzste, prema izvješću Mije Kralja, koji je uhićen nakon atentata na kralja Aleksandra, grupa ustaša se preselila u Nagykanizsu, u ulicu Mikoš Horti br. 23. gdje su stanovali zajedno, a među njima se nalazio i Francetić. Kralj je napomenuo

⁵⁵ Ivan, MIHAJLOV, *Spomeni – osvoboditelna borba*, III., Bruusel, 1976., 47-50., 552.

⁵⁶ Prema Coliću ostali logori su bili: Surda-puszta (15), Ana-puszta (17), Nagykanizsa (23) i dvorac Lagsznok (28). Prije uhićenja Stjepana Petrovića najveći šok za ustaško vodstvo bio je slučaj Jelke Pogorelec, ljubavnice zapovjednika Janka-Puzste Gustava Perčeca, koja je potajno počela raditi za jugoslavensku obavještajnu službu negdje u svibnju 1933. godine. Svoja saznanja o ustašama u Mađarskoj i njihovim odnosima Pogorelec je objavila i u mnogim novinama. Njeni tekstovi u listu «Novosti» su kasnije sabrani u brošuri. Vidi: Jelka, POGORELEC, *Tajne emigrantskih zločinaca. Ispovijest Jelke Pogorelec*, Zagreb, 1933. Ta činjenica je značajno kompromitirala Perčeca tako da je kasnije likvidiran. Praksa likvidacije onih ustaša koji su se zamjerali Paveliću, napravili neku političku grešku, ogriješili se o disciplinu ili se zamjerali nekom glavešini, brzo i okrutno se kažnjavala. U ustaškim logorima često je postojala podvojenost po regionalnom principu ili na «pavelićevce i radićevce». Mnogu ustaše su mučeni ili jednostavno ubijeni. Talijanske vlasti su često oko ustaških logora nalazile leševe ubijenih. Vidi slučaj dr. Antuna Crvića ili Ante Olujica i Mate Šumana koji su okrutno mučeni. Njegova ispovijest i priča o njihovoj ustaškoj emigraciji nalazi se danas u Arhivu HAZU, Trumbićeva ostavština, a prenio ih je PETRINOVIĆ, n. dj., 166.- 180.

da je dobio naređenje od Francetića da se prodaju konji sa imanja i kupi automobil, kojim je Kralj otišao u Budimpeštu, gdje ga je zateklo naređenje da pripremi atentat na kralja Aleksandra.⁵⁷ Osim toga Francetić nije bio direktno upleten u organizaciju atentata. Servatzy ga na kratko vrijeme odvlači sa sobom u Peštu gdje se upoznaje sa Moškovom, Balentovićem, Petričevićem, Metzgerom i drugima, te Francetić ulazi u viši ešalon ustaške hijerarhije.⁵⁸ Nakon ubojstva Aleksandra i raspuštanja logora, Francetić se vraća u Italiju sa Servatzyjem u listopadu 1934. zrakoplovom koji im je izgleda ustupila mađarska obavještajna služba. Ovdje nastaje dvogodišnja rupa u njegovu djelovanju, ali po svemu sudeći ovo razdoblje proveo je uglavnom u ustaškim logorima po Italiji.

Godine 1936. Francetić je s nekolicinom ustaša bio konfiniran na otoku Giglio, što potvrđuje i popis ustaša iz 1937. što je objavio Krizman.⁵⁹ Nakon talijansko-jugoslavenskih pregovora tijekom 1936. i 1937. došlo je do sporazuma između Italije i Jugoslavije koji je potpisan 25. ožujka 1937. godine. Za ustašku skupinu u Italiji to je značio kraj njihove aktivnosti te nastupa razdoblje "velike ustaške šutnje". Prema jednoj točki sporazuma, strane potpisnice su se obavezale «da na svom teritoriju neće trpjeti ni pomagati na bilo koji način ma kakvu aktivnost koja bi bila uperena protiv teritorijalnog integriteta ili postojećeg poretka druge strane-ugovornice (...)». Ubrzo nakon toga Pavelić na zahtjev talijanske vlade upućuje 1. travnja 1937. odredbu u kojoj raspušta ustaške logore i određuje prekid svake ustaške djelatnosti. Prema Budaku, izgleda da je u toj odredbi stajalo da se «svaki može vratiti u domovinu, ako nije upleten ni u kakav teroristički čin, odnosno ako to neće, Italija će mu dati putnicu da ide u drugo inozemstvo, a ako ni to neće, može ostati u Italiji (...)»⁶⁰ Svaki ustaša koji se želio vratiti trebao je jugoslavenskoj vladi podnijeti molbu za povratak, te uz molbu napisati «vlastita zapažanja o životu u ustaškoj organizaciji te uz to potpisati izjavu o uzdržavanju od svake političke djelatnosti.»⁶¹ Čini se da se među prvima ustašama u zemlju vratio upravo Francetić s otoka Giglio gdje

⁵⁷ KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, n. dj., 168.

⁵⁸ Ustaša Maks, Pobočnik Laslo (Jure Francetić na Janka Pusti), *Drina*, br. 4-7., god. 5., lipanj 1955., 87.

⁵⁹ Muhamed, PILAV, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem: sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*, Zürich, 1996., 47., KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, n. dj., 571.

⁶⁰ Ivo, PETRINOVIĆ, *Mile Budak – portret jednog političara*, Split, 2002., 192. Petrinović je u svojoj knjizi donio cjelokupni zapisnik saslušanja Mile Budaka od 26. svibnja 1945.

⁶¹ James, J. SADKOVICH, *Italian Support for Croatian Separatism 1927.-1937.*, New York-London, 1987., 282. Također: Mario, JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2006., 439.

je tada bio interniran. Treba napomenuti da su jugoslavenske vlasti dopuštale «povratak samo onima koji (po jugoslavenskim kriterijima) nisu sudjelovali u počinjenim zločinima».⁶² Zbog toga se svakog emigranta posebno provjeravalo. Sve to govori da za emigrantsko razdoblje koje je Francetić proveo u Mađarskoj i Italiji jugoslavenske vlasti nisu imale protiv njega nikakve izravne dokaze o njegovoj upletenosti u kakav teroristički napad na području Jugoslavije. Čini se da su mu tadašnje vlasti u težnji da se prekinu njegove «ustaške djelatnosti» omogućile zaposlenje u upravi sanatorija «Merkur» u Zagrebu. Prema ustaškoj povjesnici, Francetić je uskoro nastavio i svoje školovanje na Pravnom fakultetu gdje se prijavio za polaganje ispita. Međutim, to nije pomoglo, jer je većina ustaša-povratnika, pa tako i Francetić, uskoro započela s ponovnim ustaškim ilegalnim radom u zemlji.

3. Francetićevo povratak u domovinu krajem 1937. godine i daljnje djelovanje u ustaškoj skupini u rodnom Otočcu

Dana 6. srpnja 1938. vratio se u domovinu Mile Budak sa suprugom, kojega se brzo počelo prihvaćati kao novog vođu ustaškog pokreta u domovini. Prema *Hrvatskom dnevniku* do toga dana vratilo se u zemlju ukupno 76 emigranata, među njima je bio je i Jure Francetić, koji se, prema svemu sudeći, vratio već 17. studenog 1937., dakle sedam mjeseci prije Budaka i među prvim ustašama povratnicima.⁶³ Po povratku je uhićen i na kratko interniran u rodni kraj. O tome svjedoči Karlo Mirth: «Bilo je to godine 1937. (...) Tiho i neočekivano pojavio se Juka u svojoj roditeljskoj kući

⁶² JAREB, n. dj., 439. Prema nekim saznanjima brzom povratku Francetića u domovinu pomogao je njegov prijatelj Josip Milković kao mogući informator jugoslavenskog obavještajca Vladete Miličevića, koji je napisao Miličeviću da će Francetić biti lojalan jugoslavenskim vlastima.

⁶³ Povratak dra Mile Budaka u domovinu, *Hrvatski branik*, br. 28., 9. VII. 1938., 2. *Hrvatski branik* prenosi pisanje *Hrvatskog dnevnika*. KRIŽANAC, Josip, *Junačka djela Jure viteza Francetića u stihovima*, (uredio Vilim Peroš), Zagreb, 1944., 12. Najvjerojatnije da je Peroš pisac životopisa J. Francetića u predgovoru. Prema Perošu Francetić se vraća u zemlju 17. studenog 1937. godine. Prema pouzdanijem izvješću Stojadinovićevo redarstvenog izaslanika Vladete Miličevića u razdoblju od proljeća 1937. do 26. rujna 1938. u zemlju se vratio 161 pripadnik emigracije, 2 žene i 4 djece. Ostalo je još 335 emigranata, 9 žena i 14 djece. Vidi u: BOBAN, Ljubo, Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka iz emigracije (1938), *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, sv. 7-8 (1970.), 1970., 523. Također i KRIZMAN, Ante Pavelić i ustaše, 281.-300.

u Otočcu. (...) Pogled mu je bio odlučan. Cijela njegova pojava ostavljala je dojam odlučnosti i žilavosti». ⁶⁴

Ovdje treba spomenuti da je djelovanje ustaša u domovini do sada samo djelomično i fragmentarno istraženo. Pritom je najveći nedostatak u poznavanju njihova djelovanja (pa i Francetićeve aktivnosti) u manjim mjestima širom hrvatskih zemalja, pa je takav slučaj i s djelovanjem ustaša u Otočcu. Dostupna literatura i arhivsko gradivo za sada ne pružaju dovoljno spoznaja koje bi nam pružile cjelovitu sliku ustaškog djelovanja na nekom određenom području, primjerice području Otočca i okolice. ⁶⁵ No, nakon Francetićevog povratka u Otočac očito da je ovdje postojala određena jezgra ustaških simpatizera koja je aktivna još oko 1932. godine. Prema Križancu, nakon povratka Francetić proširuje svoju mrežu ustaških suradnika: «On je primao brojne ustaške letke i brošure i dielio ih po najbližoj okolici, a često puta odnosio u Gospić i okolna mjesta. Francetić je u ovim mjestima organizirao pojedine ljude, koji su pred njim položili ustašku prisegu i koji su poslije vršili ustašku promičbu i svrstavali se u ustaške rojeve». ⁶⁶ U tome svjedoči i Luburić kada napominje da je Francetić netom poslije povratka brzo obnovio veze s ustaškim centrom u Mađarskoj i počeo stvarati u Otočcu nove ustaške ćelije pri čemu je iz Mađarske “preko emisara koje je slao” dobivao propagandni materijal (ustaške novine, brošure i letke). Luburić također napominje da je Francetić u početku bio “izložen nepovjerenju pred onima, koji zamjeraju, što se je vratio”. ⁶⁷ Ustaše u Otočcu značajno su bile povezane s ustaškim centrom u Gospiću koji je bio bolje razvijen i ustrojen pod vodstvom prof. Danijela Crljena, dr. Andrije Artukovića, dr. Joze Dumandžića, Marka Došena, Marka Frkovića, Juraja Juce Rukavine i ostalih. Preko pomoći iz Gos-

⁶⁴ Karlo Mirth, Iskra ličkog krša, *Spremnost*, br. 58., 4. IV. 1943., 4., MARKOVIĆ, n. dj., 166.

⁶⁵ Potrebu sustavnog istraživanja ustaškog djelovanja u manjim mjestima koja bi upotpunila sliku cjelokupnog djelovanja domovinskog ustaštva posebno je istaknuo Mario Jareb u svom članku: Mario, JAREB, Đakovo i ustaško djelovanje tijekom tridesetih godina dvadesetog stoljeća, *Zbornik muzeja Đakovštine*, 2007., 136. Vidi također: JAREB, Ustaško-domobranski pokret, n. dj., 10.-32. Do sada je ustaško djelovanje najbolje obrađeno u Podravini: Željko, KRUŠELJ, *U žrvnju državnog terorizma i ustaškog režima*, knjiga II., Koprivnica, 2001. i Vladimir, ŠADEK, *Ustaše i Janka-Puszta*, Molve, 2012.

⁶⁶ KRIŽANEC, n. dj., 13. isto: JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, n. dj., 517.

⁶⁷ Ustaša Maks, Pobočnik Lazslo (Jure Francetić na Janka-Pusti), *Drina* (Madrid), br. 4-7., god. 5., lipanj 1955., 90.

pića razvijale su se i ustaške konspirativne ćelije u Otočcu.⁶⁸ Treba spomenuti da je i prvi ustaški teroristički akt na području Otočca došao iz ustaške skupine u Gospiću. Prema optužnici protiv Juraja Rukavine iz lipnja 1933, on je u noći 6. na 7. lipnja 1932. zajedno s Ivanom Štimcem postavio «paklenu mašinu» u podnožje spomenika Kralja Petra Velikog Oslobodioca u Otočcu, koji je bio podignut u tamošnjem parku, ali bomba je zakazala.⁶⁹ Snagu i utjecaj ustaške skupine na građanstvo u Otočcu poslije 1937. potvrđuju i komunisti. Obe grupacije snažno su se borile protiv vlasti HSS-a na selu i gradu Otočcu, ali i infiltriranjem u njegove redove svojih pristasa. Zbog toga je vodstvo HSS-a početkom 1940. provelo «čišćenje» pojedinaca iz kotarskih rukovodstava zbog «frankovačkog i ustaškog djelovanja». Među njima se ističu Dane Katalinić, bivši načelnik općine u Otočcu, Marko Kovačević, trgovac i Josip Vujić iz Sinca, predsjednik Gospodarske sloge.⁷⁰

Francetićevo najpouzdaniji prijatelj poslije njegova povratka iz emigracije bio je Delko Bogdanić,⁷¹ koji je također svojim vezama širio ideje i brošure koje je Francetić dobivao u Zagrebu i iz Mađarske.⁷² U tome mu je pomagao i njegov mlađi brat Nikola Francetić, odvjetnički vježbenik kod sreskog suda u Otočcu, koji je kasnije za NDH postigao također vojničku karijeru kao Pavelićev tjelohranitelj i jedan od

⁶⁸ Nikola, BIĆANIĆ, *Vila Velebita, nacionalna borba Hrvata u Lici između dva svjetska rata*, Zagreb, 1992., 63.-69. Više o ustaškom djelovanju u Gospiću do 1941. u: Milorad, VASIĆ, Đorđe, LIČINA, Jovan, PAVLOVSKI, *Xhafer Deva, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Vančo Mihajlov*, Zagreb, 1985., 11.-32.

⁶⁹ Velebitski «ustaše» pred sudom, *Novo Doba*, br. 149., 29. VI. 1933., 2., JAREB, n. dj., 286.

⁷⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 013.0.12. Rekonstrukcija ustaškog aparata u Kotaru Gospić (posebni odjeljak Otočac), Milan, VUKMIROVIĆ ŠKARPA, Formiranje i djelatnost partijskih organizacija u kotaru Otočac do aprila 1941., *Lika u prošlosti i sadašnjosti, Zbornik 5.*, Historijski arhiv Karlovac, Karlovac, 1973., 491.

⁷¹ Delko Bogdanić (Ličko Lešće, 27. III. 1910. – Kosinjski Bukovac, 30. XI. 1945.), ustaški časnik. Započeo gimnazijsko školovanje u Senju, ali se kasnije bavio trgovinom u radnji svoga oca Ilije. Jedan od sudionika Velebitskog ustanka 1932. godine. Nakon sloma Jugoslavije 1941. zapovjednik je ustaškog pomoćnog odreda u Otočcu, a od kolovoza 1941. do travnja 1942. zapovjednik 2. bojne 1. pukovnije Crne legije. Kasnije se nalazi na nizu važnih vojnih položaja, poput zapovjednika 4. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga (1943). Zapovjednik jedinice koja je napala partizane u Otočcu u rujnu 1943. gdje su se tada nalazili Glavni štab partizanskih odreda Hrvatske i vijećnici ZAVNOH-a. Nakon sloma NDH postaje vođa križarske skupine u Lici. Po navodima OZNE izvršio samoubojstvo u zemunici kada je vidio da je opkoljen. Mate, RUPIC, Bogdanić, Delko, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997., 43.

⁷² Nikola, BIĆANIĆ, *Vila Velebita: nacionalna borba Hrvata u Lici između dva rata*, Zagreb, 1992., 67.

utjecajnih članova Ustaške nadzorne službe (UNS).⁷³ Bogdanić je osim Otočca snažno djelovao i na području Ličkog Lešća odakle je bio rodom. Upravo su njegovom inicijativom i okupljanjem vojnih dezertera i ustaških pristaša u Crnom Jezeru više Otočca, razoružane dezorijentirane postrojbe jugoslavenske vojske u povlačenju i ustaše su preuzele vlast u Otočcu u travnju 1941. godine.⁷⁴

Poslije povratka Francetić postaje jedan od važnijih ljudi male ustaške skupine u Otočcu. Tu su skupinu osim D. Bogdanića i J. Francetića činili neformalni vođa skupine odvjetnik dr. Krunoslav Lokmer,⁷⁵ Drago Žubrinić, Ferdo Častek, apotekar, Blaž Biondić, gostioničar, Ante Banić, brijač, Ilica Žubrinić, trgovac, Juro Orešković, trgovac, Josip Farvalo, pisar u kancelariji dr. Lokmera, Ante Matasić, Josip Pavelić, Ivica Milinković i drugi.⁷⁶ Osim stalnog sastajališta u restauraciji «Plitvice» čini se da je jedan od centara njihova djelovanja bila stara i ugledna «Hrvatska čitaonica» Otočac, kojoj su vlasti zbog hrvatskog nacionalizma već početkom 30-ih godina «stvarali neprilike, zbog čega je njezina aktivnost bila svedena na minimum». U Čitaonici koju je pomogao osvititi na noge Francetić i umjetnički djeluje. Tako glumi na domaćim zabavama društava Hrvatske žene i Hrvatske čitaonice. Prvi puta u odlomku Budakove drame «Razcvjetale trešnje» 23. studenog 1940., a 1. siječnja 1941. je u čitaonici izveden igrokaz Mile Budaka «Grgičine gusle» u kojem osim France-

⁷³ HDA, fond. 223., MUP NDH, personalije, 15195, Nikola Francetić. Nikola Francetić je rođen 15. XI. 1916. u Otočcu. Realnu gimnaziju (4. razreda) svršio je u Otočcu. Ustašku zakletvu položio je u 20. studenog 1937. godine. Vojni rok odslužio je u I. zrakoplovnoj bazi automobilske čete u Novom Sadu 1938./40. godine. Nakon uspostave NDH postaje činovnikom Ministarstva unutrašnjih poslova u Sarajevu, da bi sredinom 1942. prešao u Ustašku nadzornu službu (UNS) kao izvjestitelj. Dana 7. lipnja 1943. prelazi u Sigurnosnu službu Poglavnikovog tjelesnog zdruga kao (PTS) kao osobna pratnja Poglavnika. Odlikovan od poglavnika Brončanom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost, a kasnije i Srebrnom kolajnom za hrabrost. Vidi i: Ivo, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., 622.

⁷⁴ Oko izvora Gacke, *Lika u NOB 1941.*, Beograd, 1963., 441.

⁷⁵ Dr. Krunoslav Lokmer bio je jedan od nositelja pravaštva do 1918. godine na tom području Like (u području Senja i Otočca). Maturirao na senjskoj gimnaziji (1901.) i završio Pravni fakultet u Zagrebu. Nakon 1918. izabran u Ustavotvornu skupštinu 1920. godine (zajedno na listi HSP-HPSS). Od 1929. njegova odvjetnička kancelarija postaje središte okupljanja ustaške skupine u Otočcu. Za vrijeme NDH obavlja niz visokih upravnih dužnosti. Postaje predsjednik vijeća Stegovnog suda Glavnog ustaškog stana te član Pavelićevog Događničkog vijeća.

⁷⁶ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 013.0.12., Rekonstrukcija ustaškog aparata u kotaru Gospić (posebni odjeljak se odnosi na ustašku aktivnost u Otočcu), <http://www.svetosavlje.org/>, iskaz Angeline Grozdanić dan 14. travnja 1942. godine.

tića glume i njegovi rođaci Joso i Drago Žubrinići, pri čemu je Francetić bio glavni organizator predstave.⁷⁷ Upravo je na ovoj zadnjoj predstavi Francetić održao govor u nacionalnom duhu snažno uperen protiv srbijanske hegemonije, ali i protiv Banovine Hrvatske kao djelomičnog rješenja hrvatskog pitanja, a na «svršetku govora zatorili su se dvoranom oduševljeni poklici: «Živio dr. Ante Pavelić! Živjela Nezavisna Država Hrvatska!».⁷⁸

Prema ustaškoj povjesnici slijedeći dan Francetić je trebao oputovati na vojničku vježbu u trajanju od 28 dana, ali su vlasti njegov govor ocijenile kao teški krimen. Prema Mirthu zbog toga se počela voditi istraga i spremao se vojni sudski postupak protiv njega na Divizijskom vojnom sudu koji se trebao provesti u Banja Luci, da bi kasnije sve prebačeno u Beograd.⁷⁹

Poznati ustaški centar u drugoj polovici 30-ih godina u Otočcu bio je i društvo «Građanski – hrvatski sportski klub» koji je upravo 1938. osnovalo desno orijentirano građanstvo u Otočcu na čelu s Krešimirom Miljkovićem.⁸⁰ Zanimljivo da su komunisti istovremeno krenuli u akciju osnivanja nogometnog kluba «Sloga», pri čemu su se obje grupacije žestoko sukobljavale oko skupljanja doprinosa, agitacije i privlačenja pristaša u svoj klub. Tijekom parlamentarnih izbora 1938. često su se fizički sukobljavali navijači dva kluba optirajući za suprostavljene opcije.⁸¹ Osim toga, ustaše su djelovale u «Hrvatskom sokolu» u Otočcu, a važna je bila i ustaška ćelija okupljena oko Stipe Markovića-Macole koja je težila prvenstveno djelovanju na selu i često se sukobljavala s komunistima, pri čemu su planirane i likvidacije vodećih političara HSS-a lijeve orijentacije, npr. Danka Rubčića, predsjednika mjesne organizacije HSS-a u Ličkom Lešću.⁸² O sukobima komunista i ustaša u Otočcu između dva rata govori i Jakov Blažević, jedan od važnijih partijskih organizatora par-

⁷⁷ Silvestarska zabava. Izvedba Budakovih «Grgičinih gusala», *Lička sloga*, br. 1-2., 31. I. 1941., 3. Zanimljivo da novine spominju da se Francetić u posljednje vrijeme posvetio umjetničkom radu.

⁷⁸ KRIŽANAC, n. dj., 14.-15.

⁷⁹ Mirth u svom članku još dodaje da je Francetić pozvan u Beograd kao svjedok u nekom drugom postupku, ali, prema Mirthu, očekivalo se da ga tamo zapravo optuže.

⁸⁰ I ustaška skupina u Gospiću je značajno djelovala preko sportskog nogometnog društva «Viktorija».

⁸¹ Milan, VUKMIROVIĆ ŠKARPA, Formiranje i djelatnost partijskih organizacija u kotaru Otočac do aprila 1941., *Lika u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik 5., Historijski arhiv Karlovac, Karlovac, 1973., 491.

⁸² Oko izvora Gacke, *Lika u NOB 1941.*, Beograd, 1963., 439.

tizanskog ustanka u Lici 1941. godine.⁸³ Frankovačka omladina u Otočcu skupljala se u organizaciji «Hrvatska nacionalna omladina» koju je iz Gospića 1923. utemeljio tada mladi Andrija Artuković.⁸⁴ Vođa frankovačke omladine u gradu bio je Stipe Tomljenović, ali se ona tijekom 30-ih godina polako osipala.⁸⁵

Nakon djelovanja u Otočcu 1938. Francetić uspijeva doći u Zagreb, gdje kani nastaviti studij, ali ubrzo je iste godine, pozvan na odsluženje vojnog roka Jugoslavenske kraljevske vojske u Niš. Nakon odsluženja vojnog roka, tijekom kojega je stekao čin podnarednika, vraća se u Zagreb i nastavlja s ustaškom promidžbom, raznosi letke i brošure, u Lici prima i organizira nove članove ustaškog pokreta. Osim toga počinje i da piše članke u Budakovom listu «Hrvatski narod», pri čemu su neki pisani pod pseudonimom. U članku «Hrvatsko radništvo i hrvatski nacionalizam»⁸⁶ Francetić ističe korporativistički model i hrvatski nacionalizam kao izlaz iz tekuće gospodarske krize u Hrvatskoj i rješenje sukoba između poslodavaca i radnika, pri čemu napada komunistički i demokratski model organizacije društva: «(...) današnje sindikalne organizacija u Hrvatskoj bilo one, koje stoje pod uplivom internacionalno-marksističke ideologije ili bolje reći fantazije, bilo pak one koje stoje pod uplivom strančarske demagogije ne će niti mogu riješiti socijalne probleme ni radnika ni namještenika». Francetić nastavlja da je za Hrvatsku pogodniji drugačiji model organizacije društva: «jer smo još daleko od toga da bismo mogli barem približno uporediti stanje našeg radništva sa stanjem, recimo kod naših najbližih susjeda (Italija, Njemačka) (...) štrajk ne koristi ni radniku ni poslodavcu, a najmanje narodu kao cjelini.» Stojeći na načelu da je hrvatski nacionalizam i korporativizam jedini način izlaska iz krize u članku stoji: «Hrvatski nacionalizam stoji na principu poštovanja i potpore privatne inicijative, a radnika smatra ne kao robu koju se baca na tržište (...)

⁸³ Jakov, BLAŽEVIĆ, *Povijest i falsifikati*, Zagreb, 1983., 38.

⁸⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 013.0.12., Rekonstrukcija ustaškog aparata u kotaru Gospić (posebni odjeljak se odnosi na ustašku aktivnost u Otočcu), Todor, KULJIĆ, Osobnosti fašizma u Jugoslaviji dvadesetih godina, *Marksistička misao*, br. 3., 1986., 37.

⁸⁵ Valja spomenuti da je u Otočcu djelovala i organizacija četnika koji su postali aktivniji po srpskim selima tek od 1939. godine. Glavni organizator četničkog pokreta bio je Staniša Ilić, inače zastupnik JRZ. Osim njega važni ljudi u rukovodstvu organizacije bili su Stojan Grozdajić, Ilija Božičković, Nikola Diklić i dr. Većina njih je po osnivanju NDH uhićena i strijeljana. HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01.19. Građanske stranke u kotaru Gospić.

⁸⁶ Juraj Francetić, Hrvatsko radništvo i hrvatski nacionalizam, *Hrvatski narod*, II., 12. I. 1940., br. 49a., 1.

nego kao suradnika i važnog faktora čitave ekonomske politike hrvatskog naroda».⁸⁷ Na kraju članka se napominje da hrvatski nacionalisti znaju da dolazi dan «koji će pobijediti i u prah satri sve klevete i podvale, u toj samo hrvatskoj pobjedi biti će i riješenje svih gorućih pitanja.»⁸⁸

Prema Križancu, Francetić prigodom osnivanja marionetske države Slovačke pod njemačkim patronatom 14. ožujka 1939. godine upućuje u ime hrvatskih nacionalista telegram čestitke novom predsjedniku Slovačke republike dr. Jozefu Tisi. Prema nekim izvorima, takav prijedlog je hrvatskim nacionalistima dao Eugen Fülöp, slovački novinar desne orijentacije na radnom zadatku u Jugoslaviji, koji se povezao s ustaškim krugovima u Zagrebu. Kasnije za NDH Fülöp je objavio niz članaka o Francetiću i NDH u slovačkim novinama, te je čak pratio Francetića u Sarajevu i na njegovim pohodima po istočnoj Bosni. Zbog te je djelatnosti Francetić opet uhićen i 1940. osuđen na zatvor i izgon iz Zagreba. Kaznu služi u zatvoru u Senju 1940. zajedno s ustašom Delkom Bogdanićem.⁸⁹ Kao što je već spomenuto, krajem 1940. na Silvestrovo Francetić drži na staru godinu revolucionarni govor na jednoj priredbi u Otočcu u kojem naglašava uzvišenost ustaške borbe za slobodu. Izgleda da je već nešto prije bio ponovno pozvan u vojsku, ali je po dojavi da mu se sprema suđenje pred vojnim sudom 12. siječnja 1941. ponovno emigrirao, sada u Njemačku.

Njemačka politika nakon aneksije Austrije (1938.), okupacije Češke i proglašenja neovisnosti Slovačke (1939.), prepušta Mussoliniju i Italiji Jugoslaviju u njenu interesu sferu utjecaja, naglašavajući da Njemačka nema nikakvih interesa u zoni Mediterana te da nije zainteresirana za hrvatsko pitanje, pri čemu je njemački ministar vanjskih poslova Joachim von Ribbentrop nakon sporazuma s talijanskim ministrom vanjskih poslova Galeazzo Ciano (dopis Ribbentropa njemačkom veleposlaniku u Rimu von Mackensenu od 20. III. 1939.)⁹⁰ izričito zabranio njemačkim službama kontakte s hrvatskim organizacijama i pojedincima. No, ipak je njemačka obavještajna služba odnosno Služba sigurnosti – Sicherheitsdienst (SD) nastavila održavati kontakte s pojedinim članovima HSS-a, hrvatskim nacionalistima i ustašama u zemlji i emigraciji. To se također nije odnosilo ni na Glavni ured sigurnosti Reicha (RSHA) koji je također nastavio sa svojom obavještajnom djelatnosti u Ju-

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ HDA, fond. 223., MUP NDH, personalije, 1021, Delko Bogdanić, Josip, GRBELJA, Velebitska sudbina pričuvnog pukovnika NDH Delka Bogdanića. Zemunica neidentificiranih, *Senjski zbornik*, Vol. 29., 2002., 209.-240.

⁹⁰ Istu takvu potvrdu da Njemačka nije zainteresirana za hrvatsko pitanje dao je i Hermann Goring na sastanku u Rimu s Mussolinijem i Ciano 15. travnja 1939. godine.

goslaviji. Zbog blizine granice s Jugoslavijom najaktivniji je bio centar SD – Abschnitt u Grazu. Iz ovog centra u studenom 1940. je bio upućen u Jugoslaviju izvanredni opunomoćenik Uprave VI. RSHA SS-poručnik Rudolf Kob, maskiran kao novinar, upravo sa zadatkom da proučava autonomistički (HSS) i ustaški separatistički pokret. Kob je i prije radio u odjelu VI RSHA E3 u kojem su se obrađivale informacije pristigle iz Jugoslavije.⁹¹ Uspostavljajući veze s ustaškim centrom u Zagrebu čini se da je upravo na njegovu preporuku Francetić (nakon što se osjetio nesiguran u zemlji predosjećajući novo uhićenje) poslan u SD centar u Grazu gdje počinje da radi na obavještajnim kanalima prema Jugoslaviji preko ustaških veza. Šefu SD centra u Grazu SS-potpukovniku Ottu Lurkeru Francetić «dostavlja izvještaje, često vrlo detaljne, naročito o političkoj situaciji u Hrvatskoj» pri čemu postaje važan «Lurkerov agent».⁹² Ovdje Francetić uspostavlja kontakte i s Gestapom (*Einsatzkommando SIPO und SD – Djelatna komanda policije sigurnosti i službe sigurnosti*),⁹³ pri čemu odlazi u Beč gdje se posebno povezuje s SS-bojnikom dr. Alfredom Heinrichom u jugoslavenskom odjelu SD u Beču. Upravo je dr. A. Henrich postao poslije nje-

⁹¹ Slavko, KOMARICA, Slavko, ODIĆ, *Noć i magla. Gestapo u Jugoslaviji*, II., Rijeka, 1977., 57.-59. Vidi odlomak «Gestapo u Kraljevini Jugoslaviji» 21.-75. te također «Gestapo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj» 227.-361., *Njemačka obavještajna služba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1. dio., Zagreb, 2011., 21. Kob je u svom radu uspostavio odnos s Slavkom Kvaternikom, vođom domovinskih ustaša, ali Kob je zapravo prvenstveno zastupao liniju njemačkog oslanjanja na HSS, smatrajući da ustaše treba iskoristiti samo u slučaju neuspjeha kombinacija s HSS-om. Po tom pitanju s sukobio s šefom odjela za Jugoslaviju u Uredu VI RSHA Wilhemom Beissnerom, koji nije dijelio takvo Kobovo stajalište.

⁹² Slavko, KOMARICA, Slavko, ODIĆ, n. dj., 68-70. Lurker je kasnije uspostavio i izravne veze sa vođom domovinskih ustaša Slavkom Kvaternikom i dr. Pavlom Cankijem (budućim ministrom u vladi NDH) pri čemu je dogovorena njihova izravna suradnja sa centrom SD Graz preko Friedricha Goloba, urednika novina «Mariborer Zeitung». Lurker je inače osobno poznao Adolfa Hitlera kada je radio kao čuvar u zatvoru u Landsbergu gdje je Hitler bio zatvoren (1924.), pri čemu mu čineći mnoge usluge, što mu Hitler nije zaboravio. Inače centar SD-Graz imao je u Jugoslaviji ukupno 108 agenata i informatora, od kojih su većina bili državljani Trećega Reicha na radu u Jugoslaviji i jugoslavenski folksdojčeri, a manjina od 18 članova «Jugoslaveni». Uspostavom veza s ustašama rad SD-Graz znatno je poboljšana, toliko da je poslije sloma Kraljevine Jugoslavije dobio posebne pohvale od strane Führera Adolfa Hitlera i Reichführera SS-a Heinricha Himmlera za svoj doprinos slomu jugoslavenske vojske. Francetić je bio svrstan u skupinu agenata SD-Graz: «jugoslavenskih državljana – Jugoslavena, protivnika postojećeg poretka u Jugoslaviji, koji su smatrali da će im Njemačka pomoći u ostvarenju njihovih ciljeva ili izmjene postojećeg poretka».

⁹³ Radi se o SIPO (Sicherheitspolizia), tj. sigurnosna policija koja je obuhvaćala Gestapo i Kriminalističku policiju (Kripo) i Službu sigurnosti (Sicherheitsdienst – SD).

mačkog osvajanja Jugoslavije, šef Einsatzkommande (EK) u Sarajevu, gdje je kao glavni ustaški opunomoćenik za Bosnu i Hercegovinu upućen i Francetić. U Grazu/Beču Francetić ostaje sve do sloma Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom travanjskom ratu kada se s grupom časnika SD pod vodstvom SS-bojnika Wilhema Beissnera vraća u Zagreb stavljajući se u službu nove ustaške vlasti. Sve ove kontakte koje je Francetić stekao u Grazu i Beču s njemačkim Gestapom i drugim njemačkim obavještajnim službama doći će do izražaja kasnije u Bosni i Hercegovini, kada se Francetić prije svega oslanja na njemačku snagu i moć u osiguranju nove ustaške vlasti u BiH.⁹⁴

Zanimljivo da partizanska historiografija tvrdi da je nekoliko dana prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije Delko Bogdanić (inače iz Ličkog Lešća) organizirao u šumi zvanoj Jezero kod Otočca grupu ustaša pripremajući ih za zauzimanje vlasti u gradu. Prema partizanskim izvorima, među njima je važnu ulogu odigrao i Jure Francetić. Ta skupina 14/15. travnja preuzima vlast u Otočcu i uspostavlja organe nove države.⁹⁵ Međutim prema ustaškoj povjesnici, odnosno Francetićevo životopiscu Križancu, o toj epizodi nema ni spomena, prema njemu Francetić se vraća u domovinu zajedno s Pavelićem 12/13. travnja 1941. godine. Ovdje je ustaška povjesnica točnija, no preciznije je da se Francetić vraća iz Austrije, kao što je već spomenuto, u društvu časnika Gestapa i SS-a.⁹⁶

Ovdje nakon svega navedenog treba napomenuti da na djelovanje ustaškog pokreta za vrijeme šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra, ali donekle i poslije treba gledati drugačije nego u razdoblju postojanja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) 1941.-1945. godine. Ustaške akcije su prvenstveno usmjerene protiv centralističkog jugoslavenskog/velikosrpskog režima u Beogradu, njegovih oružnika i

⁹⁴ Dušan, BIBER, Ustaše i Treći Reich, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2., 1964., 53.-54. Biber po tom pitanju u bilješki 89. navodi prijepis zapisnika o saslušanju Rudolfa Schremsa, referenta u SD Abschnitt Graz. *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv naroda Jugoslavije*, Beograd, 1947., 18.-19., Savo, PREĐA, Ustaška nadzorna služba u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. i početkom 1942. godine, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973., 487.-488. Pređa navodi kao izvor Arhiv SSUP-a dosje br. 58411., spis 42. zapisnik Drage Jileka, šefa UNS-a Sarajevo 1941. i 1942. godine koji je Jilek dao, nakon što je otet iz Italije (1949.), istražnim organima Jugoslavije.

⁹⁵ *Lika u NOB 1941.*, svezak I., Beograd, 1963., 152.-153.

⁹⁶ Pogrešan navod o Francetićevoj ulozi i ustrojavanju novih vlasti NDH u travanjskim danima 1941. na prostoru Like (Otočac) preuzima Davor Kovačić da bi preko njega se greška potkrala i u novoj knjizi Amir, OBHOĐAŠ, Mario, WERHAS, Bojan, DIMITRIJEVIĆ, Zvonimir, DESPOT, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u NDH 1941.-1945.*, 1., Zagreb, 2013., 37.

agenata te protiv hrvatskih pomagača režimu koji su u ustaškoj terminologiji žigosani kao «izdajice naroda». Ustaški pokret djeluje radikalno i svim sredstvima se bori za svoje ciljeve, te stječe zbog represije režima i nasilja nad Hrvatima određene simpatije među nekim članovima HSS-a, uglavnom omladincima HSS-a, te u očima Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) koja također provodi «sviju revoluciju» protiv «vojno-fašističke» diktature kralja Aleksandra. Za jugoslavenski režim ustaše su teroristi, banditi i izdajnici, dok su sebe ustaše smatrale domoljubima i revolucionarima. U postizanju svojih ciljeva oni se okreću teroru, nasuprot politici HSS-a koju tada podržava većina hrvatskog puka i koji se protiv diktature bori nenasilnim sredstvima. Činjenica je da su pripadnici jedne političke grupacije na represiju režima odgovorili pripremanjem revolucije i terorističkim aktima u suradnji s zemljama koje su imale teritorijalne aspiracije na jugoslavenski (hrvatski) teritorij, ne može se opravdati, ali se može razumijeti, jer su te zemlje jedine bile spremne pomoći, u financijskom i logističkom smislu, radi svojih interesa, ustaški pokret i njegove ciljeve. Sve negativne posljedice jedne u suštini hrvatske revolucionarne organizacije koja u emigraciji prolazi kroz složeni proces fašizacije⁹⁷ pokazat će se tijekom postojanja NDH, kad ustaše, sada kao vladajuća garnitura u državi, kreću u ubilački, okrutan i nesmiljen pohod protiv Srba i svih drugih neprijatelja ustaškog režima na prostoru NDH ■

⁹⁷ Problem i dometi fašizacije ustaškog pokreta u emigraciji još uvijek nije dovoljno razjašnjen u historiografiji. Tako Srđa Trifković naglašava: “Ustaški pokret nastao je 1930. godine ponajprije kao ultranacionalistička, revolucionarno-teroristička tajna organizacija posvećena odvajanju Hrvatske od Jugoslavije. Kao takva, ona pripada Balkanu, prije negoli “europskoj tradiciji”. (...) Ustaški pokret može se klasifikirati kao periferni dio europskog fašizma tridesetih godina tek uvjetno. On je podvrgnut svojevrsnoj fašizaciji nakon što je došao na vlast, što se dogodilo zahvaljujući vanjskim čimbenicima”. Srđa, TRIFKOVIĆ, *Ustaše. Balkansko srce tame na europskoj političkoj sceni 1929.-1945.*, Beograd, 1999.

CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF THE COMMANDER OF THE USTASHA *BLACK LEGION* JURE FRANCETIĆ (1912-1942).

Between the Ustasha Mythology and Reality

Summary

This paper presents biographic data which illuminate the life path of Jure Francetić, the Ustasha revolutionary and terrorist, lieutenant colonel and commander of the “Black legion”. As one of the first Ustasha emigrants (1933), the young Francetić joined the Ustasha militia and accepted their postulates and the national and fascist ideology. His actions were not sufficiently clarified until the 10th of April 1941 due to the lack of archival material, whereas the period of his activities at the top of the political and military structure of the Ustasha rule from April 1941 until his death in December 1942 was imbued with mythological elements which are difficult to master in recent historiographic production ■

UDK: 322:271.2 (497.6) “ 1945/1962 ”

Originalni naučni rad

IZVORI FINANSIRANJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945-1962) S POSEBNIM OSVRTOM NA DIREKTNU DRŽAVNU POMOĆ

Denis Bećirović

Filozofski fakultet , Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Tema rada su izvori prihoda Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na državne subvencije u obliku direktnih dotacija. Državna pomoć je zavisila od ponašanja i aktivnosti crkvenih predstavnika. O njenoj namjeni i obimu se moralo razgovarati svake godine, što je crkvu često dovodilo u podređen položaj. U radu je prezentiran pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi od oslobođenja Bosne i Hercegovine do 1962. godine. Državni organi su smatrali da je najснаžniji pritisak na crkvu onaj koji se vrši na ekonomskoj osnovi. Na temelju izvorne arhivske građe autor analizira obim i sadržaj državnih dotacija, te političke motive zbog kojih je ona dodjeljivana.

Ključne riječi: Državne dotacije, Bosna i Hercegovina, Srpska pravoslavna crkva, komunisti i Jugoslavija.

Abstract: The topic of this paper is the source of income of the Serb Orthodox church in Bosnia and Herzegovina with a particular review on state subsidy in the form of direct grants. The state help depended on the behaviour and activities of church representatives. Its purpose and scope had to be discussed every year which often brought the church into the subordinate position. This paper also presents the overview of state help to the Serb Orthodox church from the liberation of Bosnia and Herzegovina until 1962. Organs of state considered that the strongest pressure on church was the one executed on the economic base. Based on archival source material,

the author analyses the scope and content of state grants but also political motives for which they were awarded.

Key words: *State grants, Bosnia and Herzegovina, Serb Orthodox church, Communists, Yugoslavia.*

U Ustavu Federativne narodne republike Jugoslavije, usvojenom 31. januara 1946. godine, regulirano je i pitanje odnosa između države i vjerskih zajednica bazirajući se na sljedećim načelima: vjerske zajednice su odvojene od države i škole; građanima se garantira sloboda savjesti i vjeroispovijesti; vjerske zajednice mogu slobodno obavljati vjerske poslove i obrede ako njihovo učenje nije u suprotnosti sa Ustavom; zabranjuje se zloupotreba vjere u političke svrhe; vjerske škole za obrazovanje vjerskih službenika su pod nadzorom države i država može finansijski pomagati vjerske zajednice.¹

Sedam godina nakon donošenja Ustava, nova vlast je usvojila Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, u okviru kojeg su precizirane ustavne odredbe vezane za status i prava vjerskih zajednica.² Država je sebi ostavila pravo da po svom nahođenju procjenjuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć vjerskim zajednicama. Vjerskim zajednicama je nametnuta i dodatna obaveza podnošenja izvještaja o utrošku dodijeljenih sredstava u onim slučajevima kada je pomoć data za određenu svrhu (član 11). U vezi s finansiranjem bio je i član 12, koji je dozvolio prikupljanje novčanih priloga u vjerske svrhe, ali isključivo u vjerskim objektima. Izvan ovih objekata prikupljanje sredstava moglo se vršiti samo po dobijanju saglasnosti gradskog ili sreskog narodnog odbora (član 12).³

Poslijeratna vlast u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) je sprovela sveobuhvatne promjene ekonomskog sistema, definirajući i izgrađujući novo državno i društveno uređenje. Oduzimanje privatne svojine, uključujući i imovinu Srpske pravoslavne crkve, sistematski je realizirano u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata. Komunistička vlast je putem desetina zakona, uredbi i odluka, bez naknade ili sa obećanom ali nikada isplaćenom naknadom, izvršila podržavljenje velikog dije-

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP), 144-40-333. Crkva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji.

² Isto.

³ Službeni list Federativne narodne republike Jugoslavije, god IX, br. 22, 27.5.1953, Zakon o pravnom položaju verskih zajednica, 209.

la imovine Srpske pravoslavne crkve. Od 1945. do 1960. godine bilo joj je oduzeto po raznim osnovama 10.799 ili 81,7 % dunuma zemljišta i 177 ili 78,6 % zgrada.⁴

Protiv oduzimanja nepokretne imovine Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je upućivala brojne žalbe nadležnim organima vlasti. Broj žalbi Srpske pravoslavne crkve se naročito povećao nakon usvajanja Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Pored ostalih, zbog odredbi Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, više puta je intervenirao i Patrijaršijski upravni odbor Srpske pravoslavne crkve.⁵

Glavni izvori finansiranja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata bili su: “crkvena imanja, crkvene zgrade, manastirska i druga imanja, naplata taksi na crkvene obrede – krštenje djece, vjenčanja, sahrane, osvećenje domova, sjećanje slavskih kolača, svećenje vodice, prikupljanje raznih priloga (milodari), prilozi za opravku i podizanje crkava i drugo”. Osim navedenoga, Srpska pravoslavna crkva je sticala prihode i od proizvodnje i distribucije “svijeća, tamjana, krstića, ikona, listova, knjiga, brošura, kalendara, itd.”⁶ Također, jedan dio prihoda je dolazio od pomoći crkvenih organizacija iz inozemstva.⁷

U strukturi prihoda pravoslavnih svećenika postojali su: lični prihodi svećenika, prihodi crkve, prihodi manastira, prihodi eparhija odnosno episkopa i prihodi patrijaršije.⁸

Lični prihodi svećenika dijelili su se na: 1) prihode od taksi na obavljanje vjerskih obreda (krštenja, vjenčanja i sahrane) koji su ostvarivani u novcu; 2) prihode od obavljanja raznih plaćenih molitava (parastos, molitva na groblju, krsna slava, svećenje vodice, osvećenje domova, post, razni praznici, molitve za kišu, stoku, bolesti, itd.) koji su sticani u novcu i naturi; 3) prihodi od taksi i dobrovoljnih priloga za svećenike; 4) prihodi od zemlje koju su svećenici posjedovali u ličnoj svojini (u slučaju kad je svećenik kupio ili naslijedio zemlju od roditelja); 5) drugi prihodi. Navedene prihode svećenici Srpske pravoslavne crkve su ostvarivali i zadržavali za lične potrebe.⁹ Ekonomsko stanje kod svih svećenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i

⁴ Denis Bećirović, Oduzimanje imovine Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1961), Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2011, br. 8, 151-166.

⁵ AJ. SKVP, 144-37-329, Predstavka Upravnog odbora Srpske pravoslavne crkve upućena Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, 12.6.1959.

⁶ AJ. SKVP, 144-6-106, Oporezivanje klera i crkava, 26.6.1952.

⁷ Isto.

⁸ AJ. SKVP, 144-6-106, Pitanje oporezivanje klera, 12.11.1952.

⁹ Isto.

Hercegovini nije bilo podjednako. To se posebno odnosilo na niže svećenstvo i zavisilo je od mjesta gdje se svećenik nalazi, pomoći i discipline vjernika prema crkvi.¹⁰

U okviru prihoda crkve u kojoj je služio svećenik postojali su: 1) prihodi od zemlje i zgrada (ako ih je crkva posjedovala); 2) dobrovoljni prilozi za crkvu (opravku ili izgradnju nove); 3) prilozi za više crkvene ustanove (bogoslavlju, teološki fakultet, itd.); 4) prihodi od prodaje svijeća, kalendara, knjiga, ikona; 5) prihodi od prodaje radionica svijeća i drugih; 6) razni drugi prihodi. Navedene prihode zajednički su ostvarivali svećenici sa crkvenim odborima. Jedan dio ovih prihoda su koristili svećenici i crkveni odbori, drugi dio crkva, a treći dio se upućivao višim crkvenim rukovodiocima – episkopima. Za ovaj treći dio razrez su utvrđivali episkopi odnosno eparhijski upravni odbori.¹¹

Prihodi manastira razvrstani su na: 1) prihode od imanja i kuća; 2) prihode od dobrovoljnih priloga za manastire i više crkvene ustanove; 3) prihode od obavljanja svih crkvenih radnji (kaluđeri su imali iste prihode kao i svećenici jer su sve crkvene radnje obavljali kao i oni); 4) prihode od raznih zanatskih radnji i usluga. Sve spomenute prihode sticali su manastiri i trošili ih za potrebe kaluđera i manastira, a jedan dio su slali episkopima u skladu sa razrezom kojeg su episkopi definirali.¹²

Prihodi eparhija, odnosno episkopa, dijelili su se na: 1) prihode od razreza na crkve i manastire; 2) prihode od štampanja i prodaje kalendara, knjiga, raznih formula, crkvenih maraka; 3) prihode od rješavanja raznih sporova (razvod braka, itd.); 4) prihode od imanja i zgrada; 5) razne druge prihode koje su ostvarivali episkopi.¹³

Kada je riječ o prihodima Patrijaršije, oni su bili gotovo identični kao i prihodi eparhija. Jedina razlika je bila u tome što je Patrijaršija primala i pomoć iz inozemstva.¹⁴

Inozemna pomoć je počela da pristiže odmah poslije rata, ali u većem obimu od 1948. godine. U početnom razdoblju je uručivana bez carinskih barijera, ako se podjela obavljala preko Crvenog krsta. Od decembra 1950. godine carina se nije naplaćivala na poklone iz inozemstva, bez obzira da li je upućivana fizičkim ili pravnim licima u Jugoslaviji. Nova Uredba o carinama stupila je na snagu u julu 1952. godine i za razliku od prethodne uredbe predviđala je naplatu carina na pomoć koja je stizala iz inozemstva. Na ovo rješenje su se žalile vjerske zajednice iz Jugoslavije traže-

¹⁰ AJ. SKVP, 144-6-106, Oporezivanje klera i crkava, 26.6.1952.

¹¹ AJ. SKVP, 144-6-106, Pitanje oporezivanje klera, 12.11.1952.

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

ći da se oslobode carina. Sličan apel je upućen i od crkvenih organizacija iz inozemstva koje su predlagale ublažavanje carinskih zakonskih propisa.¹⁵

Prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja iz 1957. godine, pomoć iz inozemstva je bila značajna. Za vladajuće krugove je posebno bila zabrinjavajuća činjenica da su ovu vrstu pomoći primale "mahom porodice i svećenici koji su neprijateljski raspoloženi prema našem društvenom uređenju". Inozemna pomoć, prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja, "ima negativan uticaj na sva lica koja je primaju, a kler je iskorištava u ekonomskom i političkom pogledu, prikazujući blagostanje u slobodnom svetu, a napadajući socijalističko društveno uređenje i životni standard kod nas, a čime pothranjuju avanturističke sklonosti kod pojedinaca i proizvode mnoga bekstva iz zemlje" (kurziv D. B.).¹⁶

Razmatrajući pitanje materijalnog položaja Srpske pravoslavne crkve u 1959. godini i pomoći iz inozemstva, Savezna komisija za vjerska pitanja navodi sljedeće:

"Pravoslavna crkva, odnosno njeni svećenici, redovno svake godine primaju od Svjetskog saveza luteranskih crkava preko Jugoslovenskog crvenog krsta najmanje 2-3 paketa. U tim paketima su razne namirnice (mast, puter, riža i razne druge konzerve), veš, odijela i obuća. Vrijednost svakog ovog paketa iznosi 10.000 dinara. To znači da pravoslavni svećenici svake godine, ako uzmemo da njih 183 primi po dva paketa, dobiju u paketima vrijednost od 3.660.000 dinara. Pored toga jedan dio pravoslavnih svećenika prima i pakete bilo od svećeničke emigracije ili rodbine, samo što su ta primanja daleko manja i neznatna u odnosu na primanja katoličkih svećenika.

U 1955. godini Zahumsko-hercegovačka eparhija primila je od Američko-kanadske eparhije kao pomoć u iznosu od 1.000 dolara, što iznosi 600.000 dinara.

Pravoslavna crkva također (...) dobija znatna sredstva za gradnju i opravke crkava. Tako je Mihajlo Dučić obećao poslati 15.000 dolara u 1956. godini za popravak crkve u Trebinju, koja bi trebala biti spomenik književniku Jovanu Dučiću, koji je prije izvjesnog vremena umro u SAD. Književnik Dučić je testamentom ostavio gornji iznos dolara za popravku crkve u Trebinju. To znači da će crkvena opština u Trebinju primiti u 1956. godini 9.000.000 dinara. Svećenička pravoslavna emigracija, pod rukovodstvom emigranta prote Branka Kusonjića, obećala je u toku 1956. godine uputiti banjalučkoj eparhiji 25.000 dolara za izgradnju crkve u Banja Luci (...)"¹⁷

¹⁵ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, I, Beograd, 2002, 374.

¹⁶ AJ. SKVP, 144-23-259, Izvještaj Savezne komisije za vjerska pitanja za 1957. godinu.

¹⁷ AJ. SKVP, 144-137-742, Materijalni položaj crkava.

Predstavnici komunističke vlasti u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) nisu blagonaklono gledali na prijem pomoći iz inozemstva. Po njihovom mišljenju, ova vrsta pomoći je služila vjerskim zajednicama za njihovo materijalno jačanje, ali i “miješanje inozemnih centara moći” u unutrašnje prilike u zemlji. Polazeći od takvih stavova ne iznenađuje činjenica da je Odbor za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća, u decembru 1961. godine, zaključio da se treba “postepeno sprečavati prijem pomoći iz inostranstva”.¹⁸

Imajući u vidu sve navedene izvore finansiranja Srpske pravoslavne crkve, Savezna komisija za vjerska pitanja je smatrala da kao poreske obveznike treba definiirati: svećenike, manastire, episkope i Patrijaršiju. U politici oporezivanja vlast je smatrala da svećenike treba tretirati kao lica slobodnih profesija koje treba oporezivati progresivno, čija se stopa kreće od 3% do 75% ostvarenih prihoda. “Svi prihodi klera su trojaki: prvo, prihodi od naplate za izvršenje crkvenih radnji, drugo, prihodi od dobrovoljnih priloga vernika, i treće, prihodi od posedovanja imanja, zemlje, zgrada, radionica i produkata tih radionica. Sve ove prihode treba smatrati jedinstvenim kao celinu te na sve naplaćivati progresivno porez, a nikako odvajati jedne prihode od drugih. Postavlja se pitanje da li je opravdano da se i na prihode od zemlje, kuća (...) naplaćuje porez progresivno? Po našem mišljenju to je opravdano i to zbog toga što sveštenici nisu zemljoradnici, a prihodi od nepokretnih imanja samo uvećavaju njihove ostale prihode kao profesionalaca – sveštenika (...) Također, porez treba naplaćivati i na prihode koje crkve imaju i od pomoći iz inozemstva (...) Od gornjih postavki – principa ne bi se smelo odstupati, bez obzira na konkretan stav države prema nekoj crkvi ili nekom svešteniku. Prema tome, sve crkvene organizacije treba podjednako tretirati, a prema visini njihovih prihoda određivati stopu poreza.”¹⁹

Jedno od najtežih pitanja za komunističku vlast u poslijeratnom periodu bilo je pitanje kako ostvariti stvarnu kontrolu nad prihodima Srpske pravoslavne crkve. Savezna komisija za vjerska pitanja je smatrala da se to može učiniti kontrolom finansijskih knjiga koje su vodili unutar crkve i većom kontrolom putem obavještajne službe i milicije. Pored toga, Komisija je smatrala da pravoslavni svećenici moraju početi voditi poreske knjige kao i ostali poreski obveznici slobodnih profesija. “Preduzimanjem oštrih mera u slučajevima obmane, kler će biti prinuđen da tačno prijavljuje svoje prihode. Poreski organi moraju (...) kontrolisati njihove knjige (...) preko

¹⁸ AJ, Savezno izvršno veće, 130-995-1505, Stenografske beleške Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog veća, decembar 1961.

¹⁹ Isto.

obavještajne službe, i ako se ustanovi da su obmanuli poreske organe onda preduzimati mere.”²⁰

U nekim republikama, poput Bosne i Hercegovine, bilo je i slučajeva previsokog oporezivanja pravoslavnih svećenika. Zbog toga je iz ove republike pristizao određen broj žalbi i u Saveznu komisiju za vjerska pitanja. Njihove osnovne primjedbe odnosile su se na previsoke poreze i nemogućnost isplaćivanja poreskih obaveza.²¹

Na Saboru Srpske pravoslavne crkve 1954. godine, episkopi su informirani o zabrinjavajućoj finansijskoj situaciji u kojoj se nalazila crkva, deficitom u poslovanju njenih tijela i mogućnošću da dođe do prekida u radu fakulteta i bogoslovija ukoliko se ne bude obezbijedila državna pomoć. Tom prilikom je rečeno da je Srpska pravoslavna crkva od završetka Drugog svjetskog rata dobila 125 miliona dinara, ali da je to bilo nedovoljno zbog čega je morala trošiti i sopstvene rezerve. Tražeći rješenja za finansijske probleme episkopi su predlagali da se u crkvi “uvede maksimalna štednja, da se rashodi svedu na najnužnije, da se povećaju uplate bogoslova, da se poveća količina proizvodnje sveća i njihova cena, da se prikuplja više dobrovoljnih priloga, itd.”²²

Finansijski položaj Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini crkveni organi su, između ostalog, pokušavali popraviti prikupljanjem dobrovoljnih priloga u naturi. Stoga su i zabranu sakupljanja dobrovoljnih priloga u naturi tretirali kao ugrožavanje “materijalnog opstanka sveštenika i njihovih porodica”. Međutim, državni organi nisu prihvatili obrazloženje da je prikupljanje dobrovoljnih priloga glavni dio “sveštenikove naplate za obavljanje sveštenoradnje i da sveštenik bez te vrste nagrade ne bi mogao izdržavati ni sebe ni porodicu”. Oni su tvrdili da svećenici dobivaju nagrade u novcu za razna činodejstva, tako da bi im prilozi u naturi predstavljali višak koji bi ih “u materijalnom pogledu osjetljivo izdizao iznad razine radnih ljudi”. Svećenicima nisu bili zabranjeni pokloni u naturi koje vjernici sami donose u kuće svećenika, ali je bilo zabranjeno da ti pokloni poprime oblik sakupljanja priloga po parohiji. Također, sakupljanje novčanih priloga u crkvi i crkvenoj porti nije bilo zabranjeno.²³

²⁰ Isto.

²¹ AJ. SKVP, 144-6-106, Oporezivanje pravoslavnog sveštenstva, 26.12.1952.

²² Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, II, Beograd, 93-94.

²³ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH). Komisija za vjerska pitanja (KZVP), kut. 3, br. 20/1953, Dopis Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, 7.2.1953.

Srpska pravoslavna crkva u poslijeratnom razdoblju nikada nije riješila problem finansijske samostalnosti od vanjskog izvora finansiranja. Vlada je plaćala godišnje subvencije crkvi dijelom u formi socijalnog osiguranja svećenika i pomaganja svećeničkih udruženja ali dijelom i preko direktnih državnih dotacija. Patrijaršija je to prihvatila kao djelimičnu kompenzaciju za oduzetu imovinu poslije 1945. godine. Pomoć države je zavisila od dobre volje vladajućih struktura i bila je uslovljena lojalnim ponašanjem prema državi od strane crkvenih predstavnika. O njoj se moralo razgovarati svake godine, što je crkvu često dovodilo u podređen položaj.²⁴

Dotacije su davane uglavnom za pokriće budžetskog deficita, za rashode u vezi s dočekom inozemnih delegacija i odlaska u inozemstvo vjerskih delegacija iz Jugoslavije, opravke i dogradnje vjerskih objekata, organizaciju seminara, socijalno osiguranje i slično.²⁵ Od 1945. do 1953. godine Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je primila ukupno 7.055.000 dinara. Pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini po godinama predstavljen je u tabeli br. 1.²⁶

Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini		
Godina	Finansijska pomoć Udruženju pravoslavnih svećenika	Finansijska pomoć episkopima
1945	-	-
1946	-	-
1947	445.000	-
1948	1.160.000	-
1949	1.150.000	-
1950	1.600.000	-
1951	1.500.000	-
1952	-	-
1953	1.200.000	-
Ukupno	7.055.000	-

Tabela br. 1. Pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine.

²⁴ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, I, 216.

²⁵ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, II, 94.

²⁶ Tabela br. 1. je konstruirana na bazi podataka koji se nalaze u: ABH. KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960; AJ. SKVP, 144-137-742; AJ. SKVP, 144-49-401.

Podaci u tabeli br. 1. pokazuju da je novčana pomoć države Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini od 1947. godine, izuzev u 1952. godini, bila kontinuirana. Od 1947. godine do 1950. godine evidentan je trend povećanja državne pomoći, da bi se iznos novčanih sredstava postepeno smanjivao od 1950. do 1953. godine.

U periodu od usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica do 1962. godine Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je primila ukupno 24.850.000 dinara. Pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini po godinama predstavljen je u tabeli br. 2.²⁷

Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini		
Godina	Finansijska pomoć Udruženju pravoslavnih svećenika	Finansijska pomoć episkopima
1954	1.500.000	-
1955	3.500.000	-
1956	3.000.000	-
1957	2.700.000	-
1958	3.000.000	500.000
1959	2.400.000	1.000.000
1960	2.750.000	1.200.000
1961	2.500.000	800.000
Ukupno	21.350.000	3.500.000

Tabela br. 2. Pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini od 1953. do 1962. godine.

U odnosu na period do 1953. godine, državna pomoć Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini je od 1954. do 1962. godine povećana za više od tri puta. Za pomoć Udruženju pravoslavnih svećenika u Bosni i Hercegovini izdvojeno je 21.350.000, a za pomoć episkopima 3.500.000 dinara. Ukupno je država za Srpsku pravoslavnu crkvu u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1962. godine izdvojila 31. 905.000 dinara. Među razlozima koji su doveli do značajnog povećanja državnih subvencija poslije 1953. godine treba navesti: popravljjanje ekonomskih prilika u zemlji, ublažavanje restriktivne državne politike prema crkvama i vjerskim zajed-

²⁷ Tabela br. 2. je sastavljena na bazi podataka koji se nalaze u: AJ. SKVP, 144-49-401; AJ. SKVP, 144-56-446; AJ. SKVP, 144-26-280; AJ. SKVP, 144-24-278; AJ. SKVP, 144-20-256.

nicama u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) i donošenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Generalno posmatrajući, može se konstatirati da je ovaj Zakon predstavljao prvi normativni akt u avnojevskoj Jugoslaviji koji je poslije donošenja Ustava 1946. godine pravno uredio odnose između države i vjerskih zajednica. Nalazeći se u nepovoljnoj vanjskopolitičkoj situaciji za vlast u Jugoslaviji, bilo je važno da se usvoji prvi zakonski akt o pravnom položaju vjerskih zajednica, kako bi pokazali da vjerske zajednice mogu nesmetano ostvarivati puna vjerska prava i slobode.

Predstavnici Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini nisu bili zadovoljni obimom i podjelom državnih dotacija prema vjerskim zajednicama u ovoj republici. To je naročito postalo izraženo poslije 1953. godine. Primjera radi, episkop Zahumsko-hercegovačke eparhije, Longin, je tokom 1953. i 1954. godine tri puta (u decembru 1953, u maju i u julu 1954. godine) upućivao molbe za pomoć navedenoj eparhiji. U ovim dopisima se ističe da je Zahumsko-hercegovačka eparhija za “vrijeme vladavine okupatora i ustaša pretrpila najviša stradanja i razaranja, i dala veliki broj žrtava, pa stoga, radi svoje obnove, u punoj mjeri zaslužuje tu pomoć.”²⁸ U trećem dopisu od 16. jula 1954. godine²⁹ upućen je i prigovor Izvršnom vijeću Bo-

²⁸ ABH. KZVP, kut. 3, br. 189, Dopis episkopa Zahumsko-hercegovačke eparhije predsjedniku Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine Avdu Humu, 16.7.1954.

²⁹ Episkop Zahumsko-hercegovačke eparhije Longin je u trećem dopisu kao najnužnije potrebe naveo opravku sljedećih manastira, crkava i episkopskoga doma: “ I. MANASTIRI 1) ŽITOMISLIĆ, ima veliku istorijsku vrijednost (sagrađen je u prvoj polovini XVI vijeka, crkva je iz istog doba sa divnim freskama iz 1609. godine). Konak mu je spaljen sa cjelokupnim inventarom (...), a crkva je manje ruinirana. Preostao je samo stari konak iz 1767. godine, toliko ruiniran da više liči na šupu nego na konak za stanovanje. 2) ZAVALA, isto ima veliku istorijsku vrijednost (sagrađen je u XV vijeku sa crkvom uklesanom u kamenu i sa divnim freskama iz XV vijeka) Konak mu je spolja ruiniran (...), a unutra je uništen i odnesen sav inventar (...) crkva je isto tako jako ruinirana, naročito krov, usljed čega prokišnja, te propadaju divne freske iz XV vijeka, a unutrašnjost isto tako. 3) DUŽI I TVRDOŠ, isto tako i oni imaju veliku istorijsku vrijednost (sagrađeni u XVI vijeku sa divnim crkvama). Konaci su spolja ruinirani, a unutra je sav inventar uništen i odnesen. Na crkvama spolja i iznutra su potrebne popravke. 4) DOBRIĆEVO, isto ima veliku istorijsku vrijednost (sagrađen je u XVI vijeku). Stari konaci su spolja i iznutra ruinirani, a odnesen je ili uništen sav inventar, kao i u ostalim manastirima. II. PAROHISKE CRKVE: u Klepcima, Čapljini, Opličiću, Oraovcu, Planoj, Hateljima, Poplatu, Gračanici, Srđevićima, Nadinićima, Jasenu itd. u kojima su ustaše i okupatori sasvim uništili unutrašnjost kao i mnoge nepomenute, pored toga što su spolja i unutra ruinirane, ostale su bez najpotrebnijih crkvenih knjiga, odežda i ostalih crkvenih stvari i posuda. U Bileći je ratom oštećena Kapela u vizantijskom stilu, koja je podignuta kao spomenik žrtvama austrougarskog terora, pa bi šteta bila da ova spomen-kapela

sne i Hercegovine da “redovno svake godine daje pomoć muslimanskoj i katoličkoj vjerskoj zajednici, pa smatramo da bi bilo pravo da se slična pomoć da i našoj pravoslavnoj Eparhiji zahumsko-hercegovačkoj.”³⁰ Navedene predstavke je odbila Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine s obrazloženjem da “Izvršno vijeće može, ali ne mora pružiti materijalnu pomoć vjerskim zajednicama”. Također, Komisija je izrazila stav da “*sadašnji predstavnici srpske pravoslavne crkve nemaju nikakvo moralno pravo da očekuju materijalnu pomoć države sve dotle dok sa njom ne srede i ne regulišu svoje odnose*” (kurziv D. B.).³¹

Mnogo oštrije od ovih predstavki iz 1953. i 1954. godine bio je dopis trojice visokih predstavnika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, upućen u martu 1955. godine. Reagirajući na tekst o raspodjeli državne pomoći vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini, mitropolit dabrobosanski i administrator Zvorničko-tuzlanske eparhije Nektarije, episkop banjalučki Vasilije i episkop zahumsko-hercegovački Longin su ocijenili da se Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini nanose brojne nepravde. To su argumentirali sljedećim podacima: “Srpskoj pravoslavnoj crkvi, kao verskoj zajednici, nije data nikakva pomoć, dok je Islamskoj verskoj zajednici data pomoć od 10.000.000 dinara, jer pomoć data sveštenstvu ne može se smatrati da je pomoć data Crkvi (...) ali je i takva pomoć pravoslavnom sveštenstvu, srazmjerno manja od pomoći date ma kojoj verskoj zajednici.”³² Oспорavajući način podjele državne pomoći vjerskim zajednicama, potpisnici ove predstavke idu toliko daleko da ovo pitanje povezuju sa očuvanjem “vjerskog mira” u Bosni i Hercegovini. Optužujući politiku raspodjele državne pomoći od strane Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine oni, pored ostalog, pišu: “*Ovakvom odlukom Izvršnog veća Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je zapostavljena u odnosu na ostale verske zajednice, te je ona izazivala ne samo čuđenje nego i opravdano negodovanje i uvredu. Zar zato što je najviše stradala u prošlom ratu od neprijatelja našeg naroda, Srpska pravoslavna crkva treba da ne dobije nikakvu odnosno da dobije najmanju državnu pomoć (...) Srpskoj pravoslavnoj crkvi trebalo je dati i najveći deo ukupne pomoći.*

sasvim propadne. III. EPISKOPSKI DOM, spolja je ruiniran, naročito na krovu treba izmijeniti pleh gdje prokišnjava, a ceo krov obojiti masnom bojom. Unutra je sav inventar iz svih soba odnesen i uništen, ruiniran moleraj, oštećene sve instalacije, vrata razbijena, prozori i patos oštećeni. Sve to traži hitnu opravku kao i ponovno farbanje.” Isto.

³⁰ Isto.

³¹ ABH. KZVP, kut. 3, br. b/b, Mišljenje Komisije za vjerska pitanja o predstavljeni episkopa Zahumsko-hercegovačke eparhije Longina,

³² ABH. KZVP, kut. 4, br. 1/55, Predstavka Izvršnom vijeću Bosne i Hercegovine, 14.3.1955.

Ako bi se pomoć davala po stvarnoj potrebi, onda bi taj procenat bio daleko veći jer je ona za vreme rata opustošena (...) Pošto svako favoriziranje pojedinih veroispovesti na štetu drugih dovodi do verskog nespokojstva, smutnje, pa i mržnje, mi smatramo da odluku Izvršnog veća NR BiH o podeli pomoći verskim zajednicama treba izmeniti, kako u interesu verskog mira, tako i u interesu ugleda države, pa molimo da se u tom smislu što hitnije postupi.” (kurziv D. B.).³³

Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine nije se složila sa naprijed navedenim ocjenama o položaju Srpske pravoslavne crkve. Vladajuće strukture su pravile diferencijaciju između pravoslavnih svećenika koji su saradivali i onih koji nisu saradivali sa državnim organima. Kao najpozitivnije isticali su one svećenike koji su poslije Drugog svjetskog rata pristupili Udruženju pravoslavnih svećenika Bosne i Hercegovine. Zbog toga je država uglavnom davala dotacije svećeničkom udruženju radi održavanja skupština udruženja, pomoći siromašnim svećenicima, itd., dok su tek od 1958. godine davane dotacije i episkopima za opravku crkava i manastira. Predstavnici vlasti negirali su i prigovor Srpske pravoslavne crkve da je od svih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini dobila najmanji iznos državne pomoći. Komparacijom prihoda pravoslavnih svećenika u Bosni i Hercegovini sa svećenicima i vjerskim službenicima “*ostalih konfesija, može se reći da prihodi pravoslavnih sveštenika stoje na sredini između katoličkih sveštenika koji imaju veće, i islamskih vjerskih službenika koji imaju manje prihoda*”. (kurziv D.B).³⁴

Ipak, država je sebi ostavila pravo da po svom nahodanju procjenjuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć vjerskim zajednicama. Vjerskim zajednicama je nametnuta i dodatna obaveza podnošenja izvještaja o utrošku dodijeljenih sredstava u onim slučajevima kada je pomoć data za određenu svrhu.³⁵

Podatke o državnoj pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Jugoslaviji prikupljale su Savezna i republičke komisije za vjerska pitanja. Kumulativni podaci o obimu pomoći koju su dodjeljivali Savezno i republička izvršna vijeća od 1957. do 1961. godine iskazani su u tabelama br. 3, 4, 5 i 6.³⁶

³³ Isto.

³⁴ ABH. KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960, Odnosi sa pravoslavnom crkvom u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini (Materijal za savjetovanje sa predsjednicima vjerskih komisija NOS-a).

³⁵ *Službeni list FNRJ*, god. IX, BR. 22, 27.5.1953, Zakon o pravnom položaju verskih zajednica, 209.

³⁶ Tabele br. 3, 4, 5 i 6 konstruirane su na osnovu podataka u: ABH. KZVP, kut. 5, br. 84/57, ABH. KZVP, kut. 8, br. b/b.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1957. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija SPC	Lična pomoć svećenicima SPC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvrš. vijeće	28.559.443	-	2.220.000	22.500.000	53.259.443
Srbija	250.000	8.000.000	1.300.000	-	9.550.000
Crna Gora	-	3.570.000	700.000	-	4.270.000
Hrvatska	100.000	1.000.000	2.900.000	-	4.000.000
Makedonija	1.700.000	120.000	1.100.000	-	2.920.000
Bosna i Herc.	-	-	2.700.000	-	2.700.000
Slovenija	-	44.000	-	-	44.000
Ukupno	30.609.443	12.734.000	10.900.000	22.500.000	76.743.443

Tabela br. 3. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1957. godini.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1958. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija SPC	Lična pomoć svećenicima SPC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvrš. vijeće	30.446.466	-	5.000.000	-	35.446.466
Srbija	200.000	9.000.000	1.000.000	-	10.200.000
Crna Gora	-	3.834.000	1.200.000	-	5.034.000
Hrvatska	120.000	-	4.000.000	-	4.120.000
Makedonija	11.713.000	-	-	-	11.713.000
Bosna i Herc.	500.000	2.000.000	1.000.000	-	3.500.000
Slovenija	44.000	-	-	-	44.000
Ukupno	42.976.466	14.878.000	12.200.000	-	70.057.466

Tabela br. 4. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1958. godini.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1959. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija SPC	Lična pomoć svećenicima SPC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvršno vijeće	48.000.000	-	5.200.000	22.500.000	75.700.000
Srbija	-	9.955.000	1.600.000	-	11.555.000
Crna Gora	-	6.216.000	600.000	-	6.816.000
Hrvatska	-	4.110.000	750.000	-	4.860.000
Makedonija	12.790.000	400.000	800.000	-	13.990.000
Bosna i Herc.	1.000.000	1.400.000	1.000.000	-	3.400.000
Slovenija	-	48.000	-	-	48.000
Ukupno	61.790.000	22.129.000	9.950.000	22.500.000	116.369.000

Tabela br. 5. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1959. godini.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1960. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija SPC	Lična pomoć svećenicima SPC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvršno vijeće	50.000.000	-	5.000.000	30.000.000	85.000.000
Srbija	5.800.000	11.140.000	1.600.000	-	18.540.000
Crna Gora	-	6.500.000	1.200.000	-	7.700.000
Hrvatska	4.000.000	8.000.000	2.000.000	-	14.000.000
Makedonija	11.000.000	1.000.000	800.000	-	12.800.000
Bosna i Herc.	1.000.000	1.400.000	1.000.000	-	3.400.000
Slovenija	-	-	-	-	-
Ukupno	71.800.000	28.040.000	11.600.000	30.000.000	141.440.000

Tabela br. 6. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1960. godini.

U periodu od 1957. do 1961. godine republička izvršna vijeća i Savezno izvršno vijeće su ukupno izdvojili 404.609.909 dinara kao direktne dotacije Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Jugoslaviji. Od navedenog novčanog iznosa 13.000.000 dinara je kao pomoć Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini odobrilo Izvršno vijeće Narodne republike Bosne i Hercegovine. Također, komparirajući podatke iz tabe- la br. 3, 4, 5 i 6 možemo zaključiti da su znatno veći novčani iznosi Srpskoj pravoslavnoj crkvi dodjeljivani u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, nego u Bosni i Hercegovini.

Sume koje su isplaćivane od strane državnih organa bile su uvijek manje od planiranih rashoda Srpske pravoslavne crkve. Primjera radi, Patrijaršija je 1957. godine tražila 35 miliona za pokriće budžetskog deficita, a dobila je tek 16,5 miliona. Državni organi nisu negirali činjenicu da su postojali finansijski problemi u radu Srpske pravoslavne crkve, ali su, također, ocjenjivali da ti problemi nisu ni približno onakvi kakvim su ga predstavljale crkvene strukture. Srpska pravoslavna crkva je donosila dvije vrste budžeta, budžet općih potreba (usvajao ga je Patrijaršijski upravni odbor) i budžet posebnih potreba (usvajale su ga eparhije za sebe, crkvene općine za sebe i manastiri za sebe. Prema analizama državnih organa, kod oba budžeta za 1955. i 1956. godinu iskazan je rast prihoda crkve.³⁷

Komunistička vlast je državne dotacije Srpskoj pravoslavnoj crkvi koristila i kao sredstvo pritiska i discipliniranja onih crkvenih predstavnika koji nisu željeli saradnju sa državnim organima vlasti. O tome, pored ostalog, svjedoči i zahtjev Saveznog izvršnog vijeća i Savezne komisije za vjerska pitanja prema predstavnicima Sinoda, na čelu sa patrijarhom, s ciljem crkvenog priznanja Udruženja pravoslavnih svećenika. Međutim, Sinod je odbio priznanje ovog udruženja,³⁸ što je u vladajućim krugovima protumačeno kao akt odbijanja "saradnje sa narodnim vlastima". Nakon toga odbijen je zahtjev Srpske pravoslavne crkve "da im se da dotacija i povlastica u vožnji na željeznici, ne oslobađa ih se više od plaćanja carine i koeficijenta za uvezenu robu, a kontakt je sveden na nužan minimum." Unutar Savezne komisije za vjerska pitanja su istakli da "crkva u početku nije reagirala, već su smatrali da će država pod pritiskom iz inozemstva morati popustiti, ali izgleda da su sada već zabrinuti

³⁷ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, II, 97.

³⁸ Slikovitu i zanimljivu ocjenu zašto Srpska pravoslavna crkva ne može priznati Udruženje dao je episkop Vasilije Kostić u jednom razgovoru sa Slobodanom Penezićem tokom 1953. godine. Tom prilikom on je rekao: "Ono što za državu predstavljaju IB-ovci, to za Pravoslavnu crkvu predstavlja Udruženje pravoslavnih sveštenika. I kada država prizna Informbiro i mi ćemo priznati Udruženje". ABH. KZVP, kut. 4, 66/55, Kratki podaci o držanju bosanskohercegovačkih episkopa, 1955.

i smatraju da će bez materijalnih olakšica, odnosno pomoći od strane države, doći u težak položaj. Istina, ima nekoliko episkopa koji smatraju da ne treba nikako prihvatiti saradnju sa narodnim vlastima, dok drugi, manji broj, smatra da to nije realna politika i da je za crkvu štetna pa će se morati mijenjati.³⁹ U onim republikama i mjestima gdje su predstavnici Srpske pravoslavne crkve prihvatili saradnju sa državnim organima vlasti, finansijska pomoć je bila veća. Tako se u informaciji o dotacijama vjerskim zajednicama, koju je sačinila Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, kaže da je u 1959. godini došlo do povećanja dotacija za Srpsku pravoslavnu crkvu. "To je uslijedilo zbog toga što smo ranijih godina vanrednim traženjem dodijelili izvjesnu pomoć mitropolitu Krulju, za crkvu u Čajniču i eparhiji mostarskoj za Konak manastira Žitomislčić, dok je episkop Longin Tomić bio izostavljen. *Valja naglasiti da je Longin najpozitivniji episkop, pa smo i radi toga za 1959. godinu predvidjeli iznos od 1.000.000 dinara za potrebe njegove eparhije* (kurziv D. B.)."⁴⁰

Dio problema između države i predstavnika Srpske pravoslavne crkve stvarali su i lokalni organi vlasti koji su na terenu često davali nerealna obećanja. Razmatrajući ovu problematiku, Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine navodi da "ima pojava da se ponekim svećenicima, pa i episkopima, kada se obrate pojedinim predstavnicima organa vlasti, daju obećanja koja se kasnije ne izvršavaju ili se ne izvršavaju u obećanom roku. To kod njih stvara nepovjerenje prema organima vlasti ili u najmanju ruku shvatanje da se obećana stvar ne želi svršiti. Zato treba da se prije davanja ma kakvih obećanja prethodno dobro razmisli, te ukoliko se nešto obeća da se to obavezno i izvrši."⁴¹

Zaključna razmatranja

Glavni izvori finansiranja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata bili su: crkvena imanja, crkvene zgrade, manastirska i druga imanja, naplata taksi na crkvene obrede – krštenje djece, vjenčanja, sahrane, osvećenje domova, sjećanje slavskih kolača, svećenje vodice, prikupljanje raznih priloga (milodari), prilozi za opravku i podizanje crkava i drugo. Osim navedeno-

³⁹ AJ. SKVP, 144-10-164, Odnos verskih zajednica prema državi, 1954.

⁴⁰ ABH. KZVP, kut. 7, br. 7-1/1960, Informacija o dotacijama vjerskim zajednicama u 1959. godini, 7.1.1960.

⁴¹ ABH. KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960, Odnosi sa pravoslavnom crkvom u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini (Materijal za savjetovanje sa predsjednicima vjerskih komisija NOS-a).

ga, Srpska pravoslavna crkva je sticala prihode i od proizvodnje i distribucije “svijeća, tamjana, krstića, ikona, listova, knjiga, brošura, kalendara, itd. Također, jedan dio prihoda je dolazio od pomoći crkvenih organizacija iz inozemstva. Generalno posmatrajući, Srpska pravoslavna crkva u poslijeratnom razdoblju nije riješila problem finansijske samostalnosti od vanjskog izvora finansiranja. Vlada je plaćala godišnje subvencije Srpskoj pravoslavnoj crkvi dijelom u formi socijalnog osiguranja svećenika i pomaganja svećeničkih udruženja ali dijelom i preko direktnih državnih dotacija. Crkva je to prihvatila kao djelimičnu kompenzaciju za oduzetu imovinu poslije 1945. godine. Nadležni organi za odlučivanje o finansijskoj pomoći vjerskim zajednicama bili su Savezno izvršno vijeće i republička izvršna vijeća. Pomoć države je zavisila od dobre volje vladajućih struktura i bila je uslovljena lojalnim ponašanjem prema državi od strane crkvenih predstavnika. O njoj se moralo razgovarati svake godine, što je crkvu često dovodilo u podređen položaj. Jedan od ciljeva državne politike prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi bilo je slabljenje njenih tradicionalnih izvora prihoda i njeno dovođenje u poziciju ekonomske ovisnosti od države. Država je sebi ostavila pravo da po svom nahođenju procjenjuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć Srpskoj pravoslavnoj crkvi ■

SOURCES OF FINANCING OF THE SERB ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-1962) WITH A PARTICULAR REVIEW ON THE DIRECT STATE HELP

Summary

The main sources of financing of the Serb Orthodox church in Bosnia and Herzegovina after the Second World War were: church estates, church buildings, monastery and other estates, tax incomes on church rituals – baptizing of children, weddings, funerals, house blessings, the cutting of the Slava (lit. *celebration*) cake, water blessing, almsgiving, alms for the mending and building of churches etc. Apart from the mentioned things, the Serb Orthodox church received income from selling and distribution of candles, incense, crosses, icons, leaves, books, brochures, calendars etc. One part of the income stemmed from the help of church organizations from abroad. Generally looking, the Serb Orthodox church did not solve the problem

of the financial independence from the external source of financing after the war. The Government paid subsidy to the Serb Orthodox church, partly in the form of social insurance for priests and help for the priest associations and partly through direct state grants. The church accepted it as a partial compensation for the expatriated property after 1945. The competent authorities for decisions about the financial help for the religious communities were the Federal executive council and the Republic executive councils. The state help depended on the good will of the ruling structures and was conditioned by loyal behaviour of church representatives towards the state. It had to be discussed every year which often brought the church into a subordinate position. One of the aims of the state policy towards the Serb Orthodox church was to weaken its traditional sources of income and bring it into the position of economic dependence from the state. The state kept the right to decide whether and in what scope it would materially help the Serb Orthodox church ■

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

1. Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP).
2. AJ, Savezno izvršno veće (SIV).
3. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Komisija za vjerska pitanja (KZVP).

Objavljeni izvori

4. Službeni list Federativne narodne republike Jugoslavije,

Literatura

5. Denis Bećirović, *Oduzimanje imovine Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1961)*, Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2011, br. 8, 151-166.
6. Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, I, Beograd, 2002.

UDK: 355.292.91:355.012 (497.6 Sarajevo) “ 1995.08.28. ”
Originalni naučni rad

MASAKR ISPRED GRADSKE TRŽNICE MARKALE 28. AUGUSTA 1995. GODINE¹

Merisa Karović

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U ovom radu, primjenom historijskog pristupa, analizirat ćemo masakr ispred Tržnice Markale počinjen 28. augusta 1995. godine, odnosno samo jedan od brojnih primjera neselektivnog granatiranja Sarajeva sa položaja “Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske”, a koji je za posljedicu imao masovna ubistva civila. Uz neizostavnu analizu Zapisnika o uviđaju Tužilaštva i Centra službi bezbjednosti MUP-a RBiH, istraga Ujedinjenih nacija obavljenih na licu mjesta neposredno nakon zločina, dnevnih izvještaja UNPROFOR-a, u radu ćemo se baviti i interpretacijom političkog i vojnog konteksta, kao i reakcija koje su uslijedile nakon ovog zločina. Da li su sasvim različiti konteksti u kojima su počinjeni zločini na Markalama (februara 1994. i augusta 1995. godine), bili razlogom potpuno različitih rezultata istrage Ujedinjenih nacija, i u konačnici (ne) reagiranja upotrebom vojne sile NATO-a, je jedno od pitanja kojim ćemo se baviti u radu. Komparacija samo ova dva primjera poslužiti će nam da odgovorimo na pitanje da li je način da se izbjegne odobrenje vojne intervencije od strane Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija bio glavnim razlogom zbog kojeg su izvještaji o istragama provedenim od strane UNPROFOR-a bili neodređeni i nedorečeni po pitanju položaja sa kojih su ispalje-

¹ Ovaj rad predstavlja proširenu verziju jednog dijela magistrskog rada autorice, pod naslovom “Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995”, odbranjenog na Filozofskom fakultetu 15. maja 2013. godine pred komisijom: prof. dr. Zijad Šehić (predsjednik), prof. dr. Husnija Kamberović (mentor) i prof. dr. Smail Čekić (član).

ne granate kao i da li je svjesno ostavljano otvoreno pitanje odgovornosti obje strane za zločin?!

Ključne riječi: *Markale, opsada, Sarajevo, masakr, civili, istrage, zapisnici o uviđaju, MUP RBiH, UNPROFOR, ICTY.*

Abstract: In this paper, using historical approach, the author analyses the massacre committed in front of the marketplace Markale on the 28th of August 1995, which is one of numerous examples of unselective shelling of “Sarajevo from the position of the Sarajevo-Romanija corps of the Army of Republika Srpska”, and which had mass killings of civilians as its consequence. Along with the inevitable analysis of the inspection register of the Prosecutor and the Centre of State Security Service of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Bosnia and Herzegovina, the investigation of the United Nations done at the place immediately after the crime, the daily reports of UNPROFOR, the author also interprets the political and military context as well as the reaction which accompanied this crime. Were the completely different contexts in which the crimes at Markale occurred (in February 1995 and August 1995) the reason for the completely different results of the investigation of the United Nations and eventually the (non) reaction by use of military power of NATO is one of the questions we deal with in this paper. The comparison of only these two examples serves us to answer the question whether the way to escape the approval of military intervention of the United Nations Security Council was the main reason why the reports about the investigations conducted by UNPROFOR were indefinite and vague on the question from which position the shells were fired and whether the question of both sides' responsibility for this crime was consciously kept open?!

Key words: *Markale, siege, Sarajevo, massacre, civilians, investigation, Inspection register, MUP RBiH, UNPROFOR, ICTY.*

Uvod

Posebna pažnja u radu bit će posvećena analizi političkog i vojnog konteksta u kojem je izvršen ovaj zločin, odnosno zašto je baš nakon ovog masakra došlo do bombardovanja položaja “VRS” od strane NATO-a. Zašto ni prethodna neselektivna granatiranja grada, koja su za posljedicu imala masovna ubistva civila, uključujući

i masakr na Markalama od 5. februara 1994, ni lansiranje modifikovanih aviobombi koje su neminovno dovodile do civilnih žrtava, ni genocid u Srebrenici, Žepi, kao ni brojni drugi zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava nisu podstakli na reakciju? Po čemu je masakr ispred Tržnice Markale drugačiji u odnosu na prethodne zločine? Analiza i komparacija istraga Ujedinjenih nacija nakon zločina na Markalama 5. februara 1994, sa onima nakon masakra na istom lokalitetu naredne godine (28. augusta 1995). su također važna pitanja o kojim će biti govora u radu. Da li je politički i vojni kontekst u periodu kada su počinjeni navedeni zločini bio glavnim razlogom zbog kojih su istrage u slučaju Markala I bile neodređene, odnosno Markala II - objavljene tek nakon što bi se ispunili uslovi za zaštitu trupa UNPROFOR-a na terenu?

Sa ciljem da odgovorimo na navedena, iznimno bitna pitanja, pored nezaobilazne analize zapisnika o uviđaju Tužilaštva i Centra službi bezbjednosti MUP-a RBiH, obavljenih na licu mjesta neposredno nakon zločina, posebno ćemo se baviti analizom istraga Ujedinjenih nacija, dnevnih izvještaja UNPROFOR-a, kao i korespondencijom njihovih komandanata sa vojnim i političkim vrhom RS/SRJ nakon ovog zločina. Također, za interpretaciju političkog i vojnog konteksta, kao i reakcija koje su uslijedile nakon ovog zločina, pored literature koja tretira ova pitanja, oslanjat ćemo se i na analizu stenograma sa sjednica samoproglašene Republike Srpske, Sjednice Vrhovnog saveta odbrane Savezne republike Jugoslavije, dostupnu dokumentaciju "Vojske republike srpske", Armije RBiH, kao i dnevnu štampu, sa posebnim osvrtom na kreiranje javnog mnijenja u Sarajevu, Banja Luci i Beogradu.

Također, uz hronološki slijed događaja, reakcija nakon ovog zločina, kao i posljedica, u radu biti će razmatrani i konačni stavovi ICTY-a o pravcu ispaljenja granate, kao i (ne)procesuiranju odgovornih za ovaj masakr.

Zločin na Markalama i istrage o pravcu ispaljenja granate

"...zadnji krug Danteovog pakla..."

Tehničar KDZ-a MUP-a RBiH²

Tokom opsade Sarajeva, najfrekventniji dijelovi grada, poput užeg područja općina Centar i Stari Grad, uključujući ulice od Marin Dvora do Bašćaršije, bile su

² IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. decembar 2007, (Dalje: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 679).

vrlo česta meta granatiranja i snajperskog djelovanja,³ uslijed čega je zabilježeno više masovnih, ali i pojedinačnih ubistava civila, a brojni kulturni, vjerski, obrazovni i privredni objekti su oštećeni ili u potpunosti uništeni.⁴ S obzirom da su mnoge prodavnice, samoposluge, granapi u gradu bili zatvoreni, pijace su bile gotovo jedina mjesta na kojima su se građani mogli snabdjeti osnovnim životnim namirnicama, a ujedno i mjesta na kojima su se masovno okupljali, razmjenjujući svoja iskustva preživljavanja, ratne recepte, te kupujući, ne tako jeftine proizvode.⁵ Međutim, upravo su pijace, kao mjesta masovnih okupljanja civila također bile vrlo česte i iznenadne mete granatiranja.⁶ Nakon prvog masakra na Markalama,⁷ sa ciljem sprečava-

³ Samo od početka opsade pa do prvog masakra na Markalama, masovna ubistva civila su, prema dosadašnjim istraživanjima počinjena na 13 lokacija u neposrednoj blizini pijace. Na primjer, vidjeti: Karović Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu 15. maja 2013. godine pred komisijom: prof. dr. Zijad Šehić (predsjednik), prof. dr. Husnija Kamberović (mentor) i prof. dr. Smail Čekić (član), Prilog br. 1, lokacije br. 7, 16, 33, 42, 56, 59, 130, 150, 154, 169, 190, 192, 196. U radu je obuhvaćen samo jedan segment zločina – masovna ubistva civila.

⁴ UN, Security Council, Distr. GENERAL, S/1994/674/Anexes, 27 May 1994, Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex Summaries and Conclusions, Prepared by: M. Cherif Bassiouni, Chairman and Rapporteur on the Gathering and Analysis of the Fact, Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), par. 162, 163.

⁵ Iako se na Markalama, i svim drugim sarajevskim pijacama, u prvim danima opsade moglo naći samo lišće žare, radića, repe ili neke druge biljke, u kasnijim fazama opsade, nakon što je humanitarna pomoć počela pristizati u grad, najunosnija privredna grana je postala “trampa” proizvoda. U kasnijim fazama, nakon Ultimatumima, cijene su bile nešto niže u odnosu na ranije periode opsade.

⁶ Na primjer, pijaca na Ali-pašinom Polju (30. augusta 1992; 18. maja 1995), pijaca na Dobrinji (4. februar 1994), Pijaca Markale (5. februar 1994), Buvlja Pijaca (22. decembra 1994). Vidi: Karović M. 2013, (Magistarski rad), Prilog br. 1, Lokacije br. 71, 201, 202, 204, 206.

⁷ U centru grada nalazi se tržnica čiji je prvobitni naziv “Markt Halle” (njemačka riječ) – ‘prostor za trgovanje’, vremenom prilagođen bosanskom jeziku u Markale. Zgrada gradske tržnice sagrađena 1894. godine, smještena je na raskršću ulica Ferhadija, Mula Mustafe Bašeskije i Niže Banje. Vremenom je pedesetak metara preko puta nje nastala i otvorena pijaca Markale, čija je površina iznosila 30x35 metara. (vidi: <http://www.ekapija.ba/website/bih/page/148385>). Obje su bile mete granatiranja: 5. februara 1994. godine granatirana je otvorena pijaca Markale (Markale I), a 28. augusta 1995. godine, ulica ispred Gradske tržnice Markale (Markale II). U ovom radu će biti govora o masakru na ispred Tržnice Markale, počinjenom 28. augusta 1995. godine (Markale II).

nja većih žrtava,⁸ javila se ideja o izmještanju ove pijace na novi, “sigurniji” lokalitet, kada je ona premještena u pasaž preko puta, koji se nalazi između ulica Ferhadija i Mula Mustafe Bašeskije. S obzirom da je novi prostor u kojem se odvijala prodaja namirnica bio tijesan i neuslovan, pitanje izmještanja pijace ponovo je aktuelizirano tokom aprila 1995. godine, kada je Izvršni odbor Skupštine opštine Stari grad predložio Hamam bar, kao potencijalnu lokaciju, gdje bi uslovi za trgovce i kupce bili “mnogo bezbjedniji.”⁹ Međutim, kako je, prema odluci Upravnog odbora zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa grada, u čijoj nadležnosti je i Hamam, traženo da se sav prihod od zakupnine na tezge upućuje njima, u svrhu obnove spomenika,¹⁰ ovaj prijedlog nije realiziran. Tragovi nekadašnjeg pijačnog trga na Markalama su zamjenjeni tezgama u haustorima i pasažima obližnjih stambenih zgrada.¹¹ Dana 28. augusta, uslijed rasprskavajućeg dejstva granate koja je eksplodirala na asfaltnu podlogu iza Tržnice Markale, gdje je mnogo ljudi prodavalo ili kupovalo robu,¹² ukupno su ubijena 43, a ranjen 81 civil.¹³ Gotovo istovremeno sa ovom,

⁸ U međuvremenu je, između prvog i drugog masakra na Markalama, ovaj lokalitet je često granatiran. Na primjer, ul. Telali – Buvlja pijaca – za jednu tramvajsku stanicu udaljena od Markala (22. decembar 1994, ubijena su dva, a ranjeno sedam civila), Titovoj ulici (9. aprila 1995. ubijena su dva, a ranjeno šest civila), ulici iznad Markala - Dženetića Čikma (25. juna 1995. ubijene su tri i ranjene tri djevojčice) i Vrazovoj ulici (21. jula 1995. ubijena su četiri i ranjena tri civila). Vidi: Karović M. 2013 (Magistarski rad), Prilog br. 1, lokacije br. 204, 205, 213 i 226. Također, vrlo česta meta granatiranja bilo je i područje oko Gazi-Husrefbegove džamije i medrese, a 25. marta 1995. godine od tri granate koje su ispaljene na je Gazi-Husrefbegovu medresu i Begovu džamiju, ubijen je jedan radnik merdese (Fadil Gačo). Uslijed granatiranja iste lokacije, 6. aprila 1995. godine, u vrijeme akšam namaza, ubijen je jedan učenik Medrese i ranjen jedan prolaznik. (Vidi: Agencija MINA, “Protest reisa Mustafe ef. Cerića. Smišljen fašistički atak”, *Oslobođenje*, 9. april 1995, str. 3).

⁹ V. K, “Bezbednije ali i udobnije, Sarajlije o izmještanju Markala”, *Oslobođenje*, 27. april 1995, str. 11.

¹⁰ S. Talović, “Kuda s ‘Markalama’?, Pijaca u Hamamu”, *Oslobođenje*, 22. april 1995, str. 10.

¹¹ S. Talović, Gdje su naše pijace. Tragovi Markala, *Oslobođenje*, 20. maj 1995, str. 11.

¹² ICTY, DD00-1415, Lista sa informacijama, Podnosilac: Stefan Weaspi, 9. mart 2007, Informacije sa pripremnog razgovora sa svedokom Harryem Koningsom.

¹³ Vidi: Karović M. 2013 (Magistarski rad), Prilog br. 1, **lokacija br. 231**. Na licu mjesta ubijena su 23 civila, ali je na putu do bolnica, nakon operacije, a uslijed teškog ranjavanja, istog ili u nekoliko narednih dana, smrt nastupila za još 20 civila. Na primjer, među ranjenima je bio i Ismet Klarić, koji je podlegao nakon operacije. On je, zajedno sa svojom suprugom Mesudom Klarić kupovao cvijeće za snahu kojoj je tog dana bio rođendan. Nakon eksplozije granate, oboje su ranjeni, a Mesuda je čula kako joj je suprug rekao da je izgubio ruku. “Tek

u blizini Narodnog pozorišta eksplodirale su još četiri granate, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ranjeno osam civila i došlo do oštećenja obližnjih privrednih, stambenih i kulturnih objekata.¹⁴

Pripadnici MUP-a, na čelu sa sudijom Istražnog suda Asimom Kanlićem,¹⁵ su po završetku svih potrebnih uviđajnih radnji, ustanovili da je pravac ispaljenja gra-

kada su podigli mog supruga da bi ga stavili u prtljažnik, po onom što sam vidjela shvatila sam kako je bio teško ranjen. Njegovo stopalo bilo je odsječeno i visilo je samo na komadiću kože. Drugu vrlo tešku ranu imao je na preponama, meso je bilo rastrgano i vidjela sam kost. Još jedna rana bila je u predjelu srca, ali nisam mogla vidjeti koliko teška je ta rana, jer je na sebi imao košulju. Vidjela sam samo veliku mrlju krvi. Tako su nas odvezli do Bolnice. Odmah su nas odnijeli na operaciju. Pošto je tog dana bilo mnogo ranjenih ljudi, sjedili smo na podu. Nije bilo dovoljno mjesta za nas. Medicinsko osoblje činilo je sve da bi nam što prije pomogli. Čak su nam davali deke da ih stavimo na pod i tako sjedimo, jer jutro je bilo hladno. Stavili su mi zavoj na ranu. Još uvijek imam komadiće šrapnela u tijelu. (...) Nakon što su mi obradili sve rane koje sam imala, preselili su me s hirurgije u ortopedsku kliniku. Prije odlaska, dok sam čekala na kola hitne pomoći, vidjela sam kad su mog supruga iznijeli sa hirurgije i odnijeli ga u mrtvačnicu. (...) Sve rane su zacijelile, samo nema mog supruga.” (vidi: ICTY, 06082294, Izjava svjedoka: Mesude Klarić od 23. februara 1996). Ili, na primjer, Razija Čolić, je od posljedica ranjavanja na Tržnici Markale umrla osam dana nakon masakra (6. septembra). Nakon okupacije Žepe i prisilnog premještanja iz ovog grada, zajedno sa svojim suprugom Mustafom, Razija je bila smještena u jedan od kolektivnih centara u Sarajevu. Vidi: E. Krehić, “Dan poslije najnovijeg masakra u Sarajevu. Tužne uspomene”, *Oslobođenje*, 30. august 1995; Ismet Suljević – Ismihana Šurković, “Medical aspect of the Mass-scale Civilian Casualties at Sarajevo Markale Market on August 28”, 1995: Triage, Resuscitation, and Treatment, *Croatian Medical Journal, Public Health and peace*, 43(2):209-212. 2002; www.cmj.hr.

¹⁴ Prema dostupnoj dokumentaciji nije najasnije da li je prvo eksplodirala granata iza Tržnice Markale a potom granate u ulicu Branilaca Sarajeva, ili obrnuto. Vidi: ICTY, 03319684, Viši sud u Sarajevu, broj KR-182/95, Sarajevo, 28. august 1995, Zapisnik o izvršenom uviđaju u ulici M. M. Bašeskije br. 64, Istražni sudija: Asim Kanlić, (Dalje: Zapisnik, 28. august 1995, Asim Kanlić); ICTY, 03064288, UN, UNPROFOR, Izvještaj patrole vojnih posmatrača UN-a; Analiza kratera. ICTY, 03319778, Spisak povrijeđenih lica dana 28. augusta 1995. godine od eksplozije četiri granate u ulici Branilaca Sarajeva kod broja 20. ICTY, inv. br. 03064288, UN, UNPROFOR, Izvještaj patrole vojnih posmatrača UN-a.

¹⁵ U sklopu istrage, fotograf CSB-a MUP-a RBiH načinio je 44 fotografije lica mjesta masakra, a u Zapisniku o uviđaju je konstatovano: “Oko samog centra eksplozije vidljivi su veliki tragovi i lokve krvi a ti tragovi i lokve krvi se prostiru na cijelom prostoru širinom ulice, te uzduž ulice na obje strane u liniji od 50-60 m. Ispred ulaza u tržnicu na torotuatu je stopalo ženske osobe sa lakiranim noktima, a jedan metar dalje stopalo muške osobe. Desetak metara od ulaza u Tržnicu na trotuaru, stopalo sa dijelom potkoljenice u crnoj čarapi

nate južno od mjesta eksplozije, tj. Trebević, pod uglom od 170 stepeni.¹⁶ Istovremeno sa istražiljima MUP-a RBiH, uviđaj na licu mjesta zločina su obavili i pripadnici Specijalizovane jedinice UNPROFOR-a, Sektor Sarajevo, kao i patrola vojnih posmatrača UN-a, Sektor Sarajevo, nakon čega, u nekoliko izvještaja podnijetih u toku dana nije rečeno ništa konkretno kada su u pitanju potencijalna mjesta ispaljenja granate.¹⁷ U zaključku kompletnog “izvještaja o granatiranju centra grada” kojeg je Štab vojnih posmatrača UN-a podnio 29. augusta, pet minuta iza ponoći (u 00.05), se navodi da oni ne mogu utvrditi “koja je od zaraćenih strana ispalila ove projekte”,¹⁸ te

i mnoštvo drugih dijelova ljudskog tijela (šaka, mozga i unutrašnjih organa) koji se nalaze na više mjesta. Pored ovog, posvuda se nalaze razni lični predmeti: tašne, dokumenti, novčanice (domaće i strane), razni prehrambeni proizvodi, razne vrste cigareta, upaljači, rifuzni duhan, 2 bicikla sa vidnim oštećenjima i praznim gumama uslijed prostrijelnih oštećenja, dijelova obuće i odjeće, na ulici gdje su tramvajske šine oboren motocikl, ispred njega muška ljetna sandala i ljudski mozak, a 2 m dalje razliven mozak...” (Zapisnik, 28. august 1995, Asim Kanlić, str. 3). Jedan od tehničara KDZ-a MUP-a RBiH, koji se nalazio u blizini mjesta eksplozije, nakon čega je “čuo kako trube sirene mnogih automobila. Vidio je kako vire ta tijela iz gepeka. Ruke, noge i krv. (...) Scenu koju je zatekao na licu mjesta opisao je kao zadnji krug Danteovog Pakla.” (ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 679).

¹⁶ ICTY, 03319690, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, broj: 19/04-1.3-Dana 29. augusta 1995, Službeni izvještaj, Izvještaj sačinili: Nedžad Zvizdić, Enes Ćerimagić; Uviđajna ekipa je konstatovala da se radi o minobacačkoj mini kalibra 120 mm, čije je osnovno punjenje proizvedeno u fabrici “Krušik” Valjevo, Srbija, 1993. godine. Vidi: Zapisnik, 28. august 1995, Asim Kanlić, str. 2.

¹⁷ ICTY, inv. br. 03082196, Hitno, Dnevni izvještaj o stanju koji su sačinili vojni posmatrači UN-a Sektora Sarajevo, Šalje: Štab vojnih posmatrača Sektor Sarajevo, 28. august 1995, u 18.05, Oznaka spisa: 95SITREP/AUG, Telefaks br: VSAT 155-5589, Pripremio: Major Mizan, dežurni oficir, Odobrio: Potpukovnik Oien, Viši vojni posmatrač; Primalac: Vojni posmatrač UN-a Štab UNPROFOR-a Sarajevo, Štab Sektora Sarajevo. Predmet: Dnevni izvještaj o stanju Štaba Sektora Vojnih posmatrača za 28. august 1995. od 00:01 – 18.00 sati; ICTY; 03064288, Ujedinjene nacije, UNPROFOR, Izvještaj patrola Vojnih posmatrača UN-a, Tim: IC2, Datum i vrijeme: 28. 19.00, Vođa patrola: p.puk Konings, Članovi patrola: poručnik Higgs, kapetan Carbonne. (dalje: ICTY, Izvještaj patrola Vojnih posmatrača UN-a, 28. august 1995).

¹⁸ ICTY, 03082203, Dnevni izvještaj štaba sektora vojnih posmatrača UN-a, ažurirani podaci za 28. august 1995, za period od 17.20 – 23.50 sati, Pošiljalac: Štab vojnih posmatrača UN-a, Sektor Sarajevo; Primalac: Vojni posmatrači UN-a – Sektor Sarajevo. Obavijestiti: Štab vojnih posmatrača UN-a Zagreb, Jugozapad, Sjeveroistok, Bihać, Goražde, Konjic. Datum i vrijeme: 29. august 1995, u 00.05 sati, Oznaka spisa: 95SITREP/AUG, VSAT 155-5589, Sastavio: Kapetan Ihab, dežurni oficir; Odobrio: Kapetan Ford, Oficir za operacije.

je ovakav izvještaj Janvier poslao u sjednište Ujedinjenih nacija, Kofi Annanu.¹⁹ Međutim, vođa tima vojnih posmatrača UN-a, potpukovnik Konings je u nekoliko navrata, u narednom periodu, istražiteljima ICTY posvjedočio kako je njemu i njegovoj dvojici kolega zaključak da su “granatu ispalili Srbi pala na pamet” još u toku uviđaja, na licu mjesta na Markalama, ali da su mu nadređeni posmatrači iz UN-a zabranili da kaže bilo šta o “incidentu” ili izvještaju u kojem stoji mišljenje njegove ekipe “da se radi o paljbi koja je došla od bosanskih Srba”,²⁰ te je bio oprezan i uzdržavao se od bilo kakve izjave.²¹ Ipak, o “pravim” rezultatima istrage usmeno je bio obaviješten komandant UNPROFOR-a,²² general Rupert Smith, nakon čega je donio odluku da, zajedno sa glavnokomandujućim sektora Jug (CINCSOUTH) pokrene kampanju bombardovanja. Međutim, za objavu navedenih rezultata istrage odlučio sačekati povoljniji trenutak,²³ tj. nakon što obezbijedi pripadnike UNPROFOR-a, posebno Britanski bataljon u Goraždu, koji se kasno navečer, 28. augusta preko Beograda trebao povući u Zagreb.²⁴

¹⁹ ICTY, inv. br. R0034896, UNPF – HQ Zagreb, UN Restricted. Land operations – joint operations Centre, Date/Time: B AUG 95, From: LGEN Janvier FC UNPF; To: MNEMONIOC 670, Mnemonic 670 “covers” Annan UNNY OIC SIT CENTRE, UNNY, Subject: UNPF – HQ DAILY SITREP, 28. 00.01B to 28. 23.59 B aug 95, str. 2.

²⁰ ICTY, DD00-1415, Lista sa informacijama, Podnosilac: Stefan Weaspi, 9. mart 2007, Informacije sa pripremnog razgovora sa svedokom Harryem Koningsom. ICTY, inv. br. DD00-0615, Informativni izvještaj, Podnosilac: Mark Ierace, Jontahn Tait-Harris, Chester Stamp, datum: 3. septembar 2003, Predmet: Granatiranje pijace Markale 28. augusta 1995, Izvor: Beleška o telefonskom razgovoru s pukovnikom Harryem Koningsom.

²¹ ICTY, DD00-0630, Izjava svjedoka: Harry Konings, 31. maj 2006, par. 16.

²² ICTY, inv. br. 0382189, Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, Vojni pomoćnik komandanta, Štab UNPROFOR-a, 8. septembar 1995, Sarajevo, Štab UNPF-a, UNPROFOR-ova istraga minobacačkog napada na Sarajevo izvršenog 28. augusta 1995. (Dalje: Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, 8. septembar 1995).

²³ Na savjet Davida Harlanda, General Smith, iako je u to vrijeme znao da su granate ispaljene sa položaja pod kontrolom SRK, bio je oprezan u davanju izjava kako “ne bi upozorio bosanske Srbe i dobio na vremenu” da se osoblje UN-a evakuiše iz Goražda. Vidi: ICTY; Presuda, Milošević D. 2007, par. 707.

²⁴ ICTY, inv. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 108; Posljednji konvoj Drugog Britanskog bataljona otišao je iz Goražda 28. augusta 1995. u 23.30 sati. Vidi: ICTY, inv. br. R0034896, UNPF – HQ Zagreb, UN Restricted. Land operations – joint operations Centre, Date/Time: B AUG 95, From: LGEN Janvier FC UNPF; To: MNEMONIOC 670, Mnemonic 670 “covers” Annan UNNY OIC SIT CENTRE, UNNY, Subject: UNPF – HQ DAILY SITREP, 28. 00.01B to 28. 23.59 B aug 95, str. 6.

Toga i narednog dana, Smith je obavio tri razgovora sa generalom Ratkom Mladićem,²⁵ koji je, pozivajući se na izvještaj SRK, negirao umješnost “VRS” u napad.²⁶ Narednog dana, 29. augusta 1995. godine, Služba za obavještajni rad (G2), je nakon “istrage i analize svih dokaza”, “samo za upotrebu unutar UN-a”, podnijela “povjerljivi” izvještaj, u kojem konstatuje da je zaključeno “van svake sumnje da se vatreni položaj za svih pet minobacačkih projektila nalazio na teritoriji VRS-a, između Lukavice i Miljevića”,²⁷ tj. pod uglom od 220-240 stepeni,²⁸ uz procjenu da je

²⁵ ICTY, IT-04-81: Perišić, P02370, Confidential, From: Capt EL Bliss, LO/Interpreter, VSAT, 7201, Telephone cenversations Gen Smith/Gen Mladić, 28 Aug 1995 (14.13 B), 28 Aug 1995 (18.23) i 29 Aug 1995 (10.00).

²⁶ Komanda SRK šalje GŠ VRS redovni borbeni izvještaj, u kojem se, pored ostalog, navodi da su Komandanti 1. 2. 4. SPBR, Igmanske i Ilidžanske PBR i MAP-a pismeno potvrdili da u vremenu od 10. do 12 sati “nisu dejstvovali po gradu Sarajevu iz atr. oruđa,” Vidi: AIIZ, inv. br. 7-800, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-1-255, 28. august 1995, Redovni borbeni izvještaj sa stanjem u 17.00 časova, Dostavlja. – Glavni štab, IKM-1, IKM-2; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje. Vidjeti još: AIIZ, inv. br. 7-1801, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-319, 28. augusta 1995. godine, Vrlo hitno, Zabrana otvaranja artiljerijske vatre po gradu Sarajevu, upozorenje.-, Dostaviti: Svim brigadama SRK, 4 MAP, 4MPOAP, Kurirom: 1. Smbr; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje. Međutim, Sladoje je, u jednoj od naredbi podređenim jedinicama dostavio koordinate ciljeva, te naredio da se odrede elementi “za gađanje ciljeva koji se nalaze u zoni odgovornosti vaše jedinice.” (Vidi: 7-1802, 1. Smbr, 2. Slpbr, 4. Map. Ilidž, pbrm Igm pbr, 3. Spbr, ZAM. K.ta: Čedo Sladoje; Dokument u kojem je ovo naređeno, nije datiran, a napisan je rukopisom, štampanim slovima, hemiskom olovkom, sa Sladojinim potpisom. Nastao je u periodu odsustva Dragomira Miloševića, a njega je na toj funkciji, u periodu od 6. augusta do 10. septembra 1995. godine zastupao Čedomir Sladoje).

²⁷ ICTY, 03082210, Dodatak C, UNPROFOR, Zaštitne snage Ujedinjenih nacija, Sarajevo, Povjerljivo – samo unutar UN-a, Potpukovnik Brian E. Powers, Služba za obavještajni rad (G2), 29. august 1995. (Dalje: UNPROFOR, Služba za obavještajni rad (G2), 29. august 1995).

²⁸ Kako je, prvobitnom istragom i MUP-a R BiH i pripadnika UNPROFOR-a utvrđeno da je granata iza Tržnice, koja je prouzrokovala žrtve, ispaljena pod uglom od 170 stepeni, a ostala četiri projektila, za koja su pripadnici UNPROFOR-a ustanovili da su ispaljena sa položaja pod uglom od 220–240 stepeni, u ovom izvještaju je konstatovano da je i “smrtonosna” granata, najvjerovatnije ispaljena sa istog položaja kao i ostale, ali da je “ovaj projektil imao neku anomaliju,” što ne mjenja činjenicu da je granata ispaljena sa položaja SRK.

mjesto ispaljenja granate od Markala bilo udaljeno između 3000 i 5000 metara,²⁹ daleko duboko na teritoriji koja je bila pod kontrolom SRK.³⁰

Nakon što je dobio pismene rezultate,³¹ general Smith je detalje o istrazi proslijedio komandantu UNPROFOR-a u Zagreb,³² a civilni portparol UNPROFOR-a, Aleksandar Ivanko, je na konferenciji za štampu, objavio rezultate istrage, uz najavu da su “sve opcije moguće, uključujući i napade iz vazduha.”³³ Za razliku od prethodnog perioda, ovako odlučan stav UNPROFOR-a koji je prepustio krajnju odluku NATO-u,³⁴ izazvao je reakciju svih protivnika bombardovanja položaja “VRS”. Posebno burno je reagovalo rusko političko rukovodstvo i javno mnijenje,³⁵ a pripadnik UNPROFOR-a, ruski državljanin Andrey Demurenko, načelnik Sektora Sarajevo, odlučio je da provede vlastitu istragu “kako ne bi dozvolio da Srbi budu optuženi za sve, bez imalo nepristrasnosti.”³⁶ Iako vođenje istraga nije bilo u njegovoj nadležnosti,³⁷ uz napomenu da je on vojnik, pukovnik, i da je ovo “posao za specijalnu istragu i specijalne istraživače koji će uključivati eksperte, tužioce i članove vojnog suda”, Demurenko je, zajedno sa članovima tima,³⁸ nakon istrage koja je trajala od 29. do 31. augusta, konstatovao kako je obišao položaje VRS i da “nema mo-

²⁹ UNPROFOR, Služba za obavještajni rad (G2), 29. august 1995.

³⁰ Markale su udaljene od linije sukoba oko 1050 metara vazdušne linije. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 693).

³¹ Smith je pismene rezultate istrage dobio 29. augusta 1995 u 8.00 sati. Vidi: Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, 8. septembar 1995.

³² ICTY, 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 112.

³³ S. Kukić, “UN: Granatu ispalili pobunjeni bosanski Srbi. Slijedi snažan odgovor”, *Oslobođenje*, 30. august 1995, str. 3.

³⁴ Holbrooke Richard. 1998. *Završiti rat*, Sarajevo: Šahinpašić, str. 97–98.

³⁵ M. Šagolj, “Mirovni proces u opasnosti. Izjava neimenovanog predstavnika ruskog MID-a. Ruska televizija i dalje sumnju baca na Muslimane”, *Oslobođenje*, 30. august 1995, str. 4.

³⁶ ICTY, inv. br. DD00-4130, Dragomir Milošević, Video interview of witness Demurenko and corresponding transcript. (Intervju je objavljen 2. septembra 1995. godine. Nije imao nekog značenja u UNPROFOR-u, ali je služio kao osnova za Demurenkove javne istupe. Televizija Bosne i Hercegovine je, kasetu na kojoj je objavljen Demurenkov intervju, dostavila Tužilaštvu ICTY).

³⁷ ICTY, IT-98-29/1, Witness: Andrei Demurenko (Open Session) Examination by Mr. Tapuskovic, 5 July 2007, str. 7678–7682. (Dalje: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007).

³⁸ Svi članovi tima koji su provodili ovu istragu bili su državljani Rusije. Vidi: ICTY; Presuda, Milošević D. 2007, par. 704. (U intervju koji je dao za Associated Press, Demurenko tvrdi da se “ne obraća kao načelnik, već kao građanin svoje zemlje”).

gućnosti da se iz ovog položaja ispali granata na položaj na koji je pala.”³⁹ Međutim, nakon što je Tužilaštvo ICTY, na suđenju komandantu “SRK, generalu Dragomiru Miloševiću, pokazalo Demurenku fotografiju koju je on svojeručno snimio na jednom od položaja koju je obišao tokom svoje istrage, složio se da je “odatle bilo moguće djelovati minobacačem ili čak tenkom neposredno po gradu.”⁴⁰ Nakon konstatacije predsjednika Pretresnog vijeća, sudije Robinsona da je svoj iskaz utemeljio na pretpostavkama,⁴¹ Demurenko je odgovorio da nije “visokopozicionirani specijalista u pravnim stvarima ili antiterorističkoj borbi”, ali da je “100 % siguran” da je prvi dio njegovog iskaza, zasnovan na činjenicama,⁴² dok za drugi dio iskaza priznaje da su njegovi vlastiti zaključci.⁴³

Po završetku svoje istrage, s obzirom da nije bio u mogućnosti doći do komandanta kojeg bi upoznao o njenim rezultatima,⁴⁴ odlučio je dati intervju za novinsku agenciju Associated Press,⁴⁵ čime je obavijestio javnost da “Srbi nisu mogli ispali- ti tu granatu”, uz apel da se prestane sa “lažnim optuživanjem i mržnjom prema srp-

³⁹ ICTY, inv. br. DD00-4130, Dragomir Milošević, Video interview of witness Demurenko and corresponding transcript. Vidi: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7708, 7717-7718. ICTY, Presuda, Milošević D, 2007, par. 709.

⁴⁰ ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 711. U toku svoga svjedočenja pred ICTY, Demurenko je još tvrdio da je “tu bilo nešto što je upućivalo na činjenicu da to nije incident granatiranja, nego radije eksplozija koja je prouzrokovana od strane terorista unutar grada”, nakon čega je jedan od tri člana Pretresnog vijeća u predmetu Dragomir Milošević, sudija Frederik Harhoff ukazao na činjenicu kako postoje uvjerljivi dokazi da projektil nije mogao eksplodirati “samo tako što bi bio bačen sa nekoliko metara, te da je trebalo mnogo više brzine kako bi to eksplodiralo.” Vidi: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7717. i 7719.

⁴¹ ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7719.

⁴² Prvi dio Demurenkovog iskaza se odnosi na to da granata nije mogla biti ispaljena sa položaja SRK.

⁴³ “Nije moja dužnost ovdje da vas uvjerim da je to bio teroristički čin i ja nisam spreman za to.” Vidi: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7720.

⁴⁴ Demurenko navodi kako ga je, u nastojanju da dođe do generala Bacheleta, spriječio njegov pomoćnik, kanadski oficir. Witness: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7692. i 7697.

⁴⁵ Intervju Demurenka od 2. septembra 1995 su prenijele i druge novinske agencije, kao npr. TANUG. Vidi: TANJUG, “Izjava načelnika štaba mirovnih snaga u sektoru u sektoru ‘Sarajevo’. Demurenko: Falsifikovani podaci o eksploziji”, *Politika*, 3. septembar 1995.

skoj strani.⁴⁶ Nakon objave navedenog Intervjua, pojavile su se špekulacije o tragičnoj sudbini pukovnika Demurenka, a pismo glavnog i odgovornog urednika jednih čeških novina *Lidove Noviny*, koji govori o nestanku pukovnikova tijela, stiglo je u ured UNPROFOR-a u Sarajevo, i pokazano pukovniku Demurenku, koji se glasno nasmijao, a predstavnici UNPROFOR-a su ga ocjenili vrlo maštovitim.⁴⁷ Nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, poslije povratka u Moskvu, pukovnik Demurenko je dobio orden Republike Srpske, koji mu je drag, “jer se, ipak neko setio ruskog pukovnika koji je želio da svet sazna pravu istinu o Markalama”.⁴⁸

Konačan izvještaj starijeg zastavnika Quesnea koji je bio vođa istrage specijalne Inženjerske jedinice UNPROFOR-a Sektor Sarajevo završen je 6. septembra 1995,⁴⁹ koji su, nakon analize repnog krilca, došli do zaključka da se radi o granati kalibra 120 mm, srpske proizvodnje, bez oznake i boje, s neobrađenom čeličnom površinom, “što odgovara sadašnjem tipu koji koriste bosanski Srbi”, te da je ispaljena pod uglom od 160 stepeni, sa položaja koji su se nalazili u širem rejonu Trebevića (mjesto Blizanci), koje je bilo pod kontrolom SRK, a od Gradske tržnice udaljeno 2400

⁴⁶ ICTY, inv. br. DD00-4130, Dragomir Milošević, Video interview of witness Demurenko and coresponding transcript. Svjestan činjenice da je prekršio dužnost, time što je “na svoju ruku” uradio istragu, bez pismene naredbe svojih nadređenih, kao i da je, bez konsultacija sa svojim pretpostavljenim, objavio rezultate te istrage, i sam priznaje da je zaslužio kaznu, ali da nije procesuiran jer bi se time “dalo do znanja javnosti” da se UNPROFOR “boji istine”. Demurenko je, 12 godina nakon zločina, na svjedočenju pred ICTY tvrdio da se bojao kako će preživjeti, s obzirom da je “okružen neprijateljskim trupama”, misleći pri tome na Armiju RBiH, kao i da mu je, dan nakon emitovanja ovog Intervjua, oficir za vezu između UNPROFOR-a i Armije RBiH, kapetan Salajdžić, zbog zauzimanja prosrpskog i antibošnjačkog stava, uputio prijetnju smrću, te tražio od njega da za jedan dan napusti Glavni štab UNPROFOR-a. Međutim, o ovoj navodnoj prijetnji nije napravio nikakav pismeni izvještaj, niti obavijestio svoje nadređene, a jedino što je poduzeo jeste odlazak u pravoslavnu crkvu, gdje je molio Boga da preživi. Vidi: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7714-7719.

⁴⁷ From the desk of Dr. Jaroslav Strmisk, Editor of chief “Lidove Noviny”, Czech Republic, To Field-Marshal Sir Peter Inge, Chief of Defence Staff U. K, 28 sept 95. Vidi: ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, DD00-5189, Information report, submitter: Barry Hogan, Date: 27 September 2007, Subject: Rule 68 Material for Disclosure, lični dnevnik jednog od predstavnika UNPROFOR-a koji je pisan na francuskom jeziku, sa nekim dijelovima koji su kopirani iz drugih dokumenata na engleskom jeziku.

⁴⁸ Mina na daljinski. Presuda direktno, Branko VLAHOVIĆ | 13. mart 2005, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:167601-Mina-na-daljinski--presuda-direktno>

⁴⁹ Rezultati istrage Inženjerske jedinice bili su poznati Službi za obavještajni rad, koja je svoje zaključke donijela 29. augusta 1995. godine.

metara vazdušne linije.⁵⁰ Konačan izvještaj svih UNPROFOR-ovih istraga o ovom masakru, koji je sastavljen na zahtjev UN-a iz New Yorka, pripremio je pukovnik Baxter 8. septembra 1995. godine. Uz prethodno pozivanje na diskreciju, nakon analize svih raspoloživih podataka UN-a, zaključeno je da se sve istrage slažu da su minobacački projektili “ispaljeni s teritorije bosanskih Srba”, te je u konačnom i sveobuhvatnom izvještaju ovo uzeto kao “neosporni” element,⁵¹ ali očiti raskorak bio je u izračunavanju azimuta pravca prema vatrenom položaju granate koja je eksplodirala ispred tržnice Markale i ostale četiri granate, tj. u tome da li je “smrtonosna” granata ispaljena pod azimutom od 170 stepeni ili kao i ostale četiri granate, između 220-240 stepeni. Prema istragama MUP-a RBiH, Specijalizovane inženjerske jedinice i posmatrača UN-a je, na osnovu analize kratera ustanovljeno da je granata koja je eksplodirala iza Tržnice Markale ispaljena pod azimutom od 160-170 stepeni,⁵² tj. iz pravca Trebevića, dok je Služba za obavještajni rad pri štabu UNPROFOR-a, na osnovu brazde upaljača ustanovila da je svih pet analiziranih granata ispaljeno iz istog pravca, pod uglom 220-240 stepeni,⁵³ (Lukavica) čiji argumenti su usvojeni u konačnom i sveobuhvatnom izvještaju UNPROFOR-a od 8. septembra 1995. godine.⁵⁴ Međutim, sudski vještak Higgs, koji je za potrebe Tužilaštva ICTY analizirao sve dotadašnje istrage, argumentirano tvrdi da je “smrtonosna” granata ispaljena pod uglom od 170 stepeni, sa udaljenosti 2400 metara vazdušne linije od mjesta gdje je eksplodirala, tj. iz pravca Trebevića, što potvrđuje rezultate navedenih istraga koje su svoje istraživanje temeljile na osnovu analize kratera.⁵⁵

⁵⁰ Uz izvještaj je priložena detaljna karta sa smjerom vatrene položaja, kao i skica udara, sa pogledom iz vazduha i skica tipa eksplozije. ICTY, R0427286, FORPRONU, Sector Sarajevo, Engineer Cell, Sarajevo, 6th of September 1995, CWO Quesne final report, Le Lieutenant-colonel MOUGEY, S. O. O. (Dalje: ICTY, Quesne final report, 6 Sept 1995).

⁵¹ Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, 8. septembar 1995.

⁵² Zapisnik, 28. august 1995, Asim Kanlić; Quesne final report, 6 Sept 1995; Izvještaj patrole Vojnih posmatrača UN-a, 28. august 1995;

⁵³ UNPROFOR, Služba za obavještajni rad (G2), 29. august 1995.

⁵⁴ Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, 8. septembar 1995.

⁵⁵ Richard Higgs, koji je za potrebe Tužilaštva ICTY analizirao sve dotadašnje istrage koje su se odnosile na zločin na Markalama, konstatuje da je, “uslijed stanja u kojem je zatečen krater i zbog činjenice da nema dobre brazde upaljača”, najispravnija i jedina metoda za određivanje azimuta korištenje oblika kratera granate, “kao primarnog izvora informacija”, te da su istrage koje su temeljile svoje istraživanje na ovoj metodi zaključile da putanja zaptvara ugao od 170 stepeni. Istraga Službe za obavještajni rad, koja je ustanovila da je granata ispaljena pod uglom od 220-240 stepeni, temeljila se na brazdi upaljača, koja je “veoma loša

Dvanaest godina nakon ovog zločina, na suđenju komandantu “SRK” generalu Dragomiru Miloševiću, uz poricanje odgovornosti za masakr, cijela teza odbrane bila je zasnovana na tome da se pokuša dokazati kako je “granata doletjela malom brzinom ili da je njena detonacija izvršena u statičkim uslovima,”⁵⁶ a vještak odbrane za sudsku medicinu, Ivica Milosavljević, “pretpostavlja” da su tijela žrtava naknadno postavljena na lice mjesta zločina i da su pomjerana sa jednog mjesta na drugo.⁵⁷ Pretresno vijeće smatra da zaključci vještaka odbrane “nisu uvjerljivi”, da su koristili metode koje su “nepouzdanе”,⁵⁸ kao i, s obzirom na činjenicu da niko od njih nije bio na mjestu eksplozije i da nije izvršio mjerenja na licu mjesta, za razliku od istražitelja čije su rezultate osporili, “ne vidi nikakvog razloga da dovodi u pitanje” mjerenja koja su izvršili pripadnici MUP-a RBiH, posmatrači UN i UNPROFOR. Stoga je, u prvostepenoj presudi Dragomiru Miloševiću, konstatovano kako je Pretresno vijeće “uvjereno da je minobacačka granata koja je pogodila ulicu u blizini tržnice Markale ispaljena s teritorije pod kontrolom SRK-a, te da su je ispalili pripadnici

i netačna”, te da “projektil nije bio u najboljem stanju zbog vrste tla i kuta pod kojim je projektil pogodio tlo”, što je razlog nepouzdanosti ove istrage i pogrešnog izračunavanja ugla. Vidi: ICTY, inv. br. 06049535, Information report, Date: 30 August 2006, Subject: Report on Markale firing incident involving mortars in the Sarajevo area dated, 28 August 1995, Source: Richard J. Higgs, str. 8-11.

⁵⁶ ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 700. U ekspertskom izvještaju Miroljuba Vukašinića stoji podatak kako su se “najbliže srpske pozicije u tom trenutku nalazile u predgrađu Lukavica, tj. bile su udaljene preko tri kilometra (3.3) od mesta eksplozije”, što je činjenično netačno. ICTY, inv. br. 02081179, Miroljub Vukašinić, Primena metoda numeričkog eksperimenta u balističkoj ekspertizi događaja na Markale 2, 20. Simpozijum JKEM 97, Beograd, Vojnotehnički institut VI, str. 246-256.

⁵⁷ ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 698. Pretresno vijeće u navedenom predmetu je uvažilo dokaze koje je predočilo Tužilaštvo, prema kojima se jasno vidi da su tijela žrtava bila izmasakrirana, tj. da su gelerima odsječeni određeni dijelovi tijela, a da bi se raščistila ulica, žrtve su pomjerane sa glavne prometnice kako bi automobili koji su ih prevozili mogli prolaziti i transportovati ih prema gradskim bolnicama. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, 721.

⁵⁸ Pretresno vijeće prvenstveno misli na ekspertize general – majora Garovića, koji je na osnovu fotogrametrijske metode pokušao procjeniti mjerenje koje su izvršili istražitelji na licu mjesta, kao i na ekspertizu Miroljuba Vukašinića, koji je na osnovu TV snimaka mjesta eksplozije, uz korištenje metoda “numeričke simulacije dejstva projektila na cilju”, izvršio analizu u kojoj je pokušao pokazati da se radi o “statički aktiviranoj mini”. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 700.

SRK-a.”⁵⁹ Međutim, Žalbeno vijeće ICTY u predmetu Dragomir Milošević, je uvažilo dokaze predočene od strane odbrane da je optuženi tokom augusta i početkom septembra 1995. bio na liječenju u Beogradu,⁶⁰ zbog čega poništava osuđujuće presude za granatiranje zgrade “Bitas” i Tržnice Markale i preinačuje kaznu na 29 godina zatvora.⁶¹ Ovakva odluka Žalbenog vijeća ne dovodi u pitanje odluku Pretresnog vijeća o pravcu ispaljenja granate, te uvažava činjenicu kako je “cjelokupno stanovništvo Sarajeva bilo žrtva krivičnog djela terorisanja koje je počinjeno pod Miloševićevom komandom”.⁶² Žalbeno vijeće još konstatuje kako je Čedomir Sladoje, načelnik štaba SRK, preuzeo Miloševićeve dužnosti, te “izdavao naredjenja zastupajući komandanta”.⁶³ Slijedom prethodno izloženog, zaključujemo kako za masakr ispred Tržnice Markale, iako je “izvan razumne sumnje” dokazano da je granata ispaljena sa položaja SRK, niko iz lanca komandovanja ovim kopusom (SRK) nije osuđen, kao i da, na sudu ICTY i Sudu BiH ne postoji potvrđena optužnica protiv određenih lica, s tim u vezi, koji su naredili ili izvršili navedeni zločin.

⁵⁹ ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 714-724. U Presudi Pretresnog vijeća se još precizira da je “pravac doleta granate iznosio 170 stepeni, to jest, da je ona doletjela iz pravca planine Trebević, što je bila teritorija koju je držao SRK.”

⁶⁰ Međutim, u presudi Žalbenog vijeća se ne navodi tačan period u kojem je Milošević bio u Beogradu. Prema dokumentaciji koja je korištena u navedenom predmetu, na klinici za očne bolesti VMA liječen je u vremenskom periodu od 9. augusta do 21. augusta 1995. godine, zbog ranjavanja u desno oko, 17. maja 1995, tokom izvođenja borbenih dejstava na objektu Bosut, širi rejon Zlatišta. Također, prema raspoloživoj dokumentaciji, general Milošević je, u nekoliko navrata dolazio na kontrolu na Kliniku za očne bolesti VMA: 4. i 25. septembra 1995, 13. novembra 1995, 4. januara 1996, 12. marta 1996. itd. (Vidi: ICTY, DD00-3192, Klinika za očne bolesti VMA, Beograd, Broj istorije bolesti: 117842/001, Otpusna lista, Zastupa načelnika klinike: Pukovnik: Ljubiša Krstić; ICTY, DD00-3189, Vojna pošta 7572-6, int. br. 09/3184-2, 28. augusta 1996. godine, Sarajevo, Vojna tajna, Interno; Uvjerenje, Nadležni starešina: general-major: Škrbić; Ovo uvjerenje je izdato naknadno, godinu dana nakon masakra na Markalama). Međutim, ostaje nejasno da li je u periodu od 21. augusta, (tj. od dana otpusta iz bolnice), do 4. septembra (dana kada je imao kontrolu), boravio u Beogradu ili negdje drugo. Spor period obuhvata i dan kada je ispaljena granata ispred Gradske tržnice Markale, iako se u Presudi navodi kako je Sladoje preuzeo Miloševićeve dužnosti između 6. augusta i 10. septembra 1995. godine. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2009, par. 289.

⁶¹ ICTY, IT-98-29/1-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. novembar 2009, par. 283-294; Dispozitiv, 134.

⁶² Isto, par. 289, 335, Dispozitiv Presude, str. 134.

⁶³ Isto, par. 291-335.

Reakcije na masakr ispred tržnice Markale

“...prema pravilima dobronamjerne brige za gledatelje,
samo je nekoliko od tih snimaka moglo biti prikazano na BBC-u.”

Martin Bell, 1996.⁶⁴

Potresni snimci nakon masakra na Markalama emitovani su na mnogim TV stanicama u zemlji i svijetu, a sam zločin naišao je na brojne reakcije i međunarodnih i domaćih zvaničnika.⁶⁵ Richard Holbrooke, glavni predstavnik američke mirovne inicijative, nakon što je “jezive vijesti” i “scene krvoprolića” sa CNN-a odgledao u svojoj hotelskoj sobi u Parizu, smatrajući da je “ovo posljednji test za zapad”,⁶⁶ nije dozvolio da ovaj zločin poremeti program planiran za njegovu *Shuttle* diplomatiju,⁶⁷ te je nastavio sa propagiranjem ideje o brzom miru i radio na njenoj što skorijoj reali-

⁶⁴ Ovo konstatuje Martin Bell, dopisnik BBC-a iz Sarajeva, koji je na lice mjesta došao “kada se ulica već čistila i kada su zastrašujući prizori krvi sapirani”. Vidi: Bell Martin. 1996. In *Harm's way. Reflections of a war – zone Thug*, London: Penguin Books, str. 278.

⁶⁵ Na primjer, generalni sekretar UN-a, Boutros Ghali je “bezrezervno” osudio granatiranje, naredivši vojnim komandantima “da odmah istraže ovaj napad i bez odgađanja podzumu primjerenu akciju.” (Vidi: “Gali naredio primjerenu akciju”, *Oslobođenje*, 29. august 1995, str. 16). Španija je, kao predsjedavajuća EU, osudila masakr, uz napomenu da će “odgovorni za masakr platiti za svoje zločine.” (Vidi: “Platiće za svoje zločine”, *Oslobođenje*, 29. august 1995, str. 16). U saopštenju Klause Kinkela se ističe da je Njemačka osudila granatiranje Sarajeva, te konstatovala da “odgovorni za njega moraju biti kažnjeni.” (Vidi: “Novi masakr u Sarajevu. Reagovanje u zemlji i svijetu”, *Oslobođenje*, 29. august 1995, str. 6.) No, najviše zainteresovana za bombardovanje bila je administracija SAD-a, a Brns je u Vašingtonu istakao da SAD “čvrsto stoje iza obaveza preuzetih na nedavnoj londonskoj konferenciji i zasjedanju NATO-a koje je uslijedilo kada je jasno naglašena namjera međunarodne zajednice da odgovori na napade na Sarajevo”. Sa druge strane, Rusija i Grčka, uz osudu ovog “kukavičkog sumnjivog čina” nadaju se da “neće omesti nastojanja da se pronađe mirovno rješenje za bivšu Jugoslaviju.” (Vidi: “Osuda Grčke”, *Oslobođenje*, 30. august 1995, str. 5).

⁶⁶ Holbrooke R. 1998, str. 95.

⁶⁷ *Shuttle* diplomatija “posrednička diplomatija, u kojoj posrednici putuju, obično između jedne ili druge sporne (ili više) strane, prenoseći uzajamne poruke, ali i djelujući samostalno radi iznalaženja kompromisa, odnosno rješenja prihvatljivog za strane u sporu.” Vidi: David Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, Beograd: Multidisciplinarni centar za podsticanje integracionih procesa i harmonizaciju prava: Privredni savetnik, 2008, str. 249).

zaciji.⁶⁸ Predsjednik Predsjedništva RBiH, Alija Izetbegović, kojeg je vijest o masakru zatekla u Mostaru, u izjavi za Radio Mostar krivi “neprincipijelnju politiku svijeta”, te nakon određenih dilema, ipak, uz konsultacije sa svojim saradnicima, odlučuje nastaviti put prema Parizu i učestvovati u pregovorima sa Holbrookeom.⁶⁹ Za razliku od prethodnih pregovora u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima, od 25. augusta, kada se Karadžić zalagao za ratnu opciju i nije pristajao na kompromis,⁷⁰ na vanrednoj sjednici Skupštine RS-a, održanoj na Jahorini u popodnevnim satima 28. augusta,⁷¹ odlučeno je da se, na narednom sastanku u Dobanovcima, prihvati američka mirovna inicijativa,⁷² ali pod uslovom da na pregovo-

⁶⁸ Razloge za aktiviranje američke administracije vidjeti u: Azinović V. u: Biserko Sonja. (ur.) 2006. *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 728.

⁶⁹ U izjavi za Radio Mostar, predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegović još sa ogorčenjem konstatira: “Današnja tragedija, prizori ovih unakaženih ljudi koje gledamo na televiziji rezultat su te neprincipijelne politike jednog svijeta koji nas je prepustio stradanju i pri tome nam vezao ruke. Idem u Evropu da tamošnje odgovorne ljude upitam dokle će se ta situacija nastavljati i da mi ovo nasilje više nećemo trpjeti. Upotrijebit ćemo sva sredstva koja nam stoje na raspolaganju da se iz ove nevolje izbavimo. Hoću da naglasim: sva sredstva. Što se tiče današnjih ubica, njima poručujem da ćemo im vratiti ravnom mjerom, i to vrlo skoro. Taj dan nije daleko.” Vidi: Izjava za Radio Mostar povodom masakra na sarajevskoj tržnici, 28. august 1995. Vidi: Izetbegović Alija. 1996. *Govori, pisma, intervjui '95*, Sarajevo: TKP “Šahinpašić”, str. 118.

⁷⁰ ICTY, 01152319, Savezna Republika Jugoslavija, Vrhovni Savet odbrane, br. 12-4, 26. august 1995, Beograd, Odbrana, Državna tajna. Zabeleška sa sastanka predstavnika najvišeg političkog i vojnog rukovodstva Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske održanog 25. augusta 1995. godine u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima; Zabelešku sačinio: Sekretar VSO, general-major dr. Slavoljub Sušić; Predsednik: Zoran Lilić.

⁷¹ Četvrta vanredna sjednica Narodne Skupštine RS na Jahorini, održana je nakon masakra na Markalama, sa početkom u 17.00 sati. Vidi: “Parlament Republike Srpske. Počelo vanredno zasjedanje”, *Glas srpski*, 29. august 1995, str. 1.

⁷² “Izgleda da bosanski Srbi shvataju da su gadno pogriješili granatirajući Tržnicu”, te, u nastojanju da “umanje šanse za zračne udare”, pristaju na mirovne inicijative koje su prethodno izričito odbijali. Vidi: Holbrooke R. 1998, str. 101; No, Nikola Koljević ne vidi nikakvu povezanost odluke Skupštine sa masakrom na Markalama, a u svom “Dnevniku” prezentira da je ova Skupština zasijedala prije masakra, i da su odluke o miru donešene prije ovog zločina, a masakr na Markalama spominje u prvoj rečenici za događaje od 29. augusta slijedećim riječima: “I još jednom u trenutku kada se opet govori i radi na mirovnom planu, masakr u Sarajevu. Opet na Markalama. Opet slike užasa, mrtvi, ranjeni.” Sam Koljević, ili urednik njegovog Dnevnika (kojeg je SANU objavio poslije njegove smrti) su svjesno htjeli prikazati

re, uz delegaciju SRJ, zasebno ide i delegacija samoprogllašene Republike Srpske. Na sastanku u Dobanovcima održanom 29. augusta, Slobodan Milošević je predložio rukovodstvu samoprogllašene Republike Srpske da u saopštenju za javnost “oštrije osude granatiranje Sarajeva i stradanje nedužnih civila”,⁷³ te da trebaju “optužiti ko je odgovoran”, tj. organizovati “preki sud”.⁷⁴ Međutim, političko i vojno rukovodstvo RS ubjeđuje Miloševića kako “ni sam UNPROFOR nema preciznih podataka odakle je granata ispaljena”,⁷⁵ a u interpretaciji svog poslednjeg razgovora sa Smithom, Mladić je izostavio spomenuti najbitniji detalj koji se odnosio na činjenicu da je UNPROFOR utvrdio tačno mjesto ispaljenja granate, koje je bilo pod kontrolom “SRK”.

Istovremeno sa političkim sastancima i promišljanjima kako dalje, trajala je nasmučna razmjena vatre sa položaja SRK i Armije RBiH,⁷⁶ a dva sata nakon masakra na Markalama, sa položaja Armije RBiH iz Hrasnice granatirano je područje Vrela

da je masakr na Markalama izvršen nakon što je rukovodstvo RS pristalo na pregovore za američku mirovnu inicijativu, što se uklapalo u koncept pripisivanja zločina “muslimanskoj strani”, te negiranja umještanosti VRS, koja, prema saopštenju informativne službe GŠ VRS “nema nikakve veze sa iznenadnim teškim incidentom niti raspolaže takvim ubojitim sredstvom koje bi odjednom moglo unesrećiti toliki broj lica.” Vidi: Koljević Nikola. 2008. *Stvaranje Republike Srpske: Dnevnik 1993-1995*, Knjiga II, Beograd: Službeni glasnik, 275-281.

⁷³ ICTY, inv. br. 01141108, Odbrana, Državna tajna, Savezna republika Jugoslavija, Vrhovni savet odbrane, DT br. 12-5, 30. august 1995, Beograd. Zabeleška sa sastanka predstavnika najvišeg političkog i vojnog rukovodstva Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske održanog 29. augusta 1995. godine u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima; Zabelešku sačinio: Načelnik vojnog kabineta, general-major: dr. Slavoljub Šušić, Predsjednik Savezne Republike Jugoslavije: Zoran Lilić; Govor Miloševića, str. 4, 5. i 10. (Dalje: Zapisnik sa VSO, 29. august 1995, Dobanovci).

⁷⁴ Koljević, kao jedan od učesnika u sastanku, u svom Dnevniku navodi kako je Milošević predložio organizovanje prijekog suda, pred kojim bi trebalo suditi odgovornim za masakr na Markalama, dok se ova Miloševićeva ideja ne navodi u Zapisniku sa sastanka u Dobanovcima. Vidi: Koljević N (II). 2008. str. 285; Zapisnik sa VSO, 29. august 1995, Dobanovci, str. 10

⁷⁵ Zapisnik sa VSO, 29. august 1995, Dobanovci. Govor Tolimira i Mladića, str. 10.

⁷⁶ ICTY, inv. br. R0034896, UNPF – HQ Zagreb, UN Restricted. Land operations – joint operations Centre, Date/Time: B AUG 95, From: LGEN Janvier FC UNPF; To: MNEMONIOC 670, Mnemonic 670 “covers” Annan UNNY OIC SIT CENTRE, UNNY, Subject: UNPF – HQ DAILY SITREP, 28. 00.01B to 28. 23.59 B aug 95, str. 2.

Bosne i Plandišta,⁷⁷ kada je ubijen jedan civil.⁷⁸ Istog dana, sa položaja “SRK” intenzivno je granatirano sarajevsko naselje Breka kada su ubijena četiri civila,⁷⁹ a nekoliko granata eksplodiralo je i na Klinički centar Koševo, kada su ranjena dva pacijenta smještena na Neurohirurškoj klinici.⁸⁰ I narednog dana istovremeno sa sastankom rukovodstva samoprolgašene Republike Srpske i Savezne republike Jugoslavije u Dobanovcima, u 18.06 sati, sa položaja “SRK” na Špicastoj Stijeni ispaljena je raketa koja je eksplodirala nekoliko metara od stambene zgrade u Franjevačkoj ulici 17 b, u blizini Sarajevske pivare, gdje je ubijen jedan, a ranjena tri civila.⁸¹

⁷⁷ U izvještaju UNPROFOR-a, kojeg je odobrio pukovnik Demurenko, o situaciji za Sektor Sarajevo od 27. augusta u 20.00 sati do 28. augusta u 20.00 sati ovaj zločin se spominje u nekoliko navrata, ali sa pogrešnim informacijama o vremenu granatiranja (tj. 10.30). U kontekstu spominjanja zločina na Tržnici, u izvještaju se kao razlog za “gubitak brojnih žrtava na Markalama”, navodi kako se to “možda dogodilo zbog granatiranja pravoslavne crkve na Ilidži od strane Armije BiH, kada je ranjeno 40 civila.” (str. 5 i 7). Međutim, na drugom mjestu u Izvještaju (str. 2 i 9), kao vrijeme granatiranja, navodi se 12.30 sati, što je približno tačno. (Vidi: ICTY, R011-1161-R0011-1173-BCST/Prjevod; UN, UNPROFOR, Sektor Sarajevo, 28. august 1995, Prima: Insturena komanda UNPROFOR-a, Pozadinska komanda UNPROFOR-a; Šalje: Komanda Sektora Sarajevo, Sastavio: Kapetan Grady, dežurni opficer, Odobrio: pukovnik Demurenko, načelnik štaba; Predmet: Izvještaj o situaciji za Sektor Sarajevo od 27. augusta 1995. u 20.00 sati do 28. augusta 1995. u 20.00 sati).

⁷⁸ Ubijena je Jadranka Vitor (1961), a ranjen sveštenik Đorđe – Đuro Ilić. ICTY, DD00-3178, Republika srpska, MUP, Centar javne bezbjednosti Sarajevo, Odjelenje kriminalističke policije, Sarajevo, broj: 15-02-337/95, dana: 7. septembra 1995. godine, Službeni izvještaj; Podnosilac izvještaja: Danilo Dželetović; ICTY, inv. br. DD00-3182, Karta u kojoj su ucrtani navedeni položaji; Zapisnik o saslušanju svedoka, Ilić Đorđe, Sveštenik Srpske pravoslavne crkve, 20. novembra 1995. godine.

⁷⁹ U poslijepodnevnom satima, u ulicama Ismeta Mujezinovića, Juraja Najtharta i Alekse Šantića, ubijena su četiri civila. Vidi: IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 20-21.

⁸⁰ Isto. Vidi još: “Četničko divljanje nastavljeno i sinoć. Granatiran i Klinički centar”, *Oslobođenje*, str. 4.

⁸¹ Čekić S. (et al), 2010, str. 703, ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 21; ICTY, R009-8124-8155-BCSDT/Radna verzija prijevoda; Original: engleski, Ograničeno na UN, Hitno, Dnevni izvještaj o stanju štaba vojnih posmatrača UN; Upozorenje: Molimo da se ovaj izvještaj ne šalje na način koji nije bezbjedan. Salje: Štab Vojnih posmatrača UN Zagreb, 30. august 1995, 06.00 sati, Sastavio: Kapetan Marouschank, Slanje odobrio: potpukovnik Deverell. Prima: Specijalni predstavnik generalnog sekretara, Načelnik odjeljenja za civilne poslove, Odjeljenje za informisanje, Odjeljenje za administrativna pitanja, Jedinica pozadinskog rejonu, Glavna služba bezbjednosti, Štab misi-

I nakon brojnih nesuglasica na ovom sastanku, poslije dužeg oklijevana, 15 minuta prije ponoći, predstavnici RS-a su, na insistiranje poglavara Srpske pravoslavne crkve,⁸² ipak pristali da na pregovore o miru pošalju jedinstvenu delegaciju od šest članova, na čelu sa predsjednikom SRJ Slobodanom Miloševićem.⁸³ Međutim, potpis predstavnika RS na ovaj dokument nije promjenio već donešene odluke u NATO-u, a bombardovanje položaja VRS, koje će uslijediti u narednim danima, kao način kažnjavanja za počinjene zločine, dovest će do povlačenja teškog naoružanja i, u konačnici, do završetka opsade Sarajeva.

Posljedice masakra na Markalama i završetak opsade Sarajeva

*“Povijesne će studije pokazati kako je, u cjelosti gledajući,
Zapad vrlo traljavo reagirao, ali će uloga britanske vlade
biti predmet posebne osude.”*

Hodge Carole, 2007, str. 232.

Bombardovanje položaja VRS, kao načina kažnjavanja za zločine koji su počinjeni u Sarajevu, ali i drugim mjestima RBiH, u periodu od početka opsade do drugog masakra na Markalama nije realizovan na način koji bi dao odgovarajuće rezultate i spriječio buduće zločine nad civilima. Kao jedan od razloga za neprimjenjivane ovakve vrste kažnjavanja agresora ogleda se i u, od početka, na pogrešnim temeljima postavljenom “vrlo nejasnom i ograničenom” mandatu UNPROFOR-a u BiH, čija se misija praktično “pretvorila u dostavnu službu koja se brinula da hrana stigne do onih kojima je potrebna”, a svodila se na “čuvanje nepostojećeg mira”.⁸⁴ Tek

je UN u Hrvatskoj, Štabni odsjek za obavještajne poslove, Dva odsjeka za kopnene operacije, Odsjek za vazdušne operacije, Centar za kontrolu i koordinaciju misije, Oficir za vezu snaga za brzo djelovanje, Oficir za vezu NATO-a, Posmatračka misija Evropske zajednice, str. 32).

⁸² S obzirom da su potpisnici ovog dokumenta vladika Irinej Bulović i patrijarh Pavle, on je poznat i kao “Patrijarhov sporazum”.

⁸³ Zapisnik sa VSO, 29. august 1995, Dobanovci. str. 14-16.

⁸⁴ Azinović V. u: Biserko S. (ur), 2006. 744; Degan Đ. Vladimir, 2006. *Međunarodno pravo. Drugo osavremenjeno izdanje*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 818; Enis Omerović, *Ujedinjene nacije i masovna kršenja ljudskih prava u formi međunarodnih zločina u Bosni i Hercegovini u vrijeme međunarodnog oružanog sukoba*, 2010. u: Pregled, časopis za društvena zbivanja, br. 3, Sarajevo, str. 213. i 234. Iako je Rezolucijom 836 (1993), proširen mandat UNPROFOR-a na zaštitu sigurnih zona, UNPROFOR se, i to vrlo ograničeno, usudio upotrijebiti oružanu silu oko Sarajeva tek nakon dolaska Snaga za brze intervencije.

na poziv Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija i po njegovom odobrenju NATO je mogao izvršiti bombardovanje, a strah da pripadnici UNPROFOR-a na terenu ne budu uvučeni u rat, čime bi ozbiljno narušili neutralnost i bili prisiljeni stati na “jednu od strana u sukobu”, bio je i razlog što su UN zadržavale pravo veta na odluke o bombardovanju. Ovaj “dvostruki ključ” posebno je došao do izražaja nakon masakra na Markalama u februaru 1994. godine, kada je, i nakon Ghalijevog poziva Wörneru (NATO-u) s ciljem “kažnjavanja odgovornih za masakr”, komandant UNPROFOR-a u BiH postigao sporazum sa “zaraćenim stranama”, čime je preduhitrio NATO da donese odluku o bombardovanju.⁸⁵ Svi naredni pokušaji spriječavani su na sličan način,⁸⁶ a potpuni krah UNPROFOR je doživio krajem maja 1995, kada je, zbog granatiranja Sarajeva i Tuzle, NATO pokrenuo kampanju bombardovanja, nakon čega su trupe UNPROFOR-a na terenu poslužili kao taoci “VRS-a”. Stoga, kasniji razgovori i najave povlačenja trupa UNPROFOR-a iz BiH nisu odgovali rukovodstvu Republike Srpske, kojima su ove trupe služile kao sredstvo ucjene u slučaju da dođe do novih bombardovanja od strane NATO-a.⁸⁷ U fazama iznalaženja pravog rješenja za zaštitu trupa UNPROFOR-a na terenu, tolerisano je vrlo intenzivno granatiranje svih sigurnih zona, kao i zauzimanje Srebrenice i Žepe, bez konkretnih sankcija, a Londonska konferencija je, u namjeri da spriječi pad Goražda, omogućila NATO-u da direktno bombarduje položaje “VRS”, ali samo oko te enklave, bez konsultacije

⁸⁵ Podsjećamo da je strah od bombardovanja bio i razlogom rezultata istrage UN-a, nakon maskara na Markalama 5. februara 1994, prema kojoj je ostalo otvoreno pitanje ko je ispalio granatu na Pijacu. O masakru na Markalama I vidi više: Karović M. 2013, (Magistarski rad), str. 92-113. Vrlo često je, prema istragama UN-a, izvor vatre nakon granatiranja Sarajeva bio nejasan, što je služilo kao opravdanje za nereagiranje, a čime su izbjegnute opsanosti po trupe UNPROFOR-a na terenu, što primjećuju i novinari koji su tada izvještavali iz Sarajeva. Vidi: Bell M. 1996, str. 278. Brendan Simms tvrdi kako je Britancima trebalo da “obore Bosance s njihovog pijedestala žrtve i tako opravdaju neintervenciju”. Vidi: Simms Brendan. 2002. *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo: Buybook, str. 22. Nakon drugog masakra ispred tržnice Markale, rezultati istrage UN-a objavljeni su tek nakon evakuisanja pripadnika UNPROFOR-a iz sigurne zone Goražde.

⁸⁶ Azinović V. u: Biserko S. (ur.) 2006, str. 724-726.

⁸⁷ “... Neodrživo je da avijacija NATO-a djeluje, a da se jedinice UNPROFOR-a nalaze u Goraždu, Bihaću i sl. (...) Dobro je dok se nalaze u enklavama da ih držimo u okruženju ili (...) pod vatrom. Isto važi i za UNHCR i MKCK koji bi tražili povlačenje iz enklava ili Banje Luke i ostalih mesta.” vidi: ICTY, 0529-3548, Komanda SRK, Odeljenje za obavještajno-bezbedonosne poslove, str. pov. br. 20/06-1-295, 23. juli 1995. godine, Vrlo hitno, Svim jedinicama SRK, VU “Orao”, Pračanski bat. 4. MAP 4. MPOAP. 4. SNB. IKM-1 i IKM – 2. Namere i aktivnosti neprijatelja na području Sarajeva, Načelnik, Pukovnik Marko Lugonja.

sa UN-om, što je bio vrlo efikasan potez, koji je spriječio pad Goražda. Nakon tolerisanja svih navedenih zločina, kao povod za bombardovanje poslužilo je granatiranje Gradske tržnice, što nije bio “ni prvi izazov zapadnoj politici, ni najgori incident u ratu, bio je samo najnoviji”, te je prema Holbrookovoj ocjeni pružio “neočekivanu posljednju šansu da se uradi ono što je trebalo uraditi tri godine ranije”.⁸⁸ Nakon što je, izvan “svake razumne sumnje”, u nekoliko istraga UNPROFOR-a i MUP-a RBiH dokazano da je granata koja je eksplodirala ispred Gradske Tržnice ispaljena sa položaja “SRK”, uz prethodno osiguranje “najranjivijih elemenata” UNPROFOR-a,⁸⁹ Kofi Annan, koji je u sekretarijatu UN-a bio zadužen za mirovne operacije, ne tražeći odobrenje od Vijeća sigurnosti UN-a, odlučuje pozvati NATO da izvrši zračne udare,⁹⁰ nakon čega je generalni sekretar NATO-a, Willy Claes ovlastio generala Joulwana i admirala Smitha da preuzmu vojnu akciju “ako bude ocijenjena odgovarajućom”.⁹¹

Ostalim pripadnicima UNPROFOR-a i vojnim posmatračima UN-a, koji nisu napustili BiH, data su određena uputstva o načinu zaštite i preuzimanju “nužnih ko-

⁸⁸ Holbrooke R. 1998, str. 95-96.

⁸⁹ Britanskog kontigenta u Goraždu.

⁹⁰ Holbrooke R. 1998, 102.

⁹¹ Reakcije na ovu Annanovu odluku, bez konsultovanja Vijeća sigurnosti UN, bile su različite, od kritika do pohvala. Vidi: ICTY, 1D07-0852, Outgoing Code Cable, TO: Akashi, UNPF, Zagreb, attn SRSF FC; TO: Akashi, UNPROFOR, Sarajevo att Crndr BHC, Info: Stoltenberg, Geneva, FROM: Annan, UNATIONS, New York, DATE: 6 September 1995, NUMBER: 2939, SUBJECT: Security Council discussions; Povelja Ujedinjenih naroda, u: Bisić Mustafa. 1999. *Ratni zločin i genocid: Zbirka pravnih dokumenata i sudske prakse* (drugo dopunjeno izdanje), Sarajevo: Ministarstvo pravde Kantona Sarajevo i Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo, str. 31; Grazzini Tracisio. 2005, *The changing rules on the use of force in international law*, Manchester 1824: Manchester University Press, str. 69-70; Lapaš Davorin. 2008. *Pravo međunarodnih organizacija*, Zagreb: Narodne novine d. d, str. 181; Milisavljević Bojan, *Nove mirovne misije organizacije Ujedinjenih nacija*, Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće “Službeni glasnik”, 2007, str. 118–128, Simms B. 2003. str. 32; S obzirom na činjenicu da su, u međuvremenu, tj. od donošenja Rezolucije 836 (1993), počinjeni brojni zločini, uključujući i masakr na Markalama iz februara 1994, što je kulminiralo padom sigurnih zona UN-a Srebrenice i Žepe, a da pri tome Vijeće sigurnosti UN-a nije postupilo u skladu sa navedenom rezolucijom, sama situacija na terenu je nalagala hitnu akciju. Nastojeći izbjeći suprotstavljene stavove Rusije, Kine i drugih članica Vijeća sigurnosti UN-a, koje su imale pravo veta pri donošenju navedenih odluka, Kofi Annan je, nakon drugog masakra na Markalama, odlučio pozvati NATO na izvršenje zračnih udara, ne tražeći pri tome odobrenje od Vijeća sigurnosti.

raka” u slučaju napada od strane “VRS u znak odmazde zbog eventualnih operacija UNPROFOR-a. U kasnim večernjim satima 29. augusta uspostavljen je alternativni operativni štab za višeg vojnog posmatrača UN Sektor Sarajevo, a svim timovima vojnih posmatrača UN je savjetovano da “za slučaj objavljivanja uzbune budu spremne da na svojim lokacijama odu u zaklon.”⁹²

Prva faza operacije *Deliberate Force* (*Sračunata sila*) počela je u ranim jutarnjim satima 30. augusta i trajala je do 1. septembra, a cilj je bio da se ostvari “nadmoć u vazduhu, (...) pokaže stepen i priroda kazne, da bi se uništilo oružje, komanda i kontrolna skladišta municije.”⁹³ Pokazalo se da je ideja o formiranju Snaga za brze intervencije i njihovo slanje u BiH, koje su poslužile kao kopnena podrška UNPROFOR-u, bilo vrlo praktično i učinkovito rješenje, jer su djelovale i kao značajna potpora u intervenciji NATO-a.⁹⁴

Istovremeno sa početkom operacije NATO-a, komandant UNPROFOR-a u Zagrebu, general Janvier šalje pismo generalu Mladiću u kojem ga, uz napomenu da je minobacački napad na centar Sarajeva “neprostiv napad na nevine žrtve”,⁹⁵ obavještava da je cilj bombardovanja položaja VRS “sprečavanje daljnjeg granatiranja Sarajeva.” U nastavku ovog pisma, Janvier nagovještava mogućnost zaustavljanja vazdušnih operacija pod uslovom da Mladić “izda uputstva neophodna za ukljanjanje svih teških oružja iz zone isključenja Sarajeva”, a u protivnom, napadi će se nastavi-

⁹² ICTY, R009-8124-8155-BCSDT, Ograničeno na UN, Hitno, Dnevni izvještaj o stanju štaba vojnih posmatrača UN; Upozorenje: Molimo da se ovaj izvještaj ne šalje na način koji nije bezbjedan. Salje: Štab Vojnih posmatrača UN Zagreb, 30. august 1995, 06.00 sati, Sastavio: Kapetan Marouschank, Slanje odobrio: potpukovnik Deverell. Prima: Specijalni predstavnik generalnog sekretara, Načelnik odjeljenja za civilne poslove, Odjeljenje za informisanje, Odjeljenje za administrativna pitanja, Jedinica pozadinskog reiona, Glavna služba bezbjednosti, Štab misije UN u Hrvatskoj, Štabni odsjek za obavještajne poslove, Dva odsjeka za kopnene operacije, Odsjek za vazdušne operacije, Centar za kontrolu i koordinaciju misije, Oficir za vezu snaga za brzo djelovanje, Oficir za vezu NATO-a, Posmatračka misija Evropske zajednice. (18 kopija), str. 34.

⁹³ ICTY, 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 113; ICTY, 0529-3588, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-1-257, 30. august 1995. godine, Vrlo hitno, Vanredni borbeni izvještaj sa stanjem u 14,00 časova, Dostavlja.- Glavni štab VRS, IKM – 1 i IKM – 2; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje.

⁹⁴ “Uspješan prvi dan NATO-ove operacije ‘Noćni let’ i snaga za brze reakcije”, *Oslobodjenje*, 31. 8. 1995, 1.

⁹⁵ B. Simms ironično konstatira kako su “Srbi ispalili jednu granatu previše.” Vidi: Simms B. 2003. str. 267

ti sve dok su mogućnosti granatiranja Sarajeva otvorene.⁹⁶ Međutim, kako je, artiljerijsko i snajpersko djelovanje sa položaja SRK prozrokovalo nove žrtve u urbanim dijelovima Sarajeva,⁹⁷ ove inicijative UNPROFOR-a nisu dale očekivane rezultate, a narednog dana, 31. augusta, bombardovanje NATO-a po položajima i infrastrukturi “VRS” nastavljeno je mnogo većim intenzitetom.⁹⁸ U zamjenu za prestanak bombardovanja od strane NATO-a, Slobodan Milošević je, u konsultacijama sa Mladićem, obećao Holbrookeu da će SRK “prestati sa akcijama protiv Muslimana u Sarajevu.”⁹⁹ Ovo Miloševićovo obećanje, konstantan pritisak Rusije,¹⁰⁰ Demurenkova istraga, koja je dovodila u pitanje odgovornost “VRS” za ispaljenje granate na Markalama,¹⁰¹ ru-

⁹⁶ Tekst ovog Janvierovog pisma objavljen je u: Koljević N. 2008. (II), str. 290.

⁹⁷ ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 29-30; E. Krehić, “U agresorskom granatiranju Aneksa. Ranjeni otac i dvije kćerke”, *Oslobođenje*, 1. septembar 1995, str. 11.

⁹⁸ Holbrooke R. 1998, str. 113.

⁹⁹ Isto, 110.

¹⁰⁰ Mirko Šagolj, “Rusija osuđuje upotrebu sile”, *Oslobođenje*, 31. august 1995. str. 7; Mirko Šagolj, “Izjava neimenovanog predstavnika ruskog MID-a. Ruska televizija i dalje sumnju baca ma Muslimane”, *Oslobođenje*, 30. august 1995. Konstantin Nikiforov. 2008. *Russian Foreign Policy and the Balkans in the 1990s*, u: *BALCANICA XXXVIII*, Belgrade, 1-312, Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut, Godišnjak bakanološkog instituta, ur. Dušan T. Bataković, str. 240.

¹⁰¹ Istraga ruskih pripadnika UNPROFOR-a završena je 31. augusta, a objavljena 2. septembra. Iako nismo naišli na izvore koji bi to direktno potvrdili, nije isključeno da su političko rukovodstvo u Rusiji, SRJ, RS kao i srpski lobisti u svijetu bili upoznati sa rezultatima ove “istrage” već 31. augusta, ili jednostavno unaprijed znali što će Demurenkova “istraga” pokazati, na osnovu čega su izvršili pritisak na određene organe u UNPROFOR-u da se obustavi bombardovanje. Prema izjavi koju je 1. septembra prenijela novinska agencija TANJUG, ističe se kako “u Moskvi danas ima sve više glasova da je međunarodnoj javnosti servirana laž oko eksplozije u centru Sarajeva koja je poslužila kao povod za napade NATO-a.” (...) “Moskovski radio i televizija danas su u emisiji vesti preneli izvještaje svojih dopisnika iz Ujedinjenih nacija na osnovu kojih proizilazi da su informacije o krivici Srba za artiljerijski napad na Sarajevo isfabrikovane.” (Vidi: “Moskva. Rusija će predložiti obustavu napada.” Moskva, 1. septembra; TANJUG, *Glas srpski*, 2. i 3. septembar 1995, str. 4 kao i “Izmišljena srpska krivica”, str. 5). Također, *Glas srpski* prenosi izjavu profesora političkih nauka sa Univerziteta u Masačusetsu, Stivena Berga u kojoj navodi da se “krivica svaljuje na Srbe sa preteranom sigurnošću. Eliminiraju se mogućnost da se neko doveze kolima, izvadi minobacač iz prtljažnika, ispali granatu na pijacu i potom se odvede sa tog mesta. (...) Smatram da je izvještaj UN deo opšte kampanje, čiji je cilj bio da se krivica prebaci na Srbe, kako bi se oni pokazali kao prepreka miru.” Pri citiranju Berga, urednik *Glasa srpske* ne navodi zašto,

šenje aviona NATO-a¹⁰² su neki od faktora koji su uticali na odluku da se 1. septembra obustavi bombardovanje i da prednost pregovorima između Janviera i Mladića.¹⁰³ Iako su povremena granatiranja grada prouzrokovala nove žrtve,¹⁰⁴ a postojale su i naredbe “VRS” o mogućnosti napada i na Snage za brzo djelovanje,¹⁰⁵ korespondencija između Janviera i Mladića, kao i neizvjesnost da li će doći do nastavka NATO

od brojnih izjava i reakcija na masakr, baš ovu uzima za relevantnu, ostavljajući otvorenim pitanje Bergove stručnosti po brojnim osnovama u vezi sa donošenjem sudova o mjestu ispaljenja granate. (Vidi: “Stiven Berg, Masakr na Markalama. Antisrpska kampanja”, Vašington, 1. septembar (SRNA), *Glas srpski*, 2. i 3. septembar 1995, str. 12). Na suđenju Dragomiru Miloševiću, brigadir Mohatarem je posvjedočio da su vazdušni udari bili obustavljeni zbog “javnog saopštenja pukovnika Demurenka”. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 707.

¹⁰² Prema izvještaju kojeg je Sladoje dostavio GŠ VRS, 30. augusta, poslije 8.00 sati obojen je jedan avion NATO-a raketom ispaljenom iz rejonu Zmijina glava, selo Pribanj (Vidi: ICTY, 0529-3588, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-1-257, 30. august 1995. godine, Vrlo hitno, Vanredni borbeni izvještaj sa stanjem u 14,00 časova, Dostavlja.- Glavni štab VRS, IKM – 1 i IKM – 2; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje; “Izjava francuskog vojnog predstavnik. Potraga za pilotom i navigatorom”, *Politika*, 2. septembar 1995, str. 2).

¹⁰³ ICTY, 1D07-0852, Note to Mr. Annan, 6. septembar 1995, NATO Air Operation.

¹⁰⁴ Na primjer, vidi: ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 30; Čekić S. (et al), 2010. 771; “Ratna hronika”, *Oslobođenje*, 2. septembar 1995, str. 16.

¹⁰⁵ Na osnovu K – S E SRK od 1. septembra 1995. godine “u cilju planiranja dejstava za sprečavanje manevra snaga za brze intervencije i nanošenja što većih gubitaka”, pukovnik Luka Dragičević naređuje dejstvo po snagama za brze intervencije. “Sva oruđa okrenuta u pravcu Butmir, Kotorac, Krupac i Igman imati u gotovosti za trenutno gađanje, tj. otvaranje vatre. (...) Igmanska i Ilidžanska pbr će pripremiti lansere a/b koji će biti u gotovosti za posedanje vojnog položaja po planu “Talas 1”(…) za dejstvo po rejonu Aerodroma, Butmira, S. Kolonije i Hrasnice.” (Vidi: ICTY, inv. br. 0529-2626, Komanda SRK – IKM, Str. pov. br. 20/04-119, Nanošenje vatre u udara po snagama za brze intervencije. Naredenje.-, Dostaviti: 1. SMBR, 2. SLBR, 3. SPBR, Ilidž. PBR, IG. PBR. 4. MAP i SRK – KM (Na znanje), I IKM-1 (Na znanje); Komandant IKM-2, pukovnik: Luka Dragičević). Ali, 3. septembra 1995. iz Komande SRK se konstatuje kako je dobro “što nismo dejstvovali po snagama za brze reakcije, jer bi efekti verovatno bili minimalni. Sačuvali smo važne količine municije najkritičnijih kalibara, protivnika doveli u zabunu i izbjegli odgovore koje su oni očekivali. Bombardovanje i granatiranje nisu pričinili značajne štete u sistemu odbrane. A uopšte ga nisu narušili.” (ICTY, inv. br. 0529-2629, Komanda SRK IKM-2, Str. pov. br. 20/04-122, 3. septembra 1995. godine, Hitno, Referisanje Komandanata brigada K-D1 IKM-2 Odluka, Zaključci i Zahtevi;

bombardovanja trajala je sve do 5. septembra. Dan prije odluke o nastavku bombardovanja, 4. septembra, pored Koljevićevog pomirljivog pisma uz pristanak na povlačenje teškog naoružanja,¹⁰⁶ u komandu UNPROFOR-a stiglo je i Mladićevo pismo, adresirano na Janviera, u kojem su, na pet stranica teksta, pored ostalog, sadržane optužbe za “agresiju” od strane NATO-a. U nekoliko navrata Mladić spominje zločin na Markalama, a ohrabren Demurenkovim javnim istupima, dovodi u pitanje vjerodostojnost istrage nakon maskra, za koji tvrdi da je “nepravедno optužena VRS”. General Mladić, hipotetički postavljajući tezu, da su tačne optužbe za masakr, smatra kako je “agresija NATO-a (...) izašla iz okvira odgovora na Markale 2”, te negoduje što je kao odgovor na “jednu minobacačku minu 120 mm” uslijedilo ispaljenje “na hiljade najrazličitijih artiljerijskih projektila” uz napomenu da gađani ciljevi “ničim nisu mogli izazvati ‘scenario Markale’.” General Mladić Pismo završava tvrdnjama kako “gradu Sarajevu ne pretila nikakva opasnost od strane Vojske Republike Srpske”, a pod izgovorom da odluku o povlačenju teškog naoružanja, prema odredbama Ustava RS, može donijeti samo Narodna skupština RS, “na osnovu izražene volje na referendumu”, ističe kako on, kao general, nema pravo da donese jednu takvu odluku.¹⁰⁷ Koljević je pokušavao ubijediti specijalnog izaslanika generalnog sekretara UN-a, Akashija da se Mladićeve stavovi ne podudaraju sa stavovima rukovodstva RS, a kao dokaz za to navodi da je “povlačenje” teškog naoružanja u toku. Međutim, ovo “povlačenje” je, u detaljnom izvještaju UNPROFOR-a, okarakterisano kao “predstava za medije, ali i kao način da se naoružanje bolje osigura time što ga se premješta dalje od vjerovatnih ciljeva.”¹⁰⁸ Nakon što je, na temelju svih izvora UN i NATO-a, ustanovljeno da VRS nije ispunila zahtjeve o povlačenju teškog naoružanja,¹⁰⁹ 5. septembra od 13.05 sati nastavljena je druga faza vojne intervencije NATO-a koja će trajati do 14. septembra.¹¹⁰ Istovremeno sa ovim NATO napadima, sa položaja SRK je, u nekoliko navrata, dejstvovano po gradu, čime su direktno bile ugrožene i trupe UNPROFOR-a na Zetri i PTT-u. Međutim, po ubičajenoj, do-

¹⁰⁶ Koljević N. (II) 2008, str. 297.

¹⁰⁷ ICTY, 1D06-9866, Glavni štab vojske Republike Srpske, broj: 06/17-5/5, 4. septembar 1995. godine, Komandi UNPROFOR-a – Zagreb (n/r generala Bernarda Janvier-a); Komandant, general pukovnik Ratko Mladić.

¹⁰⁸ ICTY, R0015855, Outgoing code cable, Most immediate, To: Annan, UNATIONS; New York - “Only”; Info: Stoltenberg, ICFY, Geneva, Smith, UNPROFOR, Sarajevo – “Only”, From: Janvier, UNPF, Zagreb, Date: 5 September 1995, 13.47 (pečat i paraf), Number: UNPF-HQ Z – 1597, Subject: Update on decision – making: air operations.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ ICTY, inv. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 114.

tadašnjoj praksi, komanda “SRK oštro demantuje” ove optužbe od strane UNPROFOR-a, nakon čega se “ipak ispostavilo da su podaci UNPROFOR-a bili ispravni i tačni”, a ustanovljeno je da su “po gradu djelovali borci artiljerijskih jedinica iz bataljona Vlade Medića, komandanta 1/3. Spbr.” U Upozorenju upućenom svim jedinicama SRK, Sladoje ističe kako je dato “dosta argumenata UNPROFOR-u i NATO-u da treba istrajati sa pritiscima i borbenim dejstvima po srpskim položajima, te (...) zabranjuje u sadašnjem trenutku i borbenim uslovima bilo kakvo dejstvo po gradu Sarajevu i ciljevima u istom.”¹¹¹

Kao reakcija na Mladićeve prijetnje od 10. septembra da će napasti preostale sigurne zone, ukoliko se nastavi bombardovanje, NATO je odlučio upotrijebiti rakete “Tomahawke”, lansirane sa brodova u Jadranu, da bi bombardovao vitalne vojne ciljeve u Banja Luci i drugim gradovima zapadne Bosne.¹¹² Upotreba ovih raketa imala je vrlo učinkovit psihološki efekat na rukovodstvo RS, koje je, nakon višesatnih pregovora sa Holbrookeom u Beogradu, 13/14. septembra potpisalo dokument koji ih je obavezivao da “obustave sve ofanzivne operacije u području Sarajeva”, otvore dva kopnena puta iz Grada, kao i sarajevski aerodrom, a u roku od sedam dana bili su obavezni ukloniti teško naoružanje oko grana.¹¹³

Naredba komandanta SRK o izvlačenju 50 % teškog naoružanja uslijedila je narednog dana, uz napomenu da se izvučene jedinice organizuju tako da “budu u stalnoj gotovosti za dejstvo u zoni odbrane svojih brigada” te da će “načelnik artiljerije komande Korpusa, zajedno sa načelnicima artiljerije u brigadama izraditi jedinstven plan dejstva artiljerije.”¹¹⁴ Za uzvrat, napravljena je pauza u vazдушnim napadima od po 72 sata, da bi 20. septembra, nakon “povlačenja preko 250 komada” teškog naoružanja oko Sarajeva, bombardovanje od strane NATO-a u potpunosti obustavljeno.¹¹⁵ Dan nakon povlačenja teškog naoružanja, 21. septembra 1995, u izjavi za novinsku agenciju SRNA, starješina srpske vojske na Grbavici Vukosav Leković ističe kako

¹¹¹ AIIZ, inv. br. 7-1803, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-329, 6. septembar 1995, Otvaranje vatre po gradu Sarajevu i jedinicama UNPROFOR-a, Upozorenje.- Dostaviti: Svim jedinicama SRK, IKM-1 i 2, kurirom: 4. lap PVO, 1. Smbr; Zastupa komandanta, pukovnik: Čedomir Sladoje.

¹¹² Holbrooke R. 1998, 148. i 150.

¹¹³ Isto, str. 155–156.

¹¹⁴ ICTY, 0529-2647, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-347, 15. septembra 1995. godine, Vrlo hitno, Izvlačenje teškog naoružanja iz zone isključenja Sarajevo, Naređenje.-, Komandant: general-major Dragomir Milošević.

¹¹⁵ ICTY, inv. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 115.

se “nije mnogo promenilo odlaskom naše artiljerije”, te da “sada praktično svaki ručni bacač, svaka ‘osa’ ili ‘zolja’ zamenjuje topovsku cev ili tenk.”¹¹⁶

U međuvremenu, 8. septembra, u Ženevi je potpisan sporazum koji je trebao služiti kao osnova za dalje pregovore, kojim su “usaglašena osnovna načela rješenja za BiH”,¹¹⁷ a prema aneksu 4, Članu I Daytonskog ustava, Sarajevu je potvrđen status glavnog grada BiH.¹¹⁸ Međutim, činjenica da su položaji SRK i nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, i dalje bili aktivni, a njihovi pripadnici spremni za djelovanje po urbanim dijelovima grada,¹¹⁹ u potpunosti opravdavaju Silajdžićev i Izetbegovićev izričit zahtjev u Daytonu, da Sarajevo bude jedinstven grad i da Federaciji pripadnu brdski predjeli, tj. “zemlja koja gleda na grad kako više nikad ne bi bila korištena za artiljerijske i minobacačke napade na Sarajevo.”¹²⁰ Tokom februara i marta 1996. godine reintegrirane su općine: Vogošća (24. februara 1996), naselja u Novom Gradu (26. februar), Ilijaš (29. februar), Hadžići (6. mart), dijelovi općine Trnovo (12. mart), Ilidža (13. mart), dijelovi općina Novo Sarajevo i Stari Grad (19. mart), a “sistem spaljenje zemlje”, opljačkane fabrike, zapaljane škole,

¹¹⁶ “Odbrana Srpskog Sarajeva čvrsta i stabilna. Bacač umesto topa, ‘osa’ umesto tenka”, *Glas srpski*, 22. septembar 1995, str. 1.

¹¹⁷ Kontaktna skupina: Usaglašena osnovna načela rješenja za BiH (Ženeva, 8. septembar 1995). u: Tuđman Miroslav – Bilić Ivan. 2005. *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb, str. 447.

¹¹⁸ Dejtonski mirovni sporazum, Aneksi 1-A do 11 i ANNEX 4. Constitution of Bosnia and Herzegovina, Wright-Patterson zračna vojna baza, Dayton, Ohio, USA, 1 – 21. novembar 1995, Sarajevo: JP NIO Službeni list RBiH, 1999, str. 50.

¹¹⁹ Dana 9. januara 1996. godine u 17.45 sati dok se kretao kod Holiday Inna, sa položaja SRK na Grbavici pogođen je tramvaj, u kojem je ubijen jedan, a ranjeno 19 civila. Ubijena je Mirsada (Tima) Durić (1955), a ranjeni: Zahid Čubro (1958) i Tahira Omeragić (1937, Vahid Omanović (1958), Mehmed Mahović (1933), Mladen Ajanović (1967), Husein Abdulahović (1925), Zlatan Ilić, Alija Suljić (1925), Muris Vučkić (1959), Nedžmina Čuprija (1970), Nedim Čorović (1989), Hasija Ičindić (1954), Faruk Hasanbegović (1939), Meliha Muharemović (1976), Nihad Sladić (1980), Zora Bušić (1931), Ljerka Krmpotić (1929), Aldijana Čubro (1987), Mirnes Alić (1990). Vidi: A. A, “Juče u Sarajevu. Srbi granaitrali tramvaj”, *Oslobođenje*, 10. januar 1996, str. 1; S. Talović, “Ponovo četnički zločin u Sarajevu. Tromblon upućen sa Grbavice”, *Oslobođenje*, 10. januar 1996, str. 3; “Nakon četničkog napada na tramvaj. Osuda terorizma”, *Oslobođenje*, 11. januar 1996, str. 1; A. Ahmetašević, “Nakon četničkog granatiranja tramvaja. Poslije rakete snajperi”, *Oslobođenje*, 11. januar 1996, str. 7.

¹²⁰ Holbrooke R. 1998, str. 298.

uništeni naselja, stanovi, je stanje koje su pripadnici Federalnog MUP-a i gradskih vlasti zatekli prilikom ulaska u navedene općine.¹²¹

Zaključak

Ukoliko uporedimo istrage Ujedinjenih nacija nakon masovnih zločina nad civilima počinjenim prije 28. augusta 1995. godine, uključujući i masakr na Markalama od 5. februara 1994. godine, sa istragama nakon zločina na Marakalma II, dolazimo do zaključka da su se one savršeno uklapale u politički i vojni kontekst, odnosno da su njihovi rezultati odgovarali trenutnom stanju snaga UNPROFOR-a na terenu. Sve do ovog masakra na Markalama, u većini slučajeva istrage UNPROFOR-a su bile neodređene i nedorečene, čime je (svjesno) ostavljano otvoreno pitanje odgovornosti “obje strane” za zločin. Sintagma “krivac nije identifikovan”, kojom su se Ujedinjene nacije često koristile, poslužila je kao savršen alibi za neintervenciju NATO pakta. Pri tome je izbjegavanje konkretne akcije bilo svojevrsno ohrabrenje za nastavak granatiranja Sarajeva.

Ipak, u slučaju masakra na Markalama od 28. augusta 1995, konačni zaključci istraga UNPROFOR-a, jasno i nedvojbeno tvrde da su granate ispaljene sa položaja “SRK”, iz pravca Trebevića i Lukavice. Međutim, činjenica da su zvanični rezultati ovih istraga objavljeni tek nakon što su evakuisani “najranjiviji” elementi pripadnika UNPROFOR-a iz kriznih područja oko Goražda, kao i nakon što su poduzete sve neophodne mjere za njihovu zaštitu na drugim punktovima, a da je, u međuvremenu komandant UNPROFOR-a u izjavama za medije vrlo neodređeno govorio o tome ko je ispalio minobacačke granate, dovoljno govori o načinu taktiziranja UNPROFOR-a i davanju povoda manipulacijama koje su uslijedile nakon masovnih ubistava civila i na drugim lokacijama. Tek nakon ispunjenja navedenih uslova, uslijedilo je kažnjavanje počinitelja zločina, bombardovanjem položaja “VRS” od strane NATO-a, što je u konačnici dovelo do kraja međunarodnog oružanog sukoba i završetka opsade Sarajeva. No, kao rezultat ovako zakašnjele reakcije su, pored ostalog, i masovna ubistva civila granatiranjem, snajperisanjem ili djelovanjem aviobombi sa položaja “SRK”, počinjenim na još 223 lokacije u dijelu grada pod opsadom.

Uprkos zaključku pretresnog vijeća ICTY u predmetu Dragomir Milošević, da je granata “van svake razumne sumnje” ispaljena sa položaja “SRK”, navedeni komandant ovog Korpusa je oslobođen za granatiranje Markala jer se u vrijeme izvršenja ovog zločina nalazio na liječenju u Beogradu. Porazna je činjenica da njegov

¹²¹ Više o ovome vidi: Omerčić Edin, *Reintegracija Sarajeva*. 2008. u: Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, broj 6, Sarajevo: Muzej Sarajeva, str. 137–151.

zamjenik, kao i niko drugi od komandanata na nižim nivoima ili direktnih izvršitelja nije sudski procesuiran, te da, u konačnici ne postoji nijedna sudska presuda kojom bi se osudio ovaj zločin ■

THE MASACCRE IN FRONT OF THE TOWN MARKETPLACE MARKALE ON THE 28th OF AUGUST 1995

Summary

If we compare the investigation of the United Nations after the mass crimes committed against civilians before the 28th of August 1995 including the massacre of Markale from the 5th of February 1994, with the investigation after the crimes at Markale II, we can conclude that they perfectly fitted the political and military context, i.e. their results corresponded to the contemporary condition of the UNPROFOR forces on the field. All up to this massacre at Markale, the majority of UNPROFOR investigations were indefinite and vague thus (consciously) keeping open the question of responsibility of “both sides” for this crime. The phrase “the culprit was not identified”, which was often used by United Nations, served as a perfect alibi for the intervention of NATO pact. Thereby, the avoidance of concrete action was an encouragement for the continuation of Sarajevo bombing.

Nevertheless, in the case of the massacre at Markale from the 28th of August 1995, final conclusions of the UNPROFOR investigation clearly and undoubtedly claimed that the shells were fired from the position of “SRK”, from the direction of Trebević and Lukavica. However, the fact that official results of these investigations were published only after the “most vulnerable” elements of UNPROFOR members from the area of Goražde were evacuated and after all the necessary measures for their protection on other points were undertaken and that in the meantime the UNPROFOR commander in his statements to media spoke very indefinitely about who fired the mortar shells, says enough about the UNPROFOR tactics and providing of the motive for the manipulation which followed after the mass killings of civilians on other locations. Only after the mentioned conditions were fulfilled, were the perpetrators of this crime punished by bombing of the “VRS” positions by NATO, which eventually led to the end of the interna-

tional armed conflict and the ending of the Sarajevo siege. But as the result of this late reaction are, among other things, the mass killings of civilians by shelling, sniping and aerial bombing from the posts of “SRK”, committed on other 223 locations in the besieged part of the city.

Despite the conclusion of the ICTY Trial Chamber in the case of Dragomir Milošević that the shell was “beyond any reasonable doubt” fired from the positions of “SRK”, the commander of this corps was freed from the charge of shelling Markale because at the time of execution of his order, he was receiving medical treatment in Belgrade. It is a terrible fact that neither his substitute nor any other commander from lower levels, nor direct executioners were tried and that there is no court verdict that convicts this crime ■

Izvori i literatura

Izvori

Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ)

- Podaci o žrtvama iz gradskih bolnica, općina i pokopnih društava
- Izjave svjedoka datih saradnicima Instituta
- Dio dokumentacije Ministarstva unutrašnjih poslova RBiH (MUP RBiH), Centar Službi bezbjednosti Sarajevo (CSB Sarajevo). Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu,
- Dio dokumentacije Armija RBiH,
- Dio dokumentacija Vojske Jugoslavije, “Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske republike srpske”
- Video arhiva Instituta koja se odnosi na opsadu Sarajeva.

International Criminal Tribunal of the former Yugoslavia – ICTY

<http://www.icty.org/>,

- IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. decembar 2007,

- IT-98-29/1-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. novembar 2009,

Online baza sudskih podataka: (ICTY)

- Transkripti presretnutih telefonskih razgovora,
- Donia J. Robert, *Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1991–1996*, 17. mart 2008, (Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića),
- Dio dokumentacije VRS, SRK; Armije RBiH, Komande 1. Korpusa, MUP-a RBiH; MUP-a RS, UNPROFOR-a,
- Sjednice Vrhovnog saveta odbrane Savezne republike Jugoslavije (VSO SRJ)
- Dio dokumentacije Tužiteljstva RBiH,
- Dnevni izvještaji UNPROFOR-a
- Izjave svjedoka i unakrsna ispitivanja svjedoka u predmetima: Stanislav Galić, Dragomir Milošević, Momčilo Perišić, Radovan Karadžić i Ratko Mladić.
- Ekspertski izvještaj Tužiteljstva u predmetu Dragomir Milošević: ICTY, inv. br. 06049535, Information report, Date: 30 August 2006, Subject: Report on Markale firing incident involving mortars in the Sarajevo area dated, 28 August 1995, Source: Richard J. Higgs,
- Ekspertski izvještaj odbrane u predmetu Dragomir Milošević: ICTY, inv. br. 02081179, Miroљjub Vukašinović, Primena metoda numeričkog eksperimenta u balističkoj ekspertizi događaja na Markale 2, 20. Simpozijum JKEM 97, Beograd, Vojnotehnički institut VI, str. 246-256.

Ujedinjene nacije:

- UN, Security Council, Distr. GENERAL, S/1994/674/Anexes, 27 May 1994, Final report of the United nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex Summaries and Conclusions, Prepared by: m. Cherif Bassiouni, Chairman and Rapporteur on the Gathering and Analysis of the Fact, Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), par. 162, 163.

Objavljeni izvori

1. Dejtonski mirovni sporazum, Aneksi 1-A do 11 i ANNEX 4. Constitution of Bosnia and Herzegovina, Wright-Patterson zračna vojna baza, Dayton, Ohio, USA, 1 – 21. novembar 1995, Sarajevo: JP NIO Službeni list RBiH, 1999,
2. *Rezolucije Vijeća sigurnosti o Bosni i Hercegovini od rezolucije 713 od 25.09. '91. do rezolucije 1004 od 12.07. '95*, Sarajevo, Press Centar ARBiH, 1995.

3. Izvještaj generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom Generalne skupštine 53/35 (1998), "Izvještaj o Srebrenici", 15. novembar 1999, u: "Genocid u Srebrenici, 'sigurnoj zoni' Ujedinjenih nacija, jula 1995.", Čekić Smail-Kreso Muharem-Macić Bećir, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000

Štampa

- *Glas srpski*, Banja Luka,
- *Oslobođenje*, Sarajevo,
- *Oslobođenje*, Pale,
- *Politika*, Beograd,
- *Novosti*, Beograd,

Internet

- <http://www.novosti.rs/>
- <http://www.ekapija.ba/website/bih/page/148385>
- <http://www.icty.org/>,
- www.sobodanpraljakk.com,
- [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)),

Literatura:

1. Bell Martin. 1996. *In Harm's way. Reflections of a war – zone Thug*, London: Penguin Books,
2. Biserko Sonja. (ur.) 2006. *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji,
3. Bisić Mustafa. 1999. *Ratni zločin i genocid: Zbirka pravnih dokumenata i sudske prakse* (drugo dopunjeno izdanje), Sarajevo: Ministarstvo pravde Kantona Sarajevo i Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo,
4. Bourtos Boutros Ghali. 1999. *Unvanquished, A.U.S. – U.N.*, SAGA, London, New York: I.B. Tauris Publishers,
5. Čekić Smail, Šestanović Muhamed, Karović Merisa, Košuta-Mastalić Zilha. 2010. *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava,

6. Čekić Smail. 2004. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
7. David Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, Beograd: Multidisciplinarni centar za podsticanje integracionih procesa i harmonizaciju prava: Privredni savetnik, 2008,
8. Degan Đ. Vladimir, 2006. *Međunarodno pravo. Drugo osavremenjeno izdanje*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci,
9. Donia J. Robert. 2006. *Sarajevo: Biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju,
10. Grazzini Tracisio. 2005, *The changing rules on the use of force in international law*, Manchester 1824: Manchester University Press,
11. Hodge Carol. 2007, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Zagreb: Detecta,
12. Holbrooke Richard. 1998. *Završiti rat*, Sarajevo: Šahinpašić,
13. Izetbegović Alija. 1996. *Govori, pisma, intervjui '95*, Sarajevo: TKP "Šahinpašić",
14. Karović Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu 15. maja 2013. godine pred komisijom: prof. dr. Zijad Šehić (predsjednik), prof. dr. Husnija Kamberović (mentor) i prof. dr. Smail Čekić (član)
15. Karović Merisa. 2008. *Zločini na Markalama*, u: Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, Muzej Sarajeva, Sarajevo, br. 6.
16. Koljević Nikola. 2008. *Stvaranje Republike Srpske: Dnevnik 1993-1995*, Knjiga I i II, Beograd: Službeni glasnik,
17. Konstantin Nikiforov. 2008. *Russian Foreign Policy and the Balkans in the 1990s*, u: BALCANICA XXXVIII, Belgrade, 1-312, Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut, Godišnjak bakanološkog instituta, ur. Dušan T. Bataković,
18. Lapaš Davorin. 2008. *Pravo međunarodnih organizacija*, Zagreb: Narodne novine d. d,
19. Milisavljević Bojan, *Nove mirovne misije organizacije Ujedinjenih nacija*, Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće "Službeni glasnik", 2007,
20. Omerčić Edin, *Reintegracija Sarajeva*. 2008. u: Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, broj 6, Sarajevo: Muzej Sarajeva,
21. Omerović Enis, *Ujedinjene nacije i masovna kršenja ljudskih prava u formi međunarodnih zločina u Bosni i Hercegovini u vrijeme međunarodnog oružanog sukoba*, 2010. u: Pregled, časopis za društvena zbivanja, br. 3, Sarajevo,
22. Silber Laura – Little Alan. 1996. *Smrt Jugoslavije*, Opatija: Otokar Keršovani,
23. Simms Brendan. 2002. *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo: Buybook,
24. Šadinlija Mesud. 2008. *Prvi Korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992–1995*, Sarajevo: Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo,

25. Šadinlija Mesud. 2010. *Za Sarajevo, za Bosnu svoju. Od 13. Novosarajevske do 111. Viteške brdske brigade, Sarajevo: Udruženje 1. Slavna – 111. Viteška brigada*, 33.
26. Tuđman Miroslav – Bilić Ivan. 2005. *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb,
27. Suljević Ismet – Šurković Ismihana, “Medical aspect of the Mass-scale Civilian Casualties at Sarajevo Markale Market on August 28”, 1995: Triage, Resuscitation, and Treatment, *Croatian Medical Journal, Public Health and peace*, 43(2):209-212. 2002; www.cmj.hr.

IZLAGANJA S NAUČNIH SKUPOVA

UDK: 321.013 (497.6 Hercegovina) “ 1945/1966 ”
Izlaganja sa naučnih skupova

ADMINISTRATIVNO-TERITORIJALNE PROMJENE U HERCEGOVINI OD 1945. DO 1966. GODINE

Adnan Velagić

Fakultet humanističkih nauka, Mostar, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Tema ovoga rada obuhvata historijsko razdoblje u socijalističkoj Jugoslaviji, od kraja Drugog svjetskog rata 1945. do ukidanja srezova 1966. godine. U radu je obrađena zakonodavna djelatnost aktuelne vlasti, koja se neposredno odražavala na administrativno i teritorijalno uređenje zemlje. Cilj rada je da se sagledaju sve administrativno – teritorijalne promjene na području Bosne i Hercegovine, a posebno Hercegovine u prvoj deceniji izgradnje jugoslavenskog državnosocijalističkog sistema.

Ključne riječi: Hercegovina, administrativno uređenje, Jugoslavija Bosna i Hercegovina.

Abstract: The subject of this paper covers the historical period in the socialist Yugoslavia, from the end of the Second World War in 1945 up to the abolishment of districts in 1966. The paper also elaborated the legislative activities of the contemporary authority which indirectly reflected in the administrative and territorial organization of the country. The aim of this article is to inspect all administrative and territorial changes in the area of Bosnia and Herzegovina and especially Herzegovina during the first decade of building of the Yugoslav state socialist system.

Key words: Herzegovina, administrative organization, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina

Geografski pregled

U geografskom smislu područje Hercegovine obuhvata područje jugoistočnog i jugozapadnog dijela Bosne i Hercegovine. Njen povoljan geografski položaj upućuje na komplementarnu povezanost primorja sa kontinentalnim trupom. Ovaj momenat je tokom historije uvijek bio prisutan ali je, u zavisnosti od političkih prilika, manje ili više dolazio do izražaja. Prevoj Ivan – sedla (967 m) i Makljena (1.123 m), te južnih obronaka Bjelašnice, Visočice, Treskavice, Zelengore i Volujka na sjeveru i uskog primorskog dijela u zoni Neum – Klek (oko 25 km) na jugu, povezuje najznačajnija hercegovačka rijeka Neretva. Sa istočne strane Hercegovinu od Nikšićkog polja i Komarničko – pivske udoline, koji se nalaze u Crnoj Gori, odvaja planinski sistem Orijena, Oputnih rudina, i zapadni pojas Volujka i Golije. Na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani Hercegovine izdižu se planinski vijenci Zavelima, Čvrsnice, Vran-planine, Ljubuške, Raduše i Kamešnice. Površina ove regije je 11.419. km², što u odnosu na površinu Bosne i Hercegovine iznosi 22,3%.¹ Geografske karakteristike su uvijek imale presudan utjecaj na oblikovanje administrativnih granica unutar Hercegovine.² Takav slučaj je bio i sa administrativno – upravnim promjenama tokom razdoblja socijalističke Jugoslavije.

Administrativno – teritorijalne promjene

Nakon oslobođenja zemlje 1945. godine KPJ-e je, u uvjetima izuzetne nestabilnosti, započela izgradnju državnosocijalističkog sistema. Tri mjeseca nakon oslobođenja Jugoslavije (11. novembra 1945.), a kako je već unaprijed odlučeno sporazumom Tito - Šubašić, održani izbori za Ustavotvornu skupštinu. Prema rezultatima, koje je saopćila Savezna izborna komisija 23. decembra 1945. godine, na izbore je izašlo 88,66% birača. Za Listu Narodnog Fronta Jugoslavije (NFJ), čiji je nosilac bio Josip Broz Tito, glasalo je ukupno 6.725.047 birača ili 90,48%, dok je za opozicionu listu (tzv. “ćoravu kutiju”) glasalo 707.422 birača ili 9,52%.³ KPJ je u Bosni i Hercegovini imala još bolje rezultate. Od ukupno upisanih 1.086.112 birača glasa-

¹ Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Ljubljana, 1983.

² Vrijedne podatke o antropogeografskim prilikama u Hercegovini ostavio je Jevto Dedijer u nizu svojih studija. Vidjeti: Jevto Dedijer, *Hercegovina. Antropogeografske studije*, Sarajevo 1991.

³ Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb, 1968, 550.

lo je 999.698 ili 92,04%. Lista NFJ je dobila 94,17% glasova.⁴ Rezultati ovih izbora dali su snažan argument KPJ da pred međunarodnom zajednicom opravda svoj politički stav, te da se istovremeno, na unutrašnjem planu, obračuna sa svim političkim neistomišljenicima. Ustavotvorna skupština je 29. novembra 1945. godine na svojoj prvoj sjednici usvojila *Deklaraciju* kojom se „u ime naroda i na osnovu zakonskih odluka Demokratska federativna Jugoslavija proglašava narodnom republikom pod imenom Federativna Narodna Republika Jugoslavija“. Ubrzo je nakon toga, od 28. do 31. januara 1946. godine, usvojen i prvi Ustav nove države, kojim je KPJ i zvanično preuzela svu vlast u državi.⁵

U Bosni i Hercegovini su izbori za Ustavotvornu skupštinu NR Bosne i Hercegovine održani 13. oktobra 1946. godine. Novoizabrana skupština je od 28. do 31. decembra 1946. godine usvojila i proglasila prvi republički Ustav, kojim je Bosna i Hercegovina postala narodna država republikanskog oblika, unutar FNRJ. Također su bile potvrđene odluke ZAVNOBiH-a o ravnopravnosti svih naroda u Bosni i Hercegovini.

Dana 16. augusta 1945. godine Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine je donijelo *Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora*.⁶ Prema ovom Zakonu Bosna i Hercegovina je bila podjeljena na 7 okruga (Sarajevski, Hercegovački, Travnički, Banjalučki, Bihaćki, Dobojski i Tuzlanski), te 77 srezova i 1.280 područja mjesnih narodnih odbora.⁷

Prema odredbama istog Zakona, Hercegovački okrug je imao 12 srezova (Bilećki, Gatački, Trebinjski, Stolački, Konjički, Mostarski, Čapljinski, Posuški, Nevesinjski, Ljubuški, Ljubinjanski i Širokobriješki).⁸

⁴ Usporedi: Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 39.

⁵ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985, 327.

⁶ *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, god. I, br. 11, od 18. augusta 1945, 6. Opširno o ovome vidjeti u: Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945 – 1953*, Sarajevo 2011, 130 i dalje.

⁷ Vera Katz je opširno pisala o administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1945. do 1953. godine. Vidjeti posebno u: Vera Katz, *Administrativno-teritorijalno uređenje u funkciji organizacije vlasti u Bosni i Hercegovini (1945 – 1953.)*“, *Historijska traganja*, br. 1, Sarajevo 2008, 125-181.

⁸ Adnan Velagić, *Hercegovina od 1945. do 1952. Društveno-političke i privredne prilike*, Mostar, 2008, 70

Sljedeće godine donesen je *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područje mjesnih narodnih odbora*, kojim je unutar Hercegovačkog okruga formiran trinaesti Ostrožачki srez sa sjedištem u Ostrošcu.⁹

Godine 1947. Okružni narodni odbor Mostar je imao 13 sreskih narodnih odbora (Mostar, Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Stolac, Čapljina, Ljubuški, Posušje, Livno, Duvno i Prozor), te jedan Gradski narodni odbor, koji je obuhvatao područje grada Mostara.¹⁰ Izmjene granica između srezova izvršene su 1948. godine, u skladu sa Odlukom o ispravkama granica srezova.

Novim *Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli* iz 1949. godine,¹¹ Narodna Republika Bosna i Hercegovina je podjeljena na četiri oblasti (Sarajevska, Mostarska, Banjalučka i Tuzlanska), a Mostarska oblast je obuhvatala 13 srezova (Bilećki, Čapljinski, Duvanjski, Gatački, Konjički, Livanjski, Ljubuški, Mostarski, Nevesinjski, Prozorski, Stolački, Širokobriješki i Trebinjski).¹²

Prema ovom Zakonu Mostarska oblast je u svome sastavu imala i dva grada: Mostar i Trebinje, izdvojena u posebne administrativno – teritorijalne jedinice.

Godine 1950. Prezidijum Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine je proglasio novi *Zakon o administrativno – teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine*, prema kojem je Mostarska oblast u svome sastavu imala 14 srezova, 3 grada i 165 mjesnih narodnih odbora.¹³

Prema ovom Zakonu, Mostarska oblast je u svom sastavu imala i tri grada – Mostar, Livno i Trebinje – koji su činili posebne administrativno – teritorijalne jedinice, kao područja gradskih narodnih odbora izvan sastava sreza. Promjene koje su izvršene u Mostarskoj oblasti odnosile su se na uvođenje Posušskog sreza, dok je pored Mostara i Trebinja kao novo gradsko područje proglašeno Livno.¹⁴ Ovi gradovi su činili posebne administrativno – teritorijalne jedinice, kao područja gradskih narodnih odbora izvan sastava sreza.

⁹ *Službeni list Narodne republike Bosne i Hercegovine* (dalje: *Sl. list NR BiH*), god. II, br. 10, srijeda, 6. mart 1946.

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (dalje: ABH), *fond Glavni zadružni savez* (dalje: *GZS*), dok. br. 90/47, *Zakon o administrativno – teritorijalnoj podjeli NR BiH na okruge*, Sarajevo 1947, 2. Također, vidi u: *Sl. list NR BiH*, god. III, br. 2, od 9. januara 1947.

¹¹ *Sl. list NR BiH*, god. V, br. 16, od 21. aprila 1949.

¹² V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj*, 143-144.

¹³ *Sl. list NR BiH*, god. VI, br. 10, od 9. marta 1950. Opširnije vidjeti u: A. Velagić, *Hercegovina*, 71-72

¹⁴ V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine*, 151.

Godine 1952. Narodna skupština Bosne i Hercegovine je donijela i proglasila novi *Zakon o podjeli teritorije NR Bosne i Hercegovine*.¹⁵ Njime su ukinute dotadašnje oblasti, a uvedena upravno – teritorijalna podjela na 66 srezova, 5 gradova (1 na području Hercegovine – Mostar) i 418 općina, od kojih su 53 gradske općine, od čega 8 na području Hercegovine (Bileća, Čapljina, Konjic, Livno, Ljubuški, Nevesinje, Stolac i Trebinje).

Ovom podjelom, iz 1952. godine, područje Hercegovine je obuhvatalo 14 srezova.¹⁶ :

Sljedeće, 1953. godine, Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine je na svojoj sjednici, od 29. januara 1953. godine donijela *Zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja NR Bosne i Hercegovine*.¹⁷ U ovom Zakonu istaknuto je da republičke organe vlasti predstavljaju:

1. Narodna skupština, koja se sastoji od dva doma: Republičkog vijeća i Vijeća proizvođača. Delegati u Republičko vijeće su birani na osnovu omjera 1 delegat na 25.000 birača; dok je u Vijeće proizvođača kandidiran 1 delegat na 30.000 birača. Prema čl. 37 ovog Zakona odlučeno je da narodne poslanike u Vijeće proizvođača biraju 3 privredne grupe odvojeno – industrijska, poljoprivredna i zanatska. U septembru 1953. utvrđene su dvije grupe – a) industrija, trgovina i zanatstvo i b) poljoprivreda.¹⁸
2. Izvršno vijeće, koje se sastojalo od Državnog sekretarijata (za unutrašnje poslove, za pravosudnu upravu, za narodnu privredu, za budžet i za državnu administraciju) i Savjeta (za prosvjetu, nauku i kulturu, za narodno zdravlje i socijalnu politiku). Na njegovom čelu nalazio se predsjednik. Izvršno vijeće je imalo zadatak da sprovodi zakone i obavlja nadzor nad njihovom realizacijom u praksi, zatim da nadzire rad republičke uprave, itd. Za svoj rad Izvršno vijeće je odgovaralo Narodnoj skupštini.

Iste godine, 22. novembra, održani su izbori za narodne poslanike u Republičko vijeće Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine.¹⁹ Iako je bilo predloženo 419 kandidata, republička komisija je prihvatila samo 152. Rezultati izbora su pokazali da je od ukupno 1.568.549 birača, na izbore izašlo 1.341.568 ili 85,53%. Od toga

¹⁵ *Sl. list NR BiH*, broj 11, godina VIII, od 5. maja 1952.

¹⁶ Opširnije u: A. Velagić, *Hercegovina*, 72-73.

¹⁷ *Sl. list NR BiH*, god. IX, br. 3, četvrtak, 5. februar 1953.

¹⁸ *Sl. list NR BiH*, Zakon o izmjeni čl. 37. Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja NR Bosne i Hercegovine, god. IX, br. 18, utorak, 15. septembar 1953.

¹⁹ *Sl. list NR BiH*, god. IX, br. 25, subota, 12. decembar 1953.

broja njih 1.317.249 ili 98,19% glasalo je za predložene kandidate, dok je 24.319 ili 1,81% bilo nevažećih listića. Na području Hercegovine rezultati izbora prokazani su u sljedećoj tabeli:

OPĆINA	KANDIDAT	GLASALO	REZULTATI	NEVAŽEĆIH LISTIĆA
BILEĆA	Papić Radovan	6.840	6.813	27
ČAPLJINA	Pavelić Marjan Jelčić Jozo	13.039	8.685 4.210	144
DUVNO	Kovačević Vlajko	11.216	11.121	95
GACKO	Đuričić Blažo	6.693	6.565	128
KONJIC I	Džumhur Asim	9.829	9.671	158
KONJIC II	Šator Ibrahim	8.886	8.789	97
LIŠTICA	Miljas Ante	12.377	12.321	56
LIVNO I	Krešić Željko	8.975	8.927	48
LIVNO II	Jović Boško	8.490	8.338	152
LJUBUŠKI	Galić Jure	16.859	16.514	345
MOSTARSKI SREZ I	Novak Franc	10.317	10.179	138
MOSTARSKI SREZ II	Bijedić Džemal	9.969	9.370	599
NEVESINJE	Kljakić Obrad Pašajlić Đorđe	10.263	7.865 2.363	35
POSUŠJE	Ramljak Ante	10.881	10.851	30
PROZOR	Jeličić Franjo Hadžić Ahmet	8.165	4.724 3.352	89
STOLAC	Grk Dušan	13.336	13.217	119
TREBINJE	Šegrt Vlado	15.901	15.852	49
MOSTAR GRAD	Humo Avdo	18.339	18.175	164
UKUPNO		200.375		2.473

Tabela 1. Rezultati izbora u Hercegovini 1953. godine

Iz navedene tabele se vidi da je na izbore u Hercegovini izašlo ukupno 200.375 glasača. Od toga broja za predložene kandidate glasalo je 197.902 birača ili 98,76% izašlih na izbore. Nevažećih listića je bilo 2.473 ili 1,24%. Najveći broj nevažećih listića, 599 ili 24,22% od ukupnog broja nevažećih listića, izbrojano je na biračkom mjestu Mostarski srez II.

Godine 1955. usvojen je *Zakon o sprovođenju novog uređenja opština i srezova*,²⁰ prema kojem je bilo određen način izbora odbornika u općinskim i sreskim skupštinama. Tako je općina koja ima općinsko vijeće:

- do 10.000 stanovnika birala 15 – 25 odbornika;
 - od 10.000 do 30.000 stanovnika birala 25 – 40 odbornika,
 - preko 30.000 stanovnika birala 40 – 50 odbornika.
- S druge strane, u sresko vijeće biralo se po sljedećem principu:
- do 100.000 stanovnika birano je 50 – 60 odbornika,
 - od 100.000 do 200.000 stanovnika birano je 60 – 80 odbornika,
 - preko 200.000 stanovnika 80 – 100 odbornika.

Polovinom iste godine Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine je, na sjednici Republičkog vijeća, donijela novi *Zakon o području srezova i opština u NR Bosni i Hercegovini*.²¹ Prema ovom Zakonu Bosna i Hercegovina je, u pogledu administrativno – teritorijalnog uređenja, podijeljena na 15 srezova (1. Banja Luka, 2. Bihać, 3. Brčko, 4. Derventa, 5. Doboј, 6. Goražde, 7. Jajce, 8. Livno, 9. Mostar, 10. Prijedor, 11. Sarajevo, 12. Trebinje, 13. Tuzla, 14. Zenica i 15. Zvornik). Sjedišta ovih srezova nalazila su se u istoimenim gradovima.

Na području Hercegovine formirana su dva sreza – mostarski i trebinjski.

U sastav sreza Mostar ušlo je 15 općina, a to su:

1. Čapljina (sa 62 naseljena mjesta),
2. Čitluk (sa 22 naseljena mjesta),
3. Drežnica (sa 6 naseljenih mjesta),
4. Glavatičevo (sa 32 naseljena mjesta),
5. Grude (sa 11 naseljenih mjesta),
6. Jablanica (sa 28 naseljenih mjesta),
7. Konjic (sa 71 naseljenim mjestom),
8. Lištica (sa 32 naseljena mjesta),
9. Ljubuški (sa 35 naseljenih mjesta),
10. Mostar (sa 54 naseljena mjesta),

²⁰ *Sl. list NR BiH*, god. XI, br. 17, utorak, 12. juli 1955.

²¹ Isto.

11. Nevesinje (sa 59 naseljenih mjesta),
12. Posušje (sa 16 naseljenih mjesta),
13. Prozor (sa 53 naseljena mjesta),
14. Seonica (sa 56 naseljenih mjesta) i
15. Stolac (sa 45 naseljenih mjesta).

U sastavu sreza Trebinje bilo je 7 općina i to:

1. Bileća (sa 46 naseljenih mjesta),
2. Divin (sa 17 naseljenih mjesta),
3. Gacko (sa 69 naseljenih mjesta),
4. Hum (sa 89 naseljenih mjesta),
5. Ljubinje (sa 24 naseljena mjesta),
6. Ravno (sa 50 naseljenih mjesta) i
7. Trebinje (sa 101 naseljenim mjestom).

Grad Livno koje je do tada pripadalo mostarskom srezu izdvojeno je u poseban srez sa općinama: Bosansko Grahovo, Čelebić, Duvno, Glamoč, Kupres, Livno, Preodac i Prisoje.

Sljedeće 1956. godine donesen je *Zakon o organima uprave u NR Bosni i Hercegovini*.²² Prema njemu republički organi uprave bili su:

- a. Republički državni sekretarijati: za unutrašnje poslove NR BiH, za pravosudnu upravu i za finansije;
- b. Sekretarijati Izvršnog vijeća: za zakonodavstvo i organizaciju, za opšte privredne poslove, za industriju i zanatstvo, za građevinarstvo, za komunalne poslove i urbanizam, za poljoprivredu, za šumarstvo, za saobraćaj i puteve, za robni promet, za rad i za opštu upravu;
- c. Republički savjeti: za školstvo i kulturu, za zdravlje i za socijalnu zaštitu.

U decembru 1957. godine Skupština je usvojila *Zakon o pravima i dužnostima, te izboru i opozivu narodnih poslanika*.²³ U članu 1. ovoga Zakona navodi se sljedeće:

²² *Sl. list NR BiH*, god. XII, br. 9, ponedjeljak, 8. maj 1956.

²³ *Sl. list NR BiH*, god. XIII, br. 47, petak, 6. decembar 1957.

Narodni poslanici izabrani u Narodnu skupštinu Narodne republike Bosne i Hercegovine jesu politički predstavnici radnog naroda Narodne republike Bosne i Hercegovine i radnog naroda sreza i opštine u kojima su izabrani, odnosno predstavnici proizvođača Narodne republike Bosne i Hercegovine i privrednih organizacija u kojima su proizvođači organizirani.

Nova administrativno – teritorijalna podjela usvojena je naredne godine, kada je donesen novi *Zakon o područjima srezova i opština u NR Bosni i Hercegovini*.²⁴ Prema ovom Zakonu ukinuti su srezovi Derвента, Trebinje i Zvornik, tako da je NR Bosna i Hercegovina bila podjeljena na 12 srezova (Banja Luka, Bihać, Brčko, Doboј, Goražde, Jajce, Livno, Mostar, Prijedor, Sarajevo, Tuzla i Zenica). U Hercegovini je ukinut srez Trebinje, tako da su općine iz njegovog sastava ušle u sastav mostarskog sreza. Prema ovom Zakonu, srez Mostar je u svome sastavu imao 17 općina:

1. Bileća (sa 61 naseljenim mjestom),
2. Čapljina (sa 59 naseljenih mjesta),
3. Čitluk (sa 21 naseljenim mjestom),
4. Gacko (sa 65 naseljenih mjesta),
5. Grude (sa 11 naseljenih mjesta),
6. Jablanica (sa 27 naseljenih mjesta),
7. Konjic (sa 149 naseljenih mjesta),
8. Lištica (sa 32 naseljena mjesta),
9. Ljubinje (sa 20 naseljenih mjesta),
10. Ljubuški (sa 35 naseljenih mjesta),
11. Mostar (sa 56 naseljenih mjesta),
12. Nevesinje (sa 57 naseljenih mjesta),
13. Posušje (sa 19 naseljenih mjesta),
14. Prozor (sa 55 naseljenih mjesta),
15. Ravno (sa 26 naseljenih mjesta),
16. Stolac (sa 36 naseljenih mjesta) i
17. Trebinje (sa 157 naseljenih mjesta).

Naredne 1959. godine Izvršno vijeće NR Bosne i Hercegovine je donijelo *Odluku o određivanju mjesta koja se smatraju naseljima gradskog karaktera*.²⁵ Prema ovoj Odluci, u Bosni i Hercegovini je bilo ukupno 168 naselja gradskog karaktera i jedno jedinstveno gradsko područje. Njihov raspored po srezovima izgledao je ovao:

²⁴ *Sl. list NR BiH*, god. XIV, br. 23, subota, 28. juni 1958.

²⁵ *Sl. list NR BiH*, god. XV, br. 5, četvrtak, 5. mart 1959.

u srezu Banja Luka bilo je 8 naselja gradskog karaktera; u srezu Bihać 7, u srezu Brčko 7, u srezu Doboj 13, u srezu Goražde 7, u srezu Jajce 6, u srezu Livno 4, u srezu Prijedor 10, u srezu Sarajevo 15 gradskih naselja i jedinstveno područje Grada Sarajeva koje čine općine Centar – Sarajevo, Ilidža, Novo Sarajevo, Stari Grad – Sarajevo i Vogošća, u srezu Tuzla 29, u srezu Zenica 23 i u srezu Mostar 39 naselja gradskog karaktera, a to su:

1. u općini Bileća – Bileća;
2. u općini Čapljina – Čapljina i Grabovina,
3. u općini Gacko – Gacko;
4. u općini Jablanica – Jablanica;
5. u općini Konjic – Konjic;
6. u općini Lištica – Lištica;
7. u općini Ljubuški – Ljubuški;
8. u općini Mostar – Bačevići, Buna, Cim, Ilići, Jasenica, Kutilivcač, Mostar, Ortiješ, Potoci, Raštani, Rodoč, Vihovići i Vrapčići.
9. u općini Nevesinje – Nevesinje;
10. u općini Posušje – Posušje;
11. u općini Prozor – Prozor;
12. u općini Stolac – Stolac;
13. u općini Trebinje – Bihovo, Donje Čičevo, Gorica. Hrupjela, Lastva, Mostarčići, Podglivlje, Police, Pridvorci, Rustovać, Todorčići, Trebinje, Zasad i Zgonjevo.

Krajem 1962. godine izvršena je posljednja administrativno – teritorijalna podjela, prije ukidanja srezova 1966. godine. Naime, Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine je na sjednici Republičkog vijeća od 6. decembra 1962. godine donijela novi, dopunjeni, *Zakon o područjima srezova i opština u NR Bosni i Hercegovini*,²⁶ prema kojem je Bosna i Hercegovina podjeljena na 6 srezova (Banja Luka, Bihać, Doboj, Mostar, Sarajevo i Tuzla). Prema ovom Zakonu područje Mostarskog sreza je u svome sastavu imalo 18 općina:

1. Bileća (sa 62 naseljena mjesta),
2. Čapljina (sa 58 naseljenih mjesta),
3. Čitluk (sa 21 naseljenim mjestom),
4. Duvno (sa 61 naseljenim mjestom),
5. Gacko (sa 72 naseljena mjesta),
6. Grude (sa 11 naseljenih mjesta),

²⁶ *Sl. list NR BiH*, god. XVIII, br. 47, srijeda, 12. decembar 1962.

7. Jablanica (sa 27 naseljenih mjesta),
8. Konjic (sa 151 naseljenim mjestom),
9. Lištica (sa 31 naseljenim mjestom),
10. Livno (sa 58 naseljenih mjesta);
11. Ljubinje (sa 21 naseljenim mjestom),
12. Ljubuški (sa 35 naseljenih mjesta),
13. Mostar (sa 56 naseljenih mjesta),
14. Nevesinje (sa 57 naseljenih mjesta),
15. Posušje (sa 19 naseljenih mjesta),
16. Prozor (sa 55 naseljenih mjesta),
17. Stolac (sa 36 naseljenih mjesta) i
18. Trebinje (sa 183 naseljena mjesta).

Iste godine donesen je *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o organima uprave u NR Bosni i Hercegovini*.²⁷ Prema ovome Zakonu organi uprave u NR Bosni i Hercegovini bili su:

- a. Republički državni sekretarijati: za unutrašnje poslove, za pravosudnu upravu i za poslove finansija.
- b. Sekretarijati Izvršnog vijeća NR Bosne i Hercegovine: za zakonodavstvo i organizaciju, za opšte privredne poslove, za industriju i građevinarstvo, za poljoprivredu i šumarstvo, za saobraćaj i puteve, za trgovinu, ugostiteljstvo i turizam, za rad, za republički budžet i opštu upravu, te Sekretarijat narodne odbrane i Sekretarijat za informacije;
- c. Republički savjeti: za školstvo i kulturu, za zdravlje, za socijalnu zaštitu i za komunalna pitanja.

Sljedeće 1963. godine izvršene su korjenite ustavne promjene. Tada je naziv države Federativna narodna republika Jugoslavija promjenjen u Socijalistička federativna republika Jugoslavija, a dotadašnje narodne republike preimenovane su u socijalističke republike. Naroda skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine je, na zajedničkoj sjednici Republičkog vijeća i Vijeća proizvođača, održanoj dana 10. aprila 1963. godine donijela *Odluku o proglašenju Ustava Socijalističke republike Bosne i Hercegovine*.²⁸ Nakon uvodnih konstatacija (o značaju pobjede radnog naroda nad kapitalističkim elementima i sl.) u Ustavu je navedeno da su društveno političke zajednice u Bosni i Hercegovini općine, srezovi i Republika; da je „Skupšti-

²⁷ *Sl. list NR BiH*, god. XVIII, br. 25, petak, 29. juni 1962.

²⁸ *Sl. list SR BiH*, god. XIX, br. 14, četvrtak, 11. april 1963.

na SR Bosne i Hercegovine najviši organ vlasti i organ društvenog samoupravljanja“; da je „Izvršno vijeće Skupštine SR Bosne i Hercegovine organ Skupštine kojem se povjerava političko – izvršna funkcija u okviru prava i dužnosti Republike“.

Dana 3. i 16. juna 1963. godine održani su izbori za poslanike u Republičko vijeće Republičke skupštine SR Bosne i Hercegovine.²⁹ Glasanje je sprovedeno u odborničkim i općim biračkim jednicama. Raspored izbornih jedinica po srezovima izgledao je ovako: srez Banja Luka – 28; srez Bihać – 7; srez Doboј – 16; srez Mostar – 16; srez Sarajevo – 30 i srez Tuzla – 23 izborne jedinice.

Rezultati navedenih izbora u srezu Mostar prokazani su u sljedećim tabelama:³⁰

OPĆINSKA SKUPŠTINA	IZABRANI KANDIDAT	GLASALO ODBORNIKA	NEVAŽEĆI LISTIĆI
BILEĆA	Babić Simo	91	-
ČAPLJINA	Raić Lazo	58	1
ČITLUK	Jeličić Pero	48	-
DUVNO	Braovac Jozo	64	2
GRUDE	Palac Ferdo	53	-
KONJIC	Šator Ibrahim	73	2
LIŠTICA	Miljas Anto	63	-
LIVNO	Krešić Željko	82	1
LJUBUŠKI	Šalinović Mato	63	-
MOSTAR I	Karabeg Tidža	97	-
MOSTAR II	Gačić Vaso	97	-
NEVESINJE	Čolović Vojislav	51	1
POSUŠJE	Ramljak Anto	42	3
PROZOR	Novak Franc	99	-
STOLAC	Danilović Uglješa	90	-
TREBINJE	Grkavac Jovo	63	-
UKUPNO		1.134	10

Tabela 1. Rezultati izbora u odborničkim jednicama sreza Mostar 1963. godine

²⁹ *Sl. list SR BiH*, god. XIX, br. 24, srijeda, 19. juni 1963.

³⁰ Isto.

OPĆINA	IZABRANI KANDIDAT	GLASALO BIRAČA	NEVAŽEĆI LISTIĆI
BILEĆA	Babić Simo	15.004	91
ČAPLJINA	Raić Lazo	15.014	233
ČITLUK	Jeličić Pero	8.383	13
DUVNO	Braovac Jozo	13.457	778
GRUDE	Palac Ferdo	10.476	35
KONJIC	Šator Ibrahim	19.448	304
LIŠTICA	Miljas Anto	14.043	80
LIVNO	Krešić Željko	18.775	230
LJUBUŠKI	Šalinović Mato	15.287	205
MOSTAR I	Karabeg Tidža	17.626	295
MOSTAR II	Gačić Vaso	25.293	245
NEVESINJE	Čolović Vojislav	11.394	20
POSUŠJE	Ramljak Anto	7.852	46
PROZOR	Novak Franc	13.080	128
STOLAC	Danilović Uglješa	13.451	78
TREBINJE	Grkavac Jovo	19.290	101
UKUPNO		237.873	2.802

Tabela 2. Rezultati izbora u općim jedinicama sreza Mostar 1963. godine

Na teritoriji Bosne i Hercegovine je od ukupno 1.860.013 birača na izbore izašlo njih 1.732.525 ili 93,1%. Kandidati na listama su dobili 1.712.111 glasova ili 98,82% onih koji su glasali. Nevažećih listića je bilo 20.414 ili 1,17 % od ukupnog broja izašlih na izbore.

Na području sreza Mostar na izbore je izašlo 240.675 birača. Kandidati na listama su dobili 237.873 glasa ili 98,83%, dok je nevažećih listića bilo 2.802 ili 1,16% od ukupnog broja izašlih na izbore. Najveći broj nevažećih listića zabilježen je u općini Duvno, gdje je izbrojano 778 nevažećih listića ili 27,76% od ukupnog broja nevažećih listića.

Skupština SR Bosne i Hercegovine je 25. juna 1963. godine donijela *Odluku o izboru predsjednika i podpredsjednika Skupštine SR Bosne i Hercegovine*.³¹ Za predsjednika je izabran Rato Dugonjić, a za potpredsjednika Niko Jurinčić. Također,

³¹ *Sl. list SR BiH*, god. XIX, br. 29, petak, 26. juli, 1963.

za predsjednika Republičkog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine je izabran Džemal Bijedić, a za potpredsjednika Spasan Ristić.

Godine 1965. donesene su izmjene u pogledu naziva organizaciono-političkih tijela, prema kojima su napravljene sljedeće izmjene: Narodni odbor – Skupština; sjedište Narodnog odbora opštine – sjedište Skupštine opštine; Opštinski Narodni odbor – Opštinska Skupština i Sreski Narodni odbor – Sreska Skupština.

Dana 27. aprila 1966. godine Skupština SR Bosne i Hercegovine je donijela odluku o proglašenju *Ustavnog Zakona o ukidanju srezova u SR Bosni i Hercegovini*.³² Rok za prestanak njihovog rada bio je 30. juni 1966. godine. Svi poslovi iz nadležnosti dotadašnjih srezova preneseni su u nadležnost opštinskih skupština i njihovih društveno-političkih organa. Izuzetak su činili jedino Sreski zavodi za statistiku, koji su stavljani u nadležnost Republičkog zavoda za statistiku.

Zaključak

U periodu izgradnje državnosocijalističkog sistema jugoslavenska vlast je više puta mijenjala administrativno - teritorijalno uređenje zemlje. Prvi koraci u tom pravcu poduzeti su odmah nakon Drugog svjetskog rata 16. augusta 1945. godine, kada je Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine donijelo *Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora*. Prema ovom Zakonu Bosna i Hercegovina je bila podjeljena na 7 okruga, a Hercegovački okrug je imao 12 srezova. Sljedeće godine donesen je *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područje mjesnih narodnih odbora*, kojim je unutar Hercegovačkog okruga formiran trinaesti Ostrožački srez sa sjedištem u Ostrošcu. Novim *Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli*, iz 1949. godine, Narodna Republika Bosna i Hercegovina je podjeljena na četiri oblasti, a Mostarska oblast je obuhvatala 13 srezova. Godine 1950. Prezidijum Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine je proglasio novi *Zakon o administrativno – teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine*, prema kojem je Mostarska oblast u svome sastavu imala 14 srezova, 3 grada i 165 mjesnih narodnih odbora. Godine 1952. Narodna skupština Bosne i Hercegovine je donijela i proglasila novi *Zakon o podjeli teritorije NR Bosne i Hercegovine*. Njime su ukinute dotadašnje oblasti, a uvedena upravno – teritorijalna podjela na 66 srezova, 5 gradova (1 na području Hercegovine – Mostar) i 418 općina, od kojih su 53 gradske općine, od čega 8 na području Hercegovine. Ovom podjelom, iz 1952. godine, područje Hercegovine je obuhvatalo 14 srezova. Godine

³² *Sl. list SR BiH*, god. XXII, br. 14, 7. maj 1966.

1955. Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine je, na sjednici Republičkog vijeća, donijela novi *Zakon o području srezova i opština u NR Bosni i Hercegovini*. Prema ovom Zakonu Bosna i Hercegovina je, u pogledu administrativno – teritorijalnog uređenja, podijeljena na 15 srezova. Na području Hercegovine formirana su dva sreza – mostarski i trebinjski. Nova administrativno – teritorijalna podjela usvojena je 1958. godine, kada je donesen novi *Zakon o područjima srezova i opština u NR Bosni i Hercegovini*. Prema ovom Zakonu ukinuti su srezovi Derвента, Trebinje i Zvornik, tako da je NR Bosna i Hercegovina bila podjeljena na 12 srezova. Prema ovom Zakonu srez Mostar je u svome sastavu imao 17 općina.

Krajem 1962. godine izvršena je posljednja administrativno – teritorijalna podjela, prije ukidanja srezova 1966. godine. Naime, Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine je na sjednici Republičkog vijeća od 6. decembra 1962. godine donijela novi, dopunjeni, *Zakon o područjima srezova i opština u NR Bosni i Hercegovini*, prema kojem je Bosna i Hercegovina podjeljena na 6 srezova. Prema ovom Zakonu područje Mostarskog sreza je u svome sastavu imalo 18 općina ■

ADMINISTRATIVE – TERRITORIAL CHANGES IN HERZEGOVINA FROM 1945 TO 1966

Summary

In the period of building of the state socialist system, the Yugoslav authority changed the administrative and territorial organization of the country many times. The first moves in that direction were done immediately after the Second World War, on the 16th of August 1945 when the Presidency of the National Assembly of Bosnia and Herzegovina passed the Law on territorial division of Federal Bosnia and Herzegovina into regions, districts and areas of local national councils. According to this law, Bosnia and Herzegovina was divided into 7 regions and Herzegovinian regions had 12 districts. The following year, a Law on Changes and Additions to the Law on territorial division of Federal Bosnia and Herzegovina into regions, districts and areas of local national councils was passed and regulated the formation of the thirteenth Ostrožac district with the seat in Ostrožac within the Herzegovinian region. With the new Law on the administrative - territorial division from 1949, People's Republic Bosnia and Herzegovina was divided into

four regions and the Mostar region included 13 districts. In 1950 the Presidency of the National Assembly of People's Republic of Bosnia and Herzegovina proclaimed a new Law on the administrative and territorial division of Bosnia and Herzegovina according to which the Mostar region now included 14 districts and 165 local national councils. In 1952, the National Assembly of Bosnia and Herzegovina passed and proclaimed a new Law on the division of People's Republic Bosnia and Herzegovina. This law abolished the existing regions, and the new administrative – territorial division was introduced into 66 districts, 5 towns (1 on the territory of Herzegovina –Mostar) and 418 municipalities of which 53 were town municipalities and 8 of them on the territory of Herzegovina. With this division of 1952, the territory of Herzegovina covered 14 districts. In 1955 the National Assembly of People's Republic of Bosnia and Herzegovina, passed a new Law on the area of districts and municipalities in People's Republic of Bosnia and Herzegovina at the session of the Republican Council. According to this law Bosnia and Herzegovina was administratively and territorially organized into 15 districts. In the area of Herzegovina, two districts were formed –Mostar and Trebinje. The new administrative and territorial division was adopted in 1958 when a new Law on areas of districts and municipalities in People's Republic of Bosnia and Herzegovina was passed. According to this Law the districts of Derventa, Trebinje and Zvornik were abolished, so that People's Republic of Bosnia and Herzegovina was now divided into 12 districts. According to this law, the district of Mostar had 17 municipalities. At the end of 1962, the last administrative – territorial division was conducted, before the abolishment of districts in 1966. Namely, the National Assembly of People's Republic of Bosnia and Herzegovina passed at the session of the Republican Council of the 6th of December 1962, a new supplemented Law on the areas of districts and municipalities in People's Republic of Bosnia and Herzegovina according to which Bosnia and Herzegovina was divided into 6 districts. According to this Law the area of Mostar included 18 municipalities ■

Izvori literatura

Izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, *Fond Glavni zadružni savez*.
2. *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*.
3. *Službeni list Narodne republike Bosne i Hercegovine*.
4. Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*. Zagreb, 1968.

Literatura

1. Jevto Dedijer, *Hercegovina. Antropogeografske studije*. Sarajevo, 1991.
2. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd, 1985.
3. Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*. Tešanj, 2000.
4. Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945 – 1953*. Sarajevo, 2011.
5. Vera Katz, "Administrativno-teritorijalno uređenje u funkciji organizacije vlasti u Bosni i Hercegovini (1945 – 1953.)", *Historijska traganja*, br. 1, Sarajevo 2008, 125-181.
6. Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*. Ljubljana, 1983.
7. Adnan Velagić, *Hercegovina od 1945. do 1952. Društveno-političke i privredne prilike*. Mostar, 2008.

UDK: 323.2:321.013 (497.1+497.6) “ 198/199 ”
Izlaganja sa naučnih skupova

PLATFORMA O BUDUĆOJ JUGOSLAVENSKOJ ZAJEDNICI (PLAN IZETBEGOVIĆ – GLIGOROV), POGLED IZ BOSANSKOHERCEGOVAČKE PERSPEKTIVE*

Vera Katz
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U ovome radu autorica prezentira Platformu o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović – Gligorov), kao jedan od brojnih prijedloga o preuređenju Jugoslavije. Međutim, predložena “asimetrična federacija” nije mogla pomiriti suprotstavljene političke stavove Slovenije i Hrvatske na jednoj i Srbije i Crne Gore, na drugoj strani.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici, Plan Izetbegović – Gligorov, stepenasta federacija, asimetrična federacija.

Abstract: In this paper the author presents the Platform on the future Yugoslav community (Izetbegović – Gligorov Plan), as one of the numerous suggestions for the reorganization of Yugoslavia. However the suggested “asymmetric federation” could not reconcile the confronting political opinions of Slovenia and Croatia on one side and Serbia, Montenegro on the other side.

* Izlaganje na međunarodnoj konferenciji: Macedonia – the Images of Conflicts in the 20th and 21st Century. History – Politics – Language – Culture – Media. Kraków: Institute of Political Studies and International Relation of the Jagiellonian University, Institute of History of Pedagogical University and Central Europe Commission of Polish Academy of Arts and Sciences, 12-13. 6. 2013.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Platform on the future Yugoslav community, Izetbegovic – Gligorov Plan, stepwise federation, asymmetric federation.

Uvodne napomene

Pisati o raspadu Jugoslavije nije jednostavno. Unutrašnjopolitički problemi i vanjskopolitički događaji krajem osamdesetih godina 20. stoljeća bili su izuzetno zgusnuti i kompleksni te obiluju kontroverznim tumačenjima. Osim toga, svako istraživanje o raspadu Jugoslavije jeste i rasprava o povijesti jugoslavenske države od osnivanja 1918. do njenog kraja 1992. godine, u prvom redu o jugoslavenskoj ideji, a zatim o različitim koncepcijama državnog uređenja, o nacionalizmu, o načinima rješavanja međuetničkih sukoba, o identitetu, o važnosti percepcije vlastite i drugih nacionalnih zajednica, ali i o mnogim drugim pitanjima. Prva Jugoslavija nastala je nakon Prvog svjetskog rata, a nestala je početkom Drugog, zatim se obnovila na drugačijoj ideološko-političkoj osnovi tijekom i nakon Drugog svjetskog rata da bi ponovo nestala s međunarodne političke scene u ratovima za njeno naslijeđe.

Prema tome, ratovi su bili glavna odrednica njenog nastajanja i nestajanja, odnosno “Ovdje su male šanse da se rodiš i umreš u istoj državi...” (prema izjavi Vlatka Stefanovskog, makedonskog muzičara). Predmet ovog rada je analiza ponuđene *Platforme o budućoj jugoslavenskoj zajednici*, to jest samo jedne od brojnih opcija u traženju mogućnosti za uređenje odnosa među jugoslavenskim republikama s ciljem izbjegavanja ratnih sukoba u općoj dezintegraciji partijskog, političkog, ekonomskog i državnog sustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. U izvorišta i literaturi ova Platforma se najčešće spominje kao *Plan Izetbegović – Gligorov*. Događaji u vezi s raspadom Jugoslavije bili su međusobno povezani tako da se ni Bosna i Hercegovini ni Makedonija ne mogu izolirano promatrati u odnosu na događaje u ostalim jugoslavenskim republikama i na djelovanje međunarodne zajednice.

Na samom početku rasprave postavlja se temeljno pitanje: šta je to ove dvije jugoslavenske republike približilo da bi njihovi predsjednici ponudili jedan ovakav plan? Sigurno je jedan od odgovora da su prema nacionalnim razdjelnicama bile najosjetljivije. Bosna i Hercegovina bila je izravno na užarenoj crti rješavanja srpsko-hrvatskih odnosa, odnosno straha od planova o njejoj podjeli između Srbije i Hrvatske¹, a Makedonija, između nekoliko susjednih država, ali je, u prvom redu, bila

¹ Ivica Lučić, *Karađorđevo: politički mit ili dogovor?* Zagreb, Časopis za suvremenu povijest, Hrvatski institut za povijest, 2003, br. 1.

na udaru grčkih političara koji nisu propuštali priliku istaći kako će grčka vlada odbiti priznanje neovisnosti Makedonije, odnosno “države koja se bude koristila tim povijesnim grčkim imenom”, tumačeći to kao “krivotvorenje grčkoga povijesnog i kulturnog naslijeđa”. Osim etnički osjetljivog susjedstva, obje ove republike imale su kompleksnu unutarnacionalnu strukturu. U Bosni i Hercegovini bilo je potrebno uskladiti bošnjačko-srpsko-hrvatske interese, a u Makedoniji makedonsko-albanske. Pored toga, na jugoslavenskoj razini obje su se republike našle na periferiji događanja, jer je glavna osovina u razrješenju jugoslavenskog konflikta bila na relaciji Ljubljana – Zagreb – Beograd. Prema tome, u ovom radu bit će napravljen kratak osvrt na *Plan Izetbegović – Gligorov* u smislu dobrih namjera dva predsjednika s ponudom jednog kompromisnog rješenja za preuređenje jugoslavenske savezne države čime bi se pokušao izbjeći ratni sukob. Međutim, to nije bilo moguće na uzavreloj jugoslavenskoj sceni.

Stanje u jugoslavenskoj državi krajem 80-ih i početkom 90-ih godina

Urušavanje komunističkih sustava u Sovjetskom Savezu i u istočnoeuropskim socijalističkim zemljama znatno je ubrzalo razdruživanje jugoslavenskih republika koje je uveliko bilo pripremljeno Ustavom iz 1974. godine. Prema tom Ustavu stanovništvo SFRJ bilo je organizirano u društveno-političke zajednice, društveno-političke organizacije i, ako su bili uposleni, u osnovne organizacije udruženog rada, u šest socijalističkih republika – “država utemeljenih na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i socijalističkih samoupravnih demokratskih zajednica radnih ljudi i građana (čl. 3. Ustava) i dvije autonomne pokrajine”, tj. “autonomne, socijalističke, samoupravne, demokratske, društveno-političke zajednice” (čl. 4. Ustava).² Prema republičkom načelu bio je organiziran i Savez komunista Jugoslavije, koji je već jedanest godina ranije federaliziran kao savez šest republičkih i dvaju pokrajinskih saveza komunista. Osim komplicirane političko-partijske strukture, jugoslavensku federaciju su na poseban način opterećivale velike razlike u razvijenosti, efikasnosti i bogatstvu pojedinih republika i regija. Postojao je disparitet u broju stanovnika, broju uposlenih i njihovoj obrazovnoj strukturi te općoj, kulturnoj, povijesnoj i političkoj tradiciji kojoj su pripadali. Pod pritiskom sve većeg međusobnog nerazumijevanja, tenzije su stalno rasle, što je imalo za posljedicu nefunk-

² *Ustav Socijalističke Federativne Reublike Jugoslavije: stručno objašnjenje*. Beograd, Privredni pregled, 1975.

cioniranje saveznih institucija vlasti. U stvari, međurepublička neslaganja su postojala dugo u jugoslavenskom društvu, a krajem osamdesetih godina dostigla su svoju javno izraženu kulminaciju. S izuzetkom Bosne i Hercegovine, republike su bile konstituirane prema nacionalnom principu pa su i međusobni konflikti dobivali obilježja i međunacionalnih nerazumijevanja. U stvari, svi su glasnije javno iskazivali nezadovoljstvo. Slovenija i Hrvatska su prigovarale da kao najrazvijenije republike daju najviše finansijskih sredstava u savezni proračun i Fond za razvoj nerazvijenih područja, a uz to je Hrvatska bila nezadovoljna jer su im se turističke devize oduzimale nereálnim tečajevima i inflacijom. Bosna i Hercegovina, kao nerazvijena republika ovisila je o Fondu za nerazvijene, a uz to je smatrala da drugi jeftino eksploatiraju njene sirovine i jeftinu radnu snagu i tako je onemogućuju u njenom razvoju. Srbija je, između ostalog, negodovala jer je smatrala da ima veliko tržište za skupe proizvode zapadnih republika koje su se na njen račun bogatile, a Makedonci su bili nezadovoljni nereálno niskim cijenama njihovih poljoprivrednih proizvoda. Na poseban način su nezadovoljstvo iskazivali Albanci koji su od početka osamdesetih godina demonstrirali svoju frustriranost zbog, prema njihovom mišljenju, neprestanog, svjesnog i sustavnog blokiranja razvoja Kosova, kao najnerazvijenijeg jugoslavenskog područja. Njihovi zahtjevi za stjecanje statusa republike vrlo glasno su se manifestirali već od 1981. godine. Prema tome, ekonomski nesrazmjer u razvoju jugoslavenskih republika i međusobno neuređeni finansijski poslovi, uveliko su pridonijeli pogoršanju međurepubličkih, odnosno međunacionalnih odnosa te umjesto rekonstrukcije države i ekonomije uslijedila je potpuna dezintegracija Jugoslavije. Natoleženo međusobno nepovjerenje i “strah od drugoga” imalo je za posljedicu sukobe između republičkih političko-partijskih elita što je onemogućavalo reintegriranje i očuvanje Jugoslavije. Odbađanje i neprihvatanje primjene jače monetarne i fiskalne discipline i opstruiranje liberalnih reformi Ante Markovića, onemogućivalo je rekonstrukciju jugoslavenskog federativnog državnog okvira. Prema tome, disolucija socijalističke Jugoslavije rezultat je brojnih faktora, ne samo jednog. Prema različitim stručnim istraživanjima, historičari, ekonomisti, sociolozi i drugi nalaze brojne argumente o slabosti jugoslavenske države, a jedan od politologa konstatira za Jugoslaviju, da: “Glavni faktor, (...) jest raspad ideološkog konsenzusa unutar jugoslavenske političke elite, do kojeg je došlo u postupnom i relativno dugotrajnom procesu koji je prethodio samom raspadu državnih institucija”.³

³ Dejan Jović, *Država koja je odumrla – uspon, kriza i pad Četvrtje Jugoslavije (1974-1990)*. Zagreb – Beograd, Prometej Zagreb, Samizdat B92, Beograd, 2003, 482.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija nestala je tijekom općeg pokreta “demontaže sustava”⁴ u europskim socijalističkim zemljama i Sovjetskom Savezu krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Nagovještaji osamostaljenja jugoslavenskih socijalističkih republika njihovi narodi su dočekali s pomiješanim osjećajima, s jedne strane, s izrazima zadovoljstva zbog uvođenja višestranačja i stvaranja nacionalnih država, a s druge, sa strepnjom zbog mogućeg oružanog sukoba. Događajima u istočnoeuropskim zemljama bili su zadovoljni Sjedinjene Američke Države i zapadnoeuropske zemlje jer je raspadom komunizma okončana hladnoratovska politika i krenulo se sa uvođenjem liberalne demokracije u bivšim komunističkim zemljama. Međutim, u mnogim bivšim socijalističkim republikama institucionalno je nestao komunistički režim, a društva se nisu dovoljno brzo demokratizirala. Najočitiiji primjer nespremnosti za demokratske promjene u jednom društvu bio je u Jugoslaviji. Početkom 1990. (20. do 22. siječnja) održan je posljednji, 14. kongres Saveza komunista Jugoslavije na kojem su javno eskalirale sve suprotnosti u jugoslavenskom društvu. Slovenački delegati tražili su radikalnije ekonomske i političke reforme društva i države, a srbijanski komunisti su čvrsto stajali iza unitarističkih ideja. Nemogućnost razgovora/dogovora je rezultiralo izlaskom slovenačke delegacije iz *Sava centra* u Beogradu, gdje se održavao Kongres, a za njima je krenuo veći dio komunista iz SK Hrvatske “(...) i tek poneki izaslanik SK BiH, koji nije potpuno prihvatio partijsku disciplinu i smjernice Desetog kongresa SK BiH, po kojima su izaslanici iz SK BiH trebali zastupati SKJ kao ‘snagu jugoslavenskog jedinstva’ i zalagati se za ‘demokratsku integraciju na bazi političkog pluralizma’, uz ‘novu ulogu’ socijalističkog saveza”.⁵ To je bila uvertira u izlazak i iz Jugoslavije. “Ostaci ostataka” Saveza komunista u pojedinim republikama su se uglavnom preoblikovali u socijaldemokratske stranke nakon nemogućnosti da jednopartijsko društvo preživi novonastale događaje. Mada je rukovodstvo Saveza komunista Bosne i Hercegovine na različite načine pokušavalo zaustaviti formiranje stranačkog pluralizma, do kolovoza 1990. su osnovane nacionalne stranke protokomunističke programske orijentacije.

Prvi višestanački izbori u svim jugoslavenskim republikama pokazali su svu realnost političkih i nacionalnih opredjeljenja u jugoslavenskim republikama. Tijekom 1990. godine u svim republikama održani su izbori prema novim izbornim zakonima. Osim u Srbiji i Crnoj Gori, u ostalim republikama pa tako i u Bosni i Hercegovi-

⁴ Radovan Vukadinović, *Postsocijalističke evropske zemlje u međunarodnim odnosima*. Zagreb, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1992, br. 3, 67-79.

⁵ Ivica Lučić, *Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja*. Zagreb, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, 2008, br. 1, 108.

ni i u Makedoniji reformirani Savez komunista i Savez reformskih snaga nisu osvojili većinu zastupničkih mjesta u skupštinama. U Makedoniji od 120 mjesta u Sobranju, Markovićev Savez reformskih snaga osvojio je 19, rekonstruirani Savez komunista 30, a makedonska organizacija VMRO – DPMNE (Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno edinstvo) 37 mandata. U Bosni i Hercegovini, od 240 mjesta u Skupštini, Markovićev savez je osvojio 13, rekonstruirani Savez komunista 18, Stranka demokratske akcije 80, Muslimanska bošnjačka organizacija 13, Hrvatska demokratska zajednica 44 od mogućih 49 hrvatskih mjesta i Srpska demokratska stranka 72 od mogućih 85 srpskih mjesta.⁶ Tako je dotadašnje socijalističko “bratstvo i jedinstvo” nestalo pred “novim/starim” nacionalnim idejama i programima, a nacionalni mitovi o starosti, podrijetlu, predzidu, žrtvama, patnji, veličini, vrijednostima i mnogim drugim stereotipima i predrasudama postali su prioriteti svakoj naciji ponaosob, odnosno simboli prošlosti postali su mnogo jači od građanskih prava. Na malom prostoru sukobilo se nekoliko nacionalnih težnji za vlastiti teritorij i homogenu nacionalnu zajednicu da nije bilo moguće u takvoj kakofoniji čuti i saslušati druge. Kompromisa nije bilo jer se to smatralo izdajom nacionalnih interesa u društvu niske političke kulture u kojem se stvaranje građanskog društva zapadnoeuropskog tipa pokazalo nevažnim u odnosu na stvaranje nacionalne države i okupljanja oko nacionalnih vođa. U Bosni i Hercegovini su se nelegitimno počele izdvajati tri teritorijalne nacionalne zajednice i to svaka sa svojim nacionalnim liderom i paravojsnim postrojbama, dok je legitimna vlast uspijevala u Sarajevu sve manje kontrolirati ukupnu političku situaciju unutar republičkih granica.

Na jugoslavenskoj sceni paralelno se odvijalo nekoliko izuzetno važnih procesa. Na jednoj strani, usvajani su republički ustavi, novi izborni zakoni, održavani višestranački parlamentarni izbori i referendumi koji su i pravno postavljali temelje putu k neovisnosti, a sve to u atmosferi međusobnog nepovjerenja, a na drugoj, održavani su sastanci šest republičkih predsjednika s ponudom različitih planova za rekonstrukciju federacije i očuvanje Jugoslavije. Ovi sastanci su u novinama često nazivani “putujućim cirkusima predsjedničkih samita” ili “YU-samitima” i uglavnom su ocjenjivani kao kupovanje vremena ili odgađanje razdruživanja. Pojavljivali su se različiti projekti za preuređenje Jugoslavije. U listopadu 1990. slovenski i hrvatski pravni stručnjaci objavili su svoj prijedlog za rekonstrukciju Jugoslavije pod nazivom *Nacrt ugovora o Jugoslavenskoj konfederaciji – savezu jugoslavenskih republika*. Autori ovoga Nacrta tvrdili su da su ga kreirali prema povijesnom iskustvu Eu-

⁶ Mirjana Cupek Hamill, *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslavenske federacije*, Zagreb, Leykam International, 2008, 47.

ropske zajednice. Nacrtom su Jugoslaviju proicirali kao savez suverenih država povezanih konfederalnim ugovorom kao aktom međunarodnog prava koji bi isključivao mogućnost obvezivanja država bilo kojim drugim ugovorom ili dokumentom koji bi ograničavao njihov suverenitet. Između ostalog, prema tom planu, konfederacija bi bila dobrovoljna, omogućavala bi svakoj članici ulazak u Europsku zajednicu. Od zajedničkih poslova nacrt je predviđao zajedničke poslove carinske i monetarne unije, zajedničko tržište, infrastrukturnu koordinaciju, slobodu kretanja radne snage i robe te zajednički vojni kontingent u slučaju neposredne opasnosti pod zapovjedništvom zajedničke komande dogovorene konsenzusom.⁷ Mada je još tada u javnosti postojao interes za očuvanje Jugoslavije, ali u liberalnijem obliku, ovaj prijedlog nije mogao biti općeprihvaćen jer se o pitanju konfederalnog uređenja Srbija mnogo ranije očitovala (25. lipnja 1990.) na svojoj skupštini govorom Slobodana Mloševića: “Konfederacija nije država nego savez država, zato ne može biti konfederacije, čak i ako svi politički subjekti Jugoslavije to žele, unutar okvira postojećih, administrativno određenih granica među republikama. U tom slučaju, pitanje srpskih granica je otvoreno političko pitanje”.⁸ Do kraja 1990. godine Slovenija, Srbija i Hrvatska već su imale svoje ustave i sve su više blokirale odluke federalnih vlasti, zaobilazile odluke Saveznog izvršnog vijeća, neovlašteno “upadale” u monetarni fond Jugoslavije (primjer Srbije) te su se pozivale na vlastiti teritorijalni integritet i nacionalni suverenitet. Nakon razdoblja “konstucionalnog nacionalizma”,⁹ Ustav SFRJ nije bio više obvezujući krovni ustavni poredak za federalne jugoslavenske jedinice/republike.

⁷ *Isto*, 48.

⁸ *Isto*, 49.

⁹ Citirano prema: Mirjana Cupek Hamill, *Konferencija o miru u Jugoslaviji*, 49, bilješka 79: “Hayden (...) ubraja ustave novostvorenih jugoslavenskih država u očite primjere tzv. konstucionalnog nacionalizma pod kojim razumijeva situaciju u kojoj ustavne i legalne strukture polažu suverenitet u jednu naciju i tako čine otklon od prihvaćenih demokratskih ustavnih normi koje individualnog građanina vide kao temeljnog subjekta ustava. Država se u tim ustavima shvaća kao manifestacija suvereniteta jedne nacije, etnički definirane. Drugi mogu biti građani, ali nisu dio tijela koje ima suverenitet. ‘Samoodređenje’ nije stvar građana nego građana većinske etničke grupe. Takav je koncept politički ključ za dezintegraciju”.

Jedan od projekata za preuređenje Jugoslavije, Plan Izetbegović – Gligorov

Predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović i predsjednik Makedonije Kiro Gligorov predali su tekst svog prijedloga o preuređenju Jugoslavije članovima visoke misije europske “dvanaestorice” koju su predvodili Jacques Santer, predsjedavajući Zajednice i Jacques Delors, predsjednik Izvršne komisije, 30. svibnja 1991., kada su se sastali s republičkim liderima u Beogradu s namjerom da pomognu razrješavanju političke krize u Jugoslaviji. Plan Izetbegović – Gligorov je prema principu 2+2+2 projicirao asimetričnu federaciju: Srbija i Crna Gora bile bi središte federacije (ili konfederacije), Bosna i Hercegovina i Makedonija polusamostalne, ali i konstitutivne republike, a Hrvatska i Slovenija onoliko suverene i autonomne unutar konfederacije koliko su smatrale potrebnim. Izetbegović i Gligorov su se nadali da će na ovaj način i želja Srba za jedinstvenom državom i težnje Slovenaca i Hrvata za suverenitetom biti zadovoljene. “U Srbiji je odmah zauzet oštar kurs prema ovom planu. *Politika* je 2. juna pisala da je taj plan, ‘slučajno ili namerno protiv interesa Srbije’ i da je prvo predstavljen strancima; kao ‘nelogičan’ ocenjen je pokušaj da se izmire sve jugoslovenske ‘suprotstavljene činjenice’; u pitanju je bio ‘politički očaj’ dva predsjednika zbog najavljenog otcepljenja Hrvatske i Slovenije. Prema njihovom mišljenju, najnegativnije strane plana bile su priznavanje majorizacije samo na nivou republika, kao i stav da pravo na otcepljenje imaju samo narodi u republikama a ne ceo jedan narod u jugoslovenskoj zajednici: *Sastavljačima ove platforme bilo je jasno da će ovim predlogom u najvećoj meri biti pogođeni interesi srpskog naroda koji je i najbrojniji i najrasprostranjeniji u Jugoslaviji*”.¹⁰ Poslije predstavljanja predstavnicima međunarodne zajednice, Alija Izetbegović je *Platformu* izložio 4. lipnja na posljednjem susretu predsjednika šest jugoslavenskih republika, uz napomenu da nije bio optimista. On je ipak smatrao da Platforma pruža “izvjesne mogućnosti” za konstruktivne razgovore jer u najbitnijim pitanjima ispunjava zahtjeve “istočnog i zapadnog dijela zemlje”. Platforma je prihvatila princip zajedničke države i kontinuitet Jugoslavije, što je željela Srbija, ali je ostala i na načelima suverenosti republika, što je traženo u Sloveniji i Hrvatskoj. Prema suprotstavljenim političkim ambicijama Slovenije i Hrvatske s jedne, i Srbije i Crne Gore s druge strane, Plan Gligorov – Izetbegović nije mogao pomiriti ta dva potpuno ra-

¹⁰ Kosta Nikolić (pr.), *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, 2011, 30, napomena 81.

zličita stajališta s maksimalističkim zahtjevima. Prema tome, ponuda srednjeg puta prema izlasku iz krize nije bila prihvaćena.

Sjećanja Kire Gligorova i Alije Izetbegovića na Plan o asimetričnoj federaciji

Kiro Gligorov, predsjednik Republike Makedonije od 1991. do 1999, u jednom razgovoru iz 2006. godine, izjavio je: “Alija Izetbegović i ja smo inače dosta saradivali na tim sastancima Predsjedništva SFRJ. Morate da znate da su i naše pozicije bile slične. Ni mi ni Bosanci, nismo bili orijentisani da se po svaku cenu ovo rasturi. No, mi smo bili spremni podržati Miloševićevu soluciju – čvrsta, moderna federacija, kako je on nazivao taj koncept. Zapravo, Zagreb i Ljubljana, nisu predlagali da do razlaza dođe odmah. Do toga će doći kasnije, kada budu propali svi dogovori. Ovaj dogovor koji smo ponudili Izetbegović i ja, to je, zapravo, bio rezultat jednog mog razgovora sa Alijom – da mi nešto učinimo jer nismo sukobljene strane. Meni je Izetbegović rekao hajde, molim te, ako hoćeš da skiciraš nešto, učini to. Ja sam to vrlo ozbiljno shvatio. Iz dana u dan situacija je bila sve gora. Nešto sam napisao, taj prvi projekat mislim da još imam u mojoj ličnoj arhivi, i poslao sam njemu. Rekao sam mu da ako ima primjedbe, dopune, izmjene da prema njegovoj želji napravi, ja ću to poštovati. On je imao relativno malo primedaba, sasvim minimalno. I onda smo rešili da na prvoj narednoj sjednici predsjednika, a to je trebalo da se održi u Sarajevu, da prethodno svima pošaljemo taj prijedlog i da tražimo izjašnjavaње. Tako je i učinjeno. Mislili smo da će to biti neki povod za mirniju, izbalansiraniju raspravu i razgovor kako bismo došli do nekog rezultata”.¹¹ U daljem nastavku intervjua Gligorov je rekao: “Zapravo, predložili smo da se obrazuje savez jugoslavenskih republika. I to svih. Drugo, da svaka od tih republika ima pravo da postane članica Ujedinjenih nacija. Tu smo povlađivali severnim republikama, koje su ovo zahtevale. Na drugoj strani, težili smo ipak da se sačuva Jugoslavija i neke funkcije u Federaciji. One se odnose na odbranu i jedan dio spoljnih poslova, jer ako su u Ujedinjenim nacijama, onda moraju imati svoju spoljnu politiku, druga stvar je međusobno dogovaranje i slično. (...) Predlog je inače obrazložio Alija Izetbegović. Naglasio je dvije stvari. Prva tačka kaže da svaka republika koja želi da bude nezavisna država može to da učini referendumom. Tačka dva. Ako bude referendum pozitivan može da traži članstvo u Ujedinjenim nacijama. (...) I onda su sledile neke odredbe da se ne ukidaju sve privredne, saobraćajne i neke druge veze, jer je mržnja koja je tada

¹¹ Adamir Jerković (ur.), *Sjećanja na Aliju Izetbegovića*, Sarajevo, Almada, 2010, 35.

već buktala mogla dovesti do toga i da se zatvorimo između sebe, a to će biti opšta šteta. I tada je, sećam se, Alija Izetbegović na kraju rekao: *Slušajte, ovo činimo zbog dobre namjere da ne dođe do rata. Naša tri naroda, Srbi, Hrvati i Muslimani, žive li su zajedno toliki niz godina. Počne li rat, biće krvi do koljena*".¹² O susretu sa visokom delegacijom Evropske zajednice 30. svibnja 1991. u Beogradu Kiro Gligorov rekao je sljedeće: "U to doba nešto se više zainteresovala Evropska unija, odnosno tadašnja Evropska ekonomska zajednica. I poslali su trojicu svojih najviđenijih ljudi Na čelu je bio tadašnji predsjedavajući Evropske ekonomske zajednice, luksemburški ministar vanjskih poslova Jacques Poos, drugi je bio Jacques Delors, koji je tada bio na čelu komisije EEZ, a ona se već tada smatrala kao vlada te zajednice. I treći je bio Hans van den Broek, koji je trebao biti sledeći predsjedavajući. Oni su došli predveče. Mi smo ih čekali čitav dan. Tu su bili i članovi Predsjedništva SFRJ, onda mi predsednici republika. Praktično i nije bilo nekih posebnih kontakata među nama, jer je ta stvar već bila došla do stepena da je trebalo samo nešto da pukne i gotovo. I, onda kada su oni došli seli smo svi za jedan veliki sto, to je onaj gdje se drže sjednice savezne vlade na Novom Beogradu. Luksemburški šef diplomatije g. Poos je rekao: 'Znate šta, mi smo jako zabrinuti, ovo je naš posljednji pokušaj. Ali ja vam ne bih dalje govorio jer gospodin Jacques Delors ima plan za vas'. A Delors je bio jedan sistematičan čovjek, više naučnik nego političar. I to što je pripremio bilo je u tačkama, jedno deset tačaka. Prva tačka. Ako ne dođe do rata, primićemo vas političkom odlukom odmah u Evropsku zajednicu, bez uslova i bez procedure. Evo sad se svi borimo za ulazak u Evropsku uniju i ko zna kad će to završiti. Druga tačka. Zabrinuti smo zbog toga što su počele cene ponovo da se dižu, a reforma premijera Ante Markovića je dala dobre rezultate. Evropska zajednica bi vam dala donaciju od pet i po milijardi dolara, bez vraćanja, da se to sredi. Nabraja koliko će koja institucija dati. Svetska banka ovoliko, Međunarodni monetarni fond, Evropska investiciona banka, Banka za obnovu i razvoj (...) Ko bi ti dao takav poklon. I sve u tom tonu, jedno deset stvari. I onda kada je Delores završio, pita nas Poos: - Hajde sad kažite šta mislite. Prvo je bila jedna duža, što bi rekli, šutnja. A onda se javio Franjo Tuđman: Moje kolege znaju, ali da ponovim zbog gostiju. Mene ne interesuju nikakve milijarde. Ja osjećam da imam historijsku misiju da nakon hiljadu godina obnovim hrvatsku državu. I sve drugo nije važno".¹³ Prema kazivanju Gligorova, nakon kraće šutnje javio se Milošević i rekao: Ovde sam više puta govorio, ali zbog vas gostiju ću ponoviti, da znate moj stav: Ili će Jugoslavija biti čvrsta, moderna federacija sa sedi-

¹² *Isto*, 36.

¹³ *Isto*, 37.

štem u Beogradu (...) To je naglasio jer tada se govorilo i pokušavalo zbog tih napada na Beograd, da je tamo sve zlo, da se Sarajevo proglasi prestonicom buduće Jugoslavije. E, on je hteo da kaže – da to ne može”.¹⁴ Na uredničko pitanje šta su oni ostali govorili, Gligorov je odgovorio: “E, ostala boranija, šta ima da kaže, kad dva najveća naroda kažu tako. E, sad je došao red na Aliju Izetbegovića. Kaže: Slušajte, molim vas. Ja želim da vam kažem da je nama teško i bez Beograda i bez Zagreba. Mi smo tri naroda u Bosni i uvijek smo bili poseban entitet. To bismo željeli da ostanemo, ali da se nađe neka varijanta kako ćemo saradivati sa Beogradom i Zagrebom. Ovo je krajnje ozbiljna stvar. Ovakav predlog da se dobije i ovako da se komentariše, to je nedozvoljeno. Ako nešto ovdje nije u redu, poslije ćemo razgovarati o pojedinostima, ali zašto da odbijemo ove mogućnosti. Pa zajedno smo živjeli toliko godina. I ponovio je onu njegovu rečenicu: Ako ovo ne može da prođe, biće krvi do koljena. A nije bio čovjek koji je zagovarao rat, bombardovanje, uništavanje itd. (...) Žalim što nije prihvaćen moj i predlog Alije Izetbegovića da Jugoslavija, iako bi jugoslovenske republike bile nezavisne, uđe u Evropsku zajednicu i dobije novac za reforme koje je započeo Ante Marković. Ovako, dogodilo se ono što je predvideo Alija Izetbegović – bilo je krvi do koljena”.¹⁵ Prema kazivanju Gligorova, nakon pojedinačkih razgovora predstavnika Evropske zajednice sa predsjednicima republika luksemburški ministar Poos je rekao: “Rezultat je isti, nema saglasnosti. Evo, mi smo ponudili plan, veoma žalimo što ćemo morati da saopštimo Evropskoj zajednici da nema saglasnosti o predlozima koje smo dali. Nažalost, vama još jedino Bog može pomoći. I onda kažu: Dobro, mi ovdje više nemamo šta da tražimo. Došli smo u dobroj namjeri. Tu su sada i te žrtve. Ali, ako nema razuma ... (napravi grimasu rukama), onda nema šta dalje da tražimo, idemo kući”.¹⁶ Prema daljnjem kazivanju Gligorova, čitatelj može zaključiti da je kraj sastanka završio prema dobro poznatom scenariju “balkanske krčme” u kojoj je domaćin bio Borisav Jović, predsjedavajući samo formalno postojećeg Predsjedništva SFRJ, koji je pozvao goste: “E, čekajte, ma ne može tek tako da odete, mi smo srpski narod i dobri domaćini. Pa, vi ste kod nas došli i ništa niste jeli. Mora nešto da prezalogajite. (...) Konobari se izgubiše i posle jedno petnaest minuta, evo ih nose velike činije, tamo narezan kačkavalj, salama itd. (...) Donesoše i konjak. Hans van den Broek kaže: ‘Ja to ne mogu da pijem’, a Delors na to dodaje: ‘Sad je dockan, moramo da se vratimo nazad i ja ne bi pio’. Ali,

¹⁴ *Isto*, 38.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ *Isto*, 39.

bogami, ovi drugi su svi pili”.¹⁷ Ostaje pitanje, da li su domaćini slavili kraj Jugoslavije ili završne pripreme za početak rata, ili i jedno i drugo?

Paralelno s vođenjem razgovora o očuvanju Jugoslavije užurbano su se obavljali poslovi u vezi sa osamostaljivanjem pojedinih republika. O tome Gligorov kaže sljedeće: “I može se reći da su SAD i Evropska unija digle ruke od Jugoslavije kada se odvojila Slovenija i kada je počela rasprava o izdavanju u Hrvatskoj i kod nas u Makedoniji. Jednostavno prihvatili su tu činjenicu da jugoslovenski narodi ne žele više živjeti zajedno. Formirali su zatim Badinterovu komisiju.¹⁸ (...) Treba znati da su Slovenci, i mi Makedonci, već bili doneli ustave. Badinterova komisija zaključuje: prvo, stekli su se svi uslovi da Slovenija i Makedonija budu priznate kao nezavisne države. I drugo, da ustav odgovara normama evropskog zakonodavstva, odnosno ustavnog prava. Dodao je jednu rečenicu da ime Makedonija, a Grci su već počeli da postavljaju to pitanje, ne može biti smetnja, niti je to teritorijalni zahtev za promenu granica i tako dalje. Naravno, to je izazvalo poplavu oduševljenja kod nas i kod Slovenaca”.¹⁹ Prema riječima Kire Gligorova novonastalu situaciju je James Baker, Državni sekretar za vanjske poslove SAD-a, prilikom posjete Beogradu 21. lipnja 1991, prokomentirao: “Neka vam je Bog na pomoći, vi ćete zapravo međusobno iskrvariti i nakon toga ćete trebati našu pomoć, da vas mi mirimo”.²⁰

Slično sjećanju Kire Grigorova i Alija Izetbegović je opisao političku situaciju u vezi s ponudom “asimetrične federacije” predsjednicima bivših jugoslavenskih republika. “Pred odlazak na prvu sjednicu Predsjedništva SFRJ, u januaru 1991., rekao sam novinarima: ‘Na posljednjoj sjednici Predsjedništva SR BIH utvrdili smo inicijalne stavove o budućnosti Jugoslavije. Saglasili smo se da hoćemo Jugoslaviju, ali i BiH kao suverenu državu unutar nje, naravno suverenu koliko to u budućoj integra-

¹⁷ *Isto*, 40.

¹⁸ *Isto*, 41. To je bila Arbitražna komisija koja je obrazovana u okviru Mirovne konferencije o Jugoslaviji. Komisiju je ustanovilo Vijeće ministara Evropske ekonomske zajednice 27. 8. 1991. godine. Njena zadaća sastojala se da rješavanjem spornih pravnih pitanja doprinese mirnom rješavanju krize u bivšoj Jugoslaviji. Robert Badinter imenovan je predsjednikom petoročlane komisije koju su činili predsjednici ustavnih sudova iz država članica EEZ-a. Članovi Komisije bili su: Robert Badinter, predsjednik Ustavnog suda Francuske, Roman Herzog, predsjednik Saveznog ustavnog suda Njemačke, Aldo Corasanti, predsjednik Uustavnog suda Italije, Francisko Tomás y Valiente, predsjednik Ustavnog suda Španjolske i Irene Petry, predsjednica Ustavnog suda Belgije. Od studenog 1991. do siječnja 1993., Arbitražna komisija izadala je petnaest pravnih mišljenja.

¹⁹ *Isto*, 39-40.

²⁰ *Isto*, 42.

ciji može biti. Jugoslavija treba biti demokratska zemlja, u kojoj će republike, narodi i narodnosti biti ravnopravni. Izjasnili smo se, također, za slobodno tržište, sa slobodnim protokom roba, ljudi, kapitala i radne snage. Lažne su dileme federacija ili konfederacija, bitna je demokratija. To su polazne pozicije u budućim pregovorima'. Na prvi pogled, obične, ali za ondašnju Jugoslaviju 'revolucionarne' ideje".²¹ U sjećanjima i zapisima Alije Izetbegovića uočljivo je da je najbliže stavove imao sa Makedonijom, pa su čak i izjave za novinare bile gotovo identične s onima koje je izrekao Kiro Gligorov. Obojica su se zalagala za očuvanje Jugoslavije, ali bitno preuređene. "Sjednicu svih predsjednika republika, koja je održana u Sarajevu 22. februara 1991., mediji su nazvali YU-samit. Na sjednici sam iznio prijedlog o asimetričnoj federaciji. Neki su ga nazvali stepenastom federacijom. Moj prijedlog predviđao je Srbiju i Crnu Goru u klasičnoj federaciji, Sloveniju i Hrvatsku u konfederaciji prema prvim dvjema, a BiH i Makedoniju jednako blizu i jednako udaljene od svih. (...) Mart 1991. protekao je u znaku još tri YU-samita, prvo u Splitu, zatim na Kranju i, posljednji, u Vili *Biljana* na Ohridu. Ništa novog i ništa boljeg u njima. (...) U Stojčevcu (6. juna) kod Sarajeva, Kiro Gligorov, predsjednik Makedonije, i ja, objavili smo Platformu o ustrojstvu buduće Jugoslavije. Umjesto savezne države, predložili smo da se Jugoslavija transformira u savez država. Janez Drnovšek, predstavnik Slovenije, prvi je javno podržao naš prijedlog. A Miloševićev savjetnik je izjavio za agenciju *Reuter* da je to 'jedan korak naprijed'. Generalno je prijedlog ocijenjen kao posljednja šansa da se nađe izlaz. Na zasjedanju dva dana kasnije, Evropska zajednica je pozdravila prijedlog (Deklaracija o Jugoslaviji od 8. juna 1991.). Jedan od ključaka sastanka u Stojčevcu bio je da se u najskorije vrijeme održi sastanak trojice predsjednika: Tuđmana, Miloševića i Izetbegovića. Obrazloženo je to činjenicom 'da su u osnovi krize i loši međunacionalni odnosi i da se oni posebno prelamaju u pojedinim republikama'. Do tog sastanka je došlo 12. juna u Splitu. Razgovori su trajali satima. Milošević i Tuđman su, očito, došli pripremljeni. Pokušavali su razgovore usmjeriti na trojnu podjelu Bosne. Odogovario sam prijedlozima o rekonstrukciji Jugoslavije na osnovu platforme Gligorov-Izetbegović. To je bio dugi razgovor gluhih, a sličilo je i na šahovsku patriju u kojoj ja igram protiv dvojice, i to sa figurom manje. Uspio sam izvući remi".²² Iskrena suradnja između Izetbegovića i Gligorova uočljiva je i u vezi sa saznanjem o sastanku Tuđmana i Miloševića u Karadorđevu. "Ne, nisam za to saznao u Splitu. Ja sam to saznao od makedonskog predsjednika Gligorova prilikom njegovog dolaska na sastanak šest predsjednika u Sarajevu.

²¹ Alija Izetbegović, *Izabrana djela. Sjećanja – Autobiografski zapisi*. Sarajevo, OKO, 2005, knj. 004, 98.

²² *Isto*, 105-106.

Gligorov je na taj razgovor došao dan ranije da bi mi saopćio da su nekoliko dana prije toga Tuđman i Milošević razgovarali u Karadorđevu i da on ima sasvim pouzdane informacije da su se dogovorili o podjeli Bosne i Hercegovine. Postojala je i tada, a postoji i danas, nepoznanica da li su se dogovorili o podjeli na dvoje ili troje. Poznato je da nikakav dokument iz Karadorđeva nije objavljen, čak je demantirano da je dogovora uopće bilo. Da, poslije toga je meni upućen poziv, odnosno prijedlog, da dođem u Split na razgovor sa Miloševićem i Tuđmanom”.²³

Pitanje autorstva Platforme Izetbegović – Gligorov

Mada autorstvo ove Platforme pripada Izetbegoviću i Gligorovu, u novije vrijeme pojavljuju se neki političari koji ga u svojim izjavama pripisuju sebi. Jedan od njih je Ante Marković, posljednji jugoslavenski premijer (1989-1991), koji je u razgovoru s Adamirom Jerkovićem obavljenim 27. 12. 2007. rekao sljedeće: “Mene su, najviše, zapravo, Alija i Kiro Gligorov molili da ostanem još u Saveznom izvršnom vijeću, u najmanju ruku pet-šest mjeseci nego što bih ja ostao. Ja sam s njima bio u komunikaciji, stvarno Bosna i Hercegovina i Makedonija davale su mi punu podršku. Oni su molili da ostanem, jer nisu imali nikoga na koga su se mogli osloniti. Meni su i jedan i drugi govorili – kada ti odeš mi se nemamo uopće kome obratiti niti s kim razgovarati, bez obzira što moj uticaj u to vrijeme nije bio veliki. Tako da sam imao dobre i ljudske odnose i sa jednim i drugim. (...) Da, evo, reći ću Vam ono što malo tko zna. Onaj tzv. Prijedlog o rješenju jugoslovenske krize, koji su dali Alija Izetbegović i Kiro Gligorov, to niko ne zna da sam ga ja napisao ... I ja sam to Kiri dao i rekao – ako ja predložim to, onda će to “ovi” donom odbiti. Ali, ako predložiš ti, odnosno zajedno ti i Alija Izetbegović, onda ima šanse da ovo prođe i to bi bio neki izlaz iz te situacije. Taj kompromis bi u krajnjoj liniji sačuvao da ne dođe do svega onoga do čega je došlo. (...) Kiro je bio moj savjetnik u Saveznom izvršnom vijeću. Bilo je pitanje ko će iz Makedonije ići u Predsjedništvo SFRJ a tko će biti predsjednik te zemlje. I onda sam ja Kiri savjetovao da ipak ide u Makedoniju a Vasil Tupurkovski ostane u Predsjedništvu SFRJ. Kiri Gligorovu sam dao te papire, taj materijal, koji sam ja sa svojim saradnicima napisao kao jednu mogućnost izlaska iz krize. Nikad, evo, Kiro Gligorov nije to rekao, jer je to bio naš dogovor da

²³ Alija Izetbegović, *Izabrana djela*, knj. 010, 49-50. O sastanku Miloševića i Tuđmana u Karadorđevu vidi opširnije u: Ivica (Ivo) Lučić, *Uzroci rata – Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2013, 378-471. (Lučić negira dogovor o podjeli Bosne i Hercegovine u Karadorđevu za razliku od nekih drugih autora s kojima polemizira u svojoj knjizi.)

se neće o tome pisati”.²⁴ Međutim, na ovu izjavu, Adamir Jerković, savjetnik Alije Izetbegovića od sredine devedesetih godina do kraja 2000., kada se Izetbegović povukao iz aktivne državne politike, dodao je jednu napomenu: “Prvo, Alija Izetbegović mi nikada nije rekao da se radi zapravo o prijedlogu Ante Markovića već je cijelo vrijeme ovaj plan pominjao kao Izetbegovićev i Gligorovljev. Rekao mi je da je vrijedilo pokušati”.²⁵ Svom savjetniku Izetbegović je svojevremeno rekao i sljedeće: “Ja sam radio sa punim ubjedenjem mada nisam siguran da li sam u to vjerovao. Zapravo, ovo pitanje je u neku ruku i filozofsko. Hegel je svojevremeno rekao – sve što je propalo propalo je s razlogom – drugim riječima tu ljudi ništa ne mogu promijeniti. Po tome ispada da se zajednička država morala raspasti i danas kada razmišljam o tome pitam se da li smo Gligorov i ja djelovali kao Don Kihoti. Jugoslavija je bolovala od nekoliko teških bolesti, ali dvije su bile neizlječive. To su srpska hegemonija i nedostatak sloboda. Srbi nikada nisu mogli dopustiti ravnopravnost i samo pominjanje ih je nekako vrijeđalo, a temeljni, ključni temelj zajedničkog života u zajedničkoj državi je ravnopravnost. To se nezadovoljstvo nakupljalo kod drugih naroda, a rezultat toga bilo je napuštanje Jugoslavije od strane Slovenije i Hrvatske. Drugi ključni razlog je nedostatak slobode. Sve zemlje koje su patile od ovog sindroma su se raspale. I zato mislim da Jugoslavija nije imala šanse, ona se morala iz temelja promijeniti a ja nisam siguran da li je to moguće sa našim lijekom kojim smo pokušali ublažiti vrućicu. Vidjeli ste napokon kako je sve završilo”.²⁶

Osim Ante Markovića, autorstvo Platforme je sebi pripisao i Ejup Ganić, član Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine poslije prvih višestranačkih izbora. U dokumentarnom filmu *Bosna ili smrt* on je izgovorio dvije do tri rečenice u kojima je dosta neuvjerljivo ukazao na njegovu ulogu u pisanju ovog dokumenta: “Kiro Gligorov, Alija Izetbegović, mi smo imali, i ja, sastanke polutajne, pravili smo onaj koncept decentralizovane Jugoslavije. Ja, kao puno mlađi čovjek bio sam kao njihov sin, ja sam pisao te materijale, sastavljao tu Platformu. Ta Platforma je trebala da spasi Jugoslaviju. (...)”.²⁷

Svakako, postoji mogućnost da i u makedonskoj javnosti postoje izjave pojedinih onovremenih političara koji su sebi pripisali autorstvo ovoga dokumenta. Među-

²⁴ Adamir Jerković (ur.), *Sjećanja na Aliju Izetbegovića*, 124.

²⁵ *Isto*.

²⁶ *Isto*, 124-125.

²⁷ www.youtube.com *Bosna ili smrt – dokumentarni film*. Autori: Avdo Huseinović i Omer Edo Hadrović, Haber produkcija, Sarajevo 2011. (Zahvaljujem Husniji Kamberoviću na ustupljenoj informaciji).

tim, uvrštavanje u rad ove dvije izjave o eventualnim sastavljačima Platforme nije imalo za cilj provođenje istrage, već samo usputne napomene. Mada je često ovaj prijedlog za spas Jugoslavije ocijenjivan kao naivan i iluzoran, ipak se pokazuje da su se neki pojedinci, koji sebe smatraju vještijim političarima od Izetbegovića i Gligorova, nastojali javno involvirati u ovaj projekt, pa čak i nakon mnogo godina. Sigurno da je suradnički tim uz dva predsjednika radio na izradi ovog prijedloga, ali ipak se Platforma s pravom pripisuje Gligorovu i Izetbegoviću jer su oni kao razumni i savjesni ljudi napravili njenu prezentaciju u vremenu kada je među ostalim republičkim predsjednicima bilo malo razumijevanja za očuvanje preuređene Jugoslavije, a time i mira, pogotovo u Bosni i Hercegovini. Mada su predsjednici u svojim izjavama spominjali bojazan za rat u Bosni i Hercegovini i unaprijed slutili o izvjesnosti njegove surovosti, ipak su pokazali hrabrost i spremnost ponuditi kompromisno rješenje.

Mišljenja i ocjene političara o Planu Izetbegović – Gligorov

Paddy Ashdown, Visoki predstavnik međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini od 2002. do 2006. godine, u jednom intervjuu je izjavio: “Alija Izetbegović je zagovarao nastavak postojanja Jugoslavije i zajedno sa makedonskim predsjednikom Kirom Gligorovim predložio opciju ‘asimetrične federacije’. Nažalost, sile razuma i kompromisa su ostale na margini u ključalnoj Jugoslaviji. Pod ovim novim okolnostima Izetbegović je pokušao izvući Bosnu i Hercegovinu iz ratnih previranja ali se pokazalo da je to nemoguća misija, s obzirom na dogovor Tuđmana i Miloševića da je podijele i na to da Evropa nije pokazala interes da to spriječi”.²⁸

Vrlo slično je ovu inicijativu ocijenio i dugogodišnji predsjednik Turske vlade Bülent Eçevit: “On [Izetbegović] se zalagao za opstanak Jugoslavije i zajedno sa Makedoncem Kirom Gligorovim predlagao opciju tzv. ‘asimetrične federacije’. Nažalost, snage razuma i kompromisa u uzavreloj Jugoslaviji ostale su u manjini. U novim okolnostima Izetbegović je pokušao Bosnu i Hercegovinu izvući iz ratnog vrtloga, ali to se pokazalo kao nemoguć zadatak s obzirom na pogodbu Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana da je podijele i nezainteresovanost Evrope da ovo spriječi”.²⁹

Na uredničko pitanje: “S obzirom na situaciju koja se dešavala u Evropi, Češka i Slovačka su se demokratski razvele, a Jugoslavija je izgorjela u krvavom ratu. Zna li da je Alija Izetbegović zajedno sa predsjednikom Kirom Gligorovim tražio asi-

²⁸ Admir Jerković, *Sjećanja na Aliju Izetbegovića*, 15.

²⁹ *Isto*, 28.

metričnu jugoslavensku federaciju, ali Milošević je želio unitarnu državu“? – Václav Havel, predsjednik Čehoslovačke Republike 1989-1992. i predsjednik Češke Republike, 1992-2003., odgovorio je: “Poznate su mi svakako ove okolnosti dugo sam ih pratio i radio na njima. Ne znam kakve su bile realne šanse da se održi jugoslavenska država u trenutku kada su mišljenja o njenoj budućnosti bila toliko raznolika. Mislim da su šanse bile vrlo male, volja za pregovore bila je samo kod ponekog. Srbi su imali svoje velike manjine kako u Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini, mnogi su od njih osjećali Jugoslaviju kao proširenu Srbiju. Međutim, nažalost, već tada je koncentracija međunarodne zajednice na ova zbivanja bila mala da može efikasno uticati na sva dešavanja u Jugoslaviji”.³⁰

Na sličan način je situaciju u Jugoslaviji i u Bosni i Hercegovini, kao i ideju o “asimetričnoj federaciji” komentirao Wolfgang Schüssel, kancelar Republike Austrije od 2000. do 2007. godine: “Predsjednik Alija Izetbegović je dugo vremena bio naslonjen ideji preživljavanja demokratske radikalno transformirane Jugoslavije, gdje će svaki narod imati svoje odgovarajuće dostojanstveno mjesto. Zajedno s Makedoncem Kirom Gligorovim je razmišljao o ‘asimetričnoj federaciji’. On je vjerovatio bio posljednji ozbiljan i pošten političar koji je stvarno vjerovao u mogućnost da etničke grupe žive zajedno u miru i harmoniji. Ipak, njegovo razmišljanje u ključaloj Jugoslaviji nije moglo prevladati i kasnije je on podržao neovisnost Bosne i Hercegovine slično kao i neovisnost drugih bivših jugoslavenskih republika”.³¹

Zaključna razmatranja

O raspadu Jugoslavije postoji brojna literatura stranih i domaćih autora i najveći dio spominje Platformu Izetbegović – Gligorov kao važan dokument u pokušaju iznalaženja rješenja za opstanak Jugoslavije u postojećim granicama. Uglavnom, komentari su isti ili slični. Neki to nazivaju naivnim pokušajem, drugi iluzijom za ondašnje političku situaciju u zemlji, treći očajničkim pokušajem dva predsjednika pred rat koji je bio izvjestan itd., međutim, svi oni su i naglasili značaj ove Platforme u smislu savjesnog, hrabrog i poštenog prilaza rješavanju izuzetno kompleksnog problema.

Da je Platforma imala idejnog potencijala, ali ne i praktičnu izvodljivost govori pokušaj postavke za opću nagodbu, tzv. Carringtonov nacrt ugovora od 18. listo-

³⁰ *Isto*, 60.

³¹ *Isto*, 172.

pada 1991. godine³² u kojem je ponuđen model “asimetrične federacije” popularno nazvan “Jugoslavija a la Carte”, tj. da se od Jugoslavije uzme ili da joj se doda samo onoliko koliko i što koja republika želi. “No ako je model i ‘posudio’ od Gligorova i Izetbegovića, ono na čemu je sam inzistirao bio je zahtjev da dok se ne postigne dogovor o tome koja se republika i u kojoj mjeri želi udružiti s jezgrom buduće države ni jednoj od republika ne smije biti priznata neovisnost jer će to predstavljati *fait accompli* za druge, pridonijeti eskalaciji sukoba i tako imati pogubne posljedice za mirovni plan i mirovnu konferenciju”.³³ U konačnici i ovaj projekt nije mogao biti implementiran iz istih ili vrlo sličnih razloga kao i onaj ranije ponuđen od strane Gligorova i Izetbegovića.

Još jednom se involvirala ideja iz Plana Izetbegović – Gligorov. O tome Izetbegović veli: “Mnogo godina kasnije, na Samitu Pakta o stabilnosti Jugoistočne Evrope, koji je održan u Sarajevu u ljeto 1999. godine, jedan novinar je ovaj plan [Izetbegović - Gligorov] upoređivao sa idejom Pakta [za stabilnost], smatrajući da oba plana imaju ista polazišta za uređenje odnosa među državama Jugoistočne Evrope. *Da je ideju o stepenastoj federaciji predložio neko iz Evrope, iza koje stoji NATO, poput aktualnog autora Joschka Fischera, bi li ona uspjela*“?, novinar je pitao Izetbegovića.³⁴ Brojne komentare i sjećanja na prijedlog “stepenaste ili asimetrične federacije” Izetbegović i Gligorov dali su mnogo puta i uvijek su ostavljali dojam žaljenja što ovaj projekt, pa donekle i modificiran, nije prihvaćen. Barem bi se izbjegao rat u kojem je bilo “krvi do koljena”, čega se Izetbegović pribojavao.

Narodi Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije su kraj osamdesetih godina 20. stoljeća dočekali s dugačkim popisom međusobnih razlika. Nakon ratnih godina (1991-1995), razlike među njima su se još više povećale. Slovenija je ostvarila uspješnu tranziciju, ušla u Europsku uniju, u NATO, uvela valutu euro, predsjedavala Unijom, postala članica Vijeća sigurnosti, uvela zavidnu razinu ljudskih prava itd. Hrvatska je od 1. srpnja 2013. članica EU-a. Srbija je nakon osvajačkih ratova za okupljanjem svih Srba u jednu državu, prošla državne okvire Savezne Republike Jugoslavije i Državne zajednice Srbije i Crne Gore i od 2005. godine postala Republika Srbija koja čeka pristupne ugovore za EU. Na istom putu je i Crna Gora. Od 2008. nezavisnost Kosova priznao je veliki broj zemalja. Daytonski sporazum zau-

³² Citirano prema: Mirjana Cupek Hamill, *Konferencija o miru u Jugoslaviji*, 86, napomena 160. “Peace Conference on Yugoslavia: Arrangement for General Settlement – the So Called Carrington Draft Convention, the Hague, 18 October 1991. S. Trifunovska, *Yugoslavia through Documents – from its Creation to its Dissolution*, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1994.

³³ *Isto*.

³⁴ Alija Izetbegović, *Izabrana djela. Sjećanja – Autobiografski zapisi*. knj. 004, 104.

stavio je rat u Bosni i Hercegovini, podijelio je na dva entiteta, postavio međunarodnog visokog predstavnika (povjerenika) i učinio je nefunkcionalnom državom i još uvijek daleko od pridruživanja europskoj zajednici naroda. Makedonija je uspješno izbjegavala sukobe sve do 2000. godine kada je buknuo otvoreni konflikt s albanskom manjinom. Nakon potpisivanja Ohridskog sporazuma Makedonija je krenula ka funkcionalnijoj državi.

Jugoslavija koja je do kraja 80-ih uspješno balansirala između istočnog i zapadnog vojno-političkog bloka, od 2004. godine se na nenoj teritoriji uspostavlja razdjelnica između Europske unije i Zapadnog Balkana, novoskovanog imena za novouspostavljene države iz devedesetih koje još ne ispunjavaju europske standarde. Od 1. srpnja 2013. Bosna i Hercegovina je ostala pred granicama Europske unije opet u iščekivanju “bolje i svjetlije budućnosti” ■

A PLATFORM ON THE FUTURE YUGOSLAV COMMUNITY
(IZETBEGOVIĆ – GLIGOROV PLAN),
A VIEW FROM THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN PERSPECTIVE

Summary

A platform on the future Yugoslav community or the Izetbegović – Gligorov Plan offered one of the options in searching of the possibilities for the organization of relations among the Yugoslav republics with the aim to avoid the war conflicts in a general disintegration of the party, political, economic and state system of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia. The platform was based on the principle 2+2+2 and projected an asymmetric federation in which Serbia and Montenegro assumed a central place in a federation or confederation, Bosnia and Herzegovina and Macedonia were semi independent but sovereign republics, and Croatia and Slovenia were as sovereign and autonomous within the confederation as they considered to be necessary. However, the suggested option could not reconcile the confronting political stances of Slovenia and Croatia on one and Serbia, Montenegro on the other side. The national interests which led to the creation of independent states were much stronger than the possibilities of reorganization of the Yugoslav federation into a modern European state ■

Izvori i literatura

Izvori

1. *Ustav Socijalističke Federativne Reublike Jugoslavije: stručno objašnjenje*. Beograd, Privredni pregled, 1975.
2. www.youtube.com *Bosna ili smrt – dokumentarni film*. Autori: Avdo Huseinović i Omer Edo Hadrović, Haber produkcija, Sarajevo 2011.

Literatura

1. Mirjana Cupek Hamill, *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslavenske federacije*, Zagreb, Leykam International, 2008.
2. Alija Izetbegović, *Izabrana djela. Sjećanja – Autobiografski zapisi*. Sarajevo, OKO, 2005, knj. 004.
3. Adamir Jerković (ur.), *Sjećanja na Aliju Izetbegovića*, Sarajevo, Almada, 2010.
4. Dejan Jović, *Država koja je odumrla – uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*. Zagreb – Beograd, Prometej Zagreb, Samizdat B92, Beograd, 2003.
5. Ivica Lučić, *Karađorđevo: politički mit ili dogovor?* Zagreb, Časopis za suvremenu povijest, Hrvatski institut za povijest, 2003, br. 1.
6. Ivica Lučić, *Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja*. Zagreb, Časopis za suvremenu povijest, Hrvatski institut za povijest, 2008, br. 1.
7. Kosta Nikolić (pr.), *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, 2011.
8. Radovan Vukadinović, *Postsocijalističke evropske zemlje u međunarodnim odnosima*. Zagreb, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1992, br. 3, 67-79.

PRIKAZI

Godišnjak. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 2012, knjiga 41, 292.

Godine 2012, u Sarajevu je objavljeno četrdeset i prvo izdanje Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Ono što je vrijedilo i za prethodne publikacije nije se promijenilo ni sada, jer je Godišnjak na jednom mjestu okupio neke od najeminentnijih stručnjaka iz regiona, što opet potvrđuje već odavno poznatu činjenicu da je ovaj časopis jedan od najuglednijih ovakve vrste na prostoru jugoistočne Evrope.

U ovom izdanju su pored radova bosanskohercegovačkih stručnjaka objavljeni i naučni članci kolega iz Rusije, Njemačke, Hrvatske, Srbije i Kosova. Nabrojane zemlje pokazuju da je Godišnjak ostao vjeran tradiciji prema kojoj stručnjaci iz ostalih zemalja regiona pa i šire, dobivaju veliki udio u kreiranju sadržaja što je naravno za svaku pohvalu. Ovaj broj je donio i jednu novost, a to je otpočinjanje ciklusa pod nazivom "Rane evropske civilizacije". U sklopu ove cjeline, u skladu sa mogućnostima biće povremeno objavljavani sažeti prikazi važnijih kulturnih cjelina koje su obilježile razvoj evropskog kontinenta u prahistoriji. Sigurno je da će ovi prikazi umnogome obogatiti samu publikaciju, a time i olakšati praćenje najnovijih rezultata istraživanja ovoga perioda historije čovječanstva. U redakciji četrdeset i prvog broja, kao i već zadnjih nekoliko godina nalaze se eminentni stručnjaci: akademici Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić i Blagoje Govedarica te

prof. dr. Esad Kurtović. Urednik ovog izdanja Godišnjaka je već spomenuti akademik Blagoje Govedarica. Ovom prilikom je objavljeno petnaest naučnih radova, a pored toga, u sklopu poglavlja "Kritike i prikazi" obrađeno je šest djela koja su objavljena u posljednjih nekoliko godina. Prilikom klasifikacije sadržaja Godišnjaka očigledno je korištena hronološka metoda radi bolje preglednosti, pa se tako može primijetiti da su prvi radovi posvećeni periodu prahistorije, a nakon toga antike, preko srednjeg vijeka, dok su oni posljednji obrađivali razdoblje novovjekovne historije.

U skladu sa hronološkom metodom koja je korištena, prvi u nizu objavljenih članaka je "Majkopska kultura na sjevernom Kavkazu", koji je rad jednog od vodećih ruskih arheologa S. N. Korenevskija. Rad je objavljen u posebnom poglavlju Godišnjaka pod nazivom "Rane evropske civilizacije" što predstavlja jednu novinu, a ova će se praksa nastaviti i u budućim publikacijama. U uvodnom dijelu Korenevskij iznosi mišljenje da je Majkopska kultura bila jedna od najznačajnijih pojava predurbanih zemljoradničkih i stočarskih zajednica na području Srednjeg Istoka i Kavkaza. U nastavku uvodnog dijela autor daje kraći pregled historijata istraživanja ove tematike, te navodi stručnjake koji su najviše doprinijeli boljem poznavanju ovog fenomena. U drugom poglavlju rada autor se bavi prebivalištima koja su naseljavali pripadni-

ci Majkopske kulture i njihovim nekropolama, te iznosi neke jako zanimljive karakteristike koje su odlikovale ovu kulturnu grupu. Dalje u tekstu se vrši analiza materijalne ostavštine stanovnika ove kulture, a ona je podijeljena na tri grupe: keramika, metal i kamen. Autor u nastavku rada izdvaja četiri tipološke varijante Majkopske kulture, te daje analizu za svaku od njih zasebno. Utvrđivanjem relativne i apsolutne hronologije mogu se izdvojiti tri razdoblja u njenom hiljadugodišnjem postojanju: rano (4000. – 3700. god. p.n.e.), srednje (3700/3500. – 3400/3300. god. p.n.e.) i kasno (3400. – 3000/2900. god. p.n.e.). U jednom od narednih poglavlja autor se bavi samim nastankom i porijeklom Majkopske kulture, te njenim razvitkom. Na posljednjim stranicama članka autor raspravlja o ratničkom karakteru stanovnika ove skupine, te socijalnom odnosu između njenih pripadnika, iz čega Korenevskij zaključuje da je zajednica Majkopske kulture bila u znatnoj mjeri militarizirana i stratificirana. Neka od pitanja, poput etničkog karaktera nosilaca Majkopske kulture još uvijek nisu u potpunosti definisana, mada za takvo što postoji više pretpostavki. Osim tekstualnog dijela, u radu se nalaze brojne fotografije, kao i pojedine tabele koje umnogome pomažu da čitalac stvori što jasniju sliku o fenomenu koji je u domaćoj literaturi uveliko zanemaren.

Drugi rad u sklopu poglavlja "Rane evropske civilizacije" također se odnosi na Majkopsku kulturu, a napisao ga je Blagoje Govedarica pod nazivom "Majkopska gravura". Autor na početku članka obrađuje grob eponimnog kurgana u kojem je po svojoj prilici pokopan knez iz tog perioda majkopske faze. Prilozi koji su pronađeni u njegovoj grobnici zajedno s njim idu u prilog toj konstataciji. Rad najveću pažnju

stavlja na jednu gravuru koja se nalazila u glavnom grobu, gdje je bio pokopan knez. Na posudi se nalazi ugraviran lanac nekog planinskog masiva, zatim dvije rijeke koje ističu iz njega, a zatim se ulijevaju u jedno jezero ili more, a na toj gravuri se također nalaze i razne vrste životinja (lav, svinja, patka, konj, bik, koza, divojarac i pantera ili lavica). Mnogi su se istraživači bavili prikazom ove gravure te su iznesena različita mišljenja oko značenja njenog sadržaja. Najveći broj njih se slaže da se radi o realističnom prikazu teritorija, ali se razilaze u mišljenju na koje područje konkretno se ono odnosi. Autor rada daje podršku Farnakovskom koji iznosi pretpostavku da se područje sa gravure odnosilo na teritoriju sjevernog Kavkaza, a da dvije rijeke predstavljaju one današnje Kuban i Terek. Ako je ovo razmišljanje tačno, to bi zapravo značilo da je posuda sa gravurom bila djelo nekog domaćeg majstora. Govedarica, osim što se slaže sa mišljenjem Farnakovskog, iznosi još nekoliko konstatacija koje dodatno potkrepljuju navedenu pretpostavku.

Sljedeći članak u Godišnjaku, također se tiče arheološke tematike. Martina Blečić Kavur je napisala rad po nazivom "Ukrašene brončane falere s trnom: ornament kao amblem", u kojem obrađuje ovaj arheološki materijal sa područja od istočnog prialpskog zaleđa, pa sve do obala srednjeg jadranskog bazena i u zaleđu duž dinarskog masiva. U tekstu se obrađuju četiri tipa falera: *Caput Adriae*, *Picenski*, *Dinarski* i *Vergina*. U analizi ova četiri tipa autor iznosi karakteristike koje krasi svaku od ovih vrsta falera. Dalje u tekstu daje se međusobna usporedba ova četiri tipa, a također se pokušava odrediti jedan vremenski period kome su one pripadale. Falere su imale izuzetan estetski značaj, a pored toga i preneseno metaforičko značenje. Rad je

popraćen s prilično velikim brojem fotografija koje daju vizuelni uvid u arheološki materijal koji se obrađuje, kao i samu njegovu problematiku.

Još jedan rad iz oblasti arheologije je napisao Aleksandar Jašarević u kojem je tema rada "Zapadnobalkanski tip krstolike kopče iz Kačnja". U uvodnom dijelu rada, autor govori o prvim iskopavanjima na lokalitetu Kačanj, koja je vodio Zdravko Marić. Na ovom mjestu otkrivena je grobna jama u sklopu koje se nalazio tzv. *grob četvorice ratnika* i *grob petog ratnika*, gdje je bilo sahranjeno najmanje jedanaest individua. U daljem tekstu autor vrši analizu više primjeraka kopči sa prostora zapadnog Balkana koje su analogne onoj iz Kačnja, u svrhu datiranja tog materijala. Autor smatra da se kopča iz Kačnja treba smjestiti u vremenski period od druge polovine VII. stoljeća do posljednjih decenija VI. stoljeća. Porijeklo ove kopče kako autor zaključuje, treba tražiti na lokalitetima koji se nalaze sjevernije od Kačnja.

Ilirski Japodi su tokom XX. stoljeća bili tema koja je možda i najviše intrigirala arheologe i historičare klasične historije, a da su oni i dalje predmet zanimanja u današnjoj historiografiji pokazuje rad Zilke Kujundžić – Vejzagić "Neprolazna svjetlost jantara sa japodskih nekropola u dolini Une". Na početku članka autor daje kraći pregled historijata istraživanja na problematiku Japoda, te ističe istraživače koji su dali najveći doprinos u rasvjetljavanju brojnih pitanja vezanih za ovaj narod. Kako je pronađen veliki broj jantarskog nakita na području japodskih nekropola, odabrani su samo najreprezentativniji nalazi, a cilj ovog rada prije svega je bio da se na osnovu njih detaljno prouči sadržaj umjetnosti koja je namijenjena pogrebnim ritualima i da se na osnovu njihovog karaktera ukaže

na religijske izvore i nadahnuća prahistorijskih Japoda u dolini Une. Kako se može vidjeti prema broju nalaza, Japodi su bili veliki ljubitelji ovog proizvoda, te su ga intenzivno koristili prilikom sahranjivanja od VII. stoljeća pr.n.e. do I. stoljeća n.e. Analiza jantarskog materijala je podijeljena na šest faza sahranjivanja, a autor na kraju daje zaključna razmatranja u kojima pokušava dati odgovore na neka kompleksna pitanja, poput izvora ekonomske moći Japoda koja im je omogućila uvoziti za to vrijeme ovaj prilično skup materijal, trgovački putevi kojim je pristizao jantar, te njegovo kultno značenje.

Mnogi ilirski narodi su bili predmetom velikog zanimanja u domaćoj i svjetskoj historiografiji tokom XX. i XXI. stoljeća. Ipak, neki od njih su sasvim neopravdano ostali na marginama naučnih istraživanja, a jedan od njih je i ilirski narod Naresi, koji je prebivao na području današnje istočne Hercegovine. U ovom broju Glasnika je po prvi put objavljen rad na tu tematiku od strane od Amre Šaćić, pod nazivom "Kulturno – historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (*civitas Narensium*)". Autor se na početku rada bavi porijeklom ovog naroda, te iznosi pretpostavku da je sasvim moguće da su Naresi zapravo jedan od ostataka šire etničke zajednice koju su Grci i Rimljani nazivali Autarijatima, s time da se ne treba zanemariti komponenta drugog ilirskog naroda Ardijejaca. U radu se iznosi kraća rasprava o geografskom smještaju pripadnika ove etničke skupine, pa se tako oni svojim najvećim dijelom smještaju u gornji tok rijeke Neretve, a manjim u srednji tok istoimene rijeke. U daljem toku rada se vrši analiza na osnovu epigrafskog materijala, pa se u skladu s tim razmatraju razni procesi, poput keltskog uticaja na stanovništvo, proces romanizacije i što je osobito važno

pitanje postojanja i lociranja municipalnog središta ovog naroda. Dosada otkriveni arheološki ostaci sugerišu da bi se ovaj municipij mogao smjestiti na područje oko današnjeg Konjica. Tekst prate slike arheološkog materijala koji je pronađen na području gdje je prebivao ovaj narod, a u sklopu rada je predstavljena i tabela koja daje onomastički i socijalni pregled građe s nadgrobni spomenika iz doline gornje Neretve.

Na prostoru prirodnog parka Hutovo blato i odnjeg toka rijeke Neretve od 2007. – 2011. godine vršila su se arheološka istraživanja, s tim da se lokalitet Dubine u Doljanima pokazao među najzanimljivijim. Projekat je vodila Snježana Vasilj, a rezultate zaštitnih arheoloških istraživanja sa tog lokaliteta je objavila u radu "Arheološki lokalitet Doljani – Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina. Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve". Na prostoru gdje su vršena iskopavanja otkrivena je jedna antička građevina, za što dokaze daju ostaci zidova i podnica. Za sada nije moguće jasnije konstatirati o kakvom je objektu tačno riječ, ali na osnovu otkrivenog materijala je moguće pretpostaviti da je nastao vrlo rano, možda čak u I. stoljeću pr.n.e. ili u I. stoljeću n.e. U sklopu te građevine je otkriveno pet grobova koji pripadaju kasnijem vremenu, tj. periodu ranog srednjeg vijeka. Oni su u sebi sadržavali kosturne ostatke različitih jedinki, kako muškaraca, tako i žena, a posebno je zanimljiv grob br. 1. u kojem je sa ženskom osobom bilo pokopano dvoje djece, dok su se ostaci trećeg djeteta nalazili u keramičkoj posudi u istom grobu. Pronađeni arheološki materijal svjedoči kontinuiranom razvoju ovog mjesta od prahistorijskog vremena, pa sve do srednjeg vijeka. Najbrojniji nalazi pripadaju ostacima keramike iz raznih perioda,

dok se također mora spomenuti i "jagoda sljepoočničarka" koja je karakteristična kao najzastupljeniji primjer nakita u ranosrednjovjekovnim grobovima s kršćanskom načinom pokapanja. Autor zaključuje da bi se ovom, ali i drugim lokalitetima na području Hercegovine u budućnosti trebalo posvetiti mnogo više pažnje, jer bi mogli pružiti dosta novih saznanja u kontekstu zadnjih stoljeća prije nove ere. Vrijedi napomenuti da se u radu nalaze brojne slike koje prikazuju istraživani lokalitet, kao i arheološke ostatke koji su tu pronađeni.

Za razliku od današnjeg svijeta kojim dominiraju tri monoteističke religije, u antičkom svijetu duhovna kultura je bilo mnogo raznovrsnija, pa se tako na jednom konkretnom i određenom teritoriju moglo obožavati i do više destina različitih božanstava. Takav primjer se između ostalih može vidjeti na primjeru Dardanije, o čemu piše Naser Ferri u radu "Vjeronanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji". Stanovništvo sa ovog prostora je prije svega poštovalo domaća božanstva (*Andin, Deae Dard, Zbeltiurdusa, Dracco* i *Draccena* itd.), a dokazi za to se mogu naći na raznim natpisima i epigrafskim spomenicima. Pored njih, potpadanjem dardanskog stanovništva pod rimsku vlast, ono počinje štovati i božanstva iz rimskog panteona, a najveći broj posveta je pronađen u čast vrhovnog rimskog boga Jupitera, kao i Kapitolinskoj trijadi (Jupiter, Junona i Minerva). Osim njih, iz rimskog panteona štovao se veliki broj drugih božanstava poput, Marsa, Merkura, Neptuna, Herkula, Libera i dr. U Dardaniji su se pored zvaničnih kultova, poštovala i druga božanstva koja su mahom poticala iz Grčke ili su bila orijentalnog porijekla. Najpoznatija među njima su bila Hera, Izida, Serapis, Mitra, Jupiter Dolihen, Dionis i dr. Zanimljivo je

da su osim posveta bogovima, u Dardaniji pronađeni i spomenici namijenjeni smrtnicima, koji su nakon svog života uvršteni među božanstva, a svakako najpoznatiji među njima je bio Antinoj, bliski prijatelj i ljubavnik cara Hadrijana.

“Kasnoantička grobnica na svod, crkva i nekropola na lokalitetu Studena česma u Donjem Vakufu” je naziv rada Adnana Busuladžića u kojem on daje opis i tok arheoloških istraživanja koje je tu provedeno. Na lokalitetu se radilo tokom 2005. i 2006. godine, gdje je bilo otvoreno ukupno deset sondi. Pored kasnoantičke grobnice koja je bila primarni cilj ovog istraživanja, otkriveni su i ostaci nekoliko ljudskih skeleta koji su pripadali osobama različite starosne dobi. Od značajnijih nalaza vrijedi spomenuti nakit koji je pronađen na tri skeleta (ogrlica, naušnice i bakarni prsten), kao i izvjesnu količinu kasnoantičkog stakla i keramike. Busuladžić zaključuje da se ovdje najvjerovatnije nalazio kasnoantički sakralni objekat iz perioda IV. – VI. stoljeća uz kojeg se nalazilo veće groblje.

Niz članaka koji se tiču srednjovjekovne tematike, započinje radom Ante Miloševića pod imenom “Ranosrednjovjekovni reljef iz Maloga Čajna kod Visokog s dodanim natpisom *velikog kaznaca Nespina*”. Autor se u tekstu bavi problemom datiranja ovog reljefa te smatra da je njegovo smještanje u kasnija stoljeća srednjeg vijeka dosada u historiografiji bilo pogrešno. Kao dokaze za svoju tvrdnju on uzima brojne analogije sličnih primjera iz različitih područja, ne samo iz susjednih zemalja, već i iz ostatka Evrope. Na osnovu toga, on smatra da ovaj reljef pripada periodu ranog srednjeg vijeka – predromaničkom razdoblju, tačnije drugoj polovini VIII. stoljeća. Također, on se u radu dotiče i objekta iz Breze za koji se u historiografiji smatra

da je bila ranokršćanska crkva. Međutim, Milošević na osnovu fragmenata koji su nekada ukrašavali spoljašnjost i unutrašnjost građevine, tvrdi da se ovdje zapravo nalazila palača ili lovačka kuća u sklopu većeg vlastelinstva iz ranosrednjovjekovnog vremena. Autor na kraju rada iznosi pretpostavku, da je reljef iz Malog Čajna originalno bio dio dekoracije iz unutrašnjosti ove zgrade kod Breze te da je naknadno prenešen na lokalitet kod Visokog.

Pokojni Tibor Živković je prije svoje smrti objavio jedan od svojih posljednjih radova koji se tiče najvažnijeg izvora za proučavanje ovih prostora u periodu ranog srednjeg vijeka, koji nosi naslov “Nova tumačenja vesti o južnoslavenskim *gentes* u *De administrando imperio* vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita (944. – 959.)”. Prve stranice teksta posvećene su pregledu historiografije koja se bavila ovim izvorom od njenih samih početaka iz XVII. stoljeća i Ivana Lučića, pa sve do današnjeg vremena. Autor veoma kritički ocjenjuje rad i odnos pojedinih naučnika prema ovom dokumentu, te iznosi mišljenje o njihovom doprinosu vezano za ovu problematiku. U nastavku teksta, pažnja se stavlja na šest kraćih tema u kojima Živković na novi način tumači pojedine informacije iz djela bizantskog cara. Posebno je značajno izdvojiti njegovo zapažanje u kojem on tvrdi, da se Bosna u ovom periodu treba gledati u istom kontekstu – *polity*, kao i Hrvatska, Srbija, Duklja, Zahumlje i Travunija.

Sljedeći rad iz opusa srednjovjekovne tematike je “Prilog kontekstualizaciji i dataciji stećaka u Starom Slanom kod Trebinja” od Esada Kurtovića. Autor se bavi datacijom natpisa sa dva stećka i odnosom dvije ličnosti koje se spominju u tim natpisima – Obradom Krajkovićem i Ivkom Krajkovićem. Jedan od onih koji se bavio tom pro-

blematikom je bio Marko Vego, koji je iznio konstataciju da su ove dvije ličnosti zapravo u krvnom srodstvu, tačnije otac i sin. U radu se nastoji ispitati da li je ova tvrdnja Vego tačna i pokušava odrediti jedan uži vremenski period u koji bi se mogli smjestiti ova dva natpisa. Na osnovu analize dostupnih srednjovjekovnih dokumenata u kojima se spominju ove dvije osobe, Kurtović u konačnici dokazuje da su Obrad i Ivko Krajković zaista bili otac i sin, što se poklapa sa mišljenjem Marka Vego. Što se datiranja ovih spomenika tiče, autor je nizom činjenica dokazao da se prvi natpis treba smjestiti u period između 1420. god. – 1447. god., a drugi u sredinu XV. stoljeća, što predstavlja značajan napredak za razliku od prijašnjih pretpostavki kada se prvi natpis okvirno datirao u prvu polovinu XV. stoljeća, a drugi općenito u XV. stoljeće.

“Nekropola sa stećcima na lokalitetu Kose u Crnićima, Kreševu” je naziv rada Zijada Halilovića, u kojem on na nekoliko stranica daje jednu vrstu izvještaja na zadatu temu. Autor na početku članka daje odrednice o geografskom položaju ovog mjesta, kraći historijski razvoj Kreševa te navodi da je ova nekropola 2012. godine zakonski uvrštena među nacionalne spomenike države Bosne i Hercegovine. Također, iznose se informacije o prethodnim istraživačkim i konzervatorsko – restauratorskim radovima na ovom lokalitetu, koja su vodili Šefik Bešlagić, Đuro Basler i Milo Jukić. U nastavku rada, Halilović opisuje spomenutu nekropolu i prezentira pojedinačno stanje očuvanosti stećaka. Prema evidenciji iz 2011. godine, on zaključuje da ovi spomenici ubrzano propadaju zbog nedostatka neredovnog održavanja te iznosi razloge koji su doveli do takve situacije. Tekst prate slike sa navedenog lokaliteta koje pružaju vizuelni uvid za pojedine stećke.

Rad o najranijim počecima arheologije na prostoru Bosne i Hercegovine su napisali Adnan Kaljanac i Tijana Križanović pod naslovom “Bosanskohercegovački antikvarizam osmanskog doba, Antikvari na razmeđu istoka i zapada”. Prve stranice teksta obrađuju korijene arheologije i daju detaljan pregled njenog historijata, kao i razloge koji su najviše doprinijeli razvoju ove nauke. Za antikvare se opravdano može reći da su bili neka vrsta preteča moderne arheologije. Drugi dio rada se bazira na prostor Bosne i Hercegovine i djelovanju antikvara na ovom teritoriju. Potpuno neopravdano se smatra, da prije osnivanja Zemaljskog muzeja ovdje nije bilo nikakvog organizovanog arheološkog djelovanja, pa su takve radnje posmatrane isključivo kao sakupljački radovi pojedinaca. Kako se u radu može vidjeti, takva konstatacija nema podloge u stvarnosti, jer brojni savremenici iz tog razdoblja pišu, da su tadašnju Bosnu pohodili brojni antikvari, kako strani tako i domaći, a razlog je svakako bio bogati arheološki materijal, koji je nažalost u velikoj mjeri iznešen sa ovih prostora.

Posljednji naučni članak iz ovog broja Godišnjaka je djelo Marija Katića koji nosi ime “Obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom”. Istraživanje ovog specifičnog pogrebnog običaja autor je započeo u Hrvatskoj, gdje on nosi naziv *mirila*. U daljem toku svog istraživačkog rada Katić je pronašao brojne analogije, prije svega u susjednim zemljama (Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Slovenija). Međutim, ovaj običaj nije specifičnost samo prostora zemalja bivše Jugoslavije, već su slični primjeri pronađeni na mnogo udaljenijim geografskim prostorima, kao npr. u Finskoj gdje ovaj fenomen nosi ime *karsikko*, pa zatim u Švedskoj i Estoniji. Svi su oni imali istu

funkciju, s tim da razlike u samoj procesiji, kao i upotrebi materijala (kamen ili drvo) variraju od područja do područja. Ova tradicija je danas skoro pa izumrla, ali se još uvijek na nekim mjestima mogu pronaći njeni survivali. Kako autor u zaključku navodi, svrha ovog rada je bila pokazati kako je običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom geografski raširenija pojava.

U ovom broju Godišnjaka, pored naučnih članaka brojnih uglednih stručnjaka, objavljeno je i pet radova u sklopu rubrike "Kritike i prikazi". Danijel Džino je uradio prikaz dva djela: Domagoja Tinčića "Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije/ Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia" u izdanju Arheološkog Muzeja iz Splita, te Salmedina Mesihovića "Antiqui homines Bosnae" koji je publikovan od strane Filozofskog Fakulteta u Sarajevu. Tino Tomas je izvršio prikaz knjige Miroslava Marića "Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji" koja je izdana od strane Printshop iz Beograda. Detaljan prikaz monografije od Maje Petrinec "Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države" u izdanju Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita, uradio je Midhat Dizdare-

vić. Zadnja dva prikaza su uradili studenti Filozofskog Fakulteta u Sarajevu. Enes Dedić je obradio knjigu Dubravka Lovrenovića "Bosanska kvadratura kruga" koja je izašla u zajedničkom izdanju izdavačkih kuća Synopsis iz Zagreba i Dobre knjige iz Sarajeva, dok je Dženan Dautović napisao iscrpan prikaz Zbornika radova "Pad Srpske despotovine 1459. godine" koja je izdana od strane Srpske akademije nauka i umetnosti.

Kao i prethodna izdanja Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja i ovo je u potpunosti opravdalo očekivanja te je samo potvrdio svoj ugled i renome koji ima, ne samo u regionu, već i u svjetskim okvirima. Može se vidjeti da je ovaj broj ponudio i neke novitete, poput započinjanja ciklusa "Rane evropske civilizacije" u kojem će u narednim brojevima biti objavljivani prikazi akteulnih izučavanja važnijih kulturnih cjelina. Također, u izdanju su svoje mjesto dobili novi, mladi stručnjaci, koji će zajedno sa onim iskusnijim činiti okosnicu u budućem istraživačkom radu te i nadalje davati veliki doprinos razvoju historijske misli ■

Edin Veletovac

Esad Kurtović, *Vlasi Bobani*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, 2012, 162.

S ciljem da svoje aktivnosti i njihove rezultate učine pristupačnijim zainteresiranim stranama, ali i da omogućé što lakše prikupljanje korisnih informacija iz oblasti nauke i struke, medijevalisti Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu osnovali su Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije *Stanak*. Članove Društva pored nastavnika Odsjeka čine i studenti naučnog smjera, te nekoliko vanjskih saradnika. Od osnivanja koncem 2010. godine do sada na zvaničnoj web stranici Društva objealjeno je više naučnih članaka i rasprava, preglednih radova, zatim prikaza i ocjena pojedinih izdanja, izvještaja sa naučnih skupova, stručnih ekskurzija i sličnih događaja, a konačno je i prvo štampano izdanje ugledalo svjetlo dana. Riječ je o monografiji *Vlasi Bobani* autora Esada Kurtovića, vanrednog profesora na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta i člana Društva. Predstavljanje knjige je održano 14. marta 2013. godine u malom amfiteatru Filozofskog fakulteta u Sarajevu, gdje su se kao promotori pojavili studenti historije i članovi Društva. Pružanje prilike studentima da se aktiviraju u ovom pravcu govori mnogo o Esadu Kurtoviću kao profesoru i pedagogu.

Esad Kurtović se već duže vrijeme bavi vlaškom problematikom, prvenstveno na osnovu neobjavljene dubrovačke arhivske građe, te se može reći da je jedan od najboljih poznavalaca ove tematike. Poslije

niza radova o ovoj temi objavljenih u prestižnim naučnim časopisima kao što su *Prilozi* Instituta za istoriju, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* ANUBiH, *Istorijski časopis* Istorijskog instituta u Beogradu i dr. Esad Kurtović je naučnoj javnosti ponudio još jedno dragocjeno djelo posvećeno historiji jedne vlaške skupine koja je naseljavala područje današnje Hercegovine.

Monografija o Bobanima zasnovana je na širokoj izvornoj podlozi, neobjavljenoj građi Državnog arhiva iz Dubrovnika. Autor je svojom analizom obuhvatio značajan broj ugovora različite prirode koji oslikavaju odnose između Dubrovnika i zaleđa, u ovom slučaju vlaha Bobana. Ipak, najviše podataka pronašao je u tužbama kojima su vlasi Bobani optuženi za razne vrste razbojništva, u prvom redu pljačkanja. S obzirom da je riječ o fragmentarnim podacima razbacanim u više svezaka različitih serija, da bi se došlo do zaokružene cjeline, kakva je ova monografija, bio je neshodan duži vremenski period napornog rada na prikupljanju građe i sortiranju pronađenih podataka što pokazuje krajnju disciplinu arhivskog istraživača i erudite kakav je autor.

U uvodnom dijelu knjige autor je obrazložio metodologiju svoga rada i dao ocjenu dosadašnje historiografske produkcije o ovoj temi, a zatim je rezultate svoga rada izložio u šest tematskih cjelina. U prvom poglavlju postavlja osnovne smjernice svog istraživanja zasnovanog na rasvjet-

ljavanju pitanja imena, porijekla i teritorijalne rasprostranjenosti vlaha Bobana. Raširenost imena Boban među vlasima bila je otežavajuća okolnost za utvrđivanje rodonačelnika vlaha Bobana, osobe koja je izgradila osnovni katun i dala značajan doprinos njegovom razvoju. Vlasi Bobani bili su smješteni na području stare župe Popovo. Dio župe koji su naseljavali poznat je pod nazivom Površ. Bobani su naseljavali i područje Luga koje je ulazilo u sastav kasnijeg Bobana (nahije), a koje se nalazilo na dubrovačkoj granici prema Popovu. Konkretnije informacije do kojih je autor došao vežu Bobane za niz naselja, u prvom redu Žakovo, zatim Šćenicu, Trnicu, Prapatno, Prosjek i Lug.

Poglavlja su metodološki stručno razrađena, ono sa više različitih podataka podijeljeno je na potpoglavlja koja čine tekst preglednijim, a istovremeno predstavljaju cjelinu. Riječ je o poglavlju u kojem su predsatvljene najvažnije porodice među vlasima Bobanima: porodica Vukote Nencića, prvog poznatog katunara vlaha Bobana čiji su potomci poznati kao Vukotići i Dobrilovići, te na koncu Vignjevići, zatim porodica Miljena Bogavčića i njegovih sinova Miljenovića, te porodica Vukomira Milatovića i njegovih naljednika Vukomirovića i Branilovića.

Seniori vlaha Bobana za vrijeme jače centralne vlasti bili su bosanski kralj ili Sankovići, o čemu autor iznosi određene pretpostavke s obzirom da ne raspolaže potrebnim izvornim podacima. U toku XV stoljeća, uslijed slabljenja centralne vlasti, Bobani su bili podložni velikaškim porodicama Nikolića i Kosača. Međutim, njihove vazalane obaveze nisu poznate, najvjerojatnije da su bile novčane prirode.

Posebno poglavlje autor je posvetio privredi vlaha Bobana. Osnovna grana

privređivanja srednjovjekovnih vlaha je stočarstvo omogućeno prirodno-geografskim uslovima terena kojeg su nastanjivali. Sva ostala zanimanja i aktivnosti kao što su najamni rad, zemljoradnja, zanatstvo, prijevoz robe, trgovina, zaduživanja, kreditiranja, pljačkanja i sl, bile su usko vezane za stočarstvo i na neki način predstavljali njegovu dopunu. Zanimljivo da se Bobani, za razliku od većine drugih vlaških skupina, nisu bavili karavanskom trgovinom. To je razumljivo s obzirom da su naseljavali područje u blizini primorja, pa nisu ni poznavali teren u unutrašnjosti kamo su se upućivale trgovačke karavane. S druge strane, takav položaj im je omogućio da se bave jednom specifičnom granom privređivanja – organizovanim pljačkanjem dubrovačkih karavana koje su tim područjem prolazile. Predmet pljački najčešće su bili stoka, konji, tkanina i drugi predmeti koji su se karavanima prevozili.

Prikupljeni arhivski podaci omogućili su autoru da utvrdi zavidan nivo duhovne nadgradnje vlaha Bobana o čemu govori u posebnoj poglavlju. O njihovoj pismenosti svjedoče brojni trgovački ugovori i ugovori o zaduživanju. Pronađeni ostaci srebnog nakita ukazuju na razvijeni osjećaj za lijepo, što je opet karakteristika za vlastelinske krugove. S tim u vezi su i podaci o prisutnosti svirača, elemenata razonode i zabave. Na ovakvu duhovnu nadgradnju svakako je uticala blizina Dubrovnika.

Jedan u nizu doprinosa ovog djela našoj historiografiji je i rješenje historijske kontekstualizacije jednog nestalog natpisa sa stečka iz Žakova. Autor je uspio da u arhivskoj građi identifikuje likove sa pomenu-tog natpisa, Dobrila i Vignja Vukotića, sinove katunara Vukote Nencića, te da potvrdi ranije pretpostavke o njegovom nastanku u drugoj polovini XV stoljeća.

Kao i sva ranija djela Esada Kurtovića, bilo da je riječ o kraćim radovima ili pak monografijama, *Vlasi Bobani* nije samo knjiga koja nam pruža pregršt podataka o naslovljenoj temi. Naprotiv, fusnote u kojima je transkribovan tekst korištenih izvora, što u određenom smislu može poslužiti kao zbirka do sada neobjavljenih izvora, bogate su i nizom drugih informacija koje čitaocima mogu zainteresovati za nove misli i istraživanja do sada neobrađenih tema iz srednjovjekovlja naše zemlje.

Knjiga je pored osnovnih cjelina i *Zaključka* dopunjena Prilozima *Vlasi Bobani u pljačkama*, odnosno tabelarnim ispisima iz tužbi sačuvanih u Dubrovačkom arhivu. Prikazani podaci daju nam uvid u učešće vlaha Bobana u drumskom razbojništvu kao jednoj od njihovih grana privredivanja, ali i upozoravaju na potrebu njihovog daljeg isčitavanja i korištenja. Na kraju knjige nalazi se popis izvora i literature korištenih u radu, te detaljan registar imena i topografskih pojmova.

Iako Bobani predstavljaju jednu od poznatijih vlaških skupina sa područja današnje Hercegovine, njihova historija do izdavanja monografije *Vlasi Bobani* bila je gotovo nepoznata. Važno je naglasiti da ovim radom nije popunjena velika praznina samo u pogledu historije vlaha Bobana već i vlaške populacije uopće. Kako smo i navikli do sada, knjige Esada Kurtovića, uključujući i ovu, namijenjene su prije svega osobama iz struke, koje se na profesionalan način bave historijom, ali može je koristiti i šire čitateljstvo koje se zanima za historiju vlaha ili historiju pojedinih dijelova današnje nam države.

S obzirom da je knjiga o kojoj smo govorili prvo štampano izdanje objavljeno u okviru djelatnosti Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije *Stanak* treba naglasiti kako je to vrijedan poduhvat koji će, nadamo se, biti samo jedan u nizu koraka u razvoju njegove izdavačke djelatnosti ■

Elmedina Duranović

Vermitteln – Übersetzen – Begegnen: Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen, ur. Balázs J. Nemes / Achim Rabus, *Nova mediaevalia*; Bd. 8, Göttingen : V & R Unipress, 2011, 278.

Naslovljeni zbornik radova sadrži tekstove historičara okupljenih u kolegiju "Lern- und Lebensräume: Hof – Kloster – Universität. Komparatistische Mediävistik 500 – 1600" koji je sebi za cilj postavio dijahronično istraživanje prostora i vremena formiranog u ozračju evropskog srednjovjekovlja. Teme od krucijalnog značaja proistekle iz ovako postavljenog interdisciplinarnog pristupa ogledaju se u metodološkoj analizi redefiniranja poznatih naučnih stajališta. Nastojeći da razmatranjem "dva lica istog predmeta" detaljnije proniknu u složene fenomene iz oblasti evropske medijevistike, autori su ponudili rješenja proizašla iz komparativnog pristupa. Ovako skicirana metodološka pozadina objašnjava tematsku širinu i raznolikost pristupa sadržanih u ovom Zborniku.

Osobita duhovna klima srednjovjekovnog Zapada u srži je interesa autorice Johanne Kershaw. Njen rad, s naslovom »*Der Vater anplicket dich also in der glas miner sei*«: *John and the transfer of mystic union in the Puchlein des lebens und der Offenbarung swester Elsbethen von Oye of Elsbeth von Oy* (19-31) temelji se na jedinstvenom srednjovjekovnom izvoru koji nudi djelimičan uvid u žensku mističnu religioznu praksu. Elsbeth von Oye je, prema spisma narativnog karaktera, živjela u prvoj polo-

vini 14. stoljeća u samostanu Oetenbach u Zürichu i savremenica je velikog katoličkog mistika Meistera Eckharta. Njena se otokrovenja mogu usporediti sa Eckhartovim duhovnim poniranjima. Stapanje duše s Božanskim počelom je zajednička crta, ne samo Eckhartovom izlaganju, nego i učenu islamskih i hinduističkih pobožnjaka toga doba.

Ueli Zahnd u radu *Zwischen Verteidigung, Vermittlung und Adaptation. Sentenzenkommentare des späten Mittelalters und die Frage nach der Wirksamkeit der Sakramente* (33-86) analizira kasnosrednjovjekovne komentare na najpoznatije djelo skolastičkog filozofa i teologa Petra Lombardskog (oko 1100. – oko 1160) *Četiri knjige izreka* u kojem je sistematizirano teološko učenje do njegovog doba sa obilnim citatima iz *Svetog pisma*. Autor je posebnu pažnju posvetio dijelu u kojem Lombardski raspravlja o načinu djelovanja sakramenta. Iz razloga što je ovo djelo bilo jedan od najvažnijih teoloških priručnika i time bilo veoma rasprostranjeno, poslužilo je autoru da putem savremenih *Komentara* istraži utjecaje pojedinih teoloških centara jedne na druge. Do izražaja dolazi razmjena utjecaja koju je najprije vršio Pariz početkom 14. stoljeća sa svojim konzervativnim stilizmom, a potom povratni, sredinom sto-

ljeća, od strane Oxforda na kontinentalnu Evropu.

Od posebne važnosti je rad Manuela Lorenza, *Bogomilen, Katharer und bosnische "Christen". Der Transfer dualistischer Häre-sien zwischen Orient und Okzident (11.-13. Jh.)*, (87-136) koji predstavlja značajan prilog historiografiji o Crkvi bosanskoj. Polazišta autora počivaju na regionalnoj osnovi i tezi o protoku vjerskih ideja između Istoka i Zapada. Sublimirajući rezultate o karakteru heterodoksnih učenja u Zapadnoj Evropi koja se ogledaju u djelatnosti *katara*, te *bogumila* na području Bizanta, autor je nastojao utvrditi položaj Crkve bosanske. Nakon solidnog uvida u izvore i literaturu o Crkvi bosanskoj, autor zaključuje da se unatoč velikih razmimoilaženjima autora o ovom pitanju, teško mogu dokazati dualistički uplivi bilo katarski ili bogumilski.

Značaj Bizantskog carstva kao posrednika u kulturnoj i trgovačkoj razmjeni između Istoka i Zapada teško se može dovoljno naglasiti. Marion Sorg u radu *Byzanz als Drehscheibe des merowingerzeitlichen Handels zwischen Ost und West - Das Beispiel Granat* (137-165) akcent svog istraživačkog postupka stavlja na prirodoslovne nauke i historiju trgovine. Uzimajući u obzir široku rasprostranjenost crvenog dragog kamena i od njega načinjenih proizvoda širom Bizantskog carstva, dolazimo do zaključka da je globalna trgovačka čvorišna tačka bio Carigrad koji je premošćivao velike razdaljine između Južne Azije i Zapadne Evrope. Stoga je na ovom prostoru moglo doći do razvoja tzv. *email-cloisonne* tehnike (posebne vrste tehnike obrade i ukrašavanja metalnih predmeta) kao i transfera minerala granata koji se još od brončanog doba koristi kao drago kamenje ili kao abraziv.

Život jedne frajburške pripadnice franjevačkog reda obrađuje Madlen Doerr u radu *Transfer einer „Heiligen“ vom 15. ins 17. Jahrhundert? Überlegungen zu zwei im 17. Jahrhundert tradierten Typen des Lebens der Magdalena Beutlerin* (169-189). Riječ je o Magdaleni Beutlerin, izuzetno dvojbenoj ličnosti koja je živjela na prijelazu iz srednjega u novi vijek. Zaboravljena u svom vremenu, nanovo je otkrivena u 17. stoljeću. Iz tekstova koji su u ovom vremenu stvarani proizlazi da je njen život bio razvučen u dvije krajnosti; prema jednim, Magdalena je uživala status svetice, a prema drugima je važila za običnu varalicu. Ovakva suprotstavljenost stavova o njenom životu poslužila je autorici da s posebnom pažnjom istraži pozadinu nastanka onih dijelova spisa u kojima se nude izrazito sukobljeni povijesni modeli. Doerr na kraju konstatira da je do ovakve *translacije* (terminu, kojem autorica daje veliki značaj) moglo doći zbog novonastalih promjena prouzročениh postepenom smjenom dva historijska perioda: srednjeg vijeka i novog vijeka.

Često naglašavana labavost granice između duhovnog i svjetovnog u srednjem vijeku tematizirao je Werner Schäfke u članku *Deutsche und nordische Zwerge: ein Kulturtransfer?* (191-211) u kojem istražuje mitološku figuru patuljka, široko rasprostranjenu na njemačkom i skandinavskom prostoru. Patuljci spadaju, odmah nakon divova, u najzastupljenije evropske mitološke fenomene. Bogatstvo i raznolikost građe na navedenim prostorima, omogućila su autoru da upoređuje osobine i karakteristike koje su pridavane patuljcima u njemačkom i skandinavskom govornom području. Analizirajući ovu pojavu Schäfke zaključuje da u navedenom slučaju nije postojao izravan utjecaj jedne sredine na

drugu i da se postanak i razvoj ove mitološke konstrukcije odvijao na različitim stranama.

Unutar vremenskog raspona od 300 godina David Heyde je u radu *Die Geburt der Poesie aus dem Geiste der Übersetzung: Frühnezeitliche Übersetzungstheorien und ihr Einfluss auf die Entwicklung des Deutschen als Literatursprache* (213-227) nastojao da ukaže na veliku ulogu tekstualnih prijevoda i njihov nezanemarivi utjecaj na razvoj njemačkog književnog jezika. Ključni pojmovi autorovog priloga vežu se za fenomene govornog i literarnog transfera kao prirodne spona u razvoju evropskih jezika. Kao ilustrativne primjere Heyde je naveo spise Niklasa von Waylea iz kasnosrednjovjekovnog perioda, Martina Lutheera, pa do baroknog pisca Martina Opitza. Članak završava rezimirajućim pregledom literarnih modela 18. stoljeća.

Tekstualni prijevodi iz talijanskog na francuski nastali u 16. stoljeću tema su rada Clare Fritz, *Prophaner les Muses. Zum Problem des adäquaten Übersetzens von Dichtung am Beispiel des Orlando Furios* (229-248). Analiza prijevoda učinjenih od strane Orlando Furiosa, koji je uzet za primjer, ukazuju na odudaranje od izvornih tekstova. Te razlike su znale ići tako daleko da se skoro u potpunosti zatirao smisao i poruka poetskog ili proznog djela. U tom slučaju su porivi autora prijevoda bili više bliski težnji da se određeno djelo prilagodi namijenjenoj ciljnoj grupi nego da se priskrbi slava na račun tuđeg truda. Unatoč tome, velika odudaranja od originalnih tekstova prouzročila su kvarenje i nazadak kulturne razmjene koje je autorica ilustrativno uporedila sa *obeščašćenjem muza*.

Usprotivivši se uobičajenoj floskuli o *latinskoj Evropi* Achim Rabus u radu *Wie lateinisch ist das europäische Mittelalter? Ein Beitrag aus der Perspektive der Slavistik* (251-264) dovodi u pitanje ekskluzivitet koji se pripisuje latinskom pismu u evropskoj povijesti. Autor naglašava na značaj koji je ćirilica, odnosno crkvenoslavenski jezik, imao na preostali dio kontinenta ukazuju na zone i vrijeme prožimanja. Andreas Bihrer u radu *Konstellationen - Funktionalisierungen - Wirkungen. Ein Plädoyer für eine kommunikationsgeschichtliche Ausweitung des Kulturtransferkonzepts* (265-278) pokušava sistematizirati dosadašnje različitosti koje su se pojavile u konceptima *Transferphänomene*. Pored istraživanja, u savremenoj historiografiji popularnog *Kulturtransferkonzept*, autor nastoji afirmirati razvoj *kommunikationsgeschichtliche* dimenzije koja se razvija na razinama mikrohistorije.

Zbornik radova *Vermitteln – Übersetzen – Begegnen: Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen* predstavlja pokušaj zbližavanja više naučnih disciplina koje su metodološki prezentirani kroz tematizirane radove. Kolegij okupljen oko ovog projekta inzistira na ovim metodološkim konceptima uvjereni kako teze društvenih nauka, sa antropološkim predznakom, sa procesima i povezanim sistemima uzročnosti ostaju važno oruđe u istraživanju historijskih društava i djelovanja. Na kraju ostaje da se vidi da li će pokušaj uvođenja ovog novog modela u historiografiju uspjeti nametnuti svoje postulate ■

Nedim Rabić

Tibor Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum – A Lost Source*,
Beograd: Istorijski institut, 255.

Posljednja knjiga prerano preminulog bizantologa Tibora Živkovića posvećena je analizi najznačajnijeg izvora za rano-srednjovjekovnu prošlost južnoslavenskih naroda – *De administrando imperio* cara Konstantina VII Porfirogeneta. Time se Živković uvrstio u niz eminentnih svjetskih (G. G. Litvarin, A. Novoselcev, A. Toynbee, J. F. Haldon, A. Vogt, K. Belke i dr.) i balkanskih stručnjaka (G. Ostrogorski, S. Ćirković, B. Ferjančić, Lj. Maksimović, F. Barišić, I. Goldstein i dr.) koji su svoja istraživanja usmjerili ka proučavanju slavnog djela bizantskog cara-pisca.

Živković je 20 godina istraživačkog rada posvetio proučavanju tzv. Slavenskih poglavlja *De administrando imperio* (DAI), a naročito akcent posvetio je izvorima na kojima su ona nastala. Prve rezultate do kojih je došao predstavio je svjetskoj javnosti 2010. godine u članku "Sources de Constantin VII Porphyrogénète Concernant le Passé le Plus Ancien des Serbes et des Croates" (*Byzantina Symmeikta* 20, Athens 2010, 11-37), no, tada još nije bio spreman da sa sigurnošću iznese tvrdnju o autoru i nazivu djela koje je poslužilo kao predložak za nastanak rečenih dijelova DAI. Naime, klasična metoda analize izvora, po kojoj se najprije utvrđuje identitet autora, zatim hronološka i lokacijska identifikacija spisa, pa tek zatim potraga za njegovim izvorima, kod Živkovića je potpuno obrnuta i on najprije kreće u potragu za izvori-

ma, težeći da tim pristupom izbjegne zamke subjektivnosti u koje su upadali raniji istraživači Konstantinovog djela. Kako je u Predgovoru (9-11) istaknuto, bizantski car ponajprije je bio "čovjek od arhiva" a ne od usmene tradicije, te se zbog toga vrijedi dati u potragu za djelima koja su mu poslužila kao izvori.

Prvo poglavlje "Introductory Note – The Workshop of Constantine Porphyrogenitus" (19-42), približe predstavlja osam dijelova DAI, danas u nauci poznatih kao "Slavenska poglavlja", tj. poglavlja 29 - 36. Iako je mnogo puta ponovljeno, a i sam autor to nekoliko puta ističe, vrijedi i na ovom mjestu naglasiti da bez ovih poglavlja naše znanje o najranijoj historiji doseljavanja slavenskih plemena na Balkansko poluostrvo, njihovom razmještanju i pokršćavanju, jednostavno ne bi postojalo. Živković se sa velikim respektom osvrće na stariju historiografiju, međutim također ističe da zbog pogrešne metodologije, njeni dometi nisu bili veliki i da je niz važnih pitanja ostao bez odgovora. Kao ključni prvi korak nove metodologije proučavanja DAI, autor ističe identifikovanje njegovih izvora, metod koji je prvi predložio slavni irski historičar i bizantolog John Bagnell Bury, još 1906. godine. Drugi korak Živkovićeve metodologije bio bi zaključivanje kada, zašto i kako je taj izvor nastao. Tek nakon što bi ti procesi bili obavljeni, mogli bi se donositi zaključci o vrijednosti i vjerodostojnosti

DAI kao historijskog izvora. Također je istaknuto da je kompletan *De administrando imperio* djelo jednog autora – Konstantina Porphyrogeneta, te da se mora obratiti pažnja i na sheme rada i metodu koju je koristio sam bizantski car. Tako npr. nedovršeni karakter *DAI*, omogućava da prepoznamo cjelokupne dijelove drugih tekstova koji su uvršteni u spis i pripremljeni za dalju (srećom nikada dovršenu) elaboraciju. Takvi "citati" su odvojeni od glavnog teksta riječima – *isteon oti, oti* -. Ovom analizom dolazi se do zaključka, da je svega 14 poglavlja, ili 30% *DAI* dovršeno, a da je ostatak u najboljem slučaju druga, nedovršena verzija onog što je trebalo biti konačni tekst poduke carevom sinu Romanu. Veoma zanimljiva dalja analiza Konstantinove "historijske radionice" predočava nam vrijedan uvid u svu kompleksnost i studioznost pristupa bizantskog cara.

"The Story of the Croats" (43-89) drugo je poglavlje knjige koje se bavi dijelovima *DAI* posvećenim Hrvatima. Svih osam pasusa Konstantinova teksta posvećenih ovom slavenskom plemenu počinju sa – *oti*, što, kako smo vidjeli, znači da sam car nije još smatrao da je taj dio spisa završen. Živković ističe da je glavna Konstantinova težnja u pisanju ovog dijela teksta, baziranog na nekoliko starijih izvora, bila da odgovori na četiri pitanja: porijeklo Hrvata koji žive u Dalmaciji, ko su bili Bijeli Hrvati koji nisu bili kršteni, geografska pozicija Bijelih Hrvata i njihovi susjedi, nekršteni Srbi. Veliku hronološku sličnost oko dešavanja vezanih za ratovanje Bizanta s Avarima i naseljavanje Slavena, koju *DAI* ima sa još jednim suvremenim spisom – *De Conversione Bagoairorum et Carantanorum*, Živković obrazlaže logikom da je Konstantin za sve pisanje o Hrvatima upotrebljavao spis slične strukture i provenijencije. U pogledu

naziva plemena Hrvata, Konstantin se poslužio metodom kao i za druga slavenska plemena – primijenio je slavensku etimologiju (za razliku od naziva gradova ili drugih zajednica gdje uvijek upotrjebljava njihov latinski ili grčki naziv) te naglašava da riječ Hrvati u slavenskom jeziku znači "oni koji posjeduju mnogo zemlje". Živković pojašnjava da sva dosadašnja historijsko-lingvistička istraživanja imena plemena Hrvata (uostalom, kao i Srba) nisu rezultirala konačnim razrješenjem značenja njihovog imena, što je dokaz neslavenskog porijekla tih naziva. Konstataciju cara-pisca o značenju tih plemenskih imena, autor obrazlaže jednostavnim preuzimanjem iz drugog izvora. To je pojačano analizom teksta u kojem se govori da su Avari prije Slavena živjeli u Dalmaciji, što može biti preuzeto jedino iz nekog nebizantskog izvora, budući se niti u jednom spisu iz Istočnog carstva ne spominje takvo stanje. Ovaj redoslijed događaja – dolazak Avara iz Panonije, pa nakon njih Slavena - Hrvata i konačno Slavena – Srba, može se naći u drugom suvremenom izvoru, već spomenutom *De conversione Bagoairorum et Carantanorum*. Živković je u poglavlju o Hrvatima naglasio još mnogo zanimljivih činjenica koje izazivaju dosta kontroverzi u današnjim historiografskim interpretacijama *DAI*. Nabrojimo samo neke: uloga cara Iraklija u procesu doseljavanja i pokršćavanja Hrvata, pitanje arhonta Porge i drugih predvodnika hrvatskih plemena, dešavanja oko gradova Salone i Spalata itd. Zbog ograničenosti prostora, na ovom mjestu ne možemo tim pitanjima posvetiti više pažnje, no svakako preporučujemo pažljivije čitanje.

Slijedeće poglavlje obrađuje Konstantinovo pisanje o Dalmaciji: *The Story of Dalmatia* (91-147). Identičnim historijsko-

filološkim metodom Živković i ovdje analizira Porfirogenetovo pisanje. Interesantno je da ovo poglavlje počinje retoričkim uvodom, u kojem car objašnjava svom nasljedniku važnost znanja i obrazovanja, iz čega je izvučeno nekoliko zaključaka: neosporno autorstvo Konstantina Porfirogeneta; potvrda da je 30. poglavlje *DAI* kreirano od dijelova poglavlja 29. i 31; djelomično se dokazuje i da je najstariji sačuvani primjerak *DAI* u najboljem slučaju druga verzija originalnog spisa; a također se otkriva i Konstantinova metoda rada. Ponovo se govori o naseljavanju Avara u Dalmaciju, zatim o legendi o padu Salone, naseljenim gradovima Dalmacije itd. Također, ponovo je uočljiva jedna greška koju Konstantin nikada ne bi napravio da se koristio izvorima bizantske provenijencije iz 6. ili 7. stoljeća – pogrešna identifikacija Slavena sa Avarima. Slijedeće poglavlje je posvećeno Konstantinovom poglavlju 32, tj. pisanju o Srbima: *The Story of the Serbs* (149-180). Na samom početku ovog dijela Monografije Živković nam predočava važan zaključak. Ovo poglavlje je sačinjeno od tri različita dijela. Prvi i najopširniji dio je napisan od Konstantinovog primarnog izvora o Srbima, te od podataka iz carskih Arhiva, dok su druga dva, znatno kraća, nastala isključivo na osnovu podataka iz rečenog primarnog izvora. Također je istaknuto da je do ovog poglavlja Konstantin unaprijedio svoju metodologiju tako da i dalje prati osnovni izvor, no za događaje iz kasnijeg vremena (nakon 856. g.) obraća pažnju na druge izvore iz IX, X i XI stoljeća. Na osnovu velikog truda cara-pisca uložnog u prikupljanje informacija, Živković zaključuje da je u pisanju 32. poglavlja *DAI* došao veoma blizu njegove konačne verzije. U narativu po pitanju porijekla Srba ima velike sličnosti onom po pitanju porijekla

Hrvata, po čemu se zaključuje da su vjerovatno preuzeti iz istog izvora. Konstantinovo rezonovanje da je ime Srbi derivat nastao iz riječi *serboula* (ropska cipela) i *tzerboulianoi* (oni koji nose jeftinu, lošu obuću) vodi zaključku da su nekada robovali caru Romeja. Živković zaključuje da je ovakvo razmišljanje vjerovatno proisteklo iz podatka pronađenog u primarnom izvoru, o službi Slavena – Srba u korist bizantskog cara.

Ostalim arhontijama (kneževinama) posvećeno je posljednje poglavlje knjige *The Displaced Sections of Constantine's Primary Source on the Croats and the Serbs* (181-196). Upotrijebljavajući identičnu metodu kao i za analizu ranijih poglavlja, Živković zaključuje da su i ovi dijelovi *DAI* nastali iz istog primarnog izvora kao i spisi o Hrvatima i Srbima (barem podaci o "naseljenim" gradovima), zatim da su ovi dijelovi napisani tek u bilješkama, te da ih je Konstantin vjerovatno namjeravao dopuniti sa određenim dodatnim informacijama. Tako su predstavljeni podaci o Zahumljanima, Trebinjanima, Dukljanima i Paganima. Potrebno je spomenuti da u ovoj knjizi nema analize posvećene Konstantinovom spominjanju Bosne u *De administrando imperio*. Živkovićeva zaključivanja po tom pitanju su predočena u ranije objavljenom radu "On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages, objavljenom u spomenici Marka Šunjića (2010), no mišljenja smo da je i u ovoj knjizi bilo mjesta za neke od tamo predstavljenih zaključaka.

Sve Živkovićeve analize vode konkretnim i jasno formuliranim zaključcima predstavljenim u *Conclusions* (197-223). Najprije je ponuđen naziv za primarni izvor koji je Konstantin koristio u pisanju o balkanskim dijelovima Carstva. Na osnovu sličnosti sa već spomenutim djelom o pokrštavanju

Bavaraca i Karantanaca, Živković vjeruje da se radilo o spisu naziva *De Conversione Croatorum et Serborum*. Sedam ponuđenih argumenata dosta uvjerljivo govore u prilog ovoj tezi. Slijedeći korak bilo je identifikovanje autora tog, danas izgubljenog spisa. Više je tragova koji vode ka odgovoru: a.) korištenje termina *castra oikoumena* u *DAI* ne kao naseljenih gradova, nego kao crkvenih središta podređenih Rimu; b.) autorovo poznavanje političkih odnosa Hrvata i Srba naspram Bugarske, tj. priznavanje primata Bizantiji; c.) odlično poznavanje spisa *De Conversione Bagoairorum et Carantanorum*; d.) poznavanje predslavenskih naziva vođa hrvatskih plemena. Sve ovo Živkovića vodi do imena Anastazija Bibliotekara, glavnog arhivista papske kurije, koji je u više navrata obnašao zadatak papinskog legata. Anastazije je bio čovjek "izvanrednog obrazovanja i neiscrpne radne energije", a sam položaj mu je omogućavao da dođe do niza izvora i pisanih djela, koja su u to vrijeme rijetko kome bila dostupna. Brojne misije među Slavene i odlično poznavanje grčkog jezika (po čemu Živković zaključuje da je porijeklom bio polu-Grk) su dodatni razlozi da upravo ovaj srednjovjekovni intelektualac bude najizgledniji autor djela *De Conversione Croatorum et Serborum*.

Neosporno je da će ova monografija Tibora Živkovića izazvati dosta kontroverzi i različitih vrednovanja. Već u prvim mje-

secima nakon izlaska iz štampe nekoliko autora je pokušalo da ospore u njoj done-sene zaključke, no to je urađeno dosta nesistematski i nestručno. Bez obzira na sadašnje i buduće kritike, najveća vrijednost Živkovićevog djela svakako je predlaganje nove metode analize ranosrednjovjekovnih izvora, budući da su stariji načini očito dostigli svoj maksimum i ne mogu ponuditi nove napretke. Autor na velikom broju mjesta daje upute za buduće generacije istraživača, kojim putem da usmjere svoja istraživanja i kako da ih sprovede. Djelo *De Conversione Croatorum et Serborum* baca sasvim novo svjetlo na najznačajniji izvor za najraniju prošlost slavenskog naseljavanja na Balkanu – *De administrando imperio* kao i na njegovog autora, bizantskog cara Konstantina VII Porfirogeneta. Čuveni spis *DAI* nam se ukazuje kao veoma živa materija, nastala od različitih izvora, sa nekim poglavljima skoro gotovim, a nekim tek u skicama napisanim. Bizantski car se pokazuje kao vrijedan historičar koji se ne libi mukotrpnog arhivskog istraživanja i koji sistematski upotrjebljava izabranu metodu. Ova knjiga kao i izvanredno bogat opus ranijih radova, ukazuju da je preranom smrću dr. Tibora Živkovića svjetska i južnoslavenska bizantologija jako mnogo izgubila ■

Dženan Dautović

Боро Бронза, *Аустријска политика према простору
Босне и Херцеговине 1699–1788*. Бања Лука: Филозофски факултет,
2012, 407.

Autor je proširio i modifikovao svoju doktorsku disertaciju pod naslovom *Habzburška politika prema Bosni i Hercegovini 1716–1780*, koju je odbranio na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Banjaluci, septembra 2009. Koncentracija na manji geografski prostor današnje Bosne i Hercegovine, rezultat je iskustva koje je autor stekao radom na svojoj magistarskoj tezi *Habzburška politika prema Zapadnom Balkanu 1780–1815*. Fokusiranje na ove dvije oblasti bilo je moguće samo u vrlo relativnom obliku, pošto su bile uključene u Bosanski pašaluk, teritorijalno-administrativnu jedinicu Osmanskog carstva, koja u svom takvom svojstvu za Habzburšku monarhiju nije imala poseban značaj. Politika Beča bila je usmjerena na Osmansko carstvo u cjelini, odnosno prema njegovim balkanskim dijelovima. U pokušaju efikasne periodizacije već dugo vremena u istoriografiji epoha Habzburško-osmanskih ratova 1683–1791. figurira kao konstanta. Međutim, autor je prvu hronološku granicu rada postavio na kraj Bečkog rata, pošto je u kasnijoj epohi došlo do konkretnih implikacija habzburške politike prema najzapadnijim osmanskim provincijama, što nije bio slučaj u XVI i XVII vijeku. Osamdesete godine XVIII vijeka po svojoj unutrašnjoj dinamici u kontekstu politike na jugoistoku predstavljale su značajnu prekretnicu u odnosu na prethodne decenije. Činjenica

da je u magistarskoj tezi istraživao period rata koji je protiv Osmanlija poveo Josip II 1788. autoru je olakšala odluku da ta godina bude posljednja hronološka granica rada.

Razdoblje 1699–1788. grubo se dijeli na dva hronološka segmenta, prvi 1699–1739/40. koji obuhvata dio vladavine Leopolda I (1658–1705), cijelu vladavinu njegovog sina Josipa I (1705–1711) i gotovo cijeli period vladavine Karla VI sa njegovom dva ofanzivna pokušaja na osmanski Balkan; te drugi 1739/40–1788. koji obuhvata cijelu vladavinu Marije Terezije (1740–1780), obilježenu uglavnom mirotvornom politikom prema Carigradu, te skoro cijelu vladavinu njenog sina Josipa II (1780–1790). Posljednjih petnaest godina vladavine Marije Terezije karakterisao je uspon ingerencija Josipa II na spoljnopolitičkom polju, što je krucijalno povezano s njegovom samostalnom vladavinom.

Ovakva unutrašnja fragmentarnost perioda 1699–1788. potakla je autora da kombinuje hronološki i tematski pristup u četiri segmenta glavnog dijela rada. Uvodni dio *Prostor Bosne i Hercegovine u političkim projekcijama Austrije tokom XVI i XVII vijeka* autor je podijelio u sedam podnaslova, u kojima je prikazao Habzburgovce u defanzivi (1526–1593) preko perioda osjetljive ravnoteže (1593–1683) do Bečkog rata i mira u Sremskim Karlovcima.

Prvi dio *Ofanziva Austrije prema prostoru Bosanskog pašaluka (1699–1718)* sastoji se od osam podnaslova koji prikazuju spolj-nopolitičke okvire austrijske balkanske politike, tok razgraničenja po odlukama Karlovačkog mirovnog ugovora 1699–1701, kao i ideološke koncepcije Pavla Ritera Vitezovića o Bosni i Hercegovini. Kraj razgraničenja i problemi na granici „utrli su“, piše autor, put prema novom ratu koji je završen Požarevačkim mirom.

Austrijska vlast na sjeveru Bosne i novi rat sa Osmanlijama (1718–1739) drugi dio knjige sastoji se od trinaest podnaslova koji, između ostalog, prikazuju razgraničenje na prostoru sjeverne Bosne, austrijsku militarizaciju oblasti južno od Une i Save, plan saradnje Habzburgovaca i Hercegovaca kao i početak i tok novog rata koji se završio austrijskim povlačenjem.

Treći dio *Razvoj diplomatske i trgovačke aktivnosti Austrije prema Bosni, Hercegovini i drugim dijelovima osmanskog Balkana tokom XVIII vijeka* u osam podnaslova prikazuje kakva je bila Austrijska zapadna politika nakon Beogradskog mira, pomorsku trgovačku politiku Austrije kao i turbulen-

cije na granici 1755–1756. i njenu organizaciju u posljednjim decenijama XVIII vijeka.

Četvrti dio *Josip II i nova ofanziva Austrije prema prostoru Bosne i Hercegovine (1765–1788)* u pet podnaslova prikazuje uspon Josipa II u spoljnoj politici, grčki projekat Katarine II, Austriju i bosanske franjevce, oblike austrijske špijunske aktivnosti i novi rat Habzburgovaca i Osmanlija 1788–1791. kao razmeđe epoha. Autor zaključuje da je Bosna kao dio Balkana uvijek bila na dnu liste prioriteta habzburškog dvora, koji tokom XVIII vijeka nije razvio svijest o svojoj realnoj poziciji u Evropi i drastičnog ekonomskog i organizacionog zaostajanja za ostalim evropskim zemljama. Habzburška monarhija propustila je da primijeti da je upravo prostor Osmanskog carstva područje na kojem treba najviše djelovati. U prilično oskudnoj ponudi historiografskih naslova koji u centru pažnje imaju teme iz XVIII vijeka, ovo djelo predstavlja prijatno iznenađenje ■

Radovan Subić

Bakir Tanović, *Čurčića vakuf, osnovan 24. redžepa 1149. h. godine (28.novembar 1736. godine)*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2012, 124.

Znatan je broj porodica i istaknutih ličnosti koje su zbog svoje uloge, djela i ugleda bile predmet historijskih istraživanja. Porodica Čurčić je jedna od njih, a knjiga koja je pred nama, kroz osnivanje i rad njihovog vakufa, djelimično dopunjuje historijsku

sliku o ovoj izuzetno važnoj i uglednoj sarajevskoj porodici, čiji su članovi ostavili pečat na mnoge bosanskohercegovačke historijskedogađaje u proteklim stoljećima. Iako naslov knjige ukazuje na to da je ona tematski usmjerena rad vakufa porodice

Čurčiću, njoj se hronološki ukazuje i na život i djelo mnogih važnih ličnosti koje su poticale iz ove porodice.

Knjiga je podijeljena na osam poglavlja u kojima je autor izložio određene podatke iz historije porodice Čurčić, uglavnom vezane za osnivanje i rad Čurčića vakufa od njegovog osnivanja pa sve do najnovijeg vremena.

Tanović na samom početku ukazuje na prve poznate pisane pomene o porodici Čurčić u Sarajevu kako bi objasnio njihovo porijeklo. On se priklanja tumačenju koje zastupa i sama porodica te na osnovu porodičnih izvora i dostupne literature zaključuje da je porodica Čurčić bila porijeklom iz Hlivna, ali da je nakon Mohačke bitke odselila u Budim. Autor smatra neutemeljenim tvrdnju da se Čurčići, kao bogati trgovci, doseljavaju u Sarajevo iz Hlivna nakon požara 1697. godine. On ukazuje da su pad Budima 1686. i gubici teritorijan nakon bitke kod Sente 1697. godine bili ključni za povlačenje muslimanskog stanovništva u unutrašnjost Osmanskog carstva. Upravo sa tom činjenicom on povezuje i dolazak Salih-age Čurčića u Sarajevo sa bratom i sinom, koji se kao stanovnici Sarajeva prema pisanim izvorima mogu pratiti od 4.11.1696. godine. Iako je te godine Salih-aga kupio kuću u ovom gradu, autor iznosi dodatne činjenice koje upućuju da se Salih-aga kao bogat čovjek doselio u Sarajevo i prije tog događaja.

Život Salih-age kao utemeljitelja Čurčića vakufa najdetaljnije je izložen u ovom radu. U vrijeme kada je princ Eugen Savojski zapalio kompletan grad, on je obavljao funkciju glavnog buljubaše carskih sejmena grada Sarajeva, pa je njegova uloga oko organizovanja povlačenja stanovništva prema gradskoj tvrđavi posebno istaknuta. Sam pohod princa Savojskog

dosta je detaljno opisan, zbog činjenice da je upravo taj događaj bio ključni da Salih-aga obnovi izgorjelu Jahja pašinu džamiju, čije će održavanje poslije biti unijeto u njegovu vakufnamu.

Period u kojem je živio Salih-aga Čurčić karakterističan je po stalnim vojnim pohodima u kojima je i on imao izuzetno važnu ulogu. Stoga je tek u poznim godinama kada je napravio „predah u ratovanju“, kako autor navodi, napisao Vakufnamu. U vakufnamu je Salih-aga upisao jedan karavan saraj u Sarajevu, a u evladijetvakufje ostavio konak koji je bio njegova porodična kuća. Vakufnamom je određeno da se od prihoda vakufa trebaju održavati tri džamije, dvije u Sarajevu i jedna u Karauli kod Travnika. Za mutaveliju svog vakufa Salih-aga je postavio svog starijeg sina Jašer Sadik-bega koji je u to vrijeme obavljao funkciju bosanskog tefterdara.

Jašer Sadik-beg je također bio jedan od sarajevskih dobročinitelja. On je lično finansirao popravku vodovodasa kojeg su se između ostalog napajali i hamam na Baščaršiji, Jahja pašina džamija, pravoslavna crkva ali i stanovništvo u okolnim mahalama. Iako je Jašer Sadik-beg trebao biti prvi mutevelija Čurčića vakufa i nasljednik dijela evladijet vakufa, on je poginuo u Banjalučkom boju 1737. godine, još dok je njegov otac bio živ. Godinu dana nakon toga umro je i Salih-aga, ali i njegov mlađi sin Mehmed Sadik, čime je uprava nad vakufom prešla na treće koljeno Čurčića.

Tanović nakon detaljnijeg opisa života Salih-age i njegovih sinova izlaže podatke o svim njemu poznatim njihovim potomcima, hronološkim redom. Posebnu pažnju posvetio je mutevelijama ovog vakufa, u koji je u 19. stoljeću uvrštena još jedna džamija u Livnu nazvana Čurčića džamija, osam dućana u Sarajevu, jedna kuća u Imaretskoj

mahali i jedan stan u Jahja pašinoj mahali.

Proračuni vakufa, kao važan pokazatelj njegovog bogatstva, također su izloženi u ovom radu, ali tu su i dokumenti iz 19. i 20. stoljeća koji ukazuju na promjene vlasti i njihov odnos prema vakufskoj imovini. Najveći preokret u odnosu države naspram institucije vakufa odigrao se u periodu FNR Jugoslavije, kada je i ovaj vakuf, rješenjem Narodnog odbora opštine Centar od 26.12.1958. godine, nakon 222 godine postojanja nacionalizovan. Međutim, to nije bio kraj ovog vrijednog i važnog vakufa, jer su potomci porodice Čurčić 1998. godine ponovno osnovali Čurčića vakufu namjere oživljanja porodične tradicije.

Knjiga *Čurčića vakuf* kroz priču o osnivaњу i radu ovog vakufa zapravo govori o historijskim promjenama koje su kroz stoljeća zadesilene samo vakuf, nego i porodicu osnivača i mutevelije ovog vakufa. Međutim, ona ne opisuje samo porodicu Čurčić, nego nam kroz njihovu priču nagovještava i na mnogobrojne promjene koje su se dešavale u društvu i njihov uticaj na život jedne ugledne i imućne porodice.

Rad je utemeljen na relevantnoj literaturi ali i historijskoj građi koja je jednim dijelom do sada bila nepoznata široj naučnoj javnosti. Radi se prvenstveno o doku-

mentima koji se čuvaju u privatnoj arhivi porodice Čurčić. To je posebno značajno jer smo, nakon što je u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu zapaljen Orijentalni institut, ostali uskraćeni za mnogobrojne izuzetno vrijedne i nenadoknadle izvorne dokumente iz Osmanskog perioda. Tako da su historičari koji su upućeni na istraživanje građe koja se nalazi u javnim arhivima uskraćeni za podatke koji se čuvaju u privatnim bibliotekama i arhivima. To je u isto vrijeme, nažalost i degradiranje porodica koje zbog nedostupnosti izvora ne ulaze u naučne analize, te se o njima i njihovoj ulozi u određenom historijskom periodu zna dosta malo ili nikako. Stoga je mali broj dokumenata čiji se faksimilnalaze u ovoj knjizi, a čuvaju se privatnoj arhivi Čurčića, od velikog značaja.

U knjizi se nalaze i razne ilustracije od porodičnih fotografija pa sve do skica imovine koje je ova porodica uvakufila. Sve to čini ovaj rad originalnim, vrijednim i korisnim prilogom proučavanja ne samo institucije vakufa, nego i porodice, koja svaka na sebi jedinstven način oslikava određeni historijski period ■

Hana Younis

Zijad Šehić, *U mojoj Bosni- povodom stogodišnjice posjete cara Franje Josipa I Bosni i Hercegovini od 30. maja do 4. juna 1910.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2013, 221.

Zahvaljujući razvijenim informacionim sistemima današnjeg globaliziranog svijeta potrošačkog društva zasićeni smo do ignorancije svakodnevnim vijestima o, pored ostaloga, silnim posjetama raznim zemljama ličnosti različitog profila i savremene važnosti. I dok su neke od tih posjeta već unaprijed proglašene istorijskim, trajajući najčešće i skoro uobičajeno po značaju i pažnji svekolike javnosti onoliko dugo koliko su medijski pokrivena i praćena stvarno fizički trajala, knjiga o jednoj posjeti i boravku važne ličnosti, vladara, cara i kralja Franje Josipa I Bosni i Hercegovini davne 1910. godine, sa ove višedecenijske, stogodišnje vremenske distance, dokazuje kakva se putovanja mogu okarakterisati istorijskim po svom složenom sadržaju i kasnijim refleksijama i značaju.

Već samo prvo prelistavanje ove knjige ostavlja dojam dokumentarca bez zvuka, nijemog filma, dok čitanje dokazuje koliko je taj prvi utisak samo površan, ali ne i tako pogrešan. Autor je jasno uočio, na osnovu vrlo strukturalno složene istorijske građe različite provinijencije i dubokog poznavanja perioda i zemlje u kojoj se posjet dogodio, nelogičan nesklad između njegovog značaja na evropskoj političkoj sceni i istovremeno i na onovremenom bosanskohercegovačkom planu, naspram skoro potpuno oskudnog razmatranja u dosadašnjoj historiografskoj literaturi.

Posjet cara Franje Josipa I novopripojenoj pokrajini, Bosni i Hercegovini, bio je, prema svim raspoloživim podacima, višeznačan događaj bez premca, koji je izazvao posebno uzbuđenje i u privatnom i javnom životu stanovnika koji do tada nisu ni u pričama iz starine poznavali jedan takav događaj i do tada takve veličanstvene manifestacije koje su ga pratile. Kompaktnošću kompozicije autor Zijad Šehić je postigao optimalno širok obuhvat istorijskog trenutka u okvirima onovremene Bosne i Hercegovine, kojoj posjet cara daje svojevrstan pečat, tapiju na novouspostavljeno političko-pravno uređenje i ustanovljene forme društvenog života i dokazuje, na taj način, evropskoj sceni trijumf svoje unutrašnje i spoljne politike.

Kroz desetak poglavlja sa pratećim naučnim aparatom, bogat slikovni materijal, prilogom koji ilustruje programirani do detalja i posljednje sitnice složeni plan kretanja i boravka, kao i zaključak na tri jezika, jednostavno, jasno i pregledno, plastičnim stilom, prijemčivim i za laika i stručnjaka, autor rekonstruiše, ne samo tok putovanja cara od polaska iz Budimpešte 29. maja do povratka u Beč 6. juna, nego regeneriše pred našim očima složenu društvenu stvarnost onovremene Bosne i Hercegovine, njenih gradova i stanovnika, od Bosanskog Broda preko Sarajeva i Konjica, Jablanice do Mostara. Čitav taj zavidni trud

autora ima još jednu vrijednost, a to je da knjiga načinja i otvara niz novih pitanja i potreba za analizom, od protokola, mjera i načina obezbjeđenja, načina oblačenja, ponašanja, tendencija obrazovnog sistema, očekivanja i ciljeva nacionalno-političkih grupacija, i td., onoga vremena, do intrigantnog problema i za antropološko-sociološka istraživanja, odnosa stanovništva, pojedinih grupa, pojedinaca prema važnim i uticajnim ličnostima, vladarima, „očevima naroda“. Nesumljivo ova knjiga dokazuje da je posjet i boravak Franje Josipa I u Bosni i Hercegovini izazvao katarzično oduševljenje prisutnog stanovništva svih vjeroispovjesti i društvenih staleža do idolopoklonstva. Otvarajući čitav ciklus sličnih pojava i manifestacija putovanje Franje Josipa I je predstavljalo i prvi u nizu izraza *vladarske milosti i pažnje* koja se uka-

zala stanovništvu Bosne i Hercegovine u zgusnutom dvadesetom stoljeću. Svjedočenje ove knjige dozvoljava i da se komparativnim metodom posmatraju manifestacije stanovništva i njihov odnos prema uglednicima i vlastodržcima raznog profila koji su prodefilovali kroz ove prostore tog doba, kao i naknadne imesije kada to više nisu bili.

Zanimljivo, poučno, informativno, intrigantno analitički predstavljena problematika bogata slikovnim priložima preporučljiva je za čitanje i razgledanje kako stručnjacima različitog profila, tako i laicima da osjete duh prošlih vremena i u mnogo čemu da ga kompariraju sa današnjim sličnim pojavama ■

Seka Brkljača

Hannes Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće)*, *Studije slučaja Bobovac i Lekenik*. Zagreb: FF-press, 2012, 291.

Bosanskohercegovačka historiografija sporo i teško pravi odmake od Rankeovog tematskog i metodološkog načela. Pritisak u smislu važnosti i hitnosti potrebe da se obrade teme od nacionalnog, državnog i političkog značaja na historičara vrši dramatičan društveno-politički kontekst i činjenica dubokog zaostajanja bosanskohercegovačke historiografije. Na rasprave koje relativiziraju arhivski dokumenat kao fundamentalni temelj historijske (re)konstrukcije, i koje mu suprotstavljaju druge, manje konvencionalne historijske izvore, gleda se sumnjičavo, sa skepsom, kao na

relativizirajuće izvanstrukovne tlapnje. Korištenje teorijskih modela i metodologije drugih naučnih disciplina (uglavnom sociologije, politologije, mnogo manje antropologije, gotovo nikako psihologije i lingvistike) je, u rudimentarnim oblicima, zaživjelo – ali se tim alatom barata pomalo nespretno, nemušto, kao nečim što je aktuelno, moderno, ali u biti tradicionalnom historičaru nepotrebno.

S druge strane, u krilu zapadne historiografije, u najširem smislu, nastaje (već od početka 20. stoljeća) historiografija, tematski vrlo šarolika, slobodna i imagina-

tivna, i napisane su rasprave koje na vrlo pronicljiv, filozofski i provokativan način preispituju tradicionalnu metodologiju i shvaćanje historiografije i koje otvaraju nove perspektive njenog tematskog i metodološkog razvoja i preobražaja. Razvoj *Nove kulturne historije* je bio i jeste proces koji je historiju debirokratizirao, podigao na veću analitičku i misaonu razinu (kroz strukturalizam, totalnu historiju), historijsku temu demokratizirao (uključivši šire slojeve i marginalne grupe u predmet interesovanja) i osvijestio u pogledu njene funkcionalne političke uloge (kroz uticaj postmodernističke misli, dekonstruiranje kolektivnih memorija itd.). I tu se, naravno, spisak ni približno ne iscrpljuje.

Ono što je značajno napomenuti jeste da je historiografija nastala u krilu tematskih tokova *Nove kulturne historije*, uglavnom, interesantnija i prijemčivija za popularizaciju, i osim toga, samim tim što je svoj akcenat prebacila na svakodnevnicu i šire slojeve, njen jezik je mnogo ležerniji, a historijski prikaz višestruko plastičniji i interesantniji.

Primjer ovakvog historijskog prikaza jeste i knjiga *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće)*, *Studije slučaja Bobovac i Lekenik* profesora na Filozofskom fakultetu Humboldt univerziteta u Berlinu Hannesa Granditsa.

Pomenuta monografija je izvorno nastala kao doktorska disertacija na Odsjeku za jugoistočnoevropsku povijest Instituta za povijest Sveučilišta u Grazu 1996. godine. Najveći broj izvora na kojima se temelji autoru je ustupio američki etnolog i stručnjak za jugoistočnu Evropu Joel M. Halpern sa University of Massachusetts, koji je sa svojim timom iz bivše Jugoslavije (historičari, sociolozi, etnolozi) početkom 1960.-tih realizovao opsežno terensko istraživanje

na području bivše Jugoslavije, naročito na području Bobovca i Lekenika.

Pored uvoda, knjiga sadrži tri poglavlja – *Različiti svjetovi: Lekenik i Bobovac u predindustrijskom razdoblju, Dvije brzine na početku procesa reorganizacije starog poretka (1848.-1945.), Socijalistička industrijalizacija i ubrzane socijalne promjene (1945-1965.)* - koja obuhvataju određene hronološke cjeline, od kojih se svaka prethodna i naredna, završavaju odnosno otpočinju konjunkturuom tj. krupnom promjenom u strukturi.

Struktura koja se u knjizi prati u vremenskom rasponu od 200 godina, počevši od posljednje četvrtine 18. stoljeća, je obitelj i seoski život u dva sela od kojih je jedno u polaznoj vremenskoj tački pripadalo civilnoj Hrvatskoj i funkcionisalo u okviru hrvatskog feudalnog društva (Lekenik, 30 km južno od Zagreba, smješten na šumskom jugu Turapolja, Gornje Posavine), a drugo selo-Bobovac, smješteno u Baniji i 30 km južno od Lekenika, bilo je dio vojno-krajiškog sistema Habsburške Monarhije (do 1881. godine).

Kroz vodoravnu komparaciju dvaju sela autor detektuje njihove specifičnosti i razlike kao i uvjetovanosti razlikovanja ispoljenih, prije svega u činjenici da, barem u hronološkom polazištu, pripadaju različitim društvenim sustavima - civilnom i vojnom - unutar iste države.

Središnji dio teme jeste promjena ili preobrazba (modernizacija) obitelji i svakodnevice, života u pomenutim selima tj. mikrokonteksta pod utjecajem makrokonteksta, obilježenog složenim procesima političkih i društvenih, državnih previranja i prevrata, procesima socijalnih i ekonomskih preobrazbi, modernizacije, industrijalizacije, saobraćajne revolucije itd.

Posebna pažnja je posvećena složene

nim kućanstvima – zadrugama, njihovoj strukturi i principima na kojima počivaju, promjeni koja ih zahvata tj. raspadu, uvjetima usred kojih se to dešava ili se sporije dešava (interes države ili interes feudalca, modernizacija ili odsustvo iste).

U prvom poglavlju knjige najupečatljiviji je konkretan prikaz determiniranosti čovjeka i njegove kulture (ishrane, stanovanja, proizvodnje i zanimanja) prirodnom situiranosti. Tako je zbog neprestanih poplava Save, u pomenutim selima, bilo moguće uzgajati tek određene vrste žitarica (proso, kukuruz, heljdu). Blizina hrastovih šuma je odredila materijal za gradnju kuća, a pravo slobodnog žirenja svinja u njima je utjecalo na procvat svinjogojstva. Iako autor iznosi već poznata historijska načela kada pripovijeda o društvenom uređenju unutar feudalnog civilnog poretka i vojnog krajišta, osvježanje historijskog narativa je u konkretnim retoričkim ilustracijama (npr. svađa oko svinja seljaka i plemenite općine Turapolje na primjeru koje se jasno demonstrira Fukoovsko struktuiranje odnosa moći i snage između gospodarara i kmeta) a kroz koje se vrlo plastično prikazuje povijest svakodnevnice počevši od kraja 18. stoljeća. Također veoma interesantan je mentalitet Vojne krajine koji se formira na temelju osjećaja ponosne slobode koji se može opet propitivati kao subjektivna konstrukcija, a s obzirom na činjenicu da su interesi države diktirali i uvjetovali strukturu krajiške obitelji i sam život krajišnika, a opet su kroz izvjesne privilegije amortizirali nepovoljnu prirodnu situiranost i obezbjeđivali pravo (sve dok je država imala interesa u tome) na zavidan nivo ljudskog dostojanstva.

Drugim poglavljem autor pokazuje kako se sela postepeno i različito, pod utjecajem, ili odsustvom utjecaja, različitih modernizacijskih faktora (blizina pošte, željezničkih

i telegrafskih postaja), preobražavaju, modernizuju ili prosto, uvjetno rečeno, stagniraju. Kojim intenzitetom preživljavaju promjenu ideološke paradigme i smjenu velikih državnih sistema (iz austro-ugarskog carskog u jugoslovensko monarhijsko, pa u socijalističko društvo). Kako pri tome dolazi do promjene društvenih i kulturnih vrijednosti: čitava plejada modernih tekovina – škole, štampa, stranke, civilna (vatrogasna) društva – se postepeno uvlači u svakodnevnicu seljana i preobražava je. Vrlo je plastičan prikaz načina na koji modernizacijske promjene utiču na strukturu obitelji, na socijalnu i ekonomsku polarizaciju i hijerarhizaciju, na restrukturiranje značenja privatnog vlasništva, kako umanjuju determinizam prirode i kako utiču na religioznost. Bitan element koji se uključuje u narativ drugog poglavlja jesu i jevrejski doseljenici u sela – koji su svojevrsna avangarda sredine. Tu je i neizostavno zelenišenje kojim se bave u teškim vremenima društvenog i ekonomskog restrukturiranja, krize i pauperizacije.

Treće poglavlje knjige je najintenzivnije. Počinje nizanem dramatičnih povijesnih slika na državnom i njihovim odrazom na lokalnom planu – sporazum Cvetković-Maček, paravojne formacije HSS po selima, okupacija, stvaranje NDH, hapšenje Jevreja – uglednih članova lokalne zajednice, „utjerivanje“ nove ideologije u lokalno stanovništvo od strane agilnih lokalnih poklonika, ratni užasi, ustaški pokolji, prilazak NOB, kraj rata, prolazak kolaboracionaista kroz sela (Blajburg). Bilans: na jednoj strani, siromaštvo, uništena infrastruktura, poginuli – na drugoj, lom u subjektivnoj svijesti (nova ideologija) i novi početak. U narednih 45 godina urbano socijalističko-industrijsko društvo smijenilo je raniji poredak u kojem su država i crkva fungirali kao bitni činioци.

Autor vrlo detaljno prikazuje moderniziranje svakodnevnice u socijalističkom društvu i sumrak starih vrijednosti lokalnih zajednica.

Njegovu namjeru da temu isprati do kraja 20. stoljeća omeo je rat koji je izbio na prostoru Hrvatske i bivše Jugoslavije kao i rok realizacije doktorske disertacije koji bi se u tom slučaju nedopustivo produžio. Ipak, nije propustio da ponudi kratak pregled dinamičnog povijesnog procesa koji je zahvatio Hrvatsku od '70.-tih godina 20. st. (Hrvatsko proljeće, ekonomska kriza, uspon nacionalizma u Srbiji pod Miloševićem, rat, postsocijalistička i postratna teška tranzicijska stvarnost), a pod čijim utjecajem se je nastavljalo preoblikovanje individualnih i kolektivnih svakodnevnica unutar pomenutih sela.

U svom izlaganju, kojemu možda nedostaju upečatljiviji i zaokruženi zaključci,

autor otvara niz podtema ili bar čitaoca navodi na razmišljanje o raznovrsnim tematskim mogućnostima koje je sam autor tek naćeo ili otvorio. Knjiga je dio toka *Nove kulturne historije* i u njoj se isprepliću historija svakodnevnice, porodice, ekonomska, rodna, ženska, historija mentaliteta, društvene pokretljivosti itd.

Vrijednost knjige je u tome da unutar zamašnog hronološkog odsječka ispraća i detektuje promjenu, njene uzročnike, posljedice i kroz iskaze intervjuiranih na vrlo slikovit način predoćava kako su se lokalni povijesni lomovi, izazvani promjenama na krupnom planu, odražavali u svijesti malih, obićnih ljudi tj. na koji način su ih oni percipirali, prihvatili promjenu i na koncu joj se prilagoćavali ■

Sabina Veladžić

Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, Südosteuropäische Arbeiten, 146, Oldenbourg Verlag, München 2013, 374.

Naslovljena monografija predstavlja radni naslov disertacije koju je Edvin Pezo odbranio na Univerzitetu u Jeni u Njemačkoj 2009. godine. Autor knjige je završio studij historije u Münchenu, a nakon toga je počeo raditi u Südost-Institutu u Regensburgu. Od 2008. do 2010. predavao je na Univerzitetu u Regensburgu, a od 2010. koordinira projektom "Priručnik historiji Jugoistoćne Evrope" na bivšem Südost-In-

stitutu, a današnjim Institutom za istraživanje Istoćne i Jugoistoćne Evrope (Institut für Ost- und Südosteuropaforschung).

Distanciranje od politićke historije uzelo je posljednjih desetljeća sve više maha. Opravdanje za takav pristup historićari nalaze u obilju neiskorištene izvorne građe čiji protagonisti nisu vladari, visokopozicionirani državnici ili pak vojna lica, nego obićni ljudi, koji su se nalazili u početnim

nivoima društvene piramide. Edvin Pezo u ovoj knjizi pažnju posvećuje odnosima između države i društva sa posebnim uvidom na ulogu pojedinca u historijskom istraživanju. Za potrebe izrade ove veoma kompleksne studije autor je vršio istraživanja u arhivama Beograda, Skopja, Tirane i Zagreba.

Razlog za poticanje migracionih kretanja se ne može u cjelini sagledati ako se posmatra kroz kontekst nacionalne države. Za potpuniju sliku potrebno je izdici se na regionalni, pa i kontinentalni nivo. Politički odnosi su značajno oscilirali u periodu od 1918. do 1966. godine, a politički i društveni sistemi su pretrpjeli velike izmjene. Prema autorovom istraživanju, ove promjene su se preslikavale i na jugoslavensku migracionu politiku. Ona se, prema autoru, odvijala u pozadini političkih procesa i nacionalnih interesa. Također je migraciona politika često najbolji pokazatelj, odnosno seizmograf društvenog ustroja. Jedan od najvažnijih aspekata jugoslavenske migracione politike je nastojanje državne vlasti da se pred pojedine društvene skupine postave teško premostive barijere nacionalnog, društvenog ili ekonomskog tipa, koje bi u konačnosti dovele stanovništvo u pokret. Autor je na osnovu brojnih primjera pokazao da je tim postupcima državna vlast smatrala da štiti i regulira nacionalne interese.

Autor monografije uočava da se intenzitet migracionih kretanja u Jugoslaviji povećavao kada je na snazi bio stabilni politički sistem, a opadao tokom ustavne krize 1920-tih godina. Iako je dolazilo do prinudnih seljenja stanovništva, ona su u tom vremenu bila više produkt novonastale društveno-ekonomske situacije nego rezultat smišljene političke aktivnosti. Grupe koje su najčešće bile pogođene

ovim mjerama su nacionalne manjine u koje spadaju: Nijemci, Mađari i muslimani koji nemaju slavensko porijeklo. Kako prva tako je i druga Jugoslavija, prema mišljenju autora, bila sluga ideoloških i nacionalnih koncepata, svaka na svoj način. Stoga se u naznačenom periodu mogla teško prilagoditi na novonastale društvene, ekonomske i političke prilike. U takvim okolnostima pojedine skupine sa nacionalnim predznakom našle su se pred krupnim životnim teškoćama. Autor zaključuje da im državni aparat nije obezbijedio jednake mogućnosti kao što je učinio sa većinskim dijelom stanovništva, stoga je značajan broj populacije potražio sreću u inostranstvu.

Neobično je dugo, prema riječima autora, trajala "rigidna migraciona politika" dok se konačno 1965. godine, od nje odustalo, nakon čega je Jugoslavija svojim građanima obezbijedila putnu dokumentaciju. Do te godine, država je nadzirala emigraciona kretanja i u domenu potreba i svojih mogućnosti mjerodavno ih usmjeravala. Šezdesetih godina većina privremenih i trajnih iseljenika za destinaciju je odabrala Zapad. Tokom tog perioda jugoslavenski državni aparat je provodio dvostruku politiku spram ovih iseljenika. Onima koji nisu bili pripadnici jednog od "temeljnih" ili konstitutivnih naroda bilo je otežano da se vrate u Jugoslaviju. Grupe koje su ovim mjerama bile posebno pogođene su Albanci i Turci. Ovim potezom država se, prema mišljenju autora, vratila na diskriminirajući zakon o državljanstvu iz 1928. i vremenu Prve Jugoslavije.

Dakako, najviše pažnje u knjizi posvećeno je problemu iseljavanja muslimana u Tursku. Autor na metodološki besprijekoran način ocjenjuje i kategorizira radove koji su o ovoj tematici zastupljeni u historiografiji. Politička i ideološka pozadina koja

obilježava ne mali broj napisanih radova o iseljeničkom valu u Tursku naišla je kod autora na oštru kritiku. Pezin angažman obuhvaća, za razliku od njegovih prethodnika, antropološke aspekte tokom navedenih migracionih kretanja.

Posebno važnim činocem autor smatra dogovor ministarstva vanjskih poslova Jugoslavije i Turske iz 1953. godine, koji su zapravo stvorili odgovarajuće preduslove za proces iseljavanja. Jugoslavenska strana je nastojala da muslimansko stanovništvo podstakne na iseljavanje, koje je stilizirala motivom humanosti jer se tobože brine o zbližavanju sa njihovim porodicama koje su se u ranijem vremenu silom prilika uputile u pravcu Bosfora. Ne treba izgubiti iz vida ulogu Turske tokom ovih događaja. Jer je ona svojom politikom mogla da utječe na proces iseljavanja iz Jugoslavije. U slučaju da je svoje granice zatvorila za jugoslavenske imigrante, državna uprava iz Beograda bi bila nemoćna bilo šta činiti po tom planu. S toga je uloga Turske, kao i njenih političkih prilika tokom 50-ih i 60-ih godina, posebno važna. Pri tome je simptomatično da je u ovom periodu Turska provodila identičnu migracionu politiku kao Jugoslavija. Etničke skupine i političke grupacije čije djelovanje nije bilo u skladu sa državnim interesima ohrabrivane su da napuste zemlju. S druge strane rasla je potreba da se uveća broj stanovništva prilikom iz drugih zemalja. U prvi plan dolaze etnički Turci kojih je ne mali broj živio u Makedoniji, zatim narodi koji su bili dosta bliski sa turskom kulturom i jezikom. U tom smislu bosanski muslimani su bili dobrodošli dok su s druge strane albanski muslimani nailazili na prepreke.

Bez obzira na gore iznesene razloge koji su poticali muslimansko stanovništvo na selidbu u Tursku, teško bi bilo govoriti o

konkretnim motivima ljudi koji su bili dio ovoga procesa. Jasno je da je većinu njih vodila nada o boljim uvjetima života u Turskoj. Pored toga nije zanemariv ni broj onih koji su u tek uspostavljenoj socijalističkoj državi vidjeli barijere za ispoljavanje svoga vjerskog života. Poučeni negativnim iskustvom iz međuratnog perioda, nekima od njih vjerska politika nove države suviše narušavala već oskrnavljeni pogled na svijet.

Autor naglašava da je "iseljavanje stanovništva u Tursku imalo brojne posljedice". Regije pogođene emigracijom prolazile su kroz kulturalne i ekonomske promjene, dok je s druge strane, za pojedine krajeve u Turskoj koji su primali iseljenike, izazov predstavljalo integriranje pristiglih stranaca. Na osnovu toga, od posebne važnosti bi bilo kada bi se pristupilo dugoročnoj računici o rezultatima procentualnog gubitka, ne malog broja stanovništva jedne regije i potonjih ekonomskih posljedica. Jedna od negativnih posljedica prisilnog iseljavanja u Jugoslaviji se odrazilo na međuetničke odnose, koji su ovim mjerama bili opterećeni. Unatoč određenoj vrsti represalija koje je pogođeno muslimansko stanovništvo moralo da trpi od strane jugoslovenske države, Pezo kritikuje pri tom korišteni termin *etničko čišćenje* ("ethnischen Säuberung"), koji se u ovim konstelacijama kod pojedinih autora javlja. Tom nazivu autor suprotstavlja termin "prinudne migracioni mjere" ("zwangsmigratorische Maßnahmen") ili "selektivna iseljenička politika" ("gezielte Auswanderungspolitik").

Sumirajući svoj istraživački zahvat autor napominje da se njegov angažman više odnosio na regionalna, pa i globalna strujanja. Lokalni aspekti su u tom smislu posebno interesantni, ali su zbog ukupnog balansa i zahtjevnog koncepta rada, namjerno ispušteni. Također bi, prema

riječima autora, u nekim budućim studijama, bilo zahvalno preći i na sistematsko anketiranje još uvijek živih emigranata, njihovih nasljednika i drugih svjedoka ovih događaja. Stoga će ova studija, pored toga što će pokrenuti diskusije o ovom pitanju,

pripomoći onima koji se budu odlučivali da istražuju jugoslavensku migracionu politiku u otvaranju novih tematskih okvira ■

Nedim Rabić

Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata (pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj)*. Travnik: Univerzitet u Travniku, Pravni fakultet u Kiseljaku, 2012, 453.

Omer Hamzić - esejist, novinar i historičar - autor je ili koautor već šest monografija i 40-ak historiografskih radova, a najveći dio tih radova se bavi prošlošću Gračanice i njene okoline. Ova knjiga je rezultat njegovih istraživanja društvenih, političkih i ekonomskih procesa u Gračanici i njenoj okolini između dva svjetska rata i predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju pod naslovom "Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj Gračaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbanske banovine u periodu 1918 - 1941. godine" koju je autor odbranio 2008. godine na Odsjeku za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zenici.

Motivi koji su autora naveli da se opredijeli za ovakvu temu su dvojaki. S jedne strane, sam autor kaže "da se razdoblje između Prvog i Drugog svjetskog rata kod nas do sada nije detaljnije istraživalo u okviru regionalne i lokalne historiografije, to jest na nivou manjih historijskih cjelina, gradova, oblasti itd." te je počeo istraživanja "s ciljem da se popuni već dosta uočljiva praznina u okviru takozvane lokalne, zavičajne historiografije o Gračanici s jedne strane i s druge, da se Gračanica znan-

stveno adekvatno locira u općoj bosanskoj i široj regionalnoj historiografiji." Međutim, ne treba zanemariti ni autorovu očiglednu ljubav prema rodnom kraju i upravo taj motiv ovakvim lokalnim monografijama daje posebnu boju.

Osnovni tekst knjige autor je podijelio na dva dijela, a svaki dio na nekoliko poglavlja i potpoglavlja. Osim toga, na marginama teksta stoje i kratke upute o sadržaju svakog pasusa što knjigu čini izuzetno preglednom.

U prvom dijelu knjige autor daje pravni i politički okvir istraživanja u dva poglavlja. U prvom poglavlju ("*Između ustavnog određenja i političke realnosti/pravni okvir*", 25-70) opisuje uspostavljanje, organiziranje i funkcioniranje lokalnih organa vlasti na teritoriji Gračaničkog sreza kroz analizu pitanja smjene stare i uspostave nove vlasti tokom prevrata i neposredno nakon nje, zatim funkcioniranja općinskih, sreskih i oblasnih samouprava, te pravosudnih organa i policije. Autor prati i administrativno-teritorijalne promjene na prostoru Gračanice i njene okoline, prikazuje etničku strukturu i razmještaj stanovništva, te analizira demografske promjene prema re-

zultatima popisa stanovništva iz 1910, 1921. i 1931. godine. Posebno interesantno je što knjiga donosi i nekoliko informacija o romskom stanovništvu u Gračanici što je prava rijetkost u našoj historiografiji. U drugom poglavlju (*"Između prividne demokratije i diktature /politički razvoj"/*, 71-169) obrađuje lokalnu politiku i analizira politički razvoj i dešavanja na području Gračaničkog sreza. Ovu problematiku obrađuje kroz opise političkog organiziranja i diferenciranja unutar dvije najbrojnije etničke/vjerske skupine u Gračaničkom srezu. Najviše prostora u ovom poglavlju posvećuje izborima i dešavanjima koja se vežu uz njih i upravo kroz prizmu izbora prikazuje politička dešavanja u Gračaničkom srezu tokom cijelog međuratnog razdoblja (formiranje stranaka, političke konfrontacije, raslojavanje, utjecaji prilika na višim nivoima na lokalne prilike u Gračanici i obratno, itd.). Kao posebne cjeline u ovom poglavlju izdvaja i opisuje političku djelatnost komunista u Gračaničkom srezu, a analizira i političke utjecaje na vjerske zajednice i kulturno-prosvjetna društva.

U drugom dijelu knjige autor se kroz tri poglavlja bavi društveno-ekonomskim razvojem Gračaničkog sreza u međuratnom razdoblju. U trećem poglavlju (*"Privreda i privređivanje - u znaku zaostalosti i siromaštva"*, 173-233) piše o lokalnoj privredi i analizira privrednu djelatnost u Gračaničkom srezu kojeg opisuje kao poljoprivredni kraj sa ekstenzivnom proizvodnjom i bez značajnijih industrijskih preduzeća. Obiljem statističkih podataka o načinu obrade zemlje, nedostatku savremenih oruđa, najzastupljenijim ratarskim kulturama, uzgoju voća, stočarstvu i stočnom fondu, eksploataciji šumskog bogatstva, te formiranju i djelovanju zemljoradničkih zadruga potkrepljuje tvrdnje o privrednoj zaostalosti

i stagnaciji Gračaničkog sreza u međuratnom periodu. U ovom poglavlju piše i o zanatstvu, trgovini i ostalim granama privrede koje su bile zastupljene u Gračaničkom srezu (pilane, ciglane, kamenolomi, krečane, rudnici, elektrane, putevi i pruge, poštanski saobraćaj, vodenice, trgovine, zanatske radnje, ugostiteljski objekti, banke, itd.), a govori i o djelovanju komunalne službe u Gračanici. Četvrto poglavlje (*"Društveni život - prosvjeta, kultura i zdravstvo"*, 235-300) daje sliku društvenog života u Gračaničkom srezu. Prikazuje prosvjetnu politiku analizirajući zakonske regulative i nadležnosti u oblasti obrazovanja, te nastavne planove i programe. Dosta pažnje posvećuje stanju i razvoju školske mreže u Gračaničkom srezu te iznosi obilje podataka o velikoj nepismenosti u srezu i otporu školovanju, posebno među muslimanima, neravnomjernom rasporedu škola kao i izgradnji i otvaranju novih škola na području sreza tokom međuratnog perioda. U ovom poglavlju piše i o formiranju i djelovanju kulturno-prosvjetnih društava u Gračaničkom srezu (Gajreta, Narodne uzdanice, Narodne biblioteke, Napretka, Prosvjete, Kola srpskih sestara, itd), ali i o drugim organizacijama koje su imale zapaženu ulogu u društvenom životu Gračanice (sokolskom pokretu, sportskim klubovima, vatrogasnom društvu, Društvu crvenog križa, Narodnom univerzitetu itd.). Na kraju ovog poglavlja autor analizira organizaciju i djelovanje zdravstvene službe na području sreza kroz rad ambulanti i apoteka, te govori o zdravstvenom stanju stanovništva. U petom, posljednjem, poglavlju (*"Vjerske zajednice: islamska, pravoslavna, katolička"*, 301-323) autor analizira duhovni život u Gračaničkom srezu, te piše o organizaciji i načinima djelovanja islamske zajednice, kao i pravoslavne i katoličke crkve na tom

prostoru. Kroz čitavu knjigu autor nastoji sva dešavanja i prilike u lokalnoj, gračaničkoj sredini uklopiti u bosanskohercegovački i općejugoslavenski kontekst i obratno, i taj dio posla obavlja dosta uspješno. Glavni dio knjige završava se rezimeom na bosanskom i engleskom jeziku (325-331), popisom kratica (333-334) te popisom korištenih izvora i literature (335-345).

Kao posebna cjelina izdvojeni su *Prilozi* koji zauzimaju više od stotinu stranica knjige (348-453). *Prilozi* sadrže "Biografski leksikon" sa podacima o istaknutim ličnostima iz Gračanice, ali i van nje, koji su ostavili traga u prošlosti tog kraja, zatim priloge sa naslovima "Karte i skice", "Stanovništvo i naselja", "Politički život i izbori", "Poljoprivredna proizvodnja", "Prosvjeta i školstvo", "Vjerski život", "Bilješka o autoru", "Registar geografskih pojmova" i "Registar ličnih imena". Statistički i drugi podaci iz priloga čitaocu daju jasniji i dublji uvid u materiju kojom se bavi autor.

Ova knjiga nije prva, a svakako ni posljednja koja se bavi lokalnom historijom u Bosni i Hercegovini. Djela Vladislava Skarića, Hamdije Kreševljakovića, Todora Kruševca, Martina Udovičića, Ilijasa Hadžibegovića, Roberta Donie i drugih predstavljaju izuzetno vrijedne priloge proučavanju lokalne historije u Bosni i Hercegovini. Pored toga, tu je i mnoštvo tzv. opštinskih monografija koje tretiraju prošlost pojedinih gradova i/ili regiona u vrijeme narodnooslobodilačkog rata. Ove posljednje često sadrže i dijelove o prošlosti tih gradova i neposredno prije Drugog svjetskog rata ili čak od prvih podataka o tim gradovima pa sve do savremenog doba. Omer Hamzić je, također, koautor jedne od takvih monografija (Esad Tihić i Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, 1988.), a svoj doprinos proučavanju lokalne histo-

rije daje i kroz časopis *Gračanički glasnik* gdje je glavni i odgovorni urednik, ali i autor brojnih objavljenih priloga o prošlosti Gračanice i njene okoline.

Tokom dugotrajnih istraživanja i pisanja rukopisa iz kojeg je nastala knjiga koju danas prikazujemo autor je koristio obilje relevantne literature općeg karaktera, ali i onu koja se odnosi samo na Gračanicu i njenu okolinu. Ipak, osnova na kojoj je nastala ova knjiga je objavljena i neobjavljena arhivska građa iz nekoliko arhivskih ustanova u Sarajevu, Banjoj Luci, Beogradu, Tuzli i Gračanici, te memoarska građa. Evidentno je da je prilikom potrage za izvorima imao velikih poteškoća zbog činjenice da je ogroman dio arhivske građe iz međuratnog perioda koji se odnosio na prostor Gračaničkog sreza (arhivski fondovi bivšeg Gračaničkog kotara i sreza, te Tuzlanskog okruga i oblasti) uništen ili nestao zbog ljudskog nemara. Međutim, taj nedostatak je kompenzirao koristeći parcijalno sačuvanu arhivsku građu u drugim arhivima i nesređenu arhivskou građu vjerskih, obrazovnih i drugih institucija u samoj Gračanici, te kritičkim korištenjem opće i literature o Gračanici i njenoj okolini. I pored ovih poteškoća, koje prate svakog istraživača, Omer Hamzić je uspio ostvariti zacrtani cilj rada. Rekonstruiranjem pravno-političkog i društveno-ekonomskog razvoja Gračaničkog sreza između dva svjetska rata on je svojom knjigom popunio jedan od slobodnih prostora u mozaiku lokalne, gračaničke, ali isto tako i bosanskohercegovačke historiografije. Ova knjiga istovremeno može poslužiti i kao jedan od modela za obrađivanje historije drugih gradova i mjesta u Bosni i Hercegovini ■

Enes S. Omerović

Emily Greble, *Sarajevo 1941 – 1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca and London: Cornell University press, 2011, 276.

U decenijama koje su uslijedile nakon njegovog završetka teme vezane za Drugi svjetski rat bile su u žiži interesovanja domaće naučne javnosti. S obzirom na tada izraženu prisutnost komunizma u javnoj sferi, neposredna prošlost sagledavana je kroz prizmu učešća Komunističke partije Jugoslavije u ratu, a interpretacija historijske zbilje bila je prilagođena ideološko-političkim potrebama iste. Analogan primjer toga bio je slučaj Sarajeva. Veći dio dosadašnjih stručnih i publicističkih izdanja posmatrala su ratna dešavanja u gradu, uglavnom kroz djelovanje partijskih aktivista, preuveličavajući njihov značaj i doprinos borbi protiv okupatora, a istovremeno označavajući domaću vjersku i političku elitu kolaboracionistima, bez obzira na nivo njihove saradnje sa ustaškim i njemačkim vlastima. S namjerom da osnaži legitimitet novog režima socijalistička historiografija se vodila principom demonizovanja nekomunističkih snaga koje su djelovale u Sarajevu te glorifikovanja angažovanosti i brojnosti komunističkih simpatizera u gradu.

Iskonstruisanu sliku o aktivnostima ilegalnog pokreta, privrženosti gradskog stanovništva njemu te intenzivnoj saradnji predratnih elita sa ustaškim vlastima uspješno je demistifikovala američka historičarka mlađe generacije, Emily Greble. Rađeći na *The City College of New York* (CUNY), stručno zainteresovana za savremenu historiju Balkana, posebno zemlje bivše Ju-

goslavije, Greble je svoj istraživački poriv usmjerila na pitanja nacionalizma, građanskog rata i genocida, socijalne transformacije Evrope, Islama i Zapada u XX stoljeću.

Neka od tih pitanja pokušala je istražiti na primjeru Sarajeva u periodu Drugog svjetskog rata te istovremeno ispitati mogućnosti opstanka multikulturalnosti i različitosti u sumraku civilizacije. Rezultati istraživanja predstavljeni u okviru njene doktorske disertacije pozitivno su ocijenjeni te javnosti ponuđeni na uvid u obliku monografije *Sarajevo 1941 – 1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*.

Autorica kroz sedam poglavlja opsežno diskutuje o ratnoj svakodnevici, odnosu centralne vlasti Nezavisne države Hrvatske (NDH) prema Sarajevu, odgovoru grada na vladajuću, ustašku ideologiju te o međusobnom odnosu vjerskih zajednica i njihovom položaju u novom društvu. Stavljajući u središte svog interesovanja vjersko-etničke zajednice ona razmatra i pitanje njihova identiteta, pokušavajući proniknuti na koji način su lokalni lideri čuvali karakteristike vlastite zajednice i kako su se identiteti zajednica mijenjali tokom turbulentnog ratnog razdoblja, 1941 – 1945. godine.

Nakon uvodnog dijela studije u kojem Greble upoznaje čitaoce sa historijom Sarajeva i njegove multikulturalnosti od osmanskog perioda do savremenog doba, kroz naredna poglavlja autorica nastoji odgovoriti na pitanja kako je grad kao multinacio-

nalna, multikulturalna i multikonfesionalna sredina preživio anticivilizacijski teror koji je sa sobom nosio Drugi svjetski rat te koliko ga je to iskustvo uopće promijenilo.

Portretirajući četiri lokalna lidera, kao predstavnike vjersko-nacionalnih zajednica (Fehim ef. Spaho, Božidar Bralo, Leon Finci, Borivoje Jevtić) Emily Greble u prvom poglavlju rada (*Portreti grada u predvečerje rata*, str. 29-53), prenosi atmosferu predratnog Sarajeva te prikazuje muslimansku, pravoslavnu, katoličku i jevrejsku zajednicu i njihovu ulogu u davanju pečata multikulturalnosti grada definišući njihov odnos prema vlastima, jednih prema drugima, njihove političke ambicije te zajedničke probleme i strahove koji ih tište.

Drugo poglavlje knjige (*Kompromitovana autonomija: nacistički i ustaški režim*, str. 54-87) rekonstruiše dešavanja s proljeća 1941. godine kada je grad doživljavao političku tranziciju iz međuratne Jugoslavije u Hitlerovu Europu tj. uključanje u NDH pod ustaškim režimom. Otkrivajući sarajevsku percepciju novih vlasti, autorica paralelno detektuje razdor koji se desio između gradskih te ustaških i njemačkih elemenata što je otvorilo krizu u odnosima centralnih i lokalnih organa vlasti. Pojačane tenzije između njih reflektovale su se ne samo na politički već i kulturni i vjerski život grada. Greble razmimoilaženja vidi u zalaganju lokalnih političkih lidera za širu jurisdikciju i borbi vjerskih vođa protiv ograničavanja njihove slobode. Najeklatantniji primjeri uočava u odnosima Fehima ef. Spahe sa ustaškim autoritetima, tj. u njihovom pokušaju da autonomiju Islamske vjerske zajednice u socijalnovjerskim pitanjima podrede državnim zakonima te ambiciji sarajevske inteligencije da grad pretvori u vodeći kulturni centar države što se bitno razlikovalo od namjera zvaničnih vlasti koje

su, mijenjanjem naziva kulturnih institucija, uvođenjem čisto hrvatskog jezika i slično, nastojale uspostaviti izrazito hrvatsku nacionalnu kulturu u multikulturalnom Sarajevu i na taj način izmijeniti njegov profil.

Kroz naredno poglavlje (*Konverzije i saučesništvo: etničko čišćenje nacije*, str. 88-118) autorica diskutuje o ustaškoj rasnoj politici i njenoj primjeni na lokalnom nivou. Na primjeru Sarajeva ukazuje s jedne strane, na diskriminirajući odnos službene politike prema Jevrejima, Romima i Srbima, a s druge strane na njihovu kategorizaciju na *nearijevce* i *stance* što su sarajevske gradske vlasti "zloupotrebljavale" kako bi zaštitili svoje sugrađane te lokalne vrijednosti i identitet grada. Vodeći se vlastitim osjećajem za pravdu lokalni dužnosnici su se drugačijim ideološkim pristupom prema nehrvatima postepeno distancirali od službene politike. Prisustvo Srba u gradskom javnom životu, sudske presude u korist Jevreja, Emily Greble tumači na način da je riječ o ideološkoj različitosti između ciljeva centralne vlasti u Zagrebu i lokalnih u Sarajevu, kao drugog po veličini grada u državi, što je produkt tumačenja rasnih pojmova prema gradskim normama, a ne normama NDH (str. 110).

Kao pandan diskusiji o etničkom čišćenju, koje je fokusirano na likvidaciju nehrvata, četvrto poglavlje (*Između identiteta: krhke veze zajednice*, str. 119-147) prikazuje kako su sarajevski Hrvati, katolici i muslimani, razumijevali ustašku viziju nacionalne države te kako su se borili za očuvanje naslijeđene "sarajevske zajednice" odbacujući ustaše i izbjeglice kao ratne pridošlice u grad.

Bez obzira na isprva ostvaren konsenzus oko prihvatanja njemačke okupacione vlasti, Sarajlije su vremenom mijenjale svoj odnos prema njoj pokazujući znakove ot-

pora odlaskom u partizane ili učešćem u muslimanskim milicijama, tj. novom pokretu koji je ušao u utrku sa tri postojeće dominantne frakcije (partizani, ustaše i četnici). Analizirajući ove pokrete, tj. dajući kratku historiju njihova razvitka i ciljeve njihove borbe, autorica se kroz naredna tri poglavlja dotiče dinamike i ishoda građanskog rata koji je plamsao bosanskohercegovačkim prostorom od 1941 do 1945. godine. Stoga, kroz peto poglavlje (*Dileme Novog evropskog poretka. Muslimansko pitanje i jugoslovenski građanski rat*, str. 148-178) ona akcenat stavlja na pojavu pojedinačnih muslimanskih vojnih jedinica koje osmišljavaju autonomiju Bosne i Hercegovine i buduću muslimansku političku orijentaciju. Taj muslimanski politički pokret koji se stihijski razvija, Greble smatra da se jedva može nazvati otporom ustaškim vlastima već "najčistijim primjerom kolaboracije za vrijeme rata" (str. 149).

Diskusija o odnosu domaćeg stanovništva prema ustašama i nosiocima otpora nastavlja se u narednom poglavlju (*Ustanak u nastajanju*, str. 179-207) koje otkriva rastuću političku i društvenu krizu u gradu, naročito izraženu nakon kapitulacije Italije u septembru 1943. godine. Istražujući krizu, autorica detektuje polarizaciju sarajevskih konfesionalnih zajednica, rastući talas otpora te surovu ratnu svakodnevnicu demonstriranu u vidu nedostatka hrane, povećanja opće nesigurnosti i broja izbjeglica te pojačanog udjela vjerskih organizacija u ispunjavanju najosnovnijih društvenih usluga što nesumnjivo svjedoči o slabljenju lokalnih vlasti. Prisutno frakcijaštvo unutar muslimanske i katoličke zajednice Greble smatra rezultatom različitih pogleda na državopravni položaj i budućnost zemlje. Zbog haotičnih prilika u gradu njemačke snage preuzimaju kontrolu nad Sarajevom

i time nagovještavaju slom ustaške vlasti i okupacionog sistema. O krahu ustaškog režima i uspostavi komunističke vlasti u Sarajevu Greble raspravlja u posljednjem poglavlju knjige (*Posljednji mjeseci: Od totalnog rata do komunističke pobjede*, str. 208-240). Slikama iz svakodnevnice i javnog života autorica opisuje stanje haosa i terora u posljednjim mjesecima rata, političku tranziciju grada u komunistički režim i što je najupečatljivije, demistifikuje sliku o navodnoj potpunoj privrženosti domaćeg stanovništva partizanskom pokretu. Nakon brojnih publikacija socijalističke historiografije koja je naglašavala snagu i aktivnost komunističkih simpatizera u gradu te zanemarivala postojanje drugih političkih snaga, čemu je u potpunosti posvećena četverotomna edicija *Sarajevo u revoluciji* ovo poglavlje rada s dosta više osjećaja za objektivnost rasvjetljava odnos Sarajlija prema partizanskom pokretu. Kritičkim pristupom arhivskoj građi te zanimljivom interpretacijom Emily Greble razmatra djelovanje, ciljeve i konačne rezultate drugih političko-ideoloških grupa koje su bile aktivne u ratnom metežu te sagledava unutrašnja kretanja u muslimanskoj, katoličkoj i pravoslavnoj zajednici u čemu je veliki doprinos ovog rada.

Uzimajući u obzir višestoljetnu multikulturalnost grada, veliki izazov za autoricu bio je da od pojava oblika dođe do generalne slike, tj. da vitalnost ideje suživota u gradu dokaže i u ratnoj atmosferi kroz pojedinačne primjere i djelovanje javnih ličnosti. Stoga je njena knjiga, zbog obilja primjera o ignorisanju aktuelne nacionalističke ideologije, svojevrsna historija multikulturalnosti Sarajeva koja je potvrđena i u vrijeme druge svjetske kataklizme. Iako rat mijenja životno iskustvo cijele generacije on je, ipak potvrdio da je multikulturalnost

sarajevska konstanta i njegov trajni pečat.

Knjiga *Sarajevo 1941 – 1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe* upotpunjava sliku grada u mračnom periodu rata, otkriva gradsku svakodnevicu, doprinosi naučnom sagledavanju djelovanja vjerske i političke elite. Spomenute segmente historije grada, autorica je rekonstruisala upotrebom obilne arhivske građe i relevantne literature. Dokumenti različitih provenijencija, onovremena štampa, lična pisma sarajevskih uglednika (lični fondovi), njemačkog konzulata i običnih građana, izvještaji općinskih i nacionalnih vlasti, ustaške tajne policije, snaga otpora dali su snažnu osnovu za rekonstrukciju sarajevske ratne zbilje. Pedantno razvrstana izvorna podloga na posljednjim stranica-

ma knjige svjedoči o obimnosti i složenosti teme koju je Greble uspješno savladala. Pozitivna ocjena je važnije tim prije što je riječ o stranom autoru, koji se uprkos jezičkim barijerama i kulturološkim razlikama bavi kontroverznim temama naše prošlosti. Da prošlost Sarajeva pobuđuje istraživački poriv inostranih historičara potvrđuje naučna zainteresovanost Emily Greble i Roberta Donia, koji su autori dvije posljednje objavljene monografije o ovom gradu. Grebleova ozbiljna analiza dešavanja u Sarajevu za vrijeme druge svjetske kataklizme postaje relevantna biografija grada koja zaslužuje prevod na jezike južnoslavenskih naroda i dostupnost domaćoj javnosti ■

Sanja Gladanac

Snježana Banović, *Država i njezino kazalište; Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941. – 1945.* Zagreb: Profil, 2012, 483.

Vlasti Nezavisne države Hrvatske (NDH), poput ostalih totalitarnih režima koji tretiraju kulturu kao moćno sredstvo propagande, nisu propustile priliku da na nju apliciraju temeljne postulate svog ideološkog programa i maksimalno je iskoriste za promociju ustaških načela i novog državnog poretka. U tom smislu pozorište su doživljavali kao mjesto utjelovljenja "nove hrvatske svijesti i osjećaja", a konkretno *Hrvatsko državno kazalište* (HDK), centar prezentacije državne umjetnosti i kulture, kao mjesto "novog doba u uskrsljaj državi Hrvatskoj" (str. 11). Ovaj primjetno tijesan odnos politike i kulture analizirala je Snježana Banović na primjeru rada zagrebač-

kog pozorišta bez kojeg kulturni život u Nezavisnoj državi Hrvatskoj nije moguće objektivno percipirati. Redateljica i profesorica Akademije dramskih umjetnosti u Zagrebu, a nekada i direktorica drame *Hrvatskog narodnog kazališta* (2001-2002), kao osoba iz teatarske branše, prihvatila se obimnog posla da na osnovu najizraženijih pojava oblika pokuša istražiti kako je funkcionisala glavna kulturna institucija u zemlji u uslovima rata i promjene društveno-političkog uređenja te u koliko je mjeri vladajući režim uspio diktirati prilike u pozorištu i iskoristiti ga za promociju svoje političko-propagandne moći. Studiozan višegodišnji rad na prikupljanju i analiziranju

dokumenata iz arhiva službenih institucija, ostavština glumaca, redatelja te konsultovanje onovremene publicistike, memoarskih zapisa, pozorišnih analiza, kritika i intervjuja kao i savremene teatrološke i historiografske literature, rezultirali su da je autorica na jednom slabo istraženom području došla do pionirskih rekonstrukcija historijske prošlosti kulturne djelatnosti u NDH. Svestranim sagledavanjem niza problema Snježana Banović uspješno sastavlja sliku ratne svakodnevnice u *Hrvatskom državnom kazalištu*: finansiranje pozorišta, upravljačka politika intendantata (Dušana Žanka, Marka Soljačića), odnos vlasti prema pozorištu i njegovim usposlenicima, korištenje pozorišta kao instrumenta za širenje državne ideologije i politike (i to preko redovnog pozorišnog repertoara, gostovanja, priredbi organizovanih povodom državnih praznika i jubileja).

Kroz osam poglavlja svoje knjige autorica pokazuje da su ustaške vlasti uporno držale čvrstu kontrolu nad Hrvatskim državnim kazalištem pokušavajući kroz pozorišne predstave plasirati poželjne ideološke poruke i stvoriti prividnost preporoda hrvatske kulture i organiziranja kulturnog života u "ustaškom duhu". Snježana Banović nas u pozorišni aspekt kulturnog života Zagreba tokom ratne 1941 – 1945. godine uvodi prvim poglavljem, *Kulturna politika NDH* (str. 17-70). Nakon kratkog pregleda upravljačke strukture pozorišta tokom međuratnog perioda tj. stavljanja pozorišta u kompetencije *Ministarstva prosvete* u Beogradu (1918-1939) te njegovog ponovnog pripajanja hrvatskim vlastima, Banovini Hrvatskoj (1939-1941), autorica se u većem dijelu poglavlja bavi rekonstrukcijom kulturne politike NDH zasnovane na ustaškim načelima. Kao cilj takve politike definisano je "stvaranje i preoblikovanje novih ljudi" (str.

28) i preporod koji će učiniti da "cjelokupna nova hrvatska kultura postane ustaškom" (str. 26). Detektujući Milu Budaka, prvog ministra resora kojem je pripadalo pozorište, kao glavnog kreatora kulturne politike NDH, autorica analizira njegovu ulogu u uspostavi novog duha u centralnoj hrvatskoj kulturnoj ustanovi dotičući se eksploatacije prosvjetnog i ideološki propagandnog karakter pozorišta pred domaćom publikom te promovisanja hrvatske kulture kao zapadnjačke, nebalkanske, bliske italijanskoj i germanskoj na pozorišnim scenama zemalja Osovine (Italija, Slovačka, Njemačka, Bugarska, Rumunija). Intendanti Hrvatskog državnog kazališta pravili su politički kompromis sa ustaškim vlasti pristajući da uz finansijsku podršku prilagode pozorišni repertoar. U naredna dva poglavlja autorica je kroz prizmu upravljačke politike dva intendantata dala pregled umjetničkog rada pozorišta u ratnom periodu. Poglavlje *Intendant Dušan Žanko* (22. travnja 1941. – 8. studenog 1943.) (str. 71-127) posvećeno intendanskoj eri prvog upravitelja HDK, rekonstruiše pozorišnu atmosferu u vrijeme prevrata, tj. uspostave ustaške vlasti, te prikazuje ambiciozni pozorišni repertoar koji je imao 70-ak premijera za sezone 1941/42. i 1942/43. Kao vjerni ustaški pristalica Žanko je dužnost vođenja pozorišta poistovjetio s njegovim pretvaranjem u "ustaški zavod" hrvatske kulture i tradicije (str. 126). U skladu s tim forsirao je predstave kojima preovladaju teme narodnog života, od čega je Budakovo *Ognjište* bilo najdominantniji pozorišni komad na repertoaru, izvodio je komade njemačke kulture te organizovao grandiozne posjete Saveznicima. Iako je takva programska politika nesumnjivo bila ustaški ideološki obojena, pozorišni ugled se pokušao sačuvati igranjem neutralnih

ali visoko cijenjenih komada Šekspira, Gogoljeva, Gribojedeva, O'Neillova i dr. Realizacija ambicioznog Žankovog repertoara pokazala se kao nemoguća misija što je otežavalo njegov položaj i govorilo o njegovom nepoznavanju pozorišnog aparata. Zbog organizacijsko-umjetničkih propusta učestale su javne kritike te je Žanko, ostavši prethodno bez podrške glavnog pozorišnog mecena Mile Budaka, bio smijenjen novembra 1943. godine.

Za razliku od Žanka, koji je bio pripadnik ustaškog pokreta i pasionirani obožavalac lika poglavnika Ante Pavelića, njegov nasljednik Marko Soljačić bio je sušta suprotnost. Kroz treće poglavlje, *Intendant Marko Soljačić (12. studenog 1943. – 8. svibnja 1945)* (str. 119-158), autorica u kontekstu vojnih poraza sila Osovine i jačanja NOP-a na domaćem terenu, analizira dvosezonski mandat (1943/44, 1944/45) drugog upravitelja Hrvatskog državnog kazališta. Soljačićeva intendantura bila je opterećena ozbiljnim problemima: reduciranje broja zaposlenih, učestali pozivi na vojnu službu, izostanak materijalnih naknada za predstave, nedostatak materijala za izradu kostima i scene. Čitav set problema prouzrokovao je dramsku i muzičku stagnaciju, nedovoljnu domaću dramsku produkciju i uopće, blijede umjetničke rezultate. Uprkos svim nedaćama pozorište tokom većeg dijela ratnog perioda nije oskudjevalo s publikom. Njena brojnost bila je zadovoljavajuća, ali je obrazovno-nacionalna struktura bila izmijenjena. Nova pozorišna publika vrbovala se iz srednjeg i nižeg društvenog sloja jer je znatan dio predratne publike, jevrejski, srpski i komunistički intelektuaci, napustio gradsku sredinu odnosno prisilno završio u logorima ili iz straha pobjegao u šumu. Međutim, s približavanjem neposredne ratne opasnosti gradu

Zagrebu i sve izvjesnijeg poraza sila Osovine i Nezavisne države Hrvatske, kulturni život se drastično pogoršavao. Smanjenje broja premijera i izvođenja pozorišnih predstava glavne su karakteristika posljednje ratne sezone u Hrvatskom državnom kazalištu. Dvojica intendantata teško su mogla sprovesti svoju željenu repertoarsku politiku s obzirom na neophodnost poglavnikove političke podrške te finansijsku zavisnost od Ministarstva državne riznice koje je pokazivalo nerazumijevanje za glomazne pozorišne troškove. O finansiranju kao ključnom preduslovu organizovanja pozorišne produkcije najskuplje kulturne ustanove u zemlji Snježana Banović piše u poglavlju *Financijsko i pogonsko održavanje kazališta* (str. 159-198) u kojem ukazuje na hroničan nedostatak finansija koji je bitno uticao na umjetnički rad pozorišta. S finansijskim slomom države 1943. godine koincidira i finansijsko-organizacijski slom pozorišta. Ministarstvo državne riznice, kao vrhovni finansijski organ u zemlji, počelo je uskraćivati finansijsku podršku pozorištu, stoga je ovaj bio primoran osloniti se i na druge izvora prihoda: finansiranje iz gradske blagajne, prihodi od prodaje karata, iznajmljivanje pozorišnih dvorana. Sveobuhvatno razmatrajući finansijsko stanje HDK autorica se, uporedo s prihodima, bavila i rashodima u pozorišnoj kasi koji su, između ostalih, nastali dijeljenjem besplatnih karata za povlaštene grupe te održavanjem pozorišne zgrade. U kontekstu financiranja rada pozorišta Snježana Banović je akcenat stavila na težak materijalni položaj pozorišnih radnika koji se pogoršavao kako je inflacija poprimala galopirajuće razmjere. Budući da je finansijski slom bio izraženiji, rad pozorišta sve se više zasnivao na velikom entuzijazmu njegovih uposlenika što je sve slabije

pratila publika zapala u apatiju i beznađe. Pored redovnih predstava tradicionalnih dramsko-opernih i baletnih komada, ratni pozorišni repertoar je upotpunjavao različitim svečanim programima. Bez obzira da li se obilježavala godišnjica stvaranja Nezavisne države Hrvatske ili radni jubilej glumaca, kroz programski sadržaj tih svečanosti obavezno su popularisana ustaška načela, novi državni poredak i kult poglavnik. Na taj način je pozorišna produkcija postajala instrument propagandne mašinerije vladajućeg režima. Propagandne pozorišne mogućnosti nisu bile na raspolaganju samo domaćim vlastima već i osovinskim saveznicama, Italiji i Njemačkoj, čiji su politički, vojni, diplomatski predstavnici redovno organizovali priredbe s izraženim ideološkim dekoracijama. Okončanje takvih aktivnosti bilo je u uskoj vezi s narušavanjem međuosovinskih odnosa te skorog sloma Osovine i NDH. Spomenute *Rprezentativne priredbe i svečanosti* analizirala je autorica u istoimenom poglavlju (str. 199-248) dok je kroz naredno *Umjetnici i njihov položaj u Hrvatskom državnom kazalištu* (str. 249-290) pokušala tematizirati zakonski neuređen položaj pozorišnih radnika, njihovu tešku materijalnu situaciju, društvene obaveze i pripadnost izrazito ustaški orijentisanom *Društvu hrvatskih kazališnih umjetnika*. Okupljanje pozorišnih radnika pod okriljem ovog društva bio je strateški plan režima da sebi osigura vjerne pristalice preko kojih će jednostavnije provoditi kulturnu politiku kreiranu prema ustaškim načelima. Položaj pozorišnih radnika režim je pokušao urediti *Zakonskom odredbom o kazalištu* iz 1944. godine ali ona, zbog sve izvjesnijeg sloma NDH nije manifestovala svoju zakonodavnu snagu i izmijenila poziciju pozorišnih radnika već je samo formalno uredila naj-

važnija vanjska i unutrašnja pitanja pozorišnog života: ograničeni su okviri njegova djelovanja, određena svrha, važnost i dužnosti pozorišne uprave (intendanata, ravnatelja Drame i Opere) te ostalih pozorišnih odjela (financijskog i tehničkog). Međutim, i dalje je nedostatak zakonske regulative uticao na velike platne razlike među uposlenicima pozorišta što je neke od njih dovelo "na rub gladi" (str. 290). S obzirom na rasnu politiku Nezavisne države Hrvatske koja je imala za cilj ariziranje društva odnosno odstranjivanje iz javnog života rasno nepoželjnih Jevreja i Roma, autorica Banović se u svojoj knjizi pozabavila i sudbinom onih pozorišnih radnika koji su zbog svog rasnog porijekla, ali i političkih uvjerenja i nacionalne pripadnosti bili na meti ustaškog režima. U peretposljednjem poglavlju knjige *Nepoćudni u "čistome hrvatskom kazalištu novog duha"* (str. 291-343) prikazala je još jedan model uvođenja "ustaškog duha" u vodeću pozorišnu ustanovu. Sistematskim odstranjivanjem Jevreja te Srba koji nisu pristali na prelazak na katoličku vjeru i svih političkih neistomišljenika vlasti su težile okupljanju čisto hrvatskog pozorišnog kadra koji će zdušno provoditi njenu kulturno-propagandnu politiku. Međutim, ni rasno-politička selekcija pozorišnih radnika nije bila garant njihove odanosti režimu jer se među takvima našao popriličan broj komunističkih simpatizera od kojih su najhrabriji pobjegli u partizane zadajući na taj način udarac ustaškom režimu i utičući svojim primjerom "na progresivne kulturne krugove i rodoljube da smjelije pristupe NOP-u" (str. 333). Sudeći po broju odnih koji su do kraja ostali vjerni ustaškom pokretu i za njegovim vodstvom napustili Zagreb maja 1945. godine (njih 8) autorica zaključuje da Hrvatsko državno kazalište

“nikada nije bilo ustaška utvrda” (str. 347). Tvrdna nacionalistička politika ustaškog režima koja je uticala na sve segmente pozorišnog života, kako kadrovske tako i repertoarske, doživjela je slom s početkom maja 1945. godine. U *Epilogu*, kao zaključnom poglavlju, prikazuje se postratno stanje u preimenovanom *Hrvatskom narodnom kazalištu*. Nove, komunističke vlasti su preko svog reperesivnog aparata pretvorile kulturni život u “oruđe za oblikovanje narodne svijesti” (str. 360) te izvršile kadrovski inženjering premještanjem radnika u novoformirana pokrajinska pozorišta i sudskim osudama zbog njihovog “protivdržavnog” djelovanja tokom rata. Na zadnjim stranicama knjige smješten je *Dodatak* (str. 361-382) sa obimnom i uredno razvrstanom literaturom i izvorima te *Prilozi* (str. 383-466) sa legislativom koja je regulisala položaj pozorišnih radnika i spiskom uposlenika HDK za period 1941 -1945. godine. Na kraju knjige je kao koristan segment metodološke opreme smješteno *Kazalo osoba* (str. 467-483). Osnovne stranice teksta su obogaćene prigodnim fotografijama glumaca, resornih ministara, intendantata, pozorišnih predstava, repertoara te faksimilima zvaničnih dopisa koji vjerno ilustruju tadašnju atmosferu u pozorištu i kulturnom životu NDH. Od koristi su tabelarni prikazi brojnosti gledatelja, prihoda, budžeta, cijena karata koji su, pretpostavljam zbog nedostatka građe, dati za pojedine sezone. Za dublje razumijevanje teme od velike

pomoći je i raširena mreža fusnota koja kao dodatak glavnom tekstu prilaže obilje informacija o pozorišnim predstavama koje su se igrale, o njihovoj režiji, glumcima, scenografiji. Iako Snježana Banović, kao režiserka po primarnoj vokaciji, uspijeva sačiniti respektabilnu sintezu rada vodeće kulturne institucije u Hrvata za vrijeme Drugog svjetskog rata, primjetne su i neke greške, doduše ne tako strane i profesionalnim historičarima. Poput nekih od njih Banovića ne zauzima neutralan stav već djelovanje HDK posmatra sa antifašističkih pozicija što se naročito primijeti pri njenoj analizi ustaške politike. Ni ona ne odolijeva faktografskim greškama te npr. pokazuje nejasno datiranje mandata ministra Stjepana Radića u “vladi Kraljevine Jugoslavije” koja je tek od 1929. godine nosila takav naziv (str. 21), pogrešno naziva resor finansija Državnom riznicom umjesto Ministarstvom državne riznice (str. 163) itd. Iako su primjetni određeni nedostaci to bitno ne umanjuje vrijednost knjige koja predstavlja dragocjen naučni prilog rasvjetljavanju odnosa vlasti NDH prema kulturnim institucijama i istraživanju njene kulturne politike. Stoga, osim stručne javnosti knjiga svojim sadržajem i jednostavnim stilom pisanja i kod običnog konzumenta historijskog štiva izaziva zanimanje za ratni angažman Hrvatskog državnog kazališta i njegovih uposlenika ■

Sanja Gladanac

Husnija Kamberović, DŽEMAL BIJEDIĆ – politička biografija, Mostar 2012., Muzej Hercegovine, 464.

Pisanje biografije neke istaknute političke ličnosti veoma je zahtjevan posao, što pokazuje i ova knjiga. Autor je u *Predgovoru* upoznao čitateljstvo sa svojim namjerama, zatim poteškoćama tijekom pisanja rukopisa, a na poseban se način osvrnuo na dostupnost relevantne arhivske građe, neophodne za istraživanje tema iz suvremene historije. Uspješno završena knjiga rezultat je autorovih napora u pronalaženju najboljeg metodološkog pristupa u pisanju biografije, ali i upornosti u prikupljanju relevantnih povijesnih izvora. Osim toga, naznačeni su i arhivski fondovi u koje je potrebno napraviti uvid kada to dozvole određene institucije.

Džemal Bijedić (22.4.1917., Mostar – 18.1.1977., brdo Inač iznad Kreševa) je tijekom nepunih 60 godina života ostvario bogatu političku karijeru, a iznad svega je ostao narodu u sjećanju kao čovjek s istaknutim ljudskim vrlinama.

Pod naslovima: *Porodica Bijedić, Školovanje Džemala Bijedića, Politička aktivnost pred Drugi svjetski rat i tokom rata 1941-1945.*, autor je opisao obiteljski milje iz kojeg Bijedić potječe, zatim njegovo školovanje i ratni put komunista. Predstavljajući Bijedićevo obiteljsko okruženje, autor je približio čitateljstvu političke, društvene i socijalne prilike u životu hercegovačkog stanovništva prve polovine 20. stoljeća.

Političku djelatnost Džemala Bijedića od 1945. do 1977. godine autor je opisao u tri

poglavlja: *Politička aktivnost poslije 1945. godine, Tri polja aktivnosti i Predsjednik Saveznog izvršnog vijeća od 1971. do 1977. godine.*

Džemal Bijedić je iz rata izašao s činom majora Jugoslavenske armije i njegova poslijeratna karijera počinje aprila 1945. u Odjeljenju OZN-e za BiH, a početkom 1946. imenovan je zamjenikom ministra unutrašnjih poslova u Vladi NR Bosne i Hercegovine, gdje je ostao do septembra 1948. godine. Nakon toga prelazi na mjesto generalnog sekretara Vlade NR BiH do februara 1949. godine. Stvaranjem oblasnih narodnih odbora vraća se u Mostar na mjesto predsjednika Oblasnog odbora Narodnog fronta Hercegovine (1949.-1950.), zatim prelazi na mjesto sekretara Oblasnog komiteta KP BiH (1950.-1952.), kao ličnost od posebnog partijskog povjerenja, sa zadatkom osiguranja prosperiteta hercegovačke, odnosno mostarske oblasti. To je bilo uobičajno za to vrijeme kada su u četiri oblasna odbora, prema tadašnjoj administrativno-teritorijalnoj podjeli BiH, bili postavljani istaknuti komunisti porijeklom iz tih krajeva. Nakon nove državne reorganizacije Bijedić se vraća u Sarajevo, na funkciju člana Izvršnog vijeća NR BiH i na mjesto sekretara Glavnog odbora SSRN (1953.-1955.). Uspostavljanjem sreskih narodnih odbora Bijedić se 1955. vratio ponovo u Mostar, na poziciju sekretara Sreskog narodnog odbora i tu ostao do 1958.

godine, kada ponovo odlazi u Sarajevo u Vladu Republike te nakon dvije godine, 1960., prihvaća dužnost sekretara Saveznog Izvršnog vijeća za zakonodavstvo i organizaciju. Tako se Bijedić u usponu svoje karijere našao u društvu najistaknutijih jugoslavenskih političkih ličnosti, poput Edvarda Kardelja, Aleksandra Rankovića, Mijalka Todorovića, Borisa Krajgera, Koče Popovića i drugih, odnosno u Vladi kojom je u to vrijeme predsjedavao Josip Broz Tito. Polovinom 1962. ponovo je imenovan za člana Savezne vlade i saveznog sekretara za rad, a samo mjesec dana kasnije i predsjednikom Savezne komisije za sprovođenje propisa o raspodjeli čistog prihoda privrednih organizacija i ustanova. Nakon usvajanja Ustava 1963. godine i raspisivanja izbora bio je predsjednik Republičkog vijeća, a od 1967. predsjednik Skupštine SR BiH. Često premještanje istaknutih komunista na različite političke pozicije bilo je karakteristično za jugoslavenski politički život u to vrijeme. Kada bi se u najvišim partijskim krugovima odlučivalo o kadrovskim pitanjima, tada su uglavnom tražene najpogodnije ličnosti za određene funkcije, pogotovo za pojedine regije Bosne i Hercegovine, tada mostarske, tuzlanske, sarajevske i banjolučke oblasti. Mada su relativno brzo ukinute oblasti kao administrativno-teritorijalne jedinice, regionalna terminologija je uglavnom ostajala ista. U toj nomenklaturi Bijedić je bio često postavljan na različite dužnosti u Hercegovini jer se smatralo da on najbolje poznaje probleme tog kraja. U knjizi je autor na mnogo mjesta prikazao i način na koji je odlučivano u vezi s imenovanjem na najviše državne pozicije. Tako npr.: „Na sjednici Izvršnog komiteta CK SK BiH 8. maja 1965. predloženo je da Džemal Bijedić bude izabran za potpredsjednika Skupštine SR Bo-

sne i Hercegovine, s tim da i dalje ostane i na funkciji predsjednika Republičkog vijeća. Nakon toga, 12. maja 1967. izabran je za predsjednika Skupštine SR Bosne i Hercegovine“ (str. 82). Nakon političkih pritiska na ličnost Bijedića iz “mostarske partijske čaršije”, 1962./63. godine, mnogi su smatrali da će njegova karijera ići silaznom putanjom i da tako mogu usporiti njegov uspon k najvišim funkcijama. Međutim, imenovanje za predsjednika Republičke skupštine potvrdilo je njegovu čvrstu političku poziciju. To je bilo vrijeme jačanja republičkih ovlasti u Federaciji, stoga je ova njegova pozicija bila još značajnija. Na toj poziciji ostao je do 26. srpnja 1971., kada odlazi na mjesto predsjednika Savezne vlade, na prijedlog Josipa Broza Tita.

Tijekom razdoblja od 1945. do 1971. godine Bijedić je obavljao različite poslove na svim razinama partijske i državne vlasti. Godine 1968. Bijedić se suočio i sa studentskim demonstracijama u Sarajevu. Njegov odnos prema studentima nije predstavljao političko manipuliranje mladim ljudima već iskazivanje razumijevanja za njihove probleme, a obećanja je nastojao i ostvariti. Tako je ubrzo nakon smirivanja nereda sazvao sjednicu Predsjedništva Skupštine, a svoj je stav iskazao i na sjednici Komisije za visoko školstvo Skupštine SR BiH, zalažući se za reformu Univerziteta i poboljšanje studentskog standarda.

Pod naslovom *Tri polja aktivnosti* interpretirana je važnost Džemala Bijedića u političkom životu i razvoju Bosne i Hercegovine. U okviru triju dijelova teksta objašnjena je borba za integraciju Bosne i Hercegovine, zatim napori za njenu ravnopravnost u jugoslavenskoj federaciji i Bijedićev doprinos afirmaciji muslimanske nacije. Borba za integraciju Bosne i Hercegovine je relativno nova tema u bosan-

skohercegovačkoj historiografiji, a u knjizi je prezentirana na zanimljiv način putem analize najvažnijih pitanja. Među njima su bila ona koja se odnose na međunarodne odnose u hercegovačkoj regiji, s naglaskom na zapadnoj Hercegovini, zatim pitanja privrednog razvoja, osobito izgradnje Aluminijskog kombinata u Mostaru, gradnje pruge Sarajevo-Ploče, izgradnje hidrocentrala i termoelektrana i slično. Nakon zemljotresa u Banjoj Luci započeli su procesi integracije Bosanske krajine putem pružanja pomoći za njenu obnovu ili, bolje rečeno, izgradnju. Autor je ukazao na ulogu Bijedića u ovim procesima, ali je pažnju posvetio i razvoju bosanskohercegovačkih regija, kao što su dijelovi zapadne Hercegovine i Bosanske krajine, koji su tek sredinom, odnosno krajem šezdesetih godina dobili električnu energiju. Detaljnim analiziranjem svih tih događaja autor nam plastično prezentira odnose saveznih institucija i nekih visokopozicioniranih komunista, pa i Tita, prema pružanju pomoći Bosanskoj krajini. Očigledno je da nije pokazana puna solidarnost sa stradanjem Bosanske krajine.

Uporedo s političkim i ekonomskim procesima, obavljanim s ciljem čvršće integracije različitih regija u okviru Bosne i Hercegovine, tekao je i proces stvaranja uvjeta za ravnopravnost Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji. Kao i sva prethodna poglavlja i ovo vrlo plastično objašnjava svu složenost odnosa jugoslavenskih republika međusobno i njihov odnos prema saveznoj institucijama. Autor vrlo konkretno govori o odnosima između hrvatskog, srbijanskog, bosanskohercegovačkog i ostalih republičkih državnih i partijskih rukovodilaca. U ovom dijelu knjige počinje se otvarati pitanje različitih viđenja budućnosti jugoslavenske federacije od

strane srbijanskog i hrvatskog rukovodstva, a u vezi s tim i naklonosti ostalih republika i pojedinaca jednoj ili drugoj opciji. Mada je analizirano mnoštvo političkih situacija i njihovih posljedica, ipak prevladava zaključak kako je, uporedo s dubokom financijskom i ekonomskom krizom jugoslavenske države, teklo osamostaljivanje pojedinih republika. To najbolje pokazuju diskusije na sjednicama različitih foruma kada su svi pokazivali nezadovoljstvo, i oni koji su punili savezni budžet i oni koji su od njega, kao predstavnici nerazvijenih republika i pokrajina, očekivali financijske dotacije. U svim je tim procesima Džemal Bijedić bio u središtu događanja jer je bio na najvišim funkcijama izvršne, zakonodavne i partijske vlasti, a uz to je po struci bio pravnik. Njegovo pravničko znanje iskazano je u kreiranju ustava i ustavnih amandmana krajem šezdesetih godina. Ravnopravnost položaja republika i međurepubličku suradnju bez posredstva Federacije u nekim bitnim pitanjima za te republike Bijedić nije ocjenjivao destruktivnim. Naprotiv, on je taj proces smatrao pozitivnim te u tome vidio rasterećenje saveznih organa nekim pitanjima republičkog i međurepubličkog značaja. U svojim obrazloženjima on je bio vrlo jasan. Jačanju Bosne i Hercegovine doprinio je zalaganjem za stvaranje Akademije nauka i umjetnosti BiH, bez obzira na otpore u susjednim republikama, zatim pokretanjem TV Sarajeva i izgradnjom moderne zgrade RTV-a Bosne i Hercegovine, formiranjem Univerziteta u Mostaru, koji od 14. februara 1977. nosi njegovo ime. U knjizi su na zanimljiv način prezentirani susreti bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva s Titom, koji je često bio njihov gost, u Bugojnu. To je bila ujedno i prilika da se najvećem autoritetu države požale na položaj Bosne i Hercegovine u

Jugoslaviji. Kada se čita ova knjiga, dobiva se dojam da je Bijedić bio prisutan svugdje gdje je trebalo pomoći Bosni i Hercegovini na njenom putu k boljem ekonomskom položaju, ne dovodeći je pri tome u inferiornan položaj u odnosu na ostale republike.

Poseban doprinos raspravama o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini dao je Džemal Bijedić u afirmiranju muslimanske nacije. U ovom odjeljku knjige fascinira jasnoća u izlaganju njegovih stavova o ovoj problematici. S jedne strane s uvažavanjem govori o Srbima, Hrvatima i ostalim, ali isto tako argumentirano obrazlaže nacionalno ime Musliman, a s druge strane odbacuje, uz jasna obrazloženja, nadnacionalna imena jugoslavenstva i bosanstva. Bez velikog teoretiziranja, vrlo konkretno, on vidi bosanskohercegovačko društvo u kojem ravnopravno žive svi narodi i manjine pod svojim nacionalnim imenima. Njegovi stavovi su jasni i prema islamskim centrima u Sarajevu i Zagrebu, kao i prema pojedincima koje u svojim govorima spominje imenom i prezimenom. U citiranim dokumentima u Bijedićevim govorima ne upotrebljavaju se nejasne fraze, niti oni imaju neki nerazumljiv smisao. To je njegova vrlina u izražaju, a ponekad začuđuje otvorenost prilikom karakteriziranja pojedinih ljudi i situacija.

Na mjestu predsjednika Saveznog izvršnog vijeća bio je od 1971. do početka 1977. godine, kada je već bilo vrijeme zategnutih odnosa među pojedinim republičkim elitama. Nastojao je stabilizirati političku situaciju, ali je najviše napora uložio u rješavanje ekonomskih pitanja. Bijedić se morao boriti sa smanjenjem inflacije, zatim troškova života, visokog kreditnog zaduženja zemlje i protiv česte devalvacije valute. Mada su mnogi bili skeptični prema njegovim preduzetim mjerama, on

je uspio stabilizirati poljuljanu ekonomiju. Nakon prvog mandata pokazali su se prvi rezultati stabilizacije, a do kraja 1976. godine stopa rasta industrijske proizvodnje dostigla je 3%; ostvarene su devizne rezerve od 3 milijarde dolara i platni suficit od 330 milijuna dolara. Nakon njegove smrti ekonomska situacija u Jugoslaviji je znatno pogoršana, što se pokazalo u nestašici hrane, benzina te u dodatnom zaduživanju. Kada se sagleda period Bijedićeve vlade, mora se istaknuti koliko je njen predsjednik ulagao truda, rada, strpljenja, upornosti i razumijevanja u već pogoršanoj političkoj situaciji u kojoj se našla Jugoslavija.

Na poseban način autor je opisao Bijedićevu vanjskopolitička djelatnost. Njegova uloga svjetskog diplomata prezentirana je preko brojnih susreta s ličnostima državnog, kraljevskog i premijerskog ranga, ostvarenih posjetama inozemstvu, ali i primanjem uvaženih gostiju u tuzemstvu. Putovanja, kontakti i rezultati susreta predstavljani su u podnaslovima: *Bijedić i zemlje muslimanskog svijeta, Azijske diplomatske turneje i posjeta Australiji, Evropske zemlje, Posjete Sovjetskom Savezu, Posjeta Sjedinjenim Američkim Državama, Posjeta Kini, Ostale afričke zemlje i Posljednji diplomatski kontakti.*

Završavajući knjigu, podnaslovima: *Zavjera ili ..., Zvanični Izvještaj o okolnostima pogibije, Uzroci udesa* i *Šta se radilo nakon udesa*, autor prezentira čitateljima dokumentaciju da bi mogli i sami prosuditi o činjenicama vezanim za veliku tragediju.

Je li bila *zavjera*, ostaje otvoreno pitanje. S još dva podnaslova, *Teorije zavjere – Bahrudin i Mirko* i *Ostaje li Bijedićeva smrt zagonetka?*, autor ostavlja mogućnost daljnjih istraživanja u historijskim izvorima koja su mu bila nedostupna u vrijeme pisanja ove knjige.

Husnija Kamberović knjigu završava naslovima: *Sahrana, Obilježja i uspomene na Džemala Bijedića* i *Na kraju*. U pet priloga objavljena su sjećanja na Džemala Bijedića. To su sljedeći tekstovi: *Zuko Džumhur, Čovjek iz mostarskog sokaka; Drug Džemo, čovjek iz naroda; Bahrudin Bijedić, Ubit će me, mnogo znam; Stane Dolanc, Tito je do kasno u noć razgovarao sa Gadafijem da ne bi mislio o Džemi* i Vesna Šunjić, *Takva je bila Razija*.

Knjiga *Džemal Bijedić – politička biografija*, autora prof. dr. Husnije Kamberovića, vrijedan je znanstveni doprinos u pisanju historije Bosne i Hercegovine/Jugoslavije 20. stoljeća. Osim uspješnog metodološkog obrasca u pisanju ovakve vrste literature, autor je uspio predstaviti ličnost Džemala Bijedića nijansirajući njegove uloge

u mnogim političkim, kulturnim i drugim djelatnostima, od odnosa prema narodu u prvim poslijeratnim godinama do sedamdesetih godina, kada je obnašao najviše državničke funkcije. Kvaliteta knjige je i u stilu kojim je napisana jer nas uvodi u dramatiku događanja u jugoslavenskom/bosanskohercegovačkom društvu u drugoj polovini 20. stoljeća. Pojedina poglavlja u knjizi odvojena su tematski izabranim fotografijama iz Fototeke Muzeja Hercegovine, što knjigu čini i vizualno privlačnom.

Na pitanje kako se sjećati ljudi iz bosanskohercegovačke povijesti, ova knjiga pruža mnoštvo mogućnosti ■

Vera Katz

Ksenija Cvetković-Sander, *Sparchpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945 – 1991). Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slovenisch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, Balkanologische Veröffentlichungen, Band 50, 2011, 453.

Ideološki temelj države za koju su se borili Titovi partizani počivao je na jednakosti svih naroda i pravu svake nacije na samoopredjeljenje. Jezik je pri tome imao ulogu mjerodavnog simbola nacionalnog identiteta. Ipak se za vrijeme postojanja socijalističke Jugoslavije nije uspjela uspostaviti jezička politika koja bi ispunila zahtjeve svih nacionalnih elita. Umjesto toga konflikti oko jezika zaoštravali su se desetljećima, te je jezička politika dala svoj doprinos historiji Jugoslavije. Ksenija Cvetković-San-

der u knjizi "Jezička politika i nacionalni identitet u socijalističkoj Jugoslaviji (1945-1991)" istražuje povezanost jezičke i nacionalne politike. Pri tome suprotna gledišta po pitanju jezika interpretira u kontroverzenu nacionalnog pitanja. Na osnovu široke baze izvora, jezičkih, kulturnih, društvenonaučnih publikacija, štampe i neobjavljenih arhivskih građa analizira jezička pitanja, kao i pitanje njegove standardizacije, ne izostavljajući nedostatak povezanog jezičkog koncepta od strane države.

Sam rad podijeljen je u šest velikih poglavlja, dok u svakom poglavlju nailazimo na brojne podnaslove koji čitatelju pružaju veću preglednost. U uvodu nas autorica prvo upozna sa aktuelnošću jezičkog konflikta. Tom prilikom služi se primjerom Hrvatske u periodu nakon raspada Jugoslavije kada su određene riječi isključene iz upotrebe u hrvatskom jeziku pod objašnjenjem da su "srpske". Naglašena je tvrdnja da za jezik na području bivše Jugoslavije, kao i za naciju važi da se tu ne radi o prirodnom entitetu već o rezultatu odluka. Zatim izlaže cilj istraživanja navodeći da rad treba pokazati koliko su jezičke suprotnosti doprinijele raspadu Jugoslavije, kako su nosioci jezičke politike djelovali i kojim su ciljevima težili. Fokusira se na srpskohrvatski, albanski, makedonski i slovenski, prema podacima iz 1981. godine četiri najraširenija jezika u Jugoslaviji. Nakon upoznavanja sa strukturom rada i korištenim izvorima autorica daje kratak pregled dosadašnjih istraživanja ove teme.

Drugi dio knjige nudi historijski pregled jezičkog pitanja u jugoslovenskom kontekstu, od početka stvaranja nacije do kraja Drugog svjetskog rata. Tu nailazimo na zaključak da se granice pojedinih naroda kakve su bile prije sto godina ne poklapaju sa današnjom slikom. Državne tradicije postoje, ali se tu ne radi o državi na nacionalnom principu, već o državi u kojoj nacija ima sasvim drugi značaj nego danas. Tek u 19. stoljeću dolazi do preokreta i nacionalne isključivosti. Za shvatanje razvoja jezičke politike jako je važno sagledati historijsku pozadinu, pa autorica donosi kratke preglede razvoja jezika koji su u središtu njenog istraživanja. U vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca zajednički jezik bio je stub i dokaz nacionalnog jedinstva. Međutim, nije postojao ni jedan tekst koji

bi opisao taj zajednički srpsko-hrvatsko-slovenski jezik. Slovenski intelektualci zahtijevali su očuvanje slovenskog jezika. Nacionalnim manjinama garantovano je pravo na korištenje sopstvenog jezika u školstvu i javnosti, međutim na Kosovu je došlo do njegovog osporavanja. Nakon kratkog pregleda promjena na polju jezika za vrijeme Drugog svjetskog rata kada je npr. u NDH došlo do "čišćenja" hrvatskog jezika, ili u Makedoniji do prestanka korištenja srpskog, autorica govori o povezanosti politike priznavanja nacija i uspjeha pokreta otpora.

Jezgro istraživačkog rada predstavljaju poglavlja od tri do pet u kojima se detaljno analizira jezička politika socijalističke Jugoslavije. Treće poglavlje obuhvata period od 1945. do 1965. godine, odnosno do zaostavljanja jezičkog konflikta. Ovdje nailazimo na težnje srpskih intelektualaca da se umanje razlike između srpskog i hrvatskog jezika, dok hrvatska strana ističe svoju tradiciju i posebnost. Rasprave su vođene do zaključenja sporazuma u Novom Sadu 1954. godine, kojem autorica posvećuje posebnu pažnju smatrajući da je upravo ovaj sporazum obilježio jedan period u historiji Jugoslavije. Prema sporazumu su centri književnog jezika Zagreb i Beograd. Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca je jedan jezik, sa dva načina izgovora: ijekavicom i ekavicom, a oba pisma latinica i ćirilica su ravnopravna. U ovom periodu na Kosovu je dozvoljena nastava na albanskom jeziku.

"Jugoslovenski jezici na raskršću" naslov je četvrtog dijela u kojem se analizira period između 1965. i 1974. godine. Središte razmatranja predstavlja obrat do kojeg je došlo sredinom šezdesetih godina podizanjem vrijednosti nacije. Svoje kritike na privilegovani položaj srpskohrvatskog jezi-

ka iznijeli su Slovenci. Postavlja se pitanje statusa "manjih" jezika, što je podstaklo promjene u osnovi nacionalne i jezičke politike. U slučaju srpskohrvatskog jezika produbljene su već postojeće razlike. Hrvatska kulturna elita je *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* istakla nezadovoljstvo jezičkom politikom. Ustav iz 1974. godine priznaje hrvatski književni jezik, no to nije moglo spriječiti dalji raskol. Diskusije su proširene i na područje Bosne i Hercegovine gdje je do izražaja došlo staro pitanje, šta znači biti Musliman u Bosni i Hercegovini. Radi li se o vjerskoj, etničkoj ili nacionalnoj pripadnosti? Popis stanovništva iz 1971. godine pružio je mogućnost bosanskohercegovačkim muslimanima da se izjasne kao "Muslimani u nacionalnom smislu".

U petom poglavlju prezentiran je period od 1974. do 1991. godine. Do tada su se jezička pitanja rješavala u intelektualnim i političkim krugovima, a sredinom osamdesetih godina ovo pitanje dobilo je medijsku i pažnju šire javnosti. Slovenski intelektualni krugovi zahtijevali se demokratizaciju Jugoslavije. Nemiri na Kosovu

1981. godine ponovo su iznijeli polemike vezane za jezičko pitanje. Iz Beograda su dolazili zahtjevi da se jezičko-nacionalno jedinstvo proširi van republičkih granica, što je ponovo onemogućilo potpunu standardizaciju jezika.

U Zaključku autorica ističe da političko vodstvo Jugoslavije nije uspjelo kontrolisati niti umanjiti eskalaciju konflikta oko jezika, koji je postao simbol nacionalnog identiteta. Također ističe da rasprave o jeziku nisu nastale kao posljedica raspada Jugoslavije već predstavljaju sastavni problem komunističkog režima.

Na kraju knjige nalazi se popis korištenih izvora i literature, popis skraćenica, te popis imena.

U cjelini, knjiga Ksenije Cvetković-Sander daje detaljan prikaz jezičkih i nacionalnih pitanja, te razvoja književnih jezika na prostorima bivše Jugoslavije. Autorica je vješto uspjela prikazati međusobni uticaj jezičke i nacionalne politike. Proučavanje neobjavljene arhivske građe popunjava nedostatke u historiografiji ■

Aldina Krečo

Hrvatsko proljeće 40 godina poslije. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012, 439.

Protekle 2012. godine navršilo se 40 godina od smjene rukovodstva *Hrvatskoga proljeća* iz reda komunističke partije u Hrvatskoj, sa kojom je definitivno okončan jedan složeni proces dešavanja u političko-

ideološkom ali i ekonomskom smislu u Jugoslaviji na prelazu iz '60. u '70. godine XX stoljeća. Sam tok procesa koji je obilježio Hrvatski reformski pokret, liberalizam u Hrvatskoj, euforija, kontrarevolucija, maspok,

Hrvatsko proljeće, ma koji termin, eufeistički ili pogrdni, kasnije kreiran ili u to vrijeme upotrebljavan, čak i po samom bogatstvu naziva i njihovih tumačenja ukazuje koliko je ova historijska epizoda bila važna, duboka i posvuda prisutna. Tim povodom, je na četrdesetu godišnjicu Hrvatskog proljeća u Zagrebu organiziran međunarodni naučni skup historičara, pravnika, politologa i lingvisti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Suorganizatori skupa su bili Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet u Zagrebu, te Pravni fakultet i Fakultet političkih znanosti. Cilj organizatora skupa bio je pokazati dokle je hrvatska historiografija u odnosu na Hrvatsko proljeće došla do 2011. godine i da se naučno utemeljeno raspravi o jednom od najvažnijih pitanja i samoga događaja hrvatske historije socijalističkog, poslijeratnog razdoblja.

Radovi koji su prezentirani na spomenutom naučnom skupu objavljeni su u zborniku radova. Zbornik pokazuje različite poglede, ponekad i suprotstavljene teze, ali u suštini daje rezultete istraživanja u hrvatskoj historiografiji, ali i historiografijama onih koji se bave ovim periodom i problemom uopće. Radovi zbornika su podjeljeni u nekoliko grupa. Nastojat ćemo dati osvrt na pojedine radove unutar svake grupe. Prva grupa radova se uglavnom bavi pitanjem tzv. „čistih računa“, odnosno finansijsko-ekonomskom pozadinom Hrvatskog proljeća. Iz ove grupe radova izdvojili bismo rad Hrvoja Klasića koji Svibanjsko savjetovanje političkih dužnosnika iz cijele Hrvatske, održano u CK SKH 1968. godine, promatra kao jedan od mogućih i ključnih datuma za početak Hrvatskog proljeća i kao bitnu ekonomsko-političku platformu istoga. Klasić ističe da sam razvoj događaja upućuje da je suštinski problem ležao

u neriješenim ekonomskim odnosima, a da je nacionalno pitanje od sekundarnog značaja kad je upitanju sukob za vrijeme Proljeća.

Drugu grupu čine radovi autora koji se bave jugoslavenskim i međunarodnim kontekstom Hrvatskog proljeća. Radovi nastoje pokazati kako su se događaji u Hrvatskoj osjećali i povezivali sa onima u Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Srbiji ili pak kako su ih vidjeli službeni London (Ante Batović) i Washington (Rinna Kullaa). Aleš Gabrič piše o slovensko-hrvatskim odnosima u ovome periodu ističući bitne zajedničke stavove dva komunistička rukovodstva, ali i bitne razlike koje su bile očigledne, od pitanja službenog jezika do uloge saveznih organa vlasti. Husnija Kamberović uspješno se bavi svim aspektima percepcije Hrvatskog proljeća u Bosni i Hercegovini postavljajući hipotezu da su političke ideje, prije svega „politika čistih računa“, dugo vremena bile dobro prihvaćene u SR Bosni i Hercegovini, naročito od strane tamošnje političke elite, dok su ideje o kulturi, koje je provodila prije svega Matica Hrvatska, naišle na otpor. Po mišljenju autora, Mostarsko savjetovanje iz 1966. godine i službeno priznanje muslimanske nacije, su najbitniji događaji za razumijevanje ideja Hrvatskog proljeća u Bosni i Hercegovini. Milivoj Bešlin posmatra odnos liberalnih političkih elita Srbije i Hrvatske u prijelomnim godinama, kao odnos koji je bio na visokom stepenu političke saradnje i saglasnosti, uviđajući određena neslaganja između dva rukovodstva naročito u pogledu različitog shvatanja srpsko-hrvatskog dijaloga, nejednakog tretmana vlastitih nacionalizama i drugačijih pristupa Titu.

Treću grupu zbornika čine radovi raznog sadržaja koji upotpunjava sliku hrvatskog društva u vrijeme Proljeća, podjela u

hrvatskom društvu i političkih frakcija, kao i njenih glavih aktera. Pojedina izlaganja su posvećena jezičnoj politici, neka književnosti, a neka odnosu crkve spram svih tih dešavanja. Latinka Perović, kao savremenik i učesnik događaja, daje sjećanja na Hrvatsko proljeće u nadi da će ona bar donekle pružiti faktografsku osnovu u daljnim istraživanjima. Goran Sunajko se u svom radu ograničio na prikaz ideje federalizma Mike Tripala, odnosno reformske struje SKH kao grupacije koja je imala legalnu i legitimnu priliku, a to znači unutar postojećeg sistema, da pokuša mijenjati sistem i koja je predvodila ustavne promjene. Za to su se zalagali i ostali akteri Hrvatskog proljeća, ali reformska struja SKH je prednjačila u tome. Iva Lučić se koncentrirala na problem popisa stanovišta u Jugoslaviji iz 1971. godina, a naročito na kontroverze oko popisnih kategorija Jugosloven i Musliman u Bosni i Hercegovini, smještajući ga u politički kontekst 1960-ih i ranih 1970-ih. Ivan Markešić analizira stavove značajnih crkvenih protagonista u vrijeme Proljeća, vrijeme koje je po Markešićevom sudu obilježeno tzv. periodom „*crkvene šutnje*“. U radu se analizira pisanje crkvenog glasila *Glas Koncila* kao i drugih društvenih i političkih glasila tog doba. Zanimljivo je i to što je jedan dio rada posvećen posjeti predsjednika SFRJ, Josipa Broza Tita papi Pavlu VI, 29. marta 1971. godine, i tadašnjim diplomatskim aktivnostima SFRJ i Vatikana. Krešimir Mićanović tok ustavnih promjena koje se tiču ustavnih jezičkih odredbi, koje su afirmirale hrvatski književni jezik, posmatra kroz značaj koji je doprinijela *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, ali i o ulozi tadašnjih lingviatičkih izdanja Matice hrvatske na sveukupnu jezičku politiku u Jugoslaviji. Suzana Coha kroz dimenziju posmatranja Hrvatskoga proljeća

kao neosporno formirajućeg nacionalnog mita, pokušava ulogu hrvatske književnosti u postproljećarskom periodu, a naročito tokom 1990-ih, pokazati kao poprište najplodnijeg (re)produciranja Hrvatskog proljeća kao nacionalnoga mita i kao nacionalne traume. Kako su se kroz udžbenike povijesti u Hrvatskoj, u periodu od 1971. do kraja 1990-ih, prikazivali događaji oko Hrvatskog proljeća (napose Deseta sjednica CK SKH), ali i drugi najsporniji dijelovi udžbenika (sporazum Cvetković-Maček, stvaranje Banovine Hrvatske, ustanak 1941. godine), donosi nam rad Snježane Koren. Tihomir Ponoš pokušava demaskirati predstavu o studentskom pokretu tokom Proljeća kao o monolitnom pokretu. Po njegovom sudu radi se o izrazito pluralnom pokretu unutar samoga sebe, što najbolje dokazuju isprofilirane frakcije tokom studentskih nemira kao i stranačko-političke sudbine najvažnijih aktera dva studentska bloka koja su postojala tokom 1970. i 1971. godine. Rad Srđana Grbića je posljednji iz treće grupe radova i predstavlja prikaz djelovanja Čede Grbića, značajnog komunističkog funkcionera iz reda srpskoga naroda, na temelju njegovog privatnog arhiva. Tu je iznesen pregled njegovog političkog djelovanja, i njegovo vlastito viđenje događaja i procesa koji su zahvatili Hrvatsku i ostatak Jugoslavije krajem '60-ih i početkom '70-ih godina.

Četvrti dio zbornika posvećen je problemu suočavanja savremene historijske zbilje sa hrvatskim reformskim pokretom s početka '70-ih. Albert Bing posmatra utjecaj Proljeća na promjene u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1990-ih uz neizostavnu ocjenu uloge najznačajnijih aktera reformske politike tokom ovoga burnog perioda (djelatnost Ivana Supeka i Mike Tripala). Tvrtko Jakovina je veći dio svoga rada posvetio

Slavoniji tokom Hrvatskog proljeća, pisanju slavonskih dnevnih listova o svim dešavanjima u vezi sa masovnim pokretom, hrvatsko-srpskim obračunavanjima, kao i odnosima između suprotstavljenih snaga na političkoj, idejnoj i kulturnoj razini.

Nakon iščitavanja i analiziranja zbornika radova stiže se dojam da su mnoga do sada neistražena područja dobila materijala za pokretanje novih studija. Ukazano je

ne samo na novu literaturu i izvore, nego i na ono što bi trebalo tražiti dalje. Ovim naučnim skupom i Zbornikom, dalo se jedno novo osveženje u rasvjetljavanju različitih momenata iz najvažnije historijske epizode za hrvatsku i jugoslavensku historiju poslijeratnog/socijalističkog perioda ■

Haris Bajić

Kosta Nikolić, Vladimir Petrović (prir.), *Od mira do rata: dokumenta Predsjedništva SFRJ*. Tom 1, (januar - mart 1991), Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011, 480., Tom 2, (jun – jul 1991): rat u Sloveniji, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, 376.

Kao rezultat rada na projektu *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – između demokratije i diktature*, pred nama je treća tematska zbirka dokumenata koja u dva toma predstavlja ključnu dokumentaciju za razumijevanje raspada Jugoslavije. Autori su ovom prilikom odabrali dokumente sa sjednica Predsjedništva zbog toga što je ono igralo "važnu ulogu u dinamici razvoja jugoslovenske krize"; a same stenografske bilješke predstavljaju autentične stavove saveznih i republičkih političkih elita. Višestranačkim izborima promjenjeni su uslovi političke borbe te se u Predsjedništvu više nisu nalazili samo predstavnici republičkih komunističkih grupa nego i predstavnici novoformiranih političkih stranaka, kakav je slučaj bio sa predstavnicima iz Slovenije i Hrvatske (J. Drnovšek i S. Mesić). Naime, Predsjedništvo je postajalo "podijum za produbljiva-

nje postojećih sukoba" kao i za stvaranje novih. Dokumenti izneseni na ovom mjestu dostupni su kao dokazni materijal i na internet stranici ICTY u predmetu Slobodan Milošević.

Uvodna studija se sastoji iz tri dijela u kojima je obrađeno pitanje nastanka, funkcije i sastava kolektivnog Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koje je uprkos sumnjama i nakon smrti Josipa Broza pokazalo "zavidan stepen kohezije", a koja je zavisila "od kompatibilnosti republičkih političkih elita". Potom je opisana i uloga JNA u krizi te u najkraćim crtama prikazan početak raspada Jugoslavije. Tokom osamdesetih je postalo očito kako se ova institucija, odnosno članovi Predsjedništva, pod pritiskom ekonomske krize i loših međunacionalnih odnosa, sve više vežu za sopstvene republike, čime je sama institucija Predsjedništva

gubila identitet i više nije uspjevala ostati nezavisna. Nakon Titove smrti vrhovni zapovjednik JNA postalo je Predsjedništvo SFRJ, ali je ono u praksi, po pravilu, u vezi armijskih pitanja konsultiralo saveznog sekretara odbrane. Svojevrsno okretanje republika ka vlastitim unutrašnjim interesima, također nakon 1980. godine, omogućilo je da JNA postepeno postane bitan politički činilac u zemlji. JNA je tokom 80-ih bila za evropske prilike reprezentativna vojna snaga, ali je uoči raspada države koncepcijski, doktrinarno i po opremljenosti bila zastarjela i prevaziđena institucija, što se najbolje pokazalo početkom 90-ih godina kada je postala vidljiva potpuna nesnalažljivost u procesima raspada komunističkih sistema u Evropi.

Autori navode kako su ishodište krize u zemlji bili neriješeni srpsko-hrvatski odnosi, a koji su bili ili još uvijek jesu "više stvar iracionalnih simbola nego realnosti", a rat je započeo kada je ukazano na mogućnost rješavanja ekonomske krize, u državi koja je i gospodarski bila daleko razvijenija od zemalja Istočnog bloka, "što samo po sebi ukazuje na iracionalne i antiistorijske motive koji su ga pokrenuli." (I, 30.)

Autori su ukazali na ključne događaje koje su jugoslavensko društvo vodile u vojne okršaje. Početak 1991. godine je obilježen neovlaštenom emisijom više od dvije milijarde njemačkih maraka u domaćoj protuvrijednosti kojom je, prema ocjeni SIV-a, Srbija ugrozila stabilnost dinara, a time i samo jedinstvo zemlje. U Kninu je otprilike u isto vrijeme sprovedena opšta mobilizacija rezervnog sastava milicije te je formiran Oblasni SUP Srpske autonomne oblasti Krajine. Predsjedništvo je potom donijelo i odluku o rasformiranju i razoružanju svih naoružanih formacija koje su izvan komande oružanih snaga SFRJ ili

organa unutrašnjih poslova. (I, 59-60.) Ova odluka je dovela samo do diplomatskog prepucavanja, negiranja postojanja nelegalnog naoružanja te probijanja rokova u kojima se ono mora predati. Tokom ove sjednice od 25. januara 1991. godine razmatrano je i pitanje granica među republikama. (I, 61-87.) Sastankom A. Izetbegovića i S. Miloševića u Beogradu, 22. januara 1991. godine započeli su razgovori o budućnosti Jugoslavije. Nedugo zatim održan je sastanak delegacija Slovenije i Srbije. Ovaj sastanak je u velikoj mjeri određivao dalji tok događaja budući je tada dogovoreno polazište prema kojem pravo naroda na samoopredjeljenje ne može ničime biti ograničeno. Upravo u ovom momentu trebamo i tražiti dodirne tačke Srbije i Slovenije tokom procesa rješavanja jugoslovenske krize, kao i u činjenici da je i M. Kučanu i S. Miloševiću odgovaralo da se određene političke odluke donose izvan državnih i republičkih institucija. Kučan je federalne institucije želio vidjeti samo kao organizatora i moderatora razgovora među republikama (I, 32.), dok je od Miloševića opozicija u Srbiji tražila "da Skupština bude jedino mesto na kome će se utvrditi srpska nacionalna platforma za dalje razgovore" (II, 20.) Jedan od "blještavijih" događaja je, svakako, i emitiranje filma Uprave bezbjednosti JNA u Dnevniku TV Beograd, o uvozu oružja u Hrvatsku, čime je otvorena afera o ilegalnom uvozu naoružanja u Hrvatsku. Stenogram ovog filma je uvršten u zbirku dokumenata. (I, 88-99.) Sjednica tokom koje je emitiran Dnevnik je prekinuta kako bi ga prisutni pregledali. Na sjednici od 13. februara je razmatrana Informacija SIV-a o rezultatima dogovora sa vladama i izvršnim vijećima republika u vezi sa obezbjeđivanjem funkcioniranja SFRJ u prelaznom periodu, te politička budućnost zemlje (što

je stalna tačka dnevnog reda na sjednicama, te je isto razmatrano i 22. februara). (I, 100-180; 181-206.)

Prema autorima, Hrvatski Sabor je usvajanjem *Rezolucije o prihvatanju postupaka za razdruživanje Hrvatske od SFRJ*, 21. februara 1991. godine izazvao reakciju V. Kadijevića koji je B. Joviću, tadašnjem Predsjedniku Predsjedništva SFRJ, ponudio usluge JNA u rušenju vlasti u Sloveniji i Hrvatskoj. Nakon donošenja odluka kojim se Srbi u Hrvatskoj proglašavaju suverenim narodom s pravom na autonomiju (26. februara 1991.), u Kninu je 28. februara donesena *Rezolucija o razdruživanju Republike Hrvatske i SAO Krajine*. Do kraja maja 1991. godine je izabrana i prva vlada ove tvorevine. Na sjednici od 1. marta razmatrani su materijali stručne radne grupe pod nazivom *Koncept sadržaja najbitnijih odnosa u jugoslovenskoj državnoj zajednici i Predlog ustavno-pravnog postupka za izdvajanje iz Jugoslavije*. (I, 247-318.) U Pakracu je nakon preuzimanja zgrade opštine i milicije od srpskih jedinica koje se odigralo krajem februara, a potom i vraćanja istih u ruke hrvatskog MUP-a, 2. marta došlo do prvih oružanih incidenata "na relaciji Hrvatska – JNA", koji su izbili prilikom ulaska snaga JNA u ovo mjesto u zapadnoj Slavoniji. Ovaj je događaj razmatran na sjednici Predsjedništva održane istoga dana u kasnim večernjim satima. (I, 319-369.) Iako u ovim obračunima nije bilo stradalih, ovaj je događaj izazvao novi val mitinga u Beogradu (3. mart), Banja Luci i Kozari, a mediji su iskoristili priliku za potpaljivanje strasti u javnosti.

Autori su događajima koji su se odvijali u Beogradu tokom 9. marta 1991. godine i neposredno nakon toga, posvetili posebno potpoglavlje, a zvanično je riječ o demonstracijama čitave lepeze srbijanske

opozicije protiv Miloševićeva informativnog monopola. Nakon burnih martovskih događaja, Milošević je nastojao vratiti poljuljani autoritet i legitimitet u javnosti. U tome je uspio prikazujući se kao branitelj srpstva. Trodnevna sjednica koja je trajala od 12. do 15. marta 1991. (I, 370-395.) je "predstavljala vrhunac nastojanja vojnog faktora da utiče na rasplet jugoslovenske krize". Borisav Jović je nakon sjednice podnio ostavku na mjesto Predsjednika Predsjedništva. Prije nego što je ostavka povučena, Miloševiću je pružena prilika da potpuno dezavuiraju ovu instituciju u javnosti, što je naročitog učinka imalo u unutrašnjosti Srbije, gdje je i imao glavninu glasačkog tijela. Krajem mjeseca je Skupština Srbije proširila predsjedničke ovlasti Slobodana Miloševića.

Posljednji objavljeni dokument u prvom tomu je stenogram sa proširene sjednice Predsjedništva održane 21. marta 1991. godine. Predsjedništvo je na ovoj sjednici pored razmatranja pitanja političke budućnosti zemlje raspravljalo i o prijedlogu ustavno-pravnog postupka za izdvajanje iz Jugoslavije. Nakon iscrpljujuće rasprave o predviđenim temama zaključeno je da će se razgovor oko najosjetljivijih političkih pitanja nastaviti na sastanku republičkih predstavnika.

Dokumenti objavljeni u drugom tomu kronološki prate razdoblje u kojem će doći do prvih ozbiljnijih sukoba i izbijanja rata. Zaoštavanje krize tokom proljeća 1991. godine je prikazano u uvodnoj studiji. Podjele u Predsjedništvu su bile jasno vidljive nakon pokušaja zavođenja vanrednog stanja, sredinom marta 1991., ali i prilikom nepoštivanja smjene na čelu ove institucije, kada S. Mesić nije izabran za Predsjednika ovog tijela, kako je to proceduralno predviđano. Predsjedništvo se ovim svojevrsnim

skandalom vratilo u žižu interesovanja javnosti. Nova serija udaraca u procesu razbijanja Jugoslavije krenula je sredinom maja, kada je iz Slovenije ocijenjeno da Jugoslavija više ne postoji. Srbija nije propustila da i u ovom momentu istakne svoje tumačenje prava na samoopredjeljenje naroda, te da se u preuređenoj Jugoslaviji mora poštovati demokratski princip – jedan čovjek, jedan glas. U Hrvatskoj se 19. maja 1991. održao referendum na kojem su se građani izjasnili za nezavisnost Hrvatske.

Neovisni jedan od drugog, napori Ante Markovića i Jamesa Bakera, koji su išli u pravcu očuvanja Jugoslavije, bili su neuspješni. Marković je obavio službeni posjet Parizu, gdje je od F. Mitteranda dobio podršku za svoj program privredne reforme. Predsjednik SIV-a je djelovao i u Saboru Hrvatske gdje je 24. juna, prije usvajanja *Deklaracije o uspostavi suverene i samostalne Republike Hrvatske* pokušao hrvatsku političku elitu nagovoriti da ne proglašava nezavisnost te je tom prilikom zastupnike upitao da li su odluke koje namjeravaju donijeti "akt sile ili demokratski proces promena odnosa u jugoslovenskom društvu" te "da li je trenutak odluke o razdruživanju doista čin transformacije koji sobom nosi ekonomsku efikasnost, izgradnju pravne države, slobodu građana, autonomnu štampu, socijalnu pravdu i demokratski napredak ili je to jednostrani akt iza kojeg umjesto privatizacije stoji etatizacija vlasništva, umjesto demokracije stvaranje unitarne države, a umjesto sanacije poduzeća kolaps i stihija." Baker je, s druge strane, potezom odobravanja ekonomske pomoći Jugoslaviji, od koje će biti izuzeta Srbija, potaknuo antiameričko raspoloženje u republici. Nakon ukupno devet sastanaka sa jugoslavenskim republičkim liderima američki državni sekretar je shvatio

da je njegov pokušaj posredovanja u SFRJ doživio promašaj, a impresije je podijelio sa svojim predsjednikom riječima: *we don't have a dog in this fight*. Autori su prikazali sadržaj američke obavještajne procjene iz jeseni 1990. godine (koja se ispostavila kao ispravna), i u kojoj je procijenjeno da će se izjave zvaničnika SAD-a citirati izvan konteksta i da će od jugoslavenskih političara biti upotrebljavane za dobijanje podrške svojih naroda. Isto je tako u procjeni ispravno predviđeno da Sovjetski Savez neće imati direktan utjecaj na ishod rješavanja krize u Jugoslaviji te će tokom ovog procesa biti posmatrač, a ne učesnik. Jedan od posljednjih konkretnih pokušaja u potrazi za rješanjem jugoslovenske krize bio je prijedlog A. Izetbegovića i K. Gligorova, s kraja maja mjeseca 1991. godine u kojem je prema principu 2+2+2 predviđena asimetrična federacija. *Platforma* je javnosti predstavljena 4. juna 1991. godine. Prema Izetbegovićevim riječima ona je pružala mogućnosti za konstruktivne razgovore budući da su u njoj objedinjeni principi države i kontinuitet Jugoslavije, što je bila želja Srbije, koja je uz Crnu Goru trebala biti središte federacije (odnosno konfederacije), a istovremeno je, s druge strane, *Platforma* ostajala i na načelima suverenosti republika koje je traženo u Sloveniji i Hrvatskoj. One bi, unutar zajednice, bile onoliko suverene i autonomne koliko bi to smatrale za potrebno. Bosna i Hercegovina te Makedonija bi prema *Platformi* bile polusamostalne, ali konstitutivne republike, a izraženo je i vjerovanje u zadržavanje dotadašnjeg imena države – Jugoslavija.

Slovenija je svoj put zacrtala nakon održavanja referenduma građana za nezavisnost održanog 23. decembra 1990. godine, u kojem je 88% biračkog tijela glasalo "za". Koordinirano sa odlukama Sabora u

Hrvatskoj, slovenski parlament je 25. juna usvojio ustavni akt o osamostaljenju i za to predviđene zakonske radnje. (II, 85-87.) *Povelja o nezavisnosti Slovenije* i *Deklaracija o nezavisnosti Slovenije* su objavljene 26. juna 1991. godine, te je nakon toga, tokom dana slovenska milicija preuzela kontrolu nad graničnim prijelazima, sa kojih su državni simboli SFRJ zamjenjeni slovenskim. Reakcije na ove odluke Slovenije i Hrvatske (25-26. juna) su u Skupštini Jugoslavije i Skupštine Srbije tumačene kao neustavne i jednostrane, a tražen je i oružani odgovor. SIV je odluke ocjenio kao političko-pravno i faktičko izdvajanje iz Jugoslavije, ali s druge strane i da predstavljaju jednostrane akte koje ih čine nelegalnim i nelegitimnim. Vlada je svoje reakcije ograničila na pitanje kontrole državne granice. Veliki predmet rasprava je izazvala upravo naredba SIV-a prema kojoj su savezna milicija i granične jedinice JNA bile ovlaštene da obezbijede "izvršavanje saveznih propisa o prelasku državne granice na teritoriji Republike Slovenije". (II, 90-91) Ova je odluka i naredba od vojnih struktura protumačena kao svojevrsno vladino odobrenje za pokret JNA u Sloveniji. (II, 40-41.) Slovenska je vlada pismom SIV-u, za koje vojni zapovjednici nisu znali, najavila da će se akcija JNA smatrati agresijom. Pored navedenog, zapovjedništvo Pete vojne oblasti nije imalo uvid u cjelovite planove koji ukazuju na trajavost i neupućenost, budući su smatrali da će izlazak tenkova JNA na ulice izazvati strah te da do otpora slovenske TO neće ni doći. Tako su golobradi regruti JNA u Sloveniji, kojima nije rečeno ni gdje, ni zašto idu zapravo poslani u "ratnu avanturu sa nesagledivim posledicama." (II, 44-45.) Pored uspjeha u vatrenim okršajima protiv JNA (u kojima Armija nije pokrenula svoje pune efektivne), teritorijalci Slovenije

i slovensko rukovodstvo uspješno su vodili i koristili informativno-propagandni rat. Vojno rukovodstvo Armije je bilo podijeljeno na one koji su željeli nastaviti djelovanje uz pomoć avijacije i na one koji su predlagali povlačenje na granice "srpskih teritorija" u Hrvatskoj.

Miloševićeva reakcija je uslijedila krajem juna, nakon gotovo izvjesnog debakla JNA u Sloveniji. U javnost je plasirana promjena koncepta prema kojem se Slovenija treba otcijepiti, isto kao i oni djelovi Jugoslavije i to linijom koja je odgovarala Miloševiću, što je bio jedan od predmeta razgovora Miloševića i R. Karadžića. (II, 106-108.) Ubrzo je, početkom jula, pažnja javnosti skrenuta na atentat (kasnije je postalo jasno) hrvatskih ekstremista na načelnika osječke policijske uprave, Josipa Reihla Kira i saradnike. Dogovor o apsolutnom prekidu vatre u Sloveniji je postignut na sjednici Predsjedništva 4. jula 1991., a imao se provesti najkasnije do 7. jula, kada je usvojena *Brijunska deklaracija*. (II, 112-135.) Odluka o premještanju jedinica JNA donesena je 18. jula, što je trebalo okončati u roku od tri mjeseca. (II, 282-284.) Prema autorima ovaj potez predstavlja suštinsko priznavanje slovenačke nezavisnosti i samo jednu u nizu od pogrešnih procjena. Odluka je isto tako označila i kraj socijalističke Jugoslavije – države kakvu više nitko nije želio.

Autori su na kraju Toma 1 priložili hronologiju koja je nastala u okviru priprema za sjednicu 12. marta 1991. godine u Predsjedništvu SFRJ, a spisak konsultiranih izvora, memoarske građe i ostale relevantne literature, na kraju Toma 2 ove zbirke dokumenata, što će uvelike olakšati posao istraživačima koji se bave procesom raspada Jugoslavije i historijom postsocijalističkog razdoblja države koja je *odumrla*. Objavlivanjem ove dokumentacije izda-

vači su uvelike doprinjeli mogućnostima stvaranja plastičnije slike historije raspada Socijalističke Federativne Republike Jugo-

slavije koje je ključno za razumijevanje razdoblja koje je uslijedilo ■

Edin Omerčić

Amra Čusto. Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. – komparativna analiza. Sarajevo: Institut za istoriju, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, 2013, 142.

U okviru izdavačke djelatnosti Instituta za istoriju, ovaj put u suizdavaštvu sa Kantonalnim zavodom za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, izašla je nova knjiga, autorice Amre Čusto, pod naslovom *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. – komparativna analiza*. Ovo djelo rezultat je istraživanja napravljenih za magistarski rad koji je odbranjen 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Izazovi s kojim se suočila autorica bili su brojni, s obzirom da nije bilo lahko istraživati i komparirati dva dijametralno različita društveno-politička sistema. U socijalističkom periodu u Sarajevu se podižu spomenici radi sjećanja na Drugi svjetski rat, odnosno s ciljem izgradnje sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu (NOB), narodne heroje i tekovine revolucije te se razvija jedinstvena memorija na ta dešavanja. Za razliku od toga, u periodu poslije raspada Jugoslavije i po završetku ratnih dešavanja 1992-1995. godina nastupa sasvim drugačije vrijeme, kada zbog podijeljenosti bosanskohercegovačkog društva, sagledavanje kolektivnog sjećanja u Sara-

jevu predstavlja samo jednu interpretaciju stvarnosti.

Kao osnovna izvorna podloga u istraživanju korišteni su spomenici NOB-e i radničkog pokreta te spomenici posvećeni 1992-1995. godini, kao i evidencija spomenika koju posjeduje Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajeva. Osim toga, korištena je i građa iz Arhiva Bosne i Hercegovine, prije svega iz fonda SUBNOR – Komisija za njegovanje tradicije NOR-a. Rad se bazira i na brojnoj štampi te značajnom popisu relevantne literature, knjiga i članaka, kao i brojnim internet izvorima.

Knjiga je koncipirana iz više poglavlja. Tematski posmatrano mogu se izdvojiti tri cjeline, dvije veće i jedna manja. Prvu sadržnu cjelinu čini analiza spomeničke kulture iz socijalističkog perioda vezane uz Drugi svjetski rat, partizane i NOB, dok drugu cjelinu čini analiza spomeničke kulture iz perioda poslije 1995. godine koja se bazira na dešavanjima iz ratniog perioda 1992-1995. godina. Treće, nešto manje poglavlje knjige predstavlja komparaciju dvije spomenute problematike, te uočava koje su to njihove sličnosti a koje razlike.

Uvodom nas autorica nastoji približiti temi istraživanja, uz kratak osvrt na literaturu koja obrađuje pitanje kulture sjećanja i kolektivne memorije, kako strane tako i domaće provenijencije koja joj je poslužila za utvrđivanje osnovnih ciljeva i pravaca u istraživanju te pri *teorijskom strukturiranju rada*. U ovom dijelu iznijeta je naučna pretpostavka rada te je istaknuto osnovno pitanje koje se nametnulo tokom istraživanja a to je *zašto su spomenici bitni za interpretaciju i masovnu percepciju prošlosti, te kako sadržaj promovirane memorije kroz 'govor' spomenika dolazi do običnog građanina i kako ga on usvaja (15)*.

Svjesna važnosti razumijevanja kolektivnog sjećanja autorica u poglavlju *Spomenici i sjećanja* ukazuje na različite načine iskazivanja istog, kroz nazive ulica, trgova, javnih institucija, komemoracije i slično te posebno izdvaja spomenike. Kolektivno sjećanje je često selektivno i u službi vladajuće ideologije kao i spomenici koje autorica definiše kao spoj slike, simbola i ideja. To se najbolje manifestovalo prilikom smjene političkih sistema gdje su nerijetko (skoro uvijek) stradavali spomenici jer su bili nosioci drugačije kolektivne svijesti. Oni su mijenjani, uništavani ili jednostavno zapušteni. Prvi spomenici u Bosni i Hercegovini, nastali tokom XX stoljeća, vezani su uz rat i ratna dešavanja. Kao primjer istaknut je događaj koji je bio povod za izbijanje Prvog svjetskog rata a odigrao se u Sarajevu. Radi se o ubistvu Franca Ferdinanda i njegove supruge od strane Gavrila Principa. Na spomen - ploči podignutoj na mjestu tog događaja tekst je mijenjan čak četiri puta i svaki put u skladu sa izmjenama društveno-političkih okolnosti. Komunističke vlasti su kulturu sjećanja na NOB-u i Drugi svjetski rat gradili preko spomenika, spomen-obilježja, kosturnica, partizan-

skih globalja te posebnih komemorativnih manifestacija vezanih za ta mjesta. Obzirom da su spomenici igrali važnu ulogu u formiranju identiteta nije ni čudo da se oni stoga lociraju na izuzetno istaknutim i prometnim lokacijama, naprimjer, u blizini škola, u dvorištima institucija, na trgovima i slično.

Memorijalna kultura koja se veže uz Drugi svjetski rat imala je za cilj predstavljanje i veličanje NOB-e, partizanskih boraca te je događaje prikazivala selektivno i uvijek uz isticanje partizanskih jedinica. Upravo ovu problematiku obrađuje autorica u poglavlju *Izgradnja kolektivnog sjećanja u Sarajevu kroz spomenike NOB*. Moglo se razlikovati više vrsta zastupljenih spomenika kao na primjer spomen-ploče, spomen-biste, spomen-česme, spomen-kosturnice, spomen-kompleksi i slično. Uz spomen-obilježja organizovane su posebne manifestacije koje su najčešće vezane uz određene jubileje, a njihovo oragizovanje je bilo stereotipno. Autorica primjećuje kako se najveći broj spomenika gradi tokom 50-ih i 80-ih godina, dok se tokom 60-ih i 70-ih nastoji osigurati njihova zaštita. Istraživanja su pokazala kako se u Sarajevu uglavnom podižu manji spomenici, a prvi značajniji monumentalni spomenik gradi se tek 1981. godine – spomen kompleks Vraca. Na koncu se zaključuje kako spomenici često nisu uspjeli da prežive društveno-političke tranzicije.

Drugi tematski segment ove knjige predstavljen u posebnom poglavlju *Kultura sjećanja na period 1992-1995*. obrađuje pitanje spomeničke kulture poslije 1995. godine na prostoru Sarajeva radi sjećanja na ratna dešavanja 1992-1995. godine. Iz ovog poglavlja jasno se vidi kako su osnovni pokretači nove kulture sjećanja bile državne institucije ili organizacije pri njima

kao što je Ministarstvo za boračka pitanja, Fond Kantona Sarajeva za izgradnju i očuvanje groblja šehida i poginulih boraca, memorijalnih centara i spomen obilježja žrtava genocida, te druge institucije poput Islamske vjerske zajednice te brojnih udruženja boraca i veterana. Ono što posebno karakteriše ovaj period za razliku od ranijeg jeste činjenica da se koristi sasvim drugačija simbolika u spomeničkim predstavama koja se veže uz nacionalno i vjersko. Posebna mjesta sjećanja činila su šehidska groblja, a kao memorijalni kompleks izdava se šehidsko groblje Kovači.

Osim što je autorica napravila izuzetno obimno istraživanje o utvrđivanju spomeničke kulture sjećanja u dva oprečna politička sistema u posebnom poglavlju *Komparacija, sličnosti i razlike* prezentirano nam je i njihovo poređenje kao i rezultati tog istraživanja. Uočava se da je kod izgradnje spomenika u oba slučaja forma bila ista, naprimjer, oko spomenika su organizovane različite manifestacije, sportska takmičenja, literarna takmičenja i slično. Ono što ih je u tom slučaju razlikovalo je sadržaj koji je bio potpuno drugačiji. Institucionalni način izgradnje spomenika također je bio isti, kao i njihov smještaj u javnom prostoru. Jedna od razlika ogledala se prilikom korištenja simbola, jer su spomenici predstavljali zvanični pogled na historiju.

Na koncu, autorica u zaključku rezimira napisano u knjizi te ističe kako su spomenici poslužili kao izvor u proučavanju kulture sjećanja te kako je pri tome vodila računa o kontekstualizaciji društvenih, ekonomskih i političkih dešavanja. Ipak, ostalo je otvoreno pitanje koliko su često poruke koje su slate izgradnjom spomenika zaista stizale do recipijenta i učestvovala u formiranju kolektivnog sjećanja.

Zahvaljujući ovoj knjizi bosanskohercegovačka historiografija obogaćena je djelom koje naučno utemeljeno i argumentovano obrađuje jednu novu, dosada ne obrađenu problematiku, pitanje spomenika i njihovog utjecaja na razvoj kolektivnog sjećanja, tačnije promišljanje o vezi ideologije i kolektivnog sjećanja. Vrijednost ovog rada je tim veća jer se on ne bazira samo na istraživanju jednog društveno-političkog uređenja i njegove ideologije, već posmatra i komparira zadanu problematiku kroz socijalistički period i sjećanje na Drugi svjetski rat, te period poslije 1995. godine i kulturu sjećanja na ratna dešavanja 1992-1995. godine. Izdavači su nam bez sumnje ponudili jedan nov, svježiji pristup u izboru tema i njihovoj obradi, koje je namijenjeno ne samo za stručnu već i za širu čitalačku javnost ■

Aida Ličina Ramić

Božidar Jezernik (ur), *Imaginarni Turčin*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010, 315.

Zbornik radova *Imaginarni Turčin* rezultat je niza manifestacija održanih na Filozofskom fakultetu u Ljubljani koje su počele 2004. godine pod nazivom *Kultura tolerancije* da bi naziv kasnije bio promijenjen u *Kultura suživota*. Posljednja u nizu manifestacija u okviru ove serije održana je 2007. pod naslovom *The Image of 'the Turk' on the Territory of Present-Day Slovenia and the Image of the 'Frank' in Osmanlis*. Upravo je dijalog turskih i slovenskih naučnika bio osnov za nastajanje ovog zbornika koji, ipak, tematski ali i prostorno, nadilazi spomenute okvire.

Ukupno 14 radova koji se nalaze u ovom zborniku različiti su i po pristupu (historijski, antropološki, sociološki, itd), temama, ali i kvalitetu. U zborniku su sadržani sljedeći radovi: Božidar Jezernik, *Uvod: Stereotipizacija "Turčina"*; Rajko Muršič, *O simboličkom drugojačenju ("Turčin" kao preteće Drugo)*; Ozlem Kumrular, *Stvaranje predstave o "Turčinu" na Sredozemlju u 16. stoljeću (Samorefleksija spram antipropagande)*; Miha Pintarič, *Ko su Panurgijevi "Turci"*; Nedret Kuran-Burçoglu, *Predstave "Turčina" u nemačkim medijima od ranog modernog doba do prosvjetiteljstva*; Peter Simonič, *Valvazorov nasledni neprijatelj*; Žale Parla, *Od Bajronovog Ćaura do Jezernikove "Divlje Evrope" (Teorija ili istorija)*; Bojan Baskar, *Prvi slovenački pesnik u džamiji (Orijentalizam u putopisima jednog pesnika s periferije Carstva)*; Alenka Bartulović, *S Turčinom imamo*

stari dug i bolje da ga namirimo (Osmanlijski upadi kroz diskursivnu optiku slovenačke historiografije i književnosti i njihova primenljivost u XXI veku); Nazan Aksoj, *Drugi u ranim turskim romanima*; Aleksandra Njeviara, *Dragi Komšija, taj "opaki ubica" (Slika "Turčina" u poljskom jeziku i književnosti)*; Bulent Aksoj, *Muzika Osmanlija viđena zapadnjačkim očima*; Svanibor Petan, *"Alaturka-alafranga" kontinuum na Balkanu (Etnomuzikološke perspektive)*; Ajhan Kaja, *Doba obezbeđivanja (Osporavanje multikulturalističke i republikanske političke integracije)*; Marko Šuica, *Percepcija Osmanskog carstva u Srbiji*.

Ako se posmatra teorijski, osnovno pitanje koje se razmatra u ovom zborniku jeste pitanje *drugog*, *drukčijeg* kao i samog procesa *drugojačenja* i njegove uloge u nastanku savremenih identiteta. Većina naših identiteta upravo se zasniva na postojanju *drugog*, pri čemu se pokušaj redefiniranja tog *drugog* posmatra kao gubljenje vlastitog identiteta. *Turčin* je za mnoge evropske narode odigrao ključnu ulogu *drugog*, još od 15. stoljeća i širenja Osmanskog carstva pa sve do modernih dana.

Na percepciju *Turčina* u evropskim zemljama nesumnjivo su utjecale dvije činjenice: pozicija i stanje same Evrope, te stanje Osmanskog carstva, pri čemu je ova prva možda i važnija. U nizu radova u ovom zborniku pokazano je da su evropski vladari svjesno podsticali strah od *Turčina* radi

vlastitih interesa: jačanje centralne uloge vladara u sukobu s plemstvom, umirivanje nezadovoljnih podanika, stvaranje saveza s drugim vladarima, legitimizacija vlasti itd. Sve dok je u Evropi dominantno pitanje bilo religijsko, kroz tu je prizmu Osmansko carstvo posmatrano kao *nevjernik*. Nakon što je sredinom 17. stoljeća Evropa okončala religijske ratove i počela izgrađivati novu napredniju civilizaciju, *Turčin* postaje *barbarin* kojeg treba *civilizirati*. Vojni sukob Osmanskog carstva s evropskim zemljama predstavljan je kao ideološki sukob Orijenta i Okcidenta, islama i kršćanstva, civilizacije i barbarstva... Po toj već postojećoj matrici Osmanlije su bili nasljednici svojih prethodnika: Perzijanaca, Mongola, Tatara itd. Iako je optika koja je dominirala tokom 16. stoljeća Osmanlije vidjela kao vojne neprijatelje, nikada nije postojala jasna linija razgraničenja između vojnog, vjerskog ili kulturalnog neprijatelja. Ipak, Osmansko carstvo nije igralo sasvim pasivnu ulogu u kreiranju slike o sebi. Dok je širilo svoje teritorije i protezalo svoju moć na susjedne zemlje, Osmansko carstvo je koristilo taktike arogancije, veleljepnosti i prijetnji. Nerijetko su sami podsticali zastrašujuće priče, ponekad te priče potvrđujući i primjerima, a sve s ciljem da kod suparnika izazovu strah i predaju.

Pa ipak, nikada slika o *Turčinu* nije bila jedinstvena. Ona je bila različita od zemlje do zemlje, ali se i u jednoj zemlji vremenom mijenjala. Ako je Osmansko carstvo na vrhuncu svoje moći, za vrijeme vladavine sultana Sulejmana I, bilo primarni neprijatelj za tolike evropske zemlje, ono je za Francusku i njenog kralja Fransou I bilo vjerni saveznik u dugotrajnoj borbi protiv Karla V. Balkanske srednjovjekovne države koristile su Osmanlije kao saveznike u svojim dugotrajnim borbama, pozivajući

ih na svoj teritorij i koristeći ih protiv svojih, istovjernih, feudalnih neprijatelja. Primjer Poljske možda je najsvjetliji primjer kako se u jednoj zemlji mijenjala percepcija *Turčina* kroz vrijeme. Kada su Poljaci, predvođeni Janom Sobjeskim, spasili Beč od osmanske opsade, *Turčin* je predstavljen kao *nevjernik*, *opaki ubica* i sl. Kada su poslije Poljaci izgubili svoju državu koja je podijeljena između svojih susjeda, među ostalima i Habsburške monarhije, primarni neprijatelji postali su *nezahvalni* Nijemci. Također, kada je Rusko carstvo u 19. stoljeću postalo primarni neprijatelj Velikoj Britaniji, očuvanje Osmanskog carstva bilo je pitanje za koje su Britanci bili spremni ratovati. S obzirom na sve značajniju ulogu javnog mnijenja u to vrijeme, često je bilo potrebno *Turčina* predstaviti u jednom sasvim pozitivnom svjetlu, za razliku od naslijeđene slike iz prethodnih stoljeća. I za samu Habsburšku monarhiju, koja je stoljećima ratovala s *Turčinom*, u drugoj polovini 19. stoljeću Osmanlije postaju *sirromašni* i *čestiti* koji zaslužuju njihovu pomoć u očuvanju carstva, dok su Grci *lijeni* i *podli*, Srbi *svinjari* a Crnogorci *razbojnici* i *glavosječe*, a stvarni neprijatelj su, kao i za Britance, Rusi. Danas je Turska članica NATO-saveza u čijem je okrilju većina zemalja u kojima je *Turčin* stoljećima predstavljan kao primarni neprijatelj.

Negativna slika *Turčina* u mnogim evropskim zemljama je naslijeđena, ali u posljednje vrijeme i oživljena. Poruke koje ljudi primaju iz svakodnevnih životnih zbivanja često se povezuju s prošlošću. Ekonomska kriza, strah za radna mjesta i sl. dovodi do neprijateljstva prema velikom broju turskih imigranata koji se automatski povezuju sa svojim precima. Kako su njihovi preci bili prijetnja za kršćanstvo, civilizaciju i Evropu, i današnji Turci, kao jeftina

radna snaga, predstavljaju prijetnju protiv koje se treba boriti. S obzirom na to da je Osmansko carstvo bilo najjači zaštitnik i predstavnik islama, u kontaktu Osman-skog carstva i Evrope bilo je prisutno poistovjećivanje islama i *Turaka*. Ista je praksa u mnogim slučajevima prisutna i danas, pri čemu je zahtjev da se *Turcima* (ustvari, radi se o slovenskim muslimanima) zabrani gradnja islamskog centra u Ljubljani jedan od primjera.

Iako zbornik ne tematizira šire pitanje percepcije Osmanskog carstva od drugih balkanskih naroda, smatramo važnim dotaknuti se i tog pitanja, s obzirom na to da su upravo oni imali izravni kontakt s Osmanskim carstvom tokom jednog dužeg perioda. Kako je u uvodnom radu pokazao B. Jezernik, čak je i historičarima i dalje teško razlučiti činjenice od propagande i mitova o *Turčinu*. M. Šuica je na primjeru Srbije i njene savremene percepcije Osmanskog carstva ukazao na česte slučajeve u kojima se historiografija namjerno koristi u kreiranju slike imaginarnog *Turčina*, kroz državne praznike, knjige i školske udžbenike.

Možda je upravo kod mnogih balkanskih naroda *Turčin* najjasnije imao ulogu *drugog* u nastajanju njihovih savremenih (nacionalnih) identiteta. U periodu kada su počinjali izgrađivanje modernih nacija i nacionalnih država Osmansko carstvo je bilo neprijatelj protiv kojeg je to trebalo izvojevati. Proces deosmanizacije, kroz arhitekturu, kulturu, ali i ljudske žrtve, morao je biti proveden u tom vremenu. Postojanje mita *predziđa* (kršćanstva), prisutnog kod većine balkanskih naroda, podrazumijevao je, uglavnom, predziđe koje je branilo ostatak Evrope od islama predstavljenog u liku Osmanskog carstva. U borbi protiv Osmanskog carstva balkanski su narodi

vidjeli svoju historijsku ulogu, vidjeli su žrtvu koju su oni podnijeli za dobrobit ostatka Evrope. Jačanje današnje Turske i njeno vraćanje na ekonomsku i političku scenu u regionu kod mnogih je dočekano negativno. U Grčkoj, usljed ekonomske krize, sve je glasniji pokret protiv Turske, pri čemu pojedini političari govore i o ponovnom osvajanju Carigrada. Pojedini analitičari, prikazujući današnju savremenu politiku Turske i nazivajući je *neosmanizam*, zaključuju da savremena nastojanja Turske nisu *a priori* ni dobra ni loša (po druge države i narode), ali potom apokaliptički upozoravaju: *Najopasnije je, ipak, neznanje (o neosmanizmu op. N.N.) na koje niko više danas nema pravo, jer već sutra može biti kasno za učenje* (D. Tanasković, *Neosmanizam*). Ovdje je povezivanje savremene Turske i njene politike s Osmanskim carstvom očito, ne samo na razini imena nego i ciljeva, metoda i eventualnih posljedica.

Jedan od najdrastičnijih primjera banalizirane i devijantne predstave *Turčina* bila je ideja da je rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) bio novi obračun Srba s *Turcima*. Nakon ulaska Vojske Republike Srpske u Sreberenicu, neposredno prije genocida, njen komandant Ratko Mladić izjavio je da je došao trenutak (...) *da se posle bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom prostoru*. Inače, i u ovom je zborniku skoro u potpunosti zapostavljeno razmatranje pitanja kakvu su percepciju Osmanskog carstva imali i imaju muslimanski narodi na Balkanu. Kod pojedinih (npr. Albanci) možda bismo također mogli govoriti o *Turčinu* kao *drugom*, kao suprotnosti na kojoj je građen njihov savremeni nacionalni identitet. Ali, treba imati u vidu da postoje i oni evropski narodi kod kojih *Turčin* ne samo da nije odigrao ulogu *drugog* u kreiranju njihovih savremenih identiteta nego su se

i sami ti narodi (samo)poistovjećivali s *Turcima*. Bošnjaci i drugi slavenski muslimani, ali i muslimani Kavkaza i drugih predjela, dobar su primjer u tom kontekstu.

Ostaje pitanje kako naslijeđene i u posljednje vrijeme oživljene (a u nekim slučajevima i nikad potisnute) stereotipe i mitove o *Turčinu* prevazići danas. Poziv da se savremeni problemi (npr. borba za radna mjesta) ne povezuju s dalekim historijskim događajima čini se dobrom osnovom, ali neminovno nameće pitanje kako do toga doći. Upoznavanje ljudi i naroda na svim nivoima i načinima dobar je osnov za početak. Ako su u prošlosti zapadni vladari i mogli širiti sliku o strašnom *Turčinu* zarad

svojih ciljeva, danas, usljed razvoja znanja i komunikacije, to je teže, ili bi barem trebalo biti. Turizam, filmovi, televizijske serije, ali i migracije sa Zapada prema Turskoj, kako je istaknuto u nekoliko radova u ovom zborniku, neki su od načina razbijanja stereotipa i kreiranja nove vlastite slike. Čovjek se, u većini slučajeva, boji onog što mu je nepoznato, strano. Zbornik radova *Imaginarni Turčin* vrijedan je upravo u tom kontekstu: upoznaje nas s našim i tuđim stereotipima i mitovima i poziva na kritičko promatranje i redefiniranje i sebe i drugog ■

Nedžad Novalić

Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 258.

Sasvim je moguća aluzija na reviziju dosadašnjih rezultata istoriografije u Bosni i Hercegovini i o Bosni i Hercegovini, tumačenja, objašnjenja, odabira dobrih i loših, naših i njihovih koju sugerira, ipak, pomalo intrigantan naslov Zbornika radova o prvoj godini u kojoj i Bosna i Hercegovina ulazi u novi svjetski rat, *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Mameći takvim naslovljavanjem budućeg čitaoca, bilo laika ili stručnjaka, da ga prelista i pročita, prezentovani sadržaj Zbornika dokazat će mu koliko je takav eventualni prvi utisak pogrešan i neodgovarajući u tom tako popularnom smislu koji su prihvatili pojedini krugovi naših susjeda, pa i šire, pri čemu ni pojedine pisanije u našoj zemlji nisu zaostajale za tim tendencijama zamjene jedne ideološke matrice drugom, kada, prosto rečeno, bje-

lo postaje crno i obrnuto.

Pored toga, potrebno je i nešto detaljnije spoznati i o samom Institutu za istoriju kao izdavaču ovoga Zbornika, koji nije, u cjelini, oportuno i pragmatično pao u iskušenje takve vrste. Od devedesetih godina kontinuirano nizom međunarodnih naučnih skupova i okruglih stolova, izdavačkom djelatnošću, monografijama i časopisima potvrđuje da je preslušavao i dalje preispitivajući dosadašnje rezultate istorijske nauke, istovremeno na temelju dotadašnjeg inovirajući je modernizovao je svoju naučnu djelatnost. Kao svojevrsni svjedoci tu su za pomenuti samo neki objavljeni rezultati sa međunarodnih konferencija u organizaciji Instituta, kao što je: *Istoriografija o Bosni i Hercegovini 1980.-1998.*, održane 1999. godine, zatim *Historijski mitovi na Balka-*

nu iz 2002., *Dijalog povjesničara-istoričara* u Mostaru 2003. ili međunarodni naučni skup koji se upravo bavio ovom temom 2006. godine: *Revizija prošlosti na prostori- ma bivše Jugoslavije*.

Rezultati naučne konferencije, održane u dva dijela u Konjicu i Mostaru 23. i 24. juna jubilarne 2011. godine, objavljeni u ovome Zborniku, po svome dometu sa ograničenim brojem učesnika, od kojih neki, nažalost, nisu predali svoja zanimljiva saopštenja, nisu samo svojevrсно prigodno obilježavanje jubilarne godišnjice, nego su, prije svega, potvrdila u kontinuitetu nastojanja naučne politike kuće u skladu sa davno izrečenom oznakom Maxa Vebera da je istorija nauka koja se stalno podmlađuje. Naime, pod *Novim pogledima* sublimirala se težnja da se iz današnje perspektive progovori o karakteru događaja 1941. godine u Bosni i Hercegovini, jer vremenom se i najkrupniji događaji različito ocjenjuju i gledišta o njima se mijenjaju. Ono što je za savremenike izgledalo odlučujuće, pa i za preživjele pobjednike nakon rata, što potvrđuje produkcija do devedesetih fokusirana na vojnu i političku istoriju uz preferiranje ustanka i uloge KPJ, naravno ne bez razloga, tokom vremena dobiva drugačiji ili manji značaj i obrnuto. Velike istorijske prekretnice, kao što je nesumljivo bila 1941. godina za Bosnu i Hercegovinu, kao i devedesete godine 20. stoljeća, daju poseban podsticaj istraživanjima i formuliranju novih pogleda na prošlost. A kako niko ne može staviti tačku kada je riječ o istraživačkom procesu Institut je inicirao održavanje jedne ovakve konferencije i nakon zavidne produkcije na ovu temu, koja je obilježila razvoj istorijske nauke u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine, pa sve do devedesetih, posebno nakon naučnih skupova i monografija koje su se baš bavile

ovom temom. Preispitivanje dosadašnjeg potvrđuje evolutivni put razvoja Instituta za istoriju u odabiru tema i metodološkim principima, koji, uprkos ideološke matrice do devedesetih, nije poltronski doprinio davanju svojevrסne tapije vladajućoj politici. Međutim, ipak su se neki problemi preferirali tako da i dalje postoji istraživačka potreba ka novim temama i interpretacijama, što dokazuje i ovaj Zbornik, skromno popunjavajući ono i na onakav način što je u istorijskoj nauci o Bosni i Hercegovini 1941. godine nedostajalo, o čemu govore i članci Azema Kožara i Salkana Užičanina. Počevši od do sada neobrađenog i djelomično zanemarenog vremenskog inserta Bosne i Hercegovine u sjeni svjetskog rata od 1939.-1941. godine, nizom članaka koji se bave pojedinačnim problemima kao što je Nezavisna država Hrvatska i Islamska zajednica, školstvo, zdravstvo na lokalnoj razini, kreiranje spomeničke tradicije i td., dobivaju se novi kamičići mozaika složene situacije i odnosa u tako malom vremenskom periodu u istoriji Bosne i Hercegovine. Koliko je taj bosanskohercegovački pačvork bio kompleksan da ni u redovima preživjelih aktera istih događaja nije bilo saglasnosti pokazuje i članak Husnije Kamberovića na marginama jedne polemike oko 1941., još sedamdesetih godina 20. stoljeća.

Pravo osvježenje u metodološkom smislu i u smislu novih pristupa, kao i interpretacija, su članci Sabine Ferhadbegović i Dženite Sarač Rujanac, odnosno, različite percepcije 1941. u književnosti i filmskoj umjetnosti. Zanimljivo je i to da se mogu metodološki komparirati, jer potpuno neovisno jedna predstavlja savremenu njemačku historiografsku školu a, druga današnje historiografske tendencije oko Instituta za istoriju. Svjedoci nekadašnjih shvatanja

kroz razne izvještaje, projekte i programe i samog Instituta za istoriju od takvih tema i pristupa nekada se zaziralo, sve do nipodaštavanja kao nenaučne i neozbiljne rabote, ali upravo takvi pristupi i kao i otvaranje novih tema i problema, u težnji ka sintezi,

pokazuju modernizacijske naznake u razvoju istorijske nauke kod nas, što potvrđuje i ovaj Zbornik ■

Seka Brkljača

SPOMENICA Ibrahima Karabegovića: zbornik radova / glavni i odgovorni urednik Husnija Kamberović / Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 356.

Knjiga koju predstavljamo čitateljima posvećena je dragom prijatelju, kolegi, mentoru, dugogodišnjem direktoru Instituta za istoriju u Sarajevu i redovnom profesoru na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu – Ibrahimu Karabegoviću (1931-2011).

Profesor Karabegović napustio nas je 28. augusta 2011. godine, samo nekoliko mjeseci nakon našeg dogovora o pripremanju jedne knjige *ad honorem* našem dragom direktoru. Želja uposlenih u Institutu za istoriju bila je da se barem malim dijelom zahvalimo velikom čovjeku koji nam je desetljećima tako često i nesebično pružao ruku potpore kada smo bili na nekim osobnim i profesionalnim prekretnicama u životu.

Doprinos Ibrahima Karabegovića bosanskohercegovačkoj historiografiji prezentiran je u njegovoj bogatoj bibliografiji koju je pripremila dr. sc. Amila Kasumović. Međutim, njegov opus ne čine samo njegovih pet knjiga, brojni znanstveni radovi, urednički i ostali stručni poslovi, već prije svega čine svi oni prijatelji, kolege i studenti koje je on potakao da pokažu koliko mogu pridonijeti historijskoj znanosti. Raditi pod

“direktorskom palicom” Ibrahima Karabegovića bilo je nadahnuto i korisno jer je načinom komuniciranja njegovao važnost življenja zajedničkog institutskog života i podsjećao nas da svi pripadamo istoj kući bez obzira na naše brojne međusobne razlike, bile one profesionalne, istraživačke, političke ili osobne prirode.

Svjesni smo da je izdavanje zbornika sa znanstvenim člancima napisanim u čast Ibrahimu Karabegoviću samo jedan mali znak pažnje, poštovanja i zahvalnosti. Mnogo toga ostalo je nezapisano, ali je sačuvano u sjećanjama na našeg direktora, kako smo ga zvali i kada je prestao obnašati tu funkciju. Objavljivanjem ovoga zbornika u spomen na našeg prijatelja i direktora želimo zahvaliti za sve ono što je za nas učinio, ali želimo i da sljedećim generacijama ostavimo jedno pisano svjedočanstvo o njemu.

Na početku, potrebno je istaći nekoliko datuma iz Karabegovićeve biografije napisane iz pera njegovog nasljednika na direktorskoj funkciji u Institutu, prof. dr. Husnije Kamberovića. Ibrahim Karabegović rođen je u Modriči 5. juna 1931., gdje je završio osnovnu školu, a ratom otežano gimnazij-

sko školovanje završio je maturom u Dobroju 1951. godine. Nakon studija historije u Sarajevu vraća se u Modruću gdje predaje historiju u osnovnoj školi i gimnaziji. Često je pričao o tim svojim profesorskim danima, nogometu kojeg je neizmjerljivo volio igrati, zatim mladosti, druženjima, poznanstvima i mnogim događajima na osnovu kojih smo mi stvarali sliku o njemu kao otvorenom i dobronamjernom čovjeku punom ljubavi i topline za ljude. Uz sve te osobine imao je izuzetno dostojanstveno držanje prema kojem smo iskazivali poštovanje, ali ne iz straha od direktora nego zato što smo ga neizmjerljivo cijenili. Godine 1963. zaposlio se u Institutu za historiju, a nakon odbrane magistarske radnje u Beogradu i specijalističkih studija u Bonu i Amsterdamu doktorirao je u Sarajevu 1976. godine. Samo dvije godine nakon doktorata izabran je za direktora u dva mandata od 1978. do 1987. godine. Kada je početkom agresije na Bosnu i Hercegovinu Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu napustilo nekoliko profesora, suradnici iz Instituta za historiju kadrovski su popunili više nastavnih predmeta. Tako je Karabegović od 1994. godine radio u zvanju redovnog profesora na predmetu Historija Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Kao i u Institutu i na Odsjeku za historiju su ga zavaljeli i studenati i kolege, a njegove vrline ljudske topline, jednostavnosti ali i otvorenosti prema svim osjetljivim i kontroverznim temama iz historije koje su pokretane u diskusijama sa studentima ostavile su dubok trag u njihovim sjećanjima. Karabegovićeva predanost na unapređenju daljnjeg razvoja institucija u Bosni i Hercegovini pokazala se ponovo na djelu 1998. kada se vratio u Institut na mjesto direktora i ostao do 2002. godine da bi pomagao Institutu u prevazilaženju brojnih poteškoća u njegovom daljnjem

razvoju, ali i opstanku nakon rata.

Uz brojne organizacijske poslove nije zanemarivao ni znanstveni rad. Karabegovićeva bibliografija svjedoči o njegovoj poziciji i danas neospornog autoriteta za problematiku kojom se bavio. Kada se čitaju njegove knjige i članci može se konstatirati da je Karabegović „(...) najbolji primjer da razumljivo mogu pisati samo oni koji dobro razumiju ono o čemu pišu“. Među brojnim značajnim organizacijskim poslovima bili su predsjedavanje Društvom istoričara Bosne i Hercegovine, zatim Zajednicom institucija za noviju i najnoviju historiju Jugoslavije te njegovo najvažnije angažiranje oko realizacije Društvenog cilja DC XIII/2, kao najvećeg i najvažnijeg projekta u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Dobitnik je Dvadesetsedmjolske nagrade, a nagrada "Veselin Masleša" dodijeljena mu je za znanstveni doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Sudjelovanjem na brojnim projektima i znanstvenim konferencijama stekao je veliki broj poznanstava među historičarima iz bivših jugoslavenskih republika i svijeta. Tako kada je pokrenuta inicijativa za izradu Spomenice, brojni prijatelji, kolege i bivši studenti prof. dr. Ibrahima Karabegovića iskazali su želju da u spomen na njega napišu članak iz problematike kojom se bave. Međutim, veliki broj historičara iz njegove generacije bio je na kraju radnog ili životnog vijeka, tako da mnogi od njih nisu uspjeli ostvariti svoju želju. U ovu knjigu je uvršteno 15 znanstvenih radova o različitim temama i najvećim dijelom iz svih perioda bosanskohercegovačke prošlosti. Najveći broj autora je iz Sarajeva, a tu su i Karabegovićevi prijatelji iz Hrvatske, Austrije, Češke i Sjedinjenih Američkih Država. Kratak osvrt na njihove radove je u izvjesnom smislu i *hommage* Ibrahimu Karabegoviću u *Prilozi-*

ma, časopisu Instituta za istoriju u Sarajevu, čiji je bio glavni i odgovorni urednik.

Prvi rad u Spomenici je o antičkom naselju uz Zimošnicu u Moštrama kod Visokog autora Salmedina Mesihovića (Filozofski fakultet, Sarajevo), koje autor smatra da je sa najdužom kontinuiranom naseobinskom kulturom u Europi. Zatim slijedi članak Esada Kurtovića (Filozofski fakultet, Sarajevo) iz srednjovjekovne historije XIV. i XV. stoljeća, u kojem autor na primjeru istraživanja ugovora o uzgoju konja upoznaje čitatelje o poslovnim, interesnim, komunikacijskim, gospodarskim i drugim vezama primorja sa zaleđem. Nakon srednjovjekovne povijesti, Behija Zlatar (Orijentalni institut u Sarajevu) u svom radu piše o bosanskom i skadarskom sandžakbegu Firduz-begu koji je podigao brojne zadužbine u Sarajevu, Anadoliji, Istanbulu i Smederevu. U radu je naglasak postavljen na ona zdanja sagrađena u Sarajevu, koja autorica opisuje s mnoštvo detalja. Opisujući veze Firduz-bega s Dubrovčanima, približen je suvremenom čitatelju i način života bogatih slojeva bosanskog društva s početka XVI. stoljeća. O vremenu osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini slijedi još jedan rad, Enesa Pelidije (Filozofski fakultet, Sarajevo), o gradu Rudom i njegovoj okolini, s akcentom na razvoj gradske privrede. Autor je građevine iz tog perioda prezentirao ne samo kao vjerske i gospodarske već i kao dio bosanskohercegovačkog kulturnog naslijeđa. Devetnaesto stoljeće u Bosanskom ejaletu okvirno je vrijeme za rad Galiba Šljive (Filozofski fakultet, Tuzla) koji na primjeru druge polovine 1869. godine i vremena valije Safvet-bega govori o prilikama u povjerenoj mu provinciji, zatim o nezadovoljstvu stanovništva, pograničnim sporovima s Crnom Gorom, ali i na zanimljiv način iznosi izvješća stranih konzula

o političkim prilikama u Bosanskom vilajetu, ali i o samom valiji Safvet-begu. O dva ustanka u Bosni i Hercegovini posljednjih desetljeća 19. stoljeća, (1875-1878. i 1881-1882), piše u svom radu Robert J. Donia (Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA), iznoseći tvrdnju da korijene ovih ustanaka bolje objašnjavaju nametnuti porezi stanovništvu, nego antagonizmi prema Osmanskom Carstvu i Austro-Ugarskoj Monarhiji ili pak želja za stvaranjem nacionalnih država. Mira Kolar Dimitrijević (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu) u svom radu donosi malo poznate činjenice iz života Koste Hörmanna, upravnika, muzealca, folkloriste i publiciste, tijekom njegovog boravka u Sarajevu na prijelazu dva stoljeća (1880-1913). Osim što je bio jedan od glavnih inicijatora prilikom osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu i osnivač časopisa *Nada*, izuzetno je aktivno prezentirao bosanskohercegovačku kulturnu i povijesnu baštinu europskoj javnosti. U članku pod naslovom *Beč – dio slavenske kulture*, Horst Haselsteiner (Institut für Osteuropäische Geschichte, Wien), govori o Beču kao sjecištu, među ostalim, i eminentnih intelektualaca slavenskog podrijetla, koji su obogatili ne samo austrijsku, već i europsku znanost i umjetnost, iskoristivši kulturnu i znanstvenu raznolikost Beča za svoje stvaralačke potencijale. Imenovanje Safvet-bega Bašagića za člana Predsjedništva Sabora tema je rada Dževada Juzbašića (Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo), u kojem se prati Bašagićeva djelatnost do posljednjeg saborskog zasjedanja. Kao većina drugih autora i Dževad Juzbašić smatra da je Bašagić bio prvenstveno posvećen znanstvenim istraživanjima, a nerado se politički angažirao. U povijest dvadesetog stoljeća uvodi nas Seka Brkljača (Institut za istoriju, Sara-

jevo) koja u svom radu elaborira trgovinu u gradovima Bosne i Hercegovine u periodu između dva rata (1914-1941). Autorica je objasnila inicijalne modernizacijske procese u pretežito seljačkom bosanskohercegovačkom društvu, u kojem je Prvi svjetski rat ostavio teške posljedice na zanatstvo i trgovinu. Na razdoblje između dva svjetska rata odnosi se i rad Sonje Dujmović (Institut za istoriju, Sarajevo) u kojem se problematiziraju elementi političke retorike u *Težačkom pokretu*, listu Težačke organizacije, odnosno Saveza zemljoradnika u Bosni i Hercegovini. Osim toga, rad uključuje i praćenje promjene odnosa prema nacionalnom identitetu, ali i prema Bosni i Hercegovini. Treći rad iz međuratnog perioda odnosi se na glazbenu scenu Sarajeva i to na jedan njen dio u organizaciji HKD Napredak. Tomislav Išek (Institut za istoriju, Sarajevo) je prezentirao osnivanje, djelovanje i značaj Napretkove *Hrvatske glazbe* i *Napretkove filharmonije* te istakao njihov značaj u podizanju glazbene kulture u Bosni i Hercegovini. Radovi o razdoblju Drugog svjetskog rata su izostali u ovom zborniku. U posljednjem periodu uvodi nas članak Husnije Kamberovića (Institut za istoriju, Sarajevo) koji se bavi smrtnim presudama u Banjoj Luci 1945-1946. godine. Autor u radu iznosi mišljenje da su represiji u ovim prvim godinama poslije rata prvenstveno bili izloženi politički gubitnici i pripadnici poraženih vojnih snaga iz svih vjerskih, nacionalnih i socijalnih skupina. Problematiziranje perioda nakon Rezolucije Informbiroa tema je rada Vere Katz (Institut za istoriju, Sarajevo). Autorica objašnjava prevazilaženje jugoslavenske partijske i društveno-političke krize uvođenjem institucije radničkih savjeta te samoupravljanja uz daljnju izgradnju ključnih objekata iz Prvog petogodišnjeg plana. Pored praćenja službene politike i partijski

usmjerene propagande, autorica nastoji analizirati i stvarni život radničke populacije početkom 50-ih godina 20. stoljeća. Posljednji članak u zborniku upozna nas s tradicijom češke povijesne balkanistike u Brnu. Ladislav Hladký (Institut za povijest Akademije znanosti Republike Češke, podružnica Brno) prezentirao je rezultate proučavanja prošlosti balkanskih zemalja, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, od strane znanstvenika na Filozofskom fakultetu Masarykova sveučilišta u Brnu i u podržnicama Akademije znanosti Republike Češke. Tradicija češke povijesne balkanistike započela je 1945. godine i traje do danas. Svi navedeni autori bili su na određene načine povezani sa prof. dr. Ibrahimom Karabegovićem te su posvetili svoje radove njemu u spomen.

Većina današnjih historičara u Institutu za istoriju u Sarajevu cijene stručni opus svojih prethodnika jer ih tradicija znanstvenog rada na to zadužuje. Tako kao određena uputa prof. dr. Ibrahima Karabegovića i danas vrijedi, a odnosi se na očuvanje važnih principa, odnosno zahtjeva glede nivoa i karaktera znanstvenog i pedagoškog rada, zatim studiranja i predstavljanja historije Bosne i Hercegovine kao sastavnog dijela europske povijesti te pozivanja na uravnoteženi, znanstveni i strogo nepristrani pristup pri interpretaciji i vrednovanju historijskih događaja i procesa.

Izdavač ove Spomenice, Institut za istoriju u Sarajevu, nada se da će radovi iz ove knjige prenijeti glavno nastojanje prof. dr. Ibrahima Karabegovića, a to je da će potaknuti historičare da pokažu i dokažu da mogu pridonijeti razvoju historiografije u Bosni i Hercegovini, u zemlji koju je neizmerno volio ■

Vera Katz

Mustafa Imamović, *Knjiga pamćenja*, University press, Izdanja Magistrat, Sarajevo 2013. godine, 618.

Prikazati knjigu prof. dr. Mustafe Imamovića „*Knjiga pamćenja*“, a ne kazati nekoliko riječi o autorovom opusu, bilo bi nepotpuno jer je cjelokupni naučni rad ovog cijenjenog profesora, neodvojivi dio njegove ličnosti.

U proteklom periodu prof. dr. Mustafa Imamović je napisao i objavio kao autor ili koautor preko 30 knjiga i oko 600 članaka, rasprava, osvrti i prikaza. Najveći dio radova publikovan je u stručnim časopisima, kao i u drugim printanim medijima, a odnose se uglavnom na teme iz historije političkih i pravnih institucija Bosne i Hercegovine, te brojnih drugih historijskih pitanja sa prostora ex Jugoslavije. Veliku pažnju posvetio je političkom i kulturnom razvitku Bošnjaka, ali i pitanjima iz međunarodnih odnosa. Dio radova objavljen je i na engleskom, njemačkom, arapskom, turskom, perzijskom i albanskom jeziku. Prije dvije godine, profesor Imamović je otišao u penziju. No, to ne znači da je time prestao da se bavi načnim radom. Naprotiv. Sada je u zvanju emeritusa, te učestvuje u radu II i III stepena studija na Pravnom fakultetu u Sarajevu. I dalje je član redakcija više časopisa, te naučnog vijeća Instituta za istoriju u Sarajevu. Rezultat toga je i novo, nadamo se, ne i posljednje djelo Mustafe Imamovića „*Knjiga pamćenja*.“

Kao i u prethodnoj studiji „*Knjige i zbivanja*“, objavljenoj 2008. godine, i „*Knjiga pamćenja*“ objavljena je u izdanju Univer-

sity pres – izdanja, edicija knj. 5 Magistrat Sarajevo 2013. godine. Na 618 strana, prof. dr. Mustafa Imamović je uvrstio 57 izabranih radova koje je napisao i ranije objavio u brojnim stručnim, naučnim i drugim publikacijama u vremenskom periodu od 1964. do 2006. godine.

Kako u uvodnom dijelu autor ističe: „*Svi tekstovi ovdje su donijeti kao i u slučaju „Knjige i zbivanja“, pravopisom i jezičkim izrazom u kojima su izvorno objavljeni*“. Izabrani radovi su donešeni hronološkim redom po godinama kada su publikovani. Isto tako, pažljiviji čitalac može primijetiti da su za pojedinu godinu, ili godine, uvršteni jedan do dva rada, kao što je to slučaj za 1964., 1965., 1970., 1997. ili 2000. godinu, a u nekim drugim od tri do pet, kao što su 1974., 1977., 1990., 1991. (5), 1994. 2002., 2003. godine. Kada pogledamo vrijeme objavljivanja više članaka, možemo primijetiti da je to bilo u godinama nekih značajnijih događaja koji se odnose na priznavanje Bošnjaka, koji su pisani kao narod pod imenom Muslimani, do 1993. godine kada im je vraćeno njihovo tradicionalno ime kojim su se stoljećima nazivali, ili su to značajniji historijski događaji iz dalje ili bliže prošlosti Bosne i Hercegovine.

Upravo to i govori koliko je profesor Imamović kao intelektualac širokih vidika uvijek na vrijeme reagirao svojim radovima. U stvaralačkom opusu od 60-tih godina XX stoljeća, profesor Imamović nije dozvolio

da prođe neki značajniji historijski događaj, a da tom prilikom ne napiše rad.

To se vidi i iz donešenih članaka u ovoj knjizi. Već prvi rad iz 1964. godine bio je posvećen početku Prvog svjetskog rata i naslovljen sa „*Pre pedeset godina jula 1914. – počeo je I svetski rat*“ (str. 1 – 7). Među radovima, koji su svojevremeno izazivali veliku čitalačku pažnju, bilo je više Imamovićevih radova koji su u vrijeme objavljivanja, među brojnim intelektualcima izazivali veliku pažnju, a i danas ne gube na svojoj važnosti. To su: „*Arapi i Jevreji*“, rad koji je objavljen u *Odjeku* 1968. godine (str. 23-32), „*Temelji mudrosti o uređenju svijeta Hasana Kafije Pruščaka*“, objavljen također u *Odjeku* 1970. godine (str. 41-45), „*Islamski koncept države*“, objavljen u *Prilozima za orijentalnu filologiju* 1974. godine (str. 92-104); „*Faktori bosansko-hercegovačke posebnosti u okviru Austro-Ugarske Monarhije*“, objavljen 1977. u časopisu Pravnog fakulteta u Sarajevu 1977. „*Opredjeljenja*“; te posebno rad „*Panislamizam i „panislamizam*“, objavljen 1982. u „*Odjeku*“, (str. 221-228).

Posebnu pažnju prof. dr. Mustafa Imamović je posvećivao do tada nedovoljno poznatim historijskim stranicama Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Do zadnje decenije XX stoljeća, a i kasnije, malo je bilo profesora i naučnih radnika iz Bosne i Hercegovine, kao i drugih republika tadašnje SFRJ, koji su se javno usudili pisati o, kako se govorilo „škakljivim“ temama. Među takvim bili su i Imamovićevi radovi: „*Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*“, objavljen u *Glasniku Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ* 1991. godine (str. 327-345); „*Agresija na Bosnu i Hercegovinu i njene neposredne posljedice*“, koji je kao referat podnešen na istoimenom skupu u Sarajevu 1996. godine, a godinu dana kasnije štampan u istoimenom Zborniku (str.

469-480); *Bošnjaci*“ (str. 503-511) i „*U krugu turske magije: islam, muslimani i udžbenici historije*“ štampan u časopisu „*Ljudska prava*“, Sarajevo 2006. godine (str. 959-601).

Međutim, u „*Knjizi pamćenja*“ su i radovi koji se odnose na vremenski period od srednjeg vijeka, pa sve do savremenog doba. To se vidi i po naslovima: „*Propisi o robovima u Dubrovačkom statusu iz 1272. godine*“ koji je objavljen u „*Zborniku radova iz pravne istorije posvećene Albertu Vajsu*“, Beograd 1966. godine (str. 11-22), „*Istorijski korijeni albanske spoljne politike*“, objavljen 1987. u časopisu „*Ideje*“ (str. 229-242), „*Četrdesetpet godina od zasjedanju ZAVNO-BIH-a*“, *Glasnik Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XXXVI, Sarajevo 1989. godine (str. 259-267), „*Bosansko-muslimanska dijaspora u SAD*“, u Zorniku radova „*Migracije i Bosna i Hercegovina*“, Sarajevo 1990. godine (str. 307-315), „*Državnost i granice Bosne i Hercegovine*“, Beograd 1992. godine (str. 385-394), pa sve do radova „*ZAVNOBiH kao izraz državno-pravnog kontinuiteta Bosne i Hercegovine*“, objavljen u časopisu *Ljudska prava*, Sarajevo 2003. godine (str. 566-569), te „*Anti-fašizam i Bosna i Hercegovina kao država*“, objavljen također u časopisu *Ljudska prava*, Sarajevo 2005. godine.

U knjizi su uvršteni i radovi koji se odnose na pojedina mjesta i istaknutije ličnosti. Svi oni skupa kao u nekom prelijepom mozaiku sa brojnim raznobojnim kockicama koje kao cjelina govore o širini, informisanosti, naučnoj utemeljenosti i edukaciji kojima se čitajući ih pojedinačno ili sve skupa u ovoj knjizi, obogaćujemo i upotpunjemo svoje znanje o prošlosti Bosne i Hercegovine, Bošnjacima, Islamu, istaknutijim pojedincima, te drugim znanim ljudima, događajima, kako u našoj zemlji, tako i u regionu, te diljem svijeta. Zajedno sa ranije objavljenom „*Knjigom i zbiljanja*“, i „*Knjigom*

pamćenja“ na jednom mjestu se našao najveći i najznačajniji broj radova, priloga, osvrti koje je prof. dr. Mustafa Imamović napisao i u brojnim publikacijama štampao u proteklih pet decenija. To je izuzetno korisno za ljude koji se bave naučnim radom, a koji sada ne moraju tragati za pojedinim profesorovim radovima koji su uvršteni u

ovim knjigama. No, isto tako je ova, kao i prva knjiga, korisna i za sve druge koji se interesuju za određena historijska dešavanja Bosne i Hercegovine, prošlosti Bošnjaka, ali i mnogih drugih zbivanja iz bliže i dalje prošlosti, te pravne tematike ■

Enes Pelidija

Historijska traganja br. 10. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 260.

U izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu, početkom godine izašao je iz štampe novi broj *Historijskih traganja*. Jubilarni deseti broj je dokaz da ovaj časopis, nastao sa ciljem proširenja izdavačke djelatnosti Instituta, ima kontinuitet. Sadržaj ovog broja *Historijskih traganja* čini pet radova, od kojih su dva pregledna, a tri izvorna naučna rada.

Prvi rad, “Demistificiranje etniciteta”, autora Marka Pijovića je rad usmjeren ka raspravi o etničkom identitetu u sklopu problematike historijskih identiteta. Pijovićev rad po obimu zauzima više od polovine časopisa. Na preko 140 stranica teksta (str 9-153), od čega je sam spisak literature na skoro 17 stranica, ovaj rad je, po meni, zaslužio zasebnu monografiju.

Na početku rada Pijović najprije objašnjava pojmove koji se često koriste kako u samom radu tako i u drugim radovima, koji se bave pitanjem identiteta. Autor objašnjava značenje, korištenje i probleme koje uzrokuje korištenje pojmova poput *naroda*, *zajednice*, *srodstva*, *etnonima*, *etnogeneze*, *etnohistorije*, *plemena* i *etnosa*. U nastavku teksta autor analizira porijeklo i značenje riječi *etnos* te zaključuje kako u

današnjem periodu riječ *etnos* ima drugo značenje u odnosu na period antike kada se ta riječ prvi put javlja, tj. kako postoji nesklad između današnje upotrebe i značenja te riječi i njezine upotrebe i značenja u prošlosti. To je ujedno i jedna od osnovnih crta čitavog rada, nesklad između “znaka” i “označenoga” riječi *etnos*. Po Pijovićevom mišljenju koncept “etničkog” treba u potpunosti izbaciti iz upotrebe pri raspravi o identitetu iz dva osnovna razloga: širokom izvornom značenju te riječi i činjenici da ta riječ predstavlja sinonim za termine koji su već u upotrebi poput “naroda”. Problem korištenja riječi *etnos* je između ostalog i činjenica da je usljed manjkavosti ovog pojma, u pogledu nejasnosti njihovog značenja, došlo do čitavog niza zloupotreba i krivih tumačenja ovog pojma od strane političara i onih koji su koristili ovaj termin u cilju homogenizacije ljudi.

U nastavku rada Pijović raspravlja o kriterijima koji se koriste za konceptualiziranje kategorije etničkog. To su između ostalih, kultura, jezik, osjećaj solidarnosti, osjećaj o zajedničkom porijeklu, teritorij i sl. Pijović zaključuje da svi kriteriji izuzev osjećaja o zajedničkom porijeklu djeluju

problematično u konstrukciji identiteta. Autor dodaje da legitimitet identitetu daje zaborav, zaborav na ono što je bilo u prošlosti, kako bi na njegovim temeljima moglo postojati ono što je sada, budući da se značenje identiteta i sam proces identifikacije kroz historiju mijenjao. U svjetlu problema koji okružuje historijsko bavljenje identitetom zadaća historičara je da se što preciznije oblikuju kategorije i terminologija kojima će se obuhvatiti proces stvaranja identiteta kao i sposobnost prepoznavanja ograničenosti istih.

Nakon prethodnog, nalazi se rad Hatidže Oruč "Nahija *Limski Nikšići* u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću". Po obimu ovaj rad je znatno kraći od prethodnog (str.155-180). Autorica na osnovu katastarskih deftera sačuvanih u arhivu u Istanbulu, objašnjava položaj nahije te način oporezivanja tokom 15. i 16. stoljeća. Kroz niz tabela, autorica prikazuje broj sela i stanovništva nahije. Autorica donosi podatke od sredine 15. stoljeća (1455.) do sredine 16. stoljeća (1542.). Važnim smatramo zapažanje autorice da je vrsta oprezivanja imala direktne veze sa brojem stanovništva na određenom području, što se vidi i u nastojanjima osmanskih vlasti da prilagođavanjem poreza privuče više stanovništva vlašskog porijekla na naseljavanje u spomenutoj nahiji.

Slijedeći rad, "Javna okupljanja u Sarajevu 1945-1948.", autora Muhameda Nametka se bavi fenomenom masovnih okupljanja građana Sarajeva i okolnih naselja na području grada. Rad (str.181-202), koji se temelji prije svega na listovima *Oslobođenje* i *Sarajevski dnevnik*, govori o javnim okupljanjima koja su u poslijeratnom periodu imala zapaženu ulogu u kreiranju gradske svakodnevnice, ali i legitimisanju novog poretka. Autor zaključuje da su javni

skupovi prošli kroz nekoliko faza razvoja, uslovljenih unutrašnjim i vanjskim dešavanjima, ali i promjenama političkog kursa u zemlji.

Dr. Admir Mulaosmanović je autor slijedećeg rada "Na putu ka nezavisnosti. Referendum u Bosni i Hercegovini" (str. 203-231). Mulaosmanović prati period od pada Berlinskog zida 1989. do referenduma za nezavisnost Bosne i Hercegovine. Koristeći kvalitetan izvorni materijal, Mulaosmanović pravi stručnu analizu dešavanja koja su vodila ka nezavisnosti Bosne i Hercegovine pri čemu je autor fokus stavio prije svega na ulogu Alije Izetbegovića i Stranke demokratske akcije u tome. Analizirajući dešavanja koja su prethodila referendumu, autor zaključuje da je politika Izetbegovića do referenduma bila principijelna, ali isto tako da su zaoštreni nacionalni odnosi Bosni i Hercegovinu uveli u jedno neizvjesno i tmurno vrijeme čiji crni ishod nikome nije bio poznat.

Ovaj broj Historijskih traganja zaključuje rad Vere Katz i Aide Ličine "Deset brojeva Historijskih traganja (2008-2012). U ovom radu koji daje pregled svih do sada izašlih brojeva Historijskih traganja autorice donose i kratak historijat časopisa i motive koji su stajali iza njegovog pokretanja 2008. godine. Posebno je značajno podvući činjenicu da je znatna većina autora radova u Historijskim traganjima iz Bosne i Hercegovine, a da pri tome značajnu ulogu igraju uposlenici Instituta za istoriju. Nadamo se da će se u narednim brojevima Historijskih traganja naći još kvalitetniji radovi čime će Institut za istoriju pokazati svoju opredijeljenost u razvoju bosanskohercegovačke historiografije ■

Muhamed Nametak

Ivan Čavlović, *Historija muzike u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Muzička akademija, 2011, 388.

Muzika predstavlja sastavni dio svakodnevnog života, no, često ne razmišljamo o putu koji je morala preći u svom historijskom razvoju, počevši od primitivnih muzičkih izražaja do kompozitorske djelatnosti, kada nastaju najsajnija djela muzičke umjetnosti. Ona je još uvijek nedovoljno istraženo polje i svakim danom pokazuje svoje neobičnosti. U posljednje vrijeme sve više ljudi bavi se izučavanjem muzike. Zahvaljujući tome otkrivamo posebnosti određenih društava koja počinjemo prepoznavati i razlikovati, upravo po njihovom muzičkom izražavanju. U Bosni i Hercegovini muzika je obrađivana fragmentarno i do sada nije napisana monografija koja bi u potpunosti obuhvatila muzičku djelatnost. Međutim, prof. dr. Ivan Čavlović poduzeo je pionirski poduhvat započevši dugogodišnje istraživanje na ovom polju koje je rezultiralo nastankom prve studije takvog tipa na našim prostorima. Autor ove knjige rođen je 1949. godine u Kruharima kod Sanskog Mosta. Potiče iz muzičke porodice pa je uz oca još u djetinjstvu stekao određeno znanje o muzici. Magistrirao je 1983, a osam godina kasnije postao je doktor muzičkih nauka. Na mjestu dekana Muzičke akademije u Sarajevu nalazi se od 2007. godine.

Studija *Historija muzike u Bosni i Hercegovini* obuhvatila je historijat muzike na našim prostorima od najstarijih vremena do danas. Ovom temom bavilo se nekoliko

autora koji su djelimično obrađivali određene historijske epohe ili tek pojedine muzičke pravce. Među onima koji su pisali o muzici u Bosni i Hercegovini značajno mjesto pripada Ludviku Kubi, (*Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1984), Ziji Kučukaliću (*Počeci razvoja profesionalne muzičke djelatnosti u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova Muzičke akademije II, Sarajevo, 1991), Mladenu Pozajiću (*Muzika u Bosni i Hercegovini*, Muzika I, 1997) i dr. U svom radu Ivan Čavlović je koristio objavljenu literaturu, zatim, doktorske disertacije, magistarske i diplomatske radove odbranjene na Muzičkoj akademiji pod njegovim i mentorstvom njegovih kolega, te dokumentarnu građu Instituta za muzikologiju Muzičke akademije u Sarajevu. Knjigu možemo podijeliti na devet poglavlja, odnosno historijskih perioda, koji su autoru poslužili kao metodološka smjernica za pregled historijata muzike u Bosni i Hercegovini. Ta poglavlja su: *Muzika u prahistoriji i starom vijeku*, *Muzika u srednjovjekovnoj Bosni*, *Muzika u osmanlijskom periodu*, *Muzika u austrougarskom periodu*, *Muzika između dva svjetska rata*, *Muzika u Drugom svjetskom ratu kao prijelazni period*, *Muzika od 1945. do 1992.*, *Muzika u ratu 1992/95.* i posljednje poglavlje *Muzika poslije 1995. godine*.

Autor u prvom poglavlju *Muzika u prahistoriji i starom vijeku* ističe kako se muzika na prostoru Bosne i Hercegovine može pratiti

od antičkog doba zahvaljujući otkrivenim artefaktima, poput koštane cjevčice sa rupicama nađene u Crvenim Stijenama u okolini Trebinja, koja je vjerovatno imala funkciju muzičkog instrumenta. Od tada pa do uspostave osmanske vlasti na našim prostorima muzika se razvijala u kontinuitetu.

U poglavlju *Muzika u srednjovjekovnoj Bosni* nailazimo na podatak da je 1408. godine Malo dubrovačko vijeće donijelo odluku o poklonu dvojice žonglera bosanskog kralja Tvrtka II. Zahvaljujući izvorima dubrovačke provenijencije znamo da su se na dvoru bosanske vlastele nalazili zabavljači (cugularii, buffones), glumci (histriones), svirači na frulama, udaraljka, gajdama, lauti, trubama i drugim instrumentima. Poznat je podatak iz ranijih istraživanja da su se na dvoru hercega Stjepana Vukčića-Kosače nalazile male ručne orgulje, instrument koji je bio vrlo popularan na evropskim dvorovima. Međutim, Ivan Čavlović u svojoj knjizi prve orgulje veže za samostan Fojnica i 1801. godinu. Pored svjetovne, njegovana je i duhovna muzika kao dio liturgijskih obreda i ona je odgovarala duhu onovremene crkvene muzike. Ovo je vrijeme kada je muzika bila dio dvorske elite, ali ne i širih narodnih masa.

Osmanlijski period (1463-1878) naziv je trećeg poglavlja. Autor konstatuje da su izvori za proučavanje muzike u osmanskoj Bosni veoma oskudni. Ipak, izdavaju određene originalne rukopise objavljene u katalogima, zatim sidžile, putopise, ljetopise i drugu građu. Evlija Čelebija u svojoj „Putopisu“ navodi podatak da je svaki treći grad u Bosni i Hercegovini u vrijeme vladavine Osmanlija imao vojnu muziku. Ova vrsta muzike poznata kao *mehtherhane* imala je veliki uticaj na nastanak bosanske pjesme. U ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije se po prvi put spominje termin *sevdalinka*

za bosansku pjesmu koja je ranije bila poznata pod imenom *turčija*. Vrijedi istaknuti da je ona najznačajniji muzički oblik nastao u vrijeme osmanske vladavine na tlu Bosne i Hercegovine, a potiče iz bošnjačko-muslimanske gradske i malovaroške sredine. Sevdalinka se izvodila se uz saz i postala je određeni specifikum bosansko-hercegovačke muzičke kulture. U ovo vrijeme i kršćanska duhovna muzika nastavlja svoj život, a muzička umjetnost osmanske Bosne obogaćena je elementom islamske i jevrejske kulture.

Naredno poglavlje obuhvaća *Razvoj muzike u periodu austrougarske vladavine*. Sa dolaskom nove vlasti u Bosni i Hercegovini muzička djelatnost se na neki način institucionalizira. Oživjela je pozorišna i koncertna djelatnost. U sarajevskom Oficirskom domu (sadašnjem Domu Oružanih snaga) 1881. godine izveden je prvi javni koncert. Značajnu društveno-kulturnu ulogu u ovo vrijeme imala su tzv. nacionalna pjevačka društva. Osim srpskog (Prosvjeta), muslimanskog (Gajret) i hrvatskog (Napredak) osnivaju se i jevrejska pjevačka društva „La Lira“ i „La Benevolencija“. U isto vrijeme formirano je i pjevačko društvo višenacionalnog sastava, poznato pod imenom *Männergesangverein*, čiji je predsjednik bio Kosta Hörman, a prvi dirigent Josip Vancaš. Pjevačka društva su nastajala zbog kulturnih potreba, ali njihov primarni zadatak bio je da rade na buđenju nacionalne svijesti stanovništva u Bosni i Hercegovini. Ivan Čavlović zaključuje da je političko djelovanje kroz ova društva najraniji oblik borbe za nacionalna prava u vrijeme austrougarske vladavine. Njih je do 1941. godine u Bosni i Hercegovini osnovano preko sedamdeset. Također, ovo je period kada se javlja sve veći broj kompozitora i ljudi koji se bave izučavanjem etnomuzi-

kologije. Ne može se zanemariti činjenica da su na afirmaciju muzičkog i kulturnog života u Bosni i Hercegovini imali velikog uticaja činovnici stranog porijekla. Oni su bili integrisani u bosanskohercegovačko društvo i prvi su inicirali gostovanja različitih pozorišnih predstava iz inostranstva. Sarajevo, Banja Luka, Tuzla i Mostar postali su važni kulturni centri. Autor ove studije donosi biografije pojedinih istaknutih ličnosti za razvoj muzike u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske vladavine. Posebno mjesto pripada Aleksi Šantiću. Njegov rad ima historijski značaj jer se u bosanskohercegovačkoj muzici javlja kao prvi domaći kompozitor svjetovne umjetničke muzike, a njegovim djelima počinje razvoj muzičkog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini. Značajan doprinos etnomuzikološkoj djelatnosti u Bosni i Hercegovini dali su Franjo Kuhač (1834-1911) iz Osijeka i Čeh Ludvik Kuba (1863-1956). Zahvaljujući napretku koji je naša zemlja doživjela u ovom periodu stvoreni su temelji za ozbiljniji kretanjima na polju muzičkog stvaralaštva koja će poprimiti globalne razmjere tek nakon Drugog svjetskog rata.

Muzika između Dva svjetska rata obrađena je u narednom poglavlju. U ovom periodu muzička djelatnost u Bosni i Hercegovini intenzivnije se razvijala, a Sarajevo je postalo centar kulturnog i muzičkog života. Taj napredak najvidljiviji je na polju školstva, izvođačke prakse i kompozitorskog rada, što će autor detaljnije obraditi u nastavku svoga izlaganja. Osnivanje Narodnog pozorišta 1920. godine predstavljalo je početak razvoja stalnog pozorišnog života Sarajeva, a vrlo brzo i centar kulturnih i društvenih zbivanja glavnog grada. Ovdje su se igrali komadi s tematikom iz bosanskog života, ali i izvodile poznate narodne pjesme. Prva domaća operna izved-

ba u Narodnom pozorištu bila je *Cavalleria rusticana* Pietra Mascagnija 1928. godine. Između dva rata osnovana je i Sarajevska filharmonija 1923, zatim, multimedijско umjetničko društvo Collegium artisticum 1939. godine u čijoj su organizaciji učestvovali napredni bosanskohercegovački intelektualci poput slikara Voje Dimitrijevića i kompozitora Oskara Danona. U ovom poglavlju autor je najviše pažnje posvetio kompozitorskoj djelatnosti i ličnostima koje su imale većeg značaja u stvaranju i popularizaciji muzike u Bosni i Hercegovini. Po svojoj važnosti izdvaja se Franjo Mateyovski, o kome Ivan Čavlović daje zanimljive crtice iz života i njegovog stvaralačkog opusa, zatim, Jaroslav Plecity, Gustav Vilim Brož, Ljubo Bajac, Jelka Đurić i dr.

U poglavlju *Razvoj muzičkog života u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945)* autor zapaža napredak na polju književnosti i muzike. Iako u ovom ratnom periodu nije bilo mnogo kulturnih dešavanja, ipak, dolazi do stvaranja novog muzičkog života u okrilju revolucionarnog partizanskog pokreta. Za potrebe partizanske kulturne djelatnosti nastaje u Bosni i Hercegovini značajan fond partizanskih pjesama. U ovom prijelaznom periodu razvoja bosanskohercegovačke muzike istaknuto mjesto pripada Oskaru Danonu. On je bio prvi sekretar Saveza kompozitora Jugoslavije (1950-1953), a dobitnik je i nagrade AVNOJ-a 1970. godine.

Poglavlje *Muzika od 1945. do 1992. godine* zauzima najveći dio ove studije. Bosna i Hercegovina izašla je iz Drugog svjetskog rata kao potpuno razrušena i ekonomski oslabljena zemlja. Osim toga imala je ogromne ljudske gubitke i bila vidno zaustavljena u kulturnom napretku. Međutim, zatečeno stanje se brzo mijenjalo, zahvaljujući prije svega podršci vladajuće poli-

tike koja je finansijski pomogla izgradnju sveukupnog života. Odmah po završetku rata u Sarajevu je podignuta Državna srednja muzička škola, a 1955. godine i Muzička akademija. U ovom periodu izgrađeni su Univerziteti u Sarajevu 1950, Banjoj Luci 1961, Tuzli 1976. i Mostaru 1977. godine. Formirana je i Akademija nauka i umjetnosti 1966. godine. Institucije ovog tipa izgrađene su i u drugim važnijim bosanskohercegovačkim centrima. Osim što su stvoreni uslovi za kompozitorsku djelatnost, dolaze do izražaja i izvođači (pjevači), čijim kvalitetom se upotpunjuje muzički život u Bosni i Hercegovini. Ovakav razvoj, neminovno je vodio uključivanju u evropski i svjetski muzički milje. Autor spominje impozantan broj kompozitora i muzičkih djelatnika u ovom periodu, donoseći biografije najistaknutijih. Mi ćemo izdvojiti samo neka od tih imena, poput Avde Smilovića, Beluša Jungića, Vlade Miloševića koji je komponovao preko 505 kompozitorskih djela, zatim, Cvjetka Rihtmana, Ivana Demetra, Nade Ludvig-Pečar, Zije Kučkalića i dr. Od izvođača među istaknutim imenima bile su dame Bruna Špiler, Blanka Danon-Kurpjel i Milica Zečević-Buljubašić. Spomenuti umjetnici uglavnom su rođeni izvan teritorija Bosne i Hercegovine ali su ovdje živjeli i djelovali. Na koncu, dali su nemjerljiv doprinos muzičkoj umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sedamdesete i osamdesete godine 20. stoljeća predstavljale su „zlatno doba“ razvoja kulture i umjetnosti u Bosni i Hercegovini. U svojoj knjizi autor se osvrnuo i na historijat muzičkih institucija, u koje osim muzičkih škola ubraja i orkestre, horske ansamble, Balet Narodnog pozorišta u Sarajevu, Koncertne poslovnice i sl. Ivan Čavlović ističe podatak da je na Muzičkoj akademiji do posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini studiralo preko 200

studenata na sedam odsjeka i bilo stalno zaposleno više od 45 nastavnika i saradnika. Muzička produkcija Radio Sarajeva (danas Muzička produkcija Javnog servisa BiH) koja je osnovana 1947. godine imala je, također, velikog utjecaja u afirmaciji muzičkog života u Bosni i Hercegovini. Nemjerljiv značaj ima arhiv ove institucije u kojem se trajno čuvaju audio snimci pjesama i drugog muzičkog materijala. Muzička produkcija nekadašnjeg Radio Sarajeva preživjela je posljednja ratna razaranja, ponajviše zahvaljujući infrastrukturi same zgrade, u kojoj se i danas nalazi. U periodu iza 1945. godine mediji imaju istaknutu ulogu u promoviranju domaće muzike. U ovo vrijeme nastao je festival *Sarajevska zima* koji je osnovan povodom XIV Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu 1984. godine, a organizira se i danas.

U poglavlju *Muzika u ratu (1992-1995) - prijelazni period* autor ističe kako se uvode novi oblici muzičkog života, a karakteriše ih nastanak revolucionarno-rodoljubivih pjesmama. Opjevano je mnoštvo istaknutih junaka i ratnika, vojnih odreda i događaja. Muzički život u Bosni i Hercegovini u vrijeme ratnog perioda bio je veoma živ. U prilog tome govori podatak da je samo u Sarajevu izvedeno preko 2000 nastupa i koncerata različitog sadržaja, a 1994. i 1995. godine održan je i izbor pjesme za Eurosong.

Posljednje poglavlje ove knjige obuhvatilo je *Muziku poslije rata 1995-postratna kulturna tranzicija*. Najzanimljiviji aspekt muzičkog života u ovom historijskom periodu razvoja muzike u Bosni i Hercegovini jeste kompozitorstvo. Među značajnijim muzičkim djelatnicima istaknuto mjesto pripada Asimu Horoziću. Osim što je vrstan kompozitor, on je poznat i kao autor prve bošnjačke opere *Hasanaginica*. Od

umjetnika mlađe generacije ističu se Ališer Sijarić, koji je magistrirao u Beču i čija djela su izvođena u mnogim evropskim gradovima, zatim, umjetnica koja je komponovala veći broj kamernih djela Valentina Cvijetić, Dino Rešidbegović, Jasmin Osmić i dr.

Ivan Čavlović, svoj rad je vrlo iscrpno prikazao, donoseći mnoštvo faktografskih podataka i korisnih informacija. Studiju *Historija muzike u Bosni i Hercegovini* podijelio je po historijskim epohama, smatrajući da će takav metodološki pristup omogućiti preglednost i bolje praćenje njegovog izlaganja. Knjiga je napisana razumljivim stilom i, sigurni smo da će biti od velike koristi, kako onima koji se žele baviti izučavanjem muzike u Bosni i Hercegovini, tako i široj čitalačkoj publici. Autor se u svakom poglavlju prije nego započne izlaganje o muzici osvrće na opću historiju Bosne i Hercegovine, što čitaocu pruža uvid u društveno političke prilike perioda koji obrađuje. Ponegdje u svom radu koristi prevaziđenu terminologiju u nazivu stanovništva srednjovjekovne Bosne (bogumili), ali to je zanemarljivo u odnosu na činjenice koje nam daje o muzičkom životu. Ivan Čavlović ističe da je osmanska vojna muzika imala velikog uticaja na nastanak bosanske pjesme

- sevdalinke. Ovdje jasno iskazuje neslaganje sa muzikologom Cvjetkom Rihtmanom koji smatra da je sevdalinka posebna vrsta umjetničke tradicije, najvećim dijelom kreacija bosanske muslimanske djevojke, i da se znatno razlikuje od turske (osmanske) pjesme. U vrijeme austro-ugarske vladavine počeo je ozbiljniji razvoj bosanskohercegovačke muzike, posebno kompozitorske djelatnosti, što će na neki način omogućiti njeno lagano uključivanje u svjetske i evropske tokove. Iz rada se može zaključiti da su vladajući politički sistemi imali velikog uticaja na uspon kulture i umjetnosti, općenito. To je došlo do izražaja u periodu nakon Drugog svjetskog rata u kojem je bosanskohercegovačko muzičko stvaralaštvo bilo i najplodnije. Na Institutu Muzičke akademije u Sarajevu privode se kraju projekti *Fundamentalna istraživanja za muziku u Bosni i Hercegovini* i *Leksikon muzičara Bosne i Hercegovine*. Vjerujemo da će se uz ovu studiju Ivana Čavlovića nesumnjive važnosti, i rezultata do kojih će doći spomenuta istraživanja, definitivno upotpuniti slika muzičkog života u Bosni i Hercegovini ■

Nedžad Murić

Tatsushi Fujiwara, *Nazis no Kitchen*: Tokio: Suiseisha, 2012, 450.

Autor ove knjige je doktor humanističkih znanosti, čije istraživanje se usredotočuje na historiju poljoprivredne misli uglavnom u Njemačkoj. Usprkos tome što u naslovu dominira pojam nacizam, vremenski okvir knjige obuhvata period od prije Prvog svjetskog rata do poslije Drugog svjetskog rata. Razlog zašto knjiga nosi naslov nacizam se pokazuje u petom poglavlju. On kritički zaključuje da dosadašnja historiografija nije stručno i fokusirano istraživala kuhinjski prostor, iako kuhinja nije samo neophodan osnov za ljudsku aktivnost nego i prostor gdje politika, društvo i privreda ulaze u čovjekov život.

U savremenim tendencijama u humanističkim znanostima u Japanu popularno postaje prihvatanje rezultata prirodnih znanosti kako bi se dobio novi pogled na čovjeka. Pozadina ovakve sklonosti se nalazi u japanskom toku misli nakon Drugog svjetskog rata, napose od 1980-ih godina. Na japansku misao jak je utjecaj imala francuska misao, npr. Michael Foucault, Jacques Derrida i Gilles Deleuze i drugi. Među njima, misao Michaela Foucaulta ostavila je posebno snažan pečat na historiografiju u Japanu. Jedna od posljedica njegovog utjecaja vjerovatno je istraživanje ljudskog ponašanja iz perspektive *biopouvoir-a*, gdje prilikom istraživanja našeg historijskog bića važna postaje historija odnosa između biološkog bića i kulturnog (ili ljudskog) bića. Nakon Foucaulta utjecaj na isti smjer japanske misli imao je Giorgio

Agamben. Dakle, da bismo upoznali naše historijsko i "duhovno" biće, najprije se u sadašnjem Japanu mora istraživati kako se čovjek ponaša prema "prirodi", koja znači ne samo prirodnu okolnost nego i (biološko) tijelo. Ova knjiga je jedan dobar primjer za upoznavanje ovakvog smjera sadašnje japanske humanističke znanosti.

Za vrijeme nacizma se stvarno unapređuje racionalizacija kuhinje, usprkos prigovorima kao što je progovor protiv modernizma (Bauhaus). Tada njemački industrijski krug upoznaje *taylorizam*, po kojem se kolaboracija između radnika i kapitalista ostvaruje isključenjem samovoljnog upravljanja preko kontrole "znanosti". Istovremeno *taylorizam* ističe da radnik može postati čovjek preko usvajanja "znanosti", jer prost radnik je istovjetan sa životinjom. Ključ za pomirenje nedosljednih nazora o radniku ovdje postaje kontrola "znanosti". Autor pokazuje da bismo mogli dobiti ključ za razumijevanje nedosljednosti nacizma preko uspostavljanja trećeg gledišta kao što se *taylorizmom* omogućuje pomirenje nedosljednosti između omalovažavanja i poštovanja radnika hegemonijom trećeg bića kao "znanosti". Ovdje je treća perspektiva kuhinjski prostor. Kao građu za ovo istraživanje autor pored službenih dokumenata iz arhiva, koristi i do sada uglavnom nedovoljno upotrebljavane knjige, listove i brošure o domaćinstvu.

U prvom poglavlju autor istražuje promjenu kuhinje. Između tehnološkog na-

pretka i društvenih promjena mijenja se projekat kuhinjskog prostora. Kuhinja se mijenja od neodređenog prostora, gdje ne postoji razlika i podjela između kuhinje, spavaonice i dnevnog boravka, do samostalnog prostora. Napokon, kuhinja postaje "tvornica", u kojoj je radnik jedan čovjek. Početkom 20. stoljeća i pored sklonosti prema samostalnoj kuhinju javljale su se ideje za kooperativnu kuhinju. Njemački prethodnik u tom pravcu bio je August Bebel, čija se misao zasnivala na sličnim brojnim pokušajima u Americi od druge polovine 19. stoljeća. U njegovoj knjizi *Die Frau und der Sozialismus* (Žena i socijalizam) on veli da se mora naučiti "znanstveno" kuhanje kako bi se eikasno upotrebljavale namirnice. Ovakva racionalizacija kuhinjskog prostora je istovjetna sa težnjama da kuhinja postane "tvornica".

Nakon kraja Prvog svjetskog rata povećava se konstruiranje i izgradnja stanova, napose kolektivnih stambenih zgrada za radnike zbog očitog nedostatka individualnih stambenih jedinica. To vrijeme je iznjedrilo jedno mišljenje koje naglašava da je preko tehnološkog napretka moguće poboljšati stambeni prostor radnika, kao i mišljenje, prema kojem se kuhinja razlikuje od ostalih stambenih prostora, što vjerovatno proizlazi iz činjenice da većina radničkih porodica svakodnevni život provodi u kuhinji. Oba mišljenja omogućavala su misao o racionalizaciji kuhinje. Margarete Lihotzky (1897-2000) 1927. godine projektira radnu kuhinju koja se zove Frankfurt kuhinja. Smatrala je da bi ova mala kuhinja omogućila racionalnost kuhinje i uštedu radne snage preko taylorističkog projekta zasnovanog na ergonomiji. Iste godine je Erna Meyer (1890-1975) projektirala drugu kuhinju koja je dobila naziv Stuttgart kuhinja, čije se težište postavlja na upravlja-

nje kuhinje od strane domaćice. Zato se u ovoj kuhinji nalazi jedan mali službeni sto. Pored ove dvije, 1928. godine se još projektuje i München kuhinja. Ovaj projekt umanjuje podijeljenost kućnog prostora kako bi se omogućio efikasan nadzor djece izvan kuhinje, jer po projektu Frankfurt kuhinje kuhinjski prostor je bio previše zatvoren prema ostalom stambenom prostoru. Iako Erna Meyerova naglašavanjem subjektivnosti i kreativnosti kućanice kritikuje taylorističku Frankfurt kuhinju, Fujiwara veli da je u osnovi ona samo poboljšanje Frankfurt kuhinje, jer se i njeno težište postavlja na djelotvorno kuhanje.

Iako se protiv takve racionalizacije za vrijeme nacizma promovira arhitektonski stil *Hematschutzstil*, nacizam nije smio zaustaviti tendenciju da kuhinja postaje "tvornica". Za vrijeme nacizma politika gradnje stambenih zgrada se bazira na građenju kuća u predgrađu, a ne stambenih kolektivnih zgrada.

U tom stilu se prihvata radna kuhinja prije kao dnevni boravak-kuhinja, gdje se ističe neprekidnost prostora između kuhinje i dnevnog boravka. Iako se prihvatanje tipa dnevni boravak-kuhinja po nalogu Hitlera od 15. X. 1940. godine naređuje, ipak se radna kuhinja nije mogla isključiti. Ovaj Hitlerov nalog se od 1943. godine morao poštovati, zbog neophodne racionalizacije prostora uslovljene potrebom obezbjeđenja privremenog prebivališta za izbjeglice iz gradova. Nacizam smatra da dnevni boravak-kuhinja može doprinijeti očuvanju i održivosti porodice kao temelja naroda i tradicije, pa ipak ovaj projekat dnevni boravak-kuhinja se ironično realizira prihvatanjem iz nužde, zato što nije bilo drugog izbora nego se što efikasnije morao upotrijebiti raspoloživi stambeni prostor u vremenu koje je nagovijestilo nezaobilazan

njemački poraz i slom nacizma. Ovo je bio još jedan rezultat tendencije racionalizacije kuhinjskog prostora.

U drugom poglavlju se obrađuje primjena kuhinjskih aparata. U brošuri *Freude am Kochen* (Veselje prilikom kuhinja), koja je objavljena 1929. godine, kuhinja se predstavlja kao prostor gdje se upravlja električnim instrumentima za kuhanje. Na kraju ove brošure su se pored 16 imena preduzeća za električne kuhinjske instrumente nalazile reklame. Ali, za vrijeme nacizma bilo je malo elektrificiranih kuća, a električna industrija je nastojala da reklamira olakšavanje kuhinjskog rada putem upotrebe kuhinjskih aparata. Nakon Prvog svjetskog rata vrijednost kuhinjskog rada, koji pripada kućanici umjesto sluškinje, se podiže, a ovaj napredak u statusu podržava tehnološka renovacija u kuhinji, od plina do elektrike.

U priručnicima za domaćinstvo iz sredine 19. stoljeća se zagovarala marljivost, na primjer u knjizi *Die Hausfrau* (kućanica) Henrietta Davidis-a (1801-1876), koja je objavljena 1861. godine. U pozadini ovog promoviranja je borba protiv osjećaja krize o slabljenju porodičnih veza. A Erna Meyer piše svoj priručnik za domaćinstvo (1926. godine) na osnovu predstave o tome da kućanica strada od radnog umora i kritizira dotadašnje priručnike zbog toga što su oni isticali samo duhovni napor kao uzor dobrog domaćinstva. Zato ona zagovara efektivno raspolaganje kuhinjskim aparatima. Istovremeno ona ističe da efikasno upravljanje u kuhinji doprinosi nacionalnoj privredi. Što se tiče priručnika za domaćinstvo za vrijeme nacizma, autor ukazuje da je najmarkantnija predstavica tog vremena Erna Horn (1904-1981). U njenom priručniku *Der neuzeitliche Haushalt* (Novovjekovno domaćinstvo), koji je pu-

blikovan 1930. godine, osporava se Meyerova tvrdnja da se domaćinstvom mora upravljati efikasno na osnovu taylorističke ergonomije. Umjesto toga se ističe objašnjavanje kako se različiti kuhinjski aparati upotrebljavaju. Ovdje se težište mijenja od kuhinje do samih kuhinjskih aparata. Ona u svemu tome posebno stavlja akcenat na zdravlje (domaćice).

Kao posrednik između kućanice i kompanija se pojavljuje *Haibaudi* (Hauswirtschaftliche Einkaufsberatung, Auskunftsberatung), koji je osnovala Hildegard Margis (1887-1944) u Berlinu 1927. godine kao savjetovalište o domaćinstvu. Tu su se kućanice mogle upoznavati s informacijama o kuhinjskim aparatima, a kompanije su mogle vidjeti odziv potrošača. Nakon uspostavljanja nacističke vlasti ova je organizacija došla pod pritisak nacističke vlasti. Zato se dotadašnji lideri s Margisovom na čelu otcjepljuju 1937. godine a njihova mjesta preuzimaju predstavnici pojedinih kompanija. Godine 1940. jedna nacistička organizacija (*Deutsches Frauenwerk*) integrirala je ovu organizaciju. Za vrijeme nacizma Haibaudi je vršila funkciju posrednika između kućanstva i kompanija koje su proizvodile kućanske aparate isto kao prije nacizma, samo što je sada došlo do promjene u njenoj organizaciji. Istovremeno, što se tiče kuhinjskog prostora, kompanije se uspješnije uvlače u kuću od politizacije nacizma.

U trećem poglavlju autor istražuje primjenu znanosti u domaćinstvu (Hauswirtschaftswissenschaft). Osnivač ovog pravca u Americi bio je Eren S. Richards (1842-1911) koji veli da je njegov glavni cilj upravljanje međudjelovanja između čovjeka i okoline. Kronološkim istraživanjem časopisa *Hauswirtschaftliche Jahrbücher* (1928-1944) se pokazivalo kako se kvalifi-

cira domaćinstvo u nacionalnoj privredi preko znanstvene metode kao što je usitnjavanje domaćinstva na pojedine elemente, ili sabiranja i integriranja ovih elemenata. Ali znanost o domaćinstvu je dokazala potlačeni položaj žena u domaćinstvu, kao i to da se vremenom ovaj režim tlačenja prikrio diskursom da je kuhinjski rad važan doprinos za održavanje nacionalnog ili porodičnog organizma. Istovremeno ovdje važi i tayloristički diskurs po kojem se pitanje kuhinjskog rada spušta na pitanje kako se tijekom kućanice mora efikasnije upravljati. Dakle, uvođenje pogodnih kuhinjskih aparata donosi ne samo olakšicu kućanici u radu, nego i podešavanje njenog tijela mašini. Uz to je i brojana sistematizacija domaćinstva omogućila lakše miješanje spoljnih posrednika kao što su država i kompanije. Racionalizacija domaćinstva, koju promiče znanost o domaćinstvu, dovodi do ponašanja kućanice koje se prilagođava kapitalističkoj i marketinškoj privredi i istovremeno posjeduje jaču prilagodljivost ratnom stanju koje iziskuje racionalizaciju i štednju u životu.

U četvrtom poglavlju se istražuje pitanje primjene *kuhara*. Njemačka je u vrijeme Prvog svjetskog rata iskusila modu *kuhara*, koja je ipak značila početak iščezavanja lokalnih recepata. Kuhar *Das Wendepunkt-Kochbuch* (Prekretnica-kuharica) je 1927. napisala Berta Brupbacher-Bircher (1870-1951) čija je 32. verzija objavljena 1950. godine. Njen brat Maximilian Oskar Bircher-Benner (1867-1939) osnovao je 1904. godine u Cirihi sanatorijum *Lebendige Kraftna*, gdje se zagovaralo vegetarijanstvo a u njemu su odsjedali Wilhelm Furtwängler, Hermann Hesse, Romain Rolland i Thomas Mann. Ovaj kuhar napose uzima u obzir minerale i vitamine. Preko rastavljanja obroka u kalorične elemente

kao što je vitamin, koji je pomodan pojam za međuratno vrijeme, ubrzava se obročno unificiranje u ime kontroliranja zdravlja. U kuharu, koji je napisao H. Davidis 1845. godine i čija je 75. verzija objavljena 1960. godine, vremenom se snižavaju stavke o pripremi i o konzerviranoj hrani, uporedo s pojavom prerađene hrane i razvojem preduzeća buljona povećava se broj recepata o juhi. U kuharu *Praktisches Kochbuch für die bürgerliche Küche* (Praktična kuharica za građansku kuhinju) Mary Hahn-a (1867-1929), koji se od 1913. do 1978. pojavio u 285 izdanja, od razdoblja nacizma pojavljuju se recepti o upotrebljavanju "restla". Autor dokazuje da sadržaj ovih kuhara nije u proporciji s potrošnjom obročnih namirnica. Povećanje potrošnje mesa u suvremenim kuharima ne donosi povećanje recepata o mesnim obrocima nego naprotiv povećanje recepata o salatama. U receptima se zagovara sklonost zdravoj ishrani. Kuhari nam ne pokazuju stanje u kojem se nalazi kuhinjski prostor, nego u kakvom stanju bi trebao biti.

Žanru kuhara pripadaju i mnogi priručni kuhari izrađivani od strane raznih kompanija. Njihov prethodnik je kuhar o Liebigovom mesnom ekstraktu, kojeg je 1870. napisao H. Davidis Godine 1933. godine E. Horn publikuje kuhar *Der Eintopf* (Eintopf je biljni ragu). Iste 1933. *nacizam* naređuje da se mora jesti Eintopf svake prve nedjelje od listopada do ožujka, s ciljem uštede da bi se višak mogao upotrebljavati za pomoć siromašnima. I čak ovaj obred da u Njemačkoj svi, bili bogati ili siromašni, jedu istovremeno isti obrok ima za cilj predstavljanje utjelovljenja ili vizualizacije "narodne zajednice (Volksgemeinschaft)". Na drugoj strani, Hornov kuhar je i recept kompanije, jer u većini recepata se upotrebljavaju Maggi-začini. I u kuharu *Segen deutscher Erde*

in der Küche (Blagoslov njemačke zemlje u kuhinji), čiji je autor u ime M. Hahn-a bio H. Margis (1935), unificirano se upotrebljavaju (preporučuju) Siemensovi kuhinjski aparati. Iako se obrok namjerava kontrolirati preko mnogih kuhara, ovo kontroliranje uspijeva samo uz pomoć reklama kompanija. Također, kuhari su omogućili primjenu "znanosti" u kuhinju, jer se namirnice u receptima iskazuju kroz broj kalorija a obrok se razlaže na kalorične sastojke kako bi se kontroliralo zdravlje.

U petom poglavlju se istražuje društveni život za vrijeme nacizma iz perspektive kuhinjskog prostora. Što se tiče prednosti ovog pristupa autor veli da se njime mogu jedinstveno razumjeti dosadašnji radovi iz ženske, medicinske i poljoprivredne historije nacizma. Godine 1934. se uvodi program "majčina škola", gdje se na osnovu znanosti domaćinstva učilo o kompletnom domaćinstvu. Nacizam je napose koristio ustanovu "majstor-kućanica", koja je postojala prije nacističke vlasti. Preko obje ove ustanove možemo primijetiti da je stvarno postojala hijerarhija među kućanicama. Zanimljivo je i ustanovljenje zavoda za rehabilitaciju nedruštvenih porodica u Bremenu 1936. godine. U najgorem slučaju žena bi se se premještala u koncentracioni logor u Moringenu i tako se među kućanicama stvarala hijerarhija od logora pa sve do majstor-kućanice.

Autor skreće pažnju da se do sada nije istraživao nacistički projekat *Ernährungshilfswerk*, koji jedva da je dao rezultat. Ovaj projekat pokrenut je na osnovu naloga ministra unutarnjih poslova od 30. XI. 1936. a značio je prikupljanje splaćina za državni rasplod svinja. Usprkos neuspjehu, prizor kako činovnik u uniformi zajedno sa radnicima prikuplja splaćine tegleći kola, predstavljao je djelimično vizualizaciju "narod-

ne zajednice". I nacistička politika prema kućanicama se nije usredotočavala samo na štednju namirnica ili kuhinjsku racionalizaciju, nego i na učinak domaćinstva. Autor ističe da se u tome nalazi obilježje "nacističke kuhinje". Time se posredstvom kuhinje trebao pronaći put prema idealnoj narodnoj zajednici bez klasa u cirkulaciji "čovjek-obrok-splaćine-svinja-čovjek".

Poznata je činjenica da je nacizam promovirao zdrav život. Tada se obrok u ime "znanosti" rastavlja na kalorične elemente kao u taylorizmu. Prilikom temeljitog istraživanja o kaloričnom upravljanju koristili su se zatvorenici iz koncentracionih logora. U tom vremenu se obrok, odnosno kuhinjski prostor povjerava drugima kao znanosti domaćinstva ili kompaniji preko kuhinjskih aparata i začina itd. Autor veli da su njemački narod i zatvorenik blizanci zbog toga što oba svoj obrok povjeravaju drugima, bilo djelimično bilo potpuno. A kućanica se preko kontrole sadržaja u košarici degradira na jedan mehanički i efikasni element u kuhinjskom prostoru, pod prijetnjom da će se neprilagođena kućanica premjestiti u koncentracioni logor. Ipak, istovremeno u ime održavanja porodičnog i narodnog života u srcu kućanice usađuje se obmana da je ovakav njen mehanički rad njen dobrovoljni doprinos zajednici. Ovdje je najvažnije to što unificiran kuhinjski prostor još uvijek funkcionira bez obzira na želju kućanice za samostalnošću, postepeno nakon kraja Prvog svjetskog rata.

Na kraju autor ističe da iz kuhinjske perspektive nacizam još nije nestao. "Nacistička kuhinja", koja je u ime "znanosti" težila proračunatom domaćinstvu od ulaza do izlaza, ne završava se za vrijeme nacizma nego 1960-ih i 1970-ih godina. Rastavljanje obroka u kalorične sastojke, vjera u zdravlje i racionalizacija kuhinjskog pro-

stora donosi među nas unificiran i siromašan prizor obroka, iako je racionalizacija omogućila emancipaciju žene iz kuhinje. Ali ovakva emancipacija nije dovoljna, jer kućanica ili kućanik se više zatvara unutar kuhinjskog prostora kao jedan osamljeni radnik. Dakle, autor veli da moramo dosljednije razmišljati o mogućnosti projekta *Ernährungshilfswerk* kako bi se stvorila cirkulacija-društvo na zemlji, ne "narodna zajednica" i otvoreniji kuhinjski prostor, na primjer, učenjem neuspjeha kooperativne kuhinje.

Čitanjem ove knjige možemo primijetiti da su za historiografiju, napose historiju misli, važni ne samo stvarni događaji, nego i želja. Sadržaj pomenutih kuhara nije u proporciji s potrošnjom namirnicama. Ovdje kuhar predstavlja želju ili težnju poštovanju zdravlja. Nacistički projekat *Ernährungshilfswerk* ne uspijeva, ali želja ili pravac ovog poduhvata ne iščezavaju, nego sada postaje popularan kada je izgubio nacionalističku boju. I stil kuhinjskog prostora na osnovu taylorizma nije tada uvijek potpuno uspijevao, jer je bilo malo elektrificiranih kuća, što je bila pretpostavka za uvođenje taylorizma u kuhinju, ali ovaj pravac opstaje i nakon nacizma. Iz perspektive prikazivača pojmovi zdravlje, ekološki ži-

vot i racionalnost zavlada su japanskim društvom istinom po kojoj moramo živjeti. Težnja racionalizaciji kuhinjskog prostora u najširem smislu se ne ograničava samo na Njemačku, nego se proširuje na cijeli svijet. Razlog zašto ovi pojmovi mogu imati jači utjecaj na naše ponašanje bismo mogli pronaći u tom što oni imaju neposredniji odnos s našim životom.

Istovremeno, opciju kao što je racionalizacija životnog prostora prihvatamo radi toga što ona donosi ugodnost našem životu. Po riječima autora prilagođavanje naših tijela prostoru je proizvod našeg dragovoljnog prihvatanja. U ovoj knjizi autor konačno ne rješava pitanje nedosljednosti nacizma, nego, mislim da traganje za rješenjem ostavlja nama. Ova nedosljednost nije iščezla s nacizmom, jer ona opstaje i nakon njega. Racionalizacija kuhinje u našu korist donosi naprotiv racionalizaciju naših tjela za kuhinju, ali ovu nedosljednost ne osjećamo jer pred nas se serviraju samo tvorevine kao što su zdravlje, ekološki život i racionalnost pa mislimo da smo sve to dobrovoljno prihvatili. Ali već same opcije su proizvod razumijevanja ili odraz vremena. Dakle mi ne možemo primijetiti ovu nedosljednost ■

Mitsutoshi Inaba

Okrugli stol

550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine.

Sarajevo, 14. maj 2013.

U organizaciji Instituta za istoriju i Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine upriličen je 14. maja 2013. okrugli stol pod nazivom "550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine". Skup je održan u prostorijama Historijskog muzeja što predstavlja još jedan primjer naučne saradnje između ove dvije naučne ustanove. Kako osmansko osvajanje Bosanskog kraljevstva predstavlja dodirno polje između dvije historijske oblasti nije čudno što su se učešću na ovom skupu odazvalo trinaest historičara sa stručnim usmjerenjem u medijevalistici i osmanistici.

Okrugli stol je otvoren pozdravnom riječi direktora Instituta za istoriju Husnije Kamberovića. On je naglasio važnost obilježavanja ove godišnjice kako bi se naučna ali i šira javnost mogla bolje upoznati sa uzrocima i posljedicama osmanskog osvajanja Bosne. Kao događaj koji je izazvao "tektonski poremećaj" u društvenom razviku ove zemlje, nije mogao da ne izazove različite vrste interpretacija u historiografiji; u tom smislu je ponovio stajalište sociologa Todora Kuljića koji je rekao kako je "bolja istina koja škodi, nego mit koji godi". Posjetiteljima se obratila i Elma Hašimbegović, zamjenica direktora za muzejsku djelatnost Historijskog muzeja, koja je izrazila zadovoljstvo održavanjem ovog okruglog stola u prostorijama ove ustanove. Također je

najavila tješnju saradnju koja bi u budućnosti mogla dovesti do zajedničkih aktivnosti između ove dvije naučne institucije. U skladu s tim potpisan je protokol o saradnji.

Manifestaciju je otvorio Enes Pelidija, redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu sa referatom *Stanje u Bosni neposredno nakon gubitka državnosti*. U uvodnom izlaganju je komparativnom metodom ukazano na razvojne faze bosanske i osmanske države detektirajući pri tome one okolnosti koje su mogle biti od presudnog značaja i koje su, u konačnici, dovele do pada srednjovjekovne Bosne. Nudeći opširni historiografski presjek i pri tome ocjenjujući tematizirane radove, izlagač je ponudio vrijedna zapažanja o karakteru i obimu istraživanja.

Za razliku od uobičajenih istraživanja političkih prilika tokom vladavine posljednjeg bosanskog kralja, Semir Hambo je u fokus svog izlaganja stavio samu ličnost. S temom *Bosanski kralj Stjepan Tomašević i pad Bosne 1463. godine – profil ličnosti* na novi način su iskorišteni dosad poznati izvori s kraja bosanske samostalnosti. Kroz profil ličnosti praćen je način vođenja državne politike, diplomacije kao i rješavanje osjetljivih i kako se pokazalo presudnih poteza. Iz iznesenog referata na površinu isplivava generalna ocjena da Stjepan Tomašević nije bio dorastao tako važnom položaju

kralja i da, kako zbog mladosti i neiskustva, toliko i zbog nepovoljnog trenutka dolaska na prijestol nije uvidio realne mogućnosti kojima je raspolagao.

Naredno izlaganje održao je Sedad Bešlija, viši stručni saradnik Instituta za istoriju, s temom *Sudbina bosanskih tvrđava u svjetlu istimálet politike: Bosna i Osmanlije u drugoj polovini 15. stoljeća*. U izlaganju je predstavio presjek istraživanja u vezi sa osnovnim karakteristikama osmansko-bosanskih odnosa u prvoj polovini 15. stoljeća kao predhistoriji događaja koji su se odvili 1463. godine i nešto kasnije. U fokusu je bilo i opće društveno-političko stanje među bosanskim faktorima, te uloga osmanske istimálet politike (politike pridobivanja lojalnosti stanovništva) među svim društvenim slojevima, ali i među čuvarima bosanskih tvrđava u tom periodu. U tom kontekstu, zaključio je da svi pokazatelji govore o postojanju proosmanske struje u Bosni u navedenom periodu koja je donosila i prevagu u važnim historijskim procesima koji su se odvijali u bosanskom 15. stoljeću.

Posljednji izlagač prve sesije bio je Kemal Bašić, profesor u Srednjoj elektrotehničkoj školi u Tuzli. Tema njegovog referata bila je *Sjeveroistočna Bosna i Osmanlije u 15. stoljeću* u kojoj je predstavio događaje koji su se odvijali na području bosanskih zemalja Usore i Soli i, nakon pada Bosne, na administrativnoj oblasti ugarske "srebreničke banovine". Prateći historiografske rezultate koji su o ovom pitanju dali brojni autori, izlagač je ustanovio da je područje sjeveroistočne Bosne činilo važnu prekretnicu u rješavanju dalje sudbine nekadašnjeg Bosanskog kraljevstva između Ugarske i Osmanskog carstva. Na kraju se autor osvrnuo na političke i društvene prilike na ovom prostoru koje su u konačnici bile u

organičkoj vezi sa sudbinom srednjovjekovne bosanske države.

Iz jedne savremene perspektive Dženan Dautović u radu *Metum turcorum: Strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni* istražuje metode širenja osmanskog utjecaja na bosanskom prostoru. Ono se poklapalo sa postepenim primicanjem osmanske granice stolnim mjestima Bosanskog kraljevstva, a rezultat je bio, prema riječima izlagača "strah od osvajača, neizvjesne sudbine, strah za vlastiti život i materijalnu egzistenciju". Strah kao takav bio je često predmet rasprave među savremenicima što pokazuju dubrovački izvori, koji su obilato korišteni u ovom radu, sa izrazima *metum turcorum*, *timore turcorum*, *terrore turcorum*. Strane pogođene ovom vrstom prijetnje su najprije obični ljudi, trgovci, zatim vlastela, te na kraju i sam vladar.

Veoma malo elaboriranu temu u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni izložila je Elmedina Kapidžija Duranović iz Instituta za istoriju u Sarajevu. Njen naslov je *Ropci u Bosni u 15. vijeku*, a odnosi se na ljude, najčešće hercegovačke vlahi koji su otimanjem i prodajom ljudi ostvarivali materijalnu dobit. Njihova pojava je karakteristična za period nestabilne političke situacije koje je prethodilo osvajanju bosanskog teritorija od strane Osmanlija. Ovaj specifični vid razbojništva je tokom stalnih ratnih prijetnji i vojnih upada u Bosnu prerastao u profesionalnu djelatnost na osnovu koje se mogla očekivati dobra zarada. Izlagačica ističe da su u tim slučajevima meta posebno bile osobe iz imućnih porodica. Analiza, do danas veoma malo iskorištenog dubrovačkog arhivskog materijala, čini ovaj rad posebno zanimljivim.

Referat Adisa Zilića sa Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru tretira političku i vojnu ulogu Vlatkovića – značajnog vla-

stelinskog roda iz srednjovjekovne Bosne. U izlaganju koje nosi naslov *Vlatkovići od progonstva sa baština 1456. do pada Počitelja 1471. godine*, učinjen je napor da se na osnovu izvorne građe osvjetle prilike u prijelomnim trenucima ove porodice. Nakon što su zbog počinjene nevjere protjerani od strane hercega Stjepana 1456. sa svojih baština, Vlatkovići su, nakon njegove smrti, uz pomoć ugarskog kralja vratili svoje stare posjede. Na kraju, borba sa posljednjeg ostatka nekadašnje Bosanske kraljevine – Humske zemlje protiv Osmanlija predstavlja njihove posljednje aktivnosti prije potpunog političkog iščeznuća.

Idejom restitucije bosanske države nakon njenog pada bavi se Nedim Rabić iz Instituta za istoriju u radu *Pitanje Bosanskog kraljevstva nakon 1463. godine*. U izlaganju je ukazano kako je ova tematika ostala na marginama historiografskih istraživanja i da sagledavanje ugarske arhivske građe može dovesti do novih saznanja. Iako je smrću posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića formalnoppravno prestala postojati institucija kraljevstva u Bosni, dalji događaji pokazuju kako je na više strana vladao interes za njenom obnovom. U tom smislu je pažnja posvećena na ličnost uglednog ugarskog vlastelina Nikole Iločkog koji se nepunih šest godina nazivao "*Nicolaus dei gratia electus rex Bozne*".

Pitanjem sudbine franjevačkih samostana nakon osmanskog osvajanja bavi se Midhat Spahić (Filozofski fakultet u Tuzli) u radu *Franjevački samostani nakon sloma srednjovjekovne bosanske države*. Polazeći od toga da je katoličanstvo za vrijeme posljednja dva bosanska kralja – Stjepana Tomaša i Stjepana Tomaševića značajno ojačalo svoje pozicije u Bosni, a produkt toga je izgradnja većeg broj franjevačkih samostana u Bosni, izlagač smatra da se

slom bosanske države odrazio negativno na aktivnost ovih monaha. U daljem izlaganju se autor osvrće na mišljenja historičara koji su istraživali stanje franjevačke materijalne kulture nakon 1463. izdvajajući teze onih koji zastupaju njeno potpuno uništenje i drugih koji obim uništenja umanjuju.

Posljednji referat okruglog stola održala je Elma Korić sa Orijentalnog instituta u Sarajevu pod nazivom *Od Budačkog boja do osvajanja Gvozdanskog: Ferhad-begovo zauzimanje krajiških gradova 1575-1578*. Njen rad predstavlja analizu djelovanja Ferhad-bega Sokolovića, u vrijeme dok je bio sandžak beg Bosanskog sandžaka. Ovaj period označava sami početak njegove uprave u Bosni, a podudara se sa procesom osvajanja utvrđenja na prostoru granične linije prema vojnoj Krajini, današnjoj Bosanskoj Krajini. Rezultati vojne aktivnosti Ferhad-bega bili su osvajanje Cazina, Bužima, Mutnika, Velike Kladuše, Peći, Podzvizda i Zrina. Na taj način su sva mjesta uz sliv rijeke Une bila zauzeta izuzev Bihaća. U radu su korišteni podaci iz literature kao i osmanska građa, dok je poseban osvrt urađen na značaj historijskog djela Ibrahima Alajbegovića Pečevija o ovim događajima.

Na kraju je uslijedila diskusija u kojoj su aktivno uzeli učešća izlagači i prisutna publika među kojom je dominirao veći broj studenata Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Izlaganja sa Okruglog stola pokazala su nastojanje da se težište sa tradicionalnih tema historiografije prebace na polje interdisciplinarnih studija koje bi u budućnosti mogle dati plodne rezultate. Ovim Okruglim stolom Institut za istoriju nastavlja sa aktivnim radom i obilježavanjem značajnih i aktualnih godišnjica iz historije Bosne i Hercegovine. Izostankom ozbiljnijeg angažmana drugih institucija o 550. godišnjici

pada Bosne daju dodatnu vrijednost ovom skupu. Na kraju ostaje nada da će krajnji dometi Okruglog stola biti opravdani nakon publiciranja izloženih radova u jednom

od programa izdavačke djelatnosti Instituta za istoriju ■

Nedim Rabić

INDEKS AUTORA

Bajić, Haris

Student II ciklusa studija, Filozofski fakultet, Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Bećirović, Denis

Filozofski fakultet, Tuzla,
Bosna i Hercegovina

Brkljača, Seka

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Dautović, Dženan

Student II ciklusa studija, Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Duranović, Elmedina

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Gladanac, Sanja

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Inaba, Mitsutoshi

student III ciklusa studija, Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Jalimam, Salih

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici,
Zenica, Bosna i Hercegovina

Karaula, Željko

Poslijediplomski studij povijesti,
Hrvatski studiji, Zagreb,ž
Hrvatska

Karović, Merisa

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Katz, Vera

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Kocić, Marija

Filozofski fakultet, Beograd,
Srbija

Krečo, Aldina

Sarajevo

Ličina Ramić, Aida

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Murić, Nedžad

student III ciklusa studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Nametak, Muhamed

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Novalić, Nedžad

Student II ciklusa studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Omerčić, Edin

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Omerović, Enes S.

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Pelidija Enes

Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Pinjuh, Dijana

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, Bosna i Hercegovina

Rabić, Nedim

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Subić, Radovan

Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

Veladžić, Sabina

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Velagić, Adnan

Fakultet humanističkih nauka Univerzitet "Džemal Bijedić", Mostar, Bosna i Hercegovina

Veletovac, Edin

Student II ciklusa studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Younis, Hana

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12. 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003., 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćena str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv: Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000: br. 29, 39 - 44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*. (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123./46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

<http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/> (25.02.1999)

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Prijevodni rezime na engleski jezik:

Nermina Filipović

DTP:

Tarik Jesenković

Štampa:

Štamparija "Fojnica"

Za štampariju:

Šehzija Buljina

Izdavač:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* referiraju i prenose:

CEEOL - Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main, (<http://www.ceeol.com>)

EBSCO Publishing, United States of America